

ISSN—0132—6058

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2. 1983

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

2.1983

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო კ ო ლ ე გ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Бериძე,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качаравა (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

შინაბრსი

წერილები

ლ. გორბილაძე, კარლ მარქსი და თანამედროვე ეპოქა	5
ნ. მახარაძე, ვ. ი. ლენინის წერილის კვლევა	16
მ. ბერაძე, საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან XIII—XV სს.	22
მ. ფუმუშკიძე, ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურის ძველდამოსავლურ სამყაროსთან კონტაქტის საკითხისათვის	40
ბ. ალასანიძე, ი. ორლოვი, ტექსტების სტატისტიკური კლასიფიკაციის ცდა	57

ცნობები და შენიშვნები

ბ. ძიძიგური, ბეგრის მნიშვნელობისათვის „ფანელთა დაწერილში“	80
მ. მებრეშვილი, დრუგების რელიგიური თემის შექმნის საკითხისათვის	90
ნ. ჯაბუა, ქართული და სირიული ბაზილიკების შედარებითი დახასიათების საკითხისათვის	98
ბ. ლონგი, პლანეტარული კვირისა და მისი ლათინური მოდელის შესახებ	110
ბ. ბურდული, ზ. თელია, ზოგიერთ ტრამეულ დაზიანებათა მკურნალობის ხალხური წესები სვანეთში	120
რ. რამიშვილი, ახალი არქეოლოგიური მასალები საქართველოს მევენახეობის ისტორიაში	127
ნ. აბაქაძე, ცის თაყვანისცემა დასავლეთ საქართველოში	141
მ. დვალაძე, სოფელ ცხვარიჭამიის ეკლესია	152

დისკუსია და განხილვა

დ. ჟღენტო, იერუსალიმის ქართული მონასტრების ისტორიიდან	163
ბ. კიკნაძე, XIV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიიდან (გიორგი V-ის გამეფების თარიღი)	178

სანისტორიო მემკვირვების მოღვაწენი

ა. აბაღაძე, მარი ბროსე და არმენოლოგიის საკითხები	188
--	-----

პრიტიკა და გიგლიოგრაფია

მ. მანთარია, ბ. კალოვი, ჩრდილო კავკასიის ხალხების მიწათმოქმედება	197
ა. ბენდიანიშვილი, ო. ჟორდანი, გლეხური რევოლუციის ისტორიისათვის საქართველოში	201

პროზა და ინფორმაცია

მ. კიკნაძე, მ. ჩხარტიშვილი, ზ. სხირტლაძე, სსრ კავშირის შექმნის 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი წყაროთმცოდნეთა საკავშირო სამეცნიერო სესია ქ. სოხუმიში	205
ზ. ჯამბურია, ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო სესია	210
მ. ოჩიკური, ზ. რუხაძე, ნინო თოფურია (ნეკროლოგი)	213
ბ. ითონიშვილი, გივი ჭავჭავაძე (ნეკროლოგი)	215

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Л. ГОРГИЛАДЗЕ, Карл Маркс и современная эпоха	5
Н. МАХАРАДЗЕ, По следам письма В. И. Ленина	16
Т. БЕРАДЗЕ, Из истории морской торговли Грузии в XIII—XV вв.	22
М. ПУТУРИДЗЕ, К вопросу о контактах среднебронзовой культуры Центрального и Восточного Закавказья с древневосточным миром	40
Г. АЛАСАНИЯ, Ю. ОРЛОВ, Опыт статистической классификации текстов	57

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Г. ДЗИДЗИГУРИ, К значению «бегара» в «Павнелта дацерили»	80
М. МЕТРЕВЕЛИ, Некоторые вопросы формирования религиозной общины друзов	90
Н. ДЖАБУА, К вопросу о сравнительной характеристике сирийских и грузинских базилик	98
М. ГЛОНТИ, О планетарной неделе и ее латинской модели	110
М. БУРДУЛИ, З. ТЕЛИА, Лечение некоторых травматических повреждений в народной медицине Сванети	120
Р. РАМИШВИЛИ, Новые археологические материалы по истории виноградарства Грузии	127
И. АБАКЕЛИЯ, Почитание неба в Западной Грузии	141
Т. ДВАЛИ, Церковь в селе Цхваричамия	152

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Д. ЖГЕНТИ, Из истории грузинских монастырей Иерусалима	163
В. КИКНАДЗЕ, Из истории Грузии начала XIV в. (о дате воцарения Георгия V)	178

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

А. АБДАЛАДЗЕ, Мари Броссе и вопросы арменоведения	188
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

М. КАНТАРИЯ, Б. А. Калоев, Земледелие народов Северного Кавказа	197
А. БЕНДИАПИШВИЛИ, О. К. Жордания, История крестьянской реформы в Грузии	201

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

М. КИКНАДЗЕ, М. ЧХАРТИШВИЛИ, З. СХИРТЛАДЗЕ, Всесоюзная научная сессия источниковедов в г. Сухуми, посвященная 60-летию СССР	205
З. ДЖАМБУРИЯ, Научная сессия молодых научных сотрудников	210
Т. ОЧИАУРИ, ДЖ. РУХАДЗЕ, Н. С. Топурия (некролог)	213
В. ИТОНИШВИЛИ, Г. Н. Джавахишвили (некролог)	215

ლევ გორგილაძე

კარლ მარქსი და თანამედროვე ეპოქა¹

სტატიაში მოკლედ გადმოცემული იქნება საბჭოთა მარქსოლოგიის მონაპოვარი, რომელმაც შემდგომი განვითარება პოვა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ი. ანდროპოვის ახლახან გამოქვეყნებულ სტატიაში „კარლ მარქსის მოძღვრება და სსრ კავშირში სოციალიზმის მშენებლობის ზოგიერთი საკითხი“. იგი შემოქმედებითი მარქსიზმის ნაწარმოების და პარტიისა და ხალხის საბრძოლო პროგრამაა.

მარქსი — მეცნიერული კომუნიზმის ფუძემდებელი. კარლ მარქსმა უდიდესი რევოლუციური გადატრიალება მოახდინა კაცობრიობის აზროვნების ისტორიაში. მან პირველმა შეიმუშავა საზოგადოების მეცნიერული შემეცნებისა და რევოლუციური გარდაქმნის მოძღვრება და მისი მოწოდება ასე გამოთქვა: „ფილოსოფოსები მხოლოდ სხვადასხვანაირად განმარტავდნენ სამყაროს, მაგრამ საქმე ისაა, რომ იგი შეცვლილ იქნეს“².

მარქსიზმის უძლეველი მიმზიდველი ძალა ისაა, რომ იგი „უმკაცრეს და უმაღლეს მეცნიერულობას აერთებს რევოლუციურობასთან, და აერთებს არა მარტო იმიტომ, რომ დოქტრინის დამფუძნებელი პირადად მეცნიერიც იყო და რევოლუციონერიც, არამედ აერთებს თვით თეორიაში შინაგანად და გაუნუხრელად“³.

მარქსმა განაგრძო მსოფლიო ცივილიზაციის შარაგზა და შეიმუშავა ფილოსოფიურ, ეკონომიკურ და სოციალურ-პოლიტიკურ შეხედულებათა მთლიანი და მწყობრი სისტემა და თვისობრივად სრულიად ახალი ხანა დაიწყო ფილოსოფიის, პოლიტიკური ეკონომიისა და სოციალიზმის განვითარებაში.

მარქსმა და ენგელსმა შეიმუშავეს დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმი — მეცნიერება ბუნების, საზოგადოებისა და აზროვნების განვითარების ზოგადი კანონების შესახებ. მათ შექმნეს მატერიალისტური დიალექტიკა, რომელიც „მთელი თავისი არსებით კრიტიკული და რევოლუციურია“. მარქსმა მატერიალიზმი „სახურავამდე დააშენა“, გაავრცელა იგი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაზე, ბოლო მოუღო ისტორიულ იდეალიზმს და შექმნა ისტორიული მატერიალიზმი.

მარქსმა და ენგელსმა შექმნეს ნამდვილი მეცნიერული პოლიტიკური ეკონომია, მეცნიერება ადამიანთა საზოგადოების განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე მატერიალური დოვლათის წარმოებისა და განაწილების კანონების

¹ მოხსენდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრებას 1983 წლის 4 აპრილს.

² კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტომი II, გვ. 487.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 389.

შესახებ. მარქსმა დაასაბუთა და განავითარა ღირებულების შრომითი თეორია და შექმნა ზედმეტი ღირებულების მოძღვრება.

ამ ორმა ღიღმა აღმოჩენამ — ისტორიის მატერიალისტურმა გაგებამ და ზედმეტი ღირებულების თეორიამ, შესაძლებელი გახადა მესამე დიდი აღმოჩენის გაკეთება, რომელმაც დააგვირგვინა მარქსის კვლევის საბოლოო მიზანი — სოციალიზმი უტოპიიდან მეცნიერებად აქცია, თეორიულად გამოხატა მუშათა მოძრაობა და წარმოგვიდგინა იგი მეცნიერული სოციალიზმის თეორიის სახით. თვითონ მარქსის განსაზღვრით, „ეს სოციალიზმი სხვა არა არის რა თუ არა განუწყვეტელი რევოლუციის გამოცხადება, პროლეტარიატის კლასობრივი დიქტატურა, როგორც აუცილებელი გარდამავალი საფეხური საზოგადოდ კლასობრივ განსხვავებათა მოსასპობად, ყველა იმ წარმოებით ურთიერთობათა მოსასპობად, რომლებზედაც ეს განსხვავებანი არიან დამყარებული, ყველა იმ საზოგადოებრივ დამოკიდებულებათა მოსასპობად, რომელნიც ამ წარმოებით ურთიერთობებს შეესაბამებიან, ყველა იმ იდეების გადასატრიალებლად, რომელნიც ამ საზოგადოებრივ დამოკიდებულებათაგან გამომდინარეობენ“⁴.

მარქსმა გააკეთა მუშათა კლასის, როგორც კომუნისტური საზოგადოების შემოქმედის როლი, მოწოდება და განსაზღვრა მის გარშემო ყველა მშრომელის გაერთიანების ამოცანა კაპიტალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მან მიუთითა, რომ მშრომელ გლეხობასთან კავშირის პირობებში „პროლეტარული რევოლუცია მიიღებს გუნდს, ურომლისოდაც მისი სოლო-სიმღერა ყველა გლეხურ ქვეყანაში გედის სიმღერად გადაიქცევა“. მარქსმა და ენგელსმა ეროვნული რევოლუციების ბედ-ილბალი პროლეტარული რევოლუციის ბედს დაუკავშირეს და წამოაყენეს ინტერნაციონალური პრინციპი: „არ შეიძლება თავისუფალი იყოს ხალხი, რომელიც სხვა ხალხებს ჩაგრავს“, „ხალხი, რომელიც სხვა ხალხს ჩაგრავს, თავის საკუთარ ბოროტებებს სჭედს“.

მარქსმა და ენგელსმა შექმნეს პირველი საერთაშორისო პროლეტარული ორგანიზაცია — „კომუნისტთა კავშირი“ და „მუშათა საერთაშორისო ასოციაცია“ და მიუთითეს, რომ პროლეტარიატი მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეძლებს მოახდინოს სოციალისტური რევოლუცია და განახორციელოს ამ რევოლუციის საბოლოო მიზანი — კლასთა მოსპობა. „თუ იგი ჩამოაყალიბებს განსაკუთრებულ პოლიტიკურ პარტიას“.

მარქსის მოძღვრებამ შემოქმედებითი გამოყენება და განვითარება პოკალენინიზმში, რომელიც იმპერიალიზმისა და პროლეტარულ რევოლუციასთან ეპოქის, კოლონიალიზმის მსხვერვისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობათა გამარჯვების ეპოქის, კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე კაცობრიობის გადასვლასა და კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის ეპოქის მარქსიზმა.

სოციალური პრაქტიკა გვიჩვენებს, რომ მარქსიზმ-ლენინიზმი ერთიანი, ინტერნაციონალური მოძღვრებაა, ყველა ქვეყნის განმათავისუფლებელი მოძრაობის თეორია და მეთოდოლოგიაა.

მარქსი და თანამედროვე კაპიტალიზმი. მას შემდეგ, რაც მარქსის მეცნიერული კომუნიზმის თეორია წარმოიშვა, მსოფლიო ისტო-

რიას ყოველთვის მოჰქონდა მისთვის ახალ-ახალი წარმატებანი და გამარჯვებანი. ლენინი წინასწარ ხედავდა, რომ „მარქსიზმს, როგორც პროლეტარიატის მოძღვრებას, კიდევ უფრო დიდ ტრიუმფს მოუტანს მომავალი ისტორიული ეპოქა“⁵.

თანამედროვე ეპოქამ, რომლის ძირითად შინაარსს შეადგენს კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გადასვლა, რაც დაიწყო დიდი ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ, დაადასტურა მარქსიზმ-ლენინიზმის პროგნოზირების ჭეშმარიტება, მეცნიერული კომუნიზმის სისწორე, მისი ძალა და ცხოველმყოფელობა.

ანტიკომუნიზმმა ჯვაროსნული ლაშქრობა მოაწყო მარქსიზმ-ლენინიზმის წინააღმდეგ. იგი ვაჟყვირის, რომ მარქსიზმი მოძველდა, თითქოს თანამედროვე კაპიტალიზმი აბათილებს იმას, რაც მთავარია მარქსის მოძღვრებაში, უარყოფს მუშათა კლასის მსოფლიო-ისტორიული როლის მარქსისტულ განსაზღვრას. აქაოდა მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის შედეგად მოხდა მუშათა კლასის „დეპროლეტარიზაცია“ და ნიადაგი გამოეცალა კლასთა ბრძოლას და რევოლუციასო.

მარქსმა წინასწარ ამხილა მსგავსი შეხედულების მთელი სიყალბე. მან ნათლად გვიჩვენა, თუ რას წარმოადგენს პროლეტარიატი და თავისი ყოფიერების შესაბამისად, რისი გაცემა მოუხდება მომავალში. მარქსმა მიუთითა, რომ მუშათა კლასის მიზანი და ისტორიული საქმე „წინასწარ მოხაზულია მისი საკუთარი საარსებო მდგომარეობით“ და „თანამედროვე ბურჟუაზიული საზოგადოების მთელი ორგანიზაციით“.

რა თქმა უნდა, მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის პირობებში, შეიცვალა მუშათა კლასის სტრუქტურა, მისი შრომის ხასიათი, მოხდა წარმოების ინტელექტუალიზაცია, მაგრამ არ შეცვლილა მუშათა კლასის ადგილი კაპიტალისტურ წარმოებით სისტემაში. მას არ გააჩნია წარმოების საშუალებათა საკუთრება და იძულებულია გაყიდოს თავისი სამუშაო ძალა. მეცნიერულ-ტექნიკურმა რევოლუციამ გაზარდა მუშათა კლასის როლი წარმოებასა და საზოგადოებაში. მუშათა კლასი იყო და დარჩა მთავარი საწარმოო ძალა და განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჰეგემონი.

მარქსის დებულებას სილატაკის ზრდის შესახებ სავსებით ამართლებს თანამედროვე კაპიტალიზმი. კაპიტალისტურ ქვეყნებში „სილატაკე იზრდება (არა ფიზიკური, არამედ სოციალური აზრით) ე. ი. იმ აზრით, რომ ჩნდება შეუსაბამობა ბურჟუაზიისა და მთელი საზოგადოების მოთხოვნილებათა მზარდ ღონესა და მშრომელი მასების ცხოვრების ღონეს შორის“⁶, მიმდინარეობს მუშათა კლასის მდგომარეობის შედარებითი, ხოლო ზოგჯერ აბსოლუტური გაუარესება.

ტექნოლოგიური დეტერმინიზმის კონცეფცია მეცნიერებისა და ტექნიკის იდეალიზაციას ახდენს, სოციალურ რევოლუციას მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციით ცვლის და მას უკავშირებს საზოგადოებრივი ცხოვრების ისეთი მოდელის შექმნას, რომელშიც გაქრებიან კლასები და კლასობრივი წინააღმდეგობანი და დამყარდება „საყოველთაო კეთილდღეობის სახელმწიფო“.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია არ ცვლის კაპიტალიზმს, როგორც

5 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 18, გვ. 709.

6 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 4, გვ. 240

საზოგადოებრივ წყობილებას. იგი მხოლოდ კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გადასვლის ობიექტურ და სუბიექტურ წინამძღვრებს ქმნის. ბურჟუაზიული საზოგადოებრივი ურთიერთობის სოციალისტური საზოგადოებრივი ურთიერთობით შეცვლას კი მხოლოდ პროლეტარიატის სოციალური რევოლუცია ახორციელებს.

მაგრამ რევოლუციის გზა, ფართო და პირდაპირი გზა როდია. იგი რთული, ხანგრძლივი და მრავალმხრივი პროცესია. სოციალური პროგრესის გზაზე მთავარ დაბრკოლებას ის ქმნის, რომ განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყანაში იმპერიალისტურმა ბურჟუაზიამ შეძლო შეენარჩუნებინა სახელმწიფო ხელისუფლება და კაპიტალიზმის მსოფლიო სისტემა. იგი ცდილობს შეეგუოს ორი სისტემის პირობებს, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის მოთხოვნებს და გამოიყენოს თანამედროვე იმპერიალიზმის ახალი შესაძლებლობანი, რათა გზა გადაუღობოს მსოფლიოში მიმდინარე პროგრესულ ცვლილებებს და გაიხანგრძლივოს არსებობა.

თანამედროვე იმპერიალიზმის თავისებურებანი, მისი ახალი ნიშნები, არ ცვლიან იმპერიალიზმის არსს, ბუნებას, ისტორიულ ადგილს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. რა თქმა უნდა, კაპიტალიზმი „ერთ ადგილს როდი ტკეპნის თავისი განვითარების გზაზე“. მაგრამ კაპიტალიზმის საერთო კრიზისის სულ უფრო გამწვავება იმის მაჩვენებელია, რომ განვითარებული კაპიტალიზმის სამყაროში მიმდინარეობს არა მარტო მატერიალური მომზადება, არამედ აგრეთვე, სოციალ-პოლიტიკური წინამძღვრების შექმნა იმისათვის, რომ რევოლუციის გზით კაპიტალიზმი სოციალიზმით შეიცვალოს.

ლენინი ითვალისწინებდა დასავლეთში რევოლუციური მოძრაობის სიძნელეს და სოციალისტური რევოლუციის დაწყების სირთულეს. იგი აღნიშნავდა, რომ კაპიტალიზმი, ბურჟუაზიული პარლამენტარიზმი მსოფლიო ისტორიული აზრით დრომოკმულია მაგრამ ისტორიულად დრომოკმული, პოლიტიკურად დრომოკმული, მასებისათვის დრომოკმული უნდა გახდეს. ეს მოითხოვს „კაპიტალიზმის ნიადაგზე მეტად ხანგრძლივი და მეტად შეუპოვარი ბრძოლის საჭიროებას“.

ლენინი აღნიშნავდა, რომ ბურჟუაზიას ყველა ქვეყანაში გამომუშავებული აქვს მართვა-გამგეობის ორი სისტემა, თავისი ბატონობის დაცვის ორი მეთოდი. მეთოდი ძალადობისა, ყოველგვარ დათმობაზე უარის თქმისა და მეთოდი „ლიბერალიზმისა“, დათმობისა, რეფორმებისა, რომლებიც ერთმანეთშია გადახლართული და ერთმანეთს ცვლის⁷.

ახლა დასავლეთის რიგ კაპიტალისტურ ქვეყნებში ლიბერალური რეფორმიზმი მებრძოლმა კონსერვატიზმმა შეცვალა. ე. წ. ახალ კონსერვატიზმს რეიგანიზმი გამოხატავს. იგი აგრესიული ავანტიურიზმის იდეოლოგია და პოლიტიკა ბურჟუაზიის განსაკუთრებით რეაქციული ნაწილისა, რომელიც ნეოფაშიზმისკენ იხრება, კომუნიზმის წინააღმდეგ ჯვაროსნულ ლაშქრობას აწყობს და ბირთვული ომის საშიშროება გადაჰყავს „თვისობრივად, ბევრად უფრო საშიშ ფაზაში“.

თანამედროვე კომუნისტური მოძრაობა ითვალისწინებს, რომ იმპერიალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლა ხანგრძლივი, შეუპოვარი და მძიმე ბრძოლაა.

7 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 16, გვ. 437.

მაგრამ იმპერიალიზმს აღარ ძალუძს უკუღმა დაატრიალოს საზოგადოებრივი განვითარების ჩარხი და დაიბრუნოს „ხალხთა ბედ-იბდლის გამგებელთა როლი“. თანამედროვე ეპოქა, მისი რევოლუციური პრაქტიკა, მთელი დამაჯერებლობით ადასტურებს „კომუნისტური მანიფესტის“ ცნობილ წინასწარხედვას: „ბურჟუაზიის დამხობა და პროლეტარიატის გამარჯვება თანაბრად გარდაუვალია“.

თანამედროვე პირობებში ახლებურად დადგა ომისა და მშვიდობის პრობლემა. დაისვა კაცობრიობის „ყოფნა-არყოფნის“ საკითხი.

პარტია იმის წინააღმდეგია, რომ იდეოლოგიური ბრძოლა, იდეათა დავა, განსხვავებული სოციალური სისტემების სახელმწიფოთა ურთიერთობის საზოგადოებაში გახდეს. იდეათა ბრძოლა კლასთა ბრძოლის კანონების ასახვაა სულიერ ცხოვრებაში. ხოლო მშვიდობიანი თანაარსებობის ლენინური თეორია და პრაქტიკა იმის გაგება და გათვალისწინებაა, რომ მსოფლიო თერმობირთვულ ომს გარდაუვლად მოჰყვება „კატასტროფიული შედეგები მთლიანად ცივილიზაციისა და თვით სიცოცხლისათვის“.

მაგრამ პაციფიზმი იქნებოდა იმის მტკიცება, თითქოს მსოფლიო თერმობირთვული ომი „ფატალურად გარდაუვალი იყოს“. პარტიის პოზიცია უცვლელია: მსოფლიო თერმობირთვული ომი შეიძლება თავიდან ავიცილოთ. „რა გინდ რთული უნდა იყოს მდგომარეობა მსოფლიოში, არსებობს საერთაშორისო ურთიერთობაში საშიში ეტაპის დაძლევის შესაძლებლობა. „მსოფლიო უიარაღოდ — აი სოციალიზმის იდეალი“ (ი. ვ. ანდროპოვი).

კარლ მარქსი და რეალური სოციალიზმი. მარქსმა სოციალიზმის ზოგადი მონახაზი მოგვცა. ლენინმა განავითარა იგი და შეიმუშავა მოძღვრება სოციალიზმის შესახებ. მან მეცნიერული კომუნიზმი თეორიის სფეროდან პრაქტიკის სფეროში გადაიტანა და სოციალიზმის პრაქტიკას მისცა დასაბამი.

სოციალიზმის ლენინურ მეცნიერებას უკანასკნელ წლებში შეემატა მოძღვრება განვითარებული სოციალიზმის შესახებ. განვითარებული სოციალიზმის კონცეფციის შემუშავება ყველაზე მნიშვნელოვანია, რითაც პარტიის თეორიული არსენალი შეივსო.

პარტიამ კომუნისტური მშენებლობის განვითარების საფუძველზე გამოიტანა დასკვნა, რომ კომუნიზმისაკენ წინსვლა განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების ეტაპის გავლით ხდება, რომ განვითარებული სოციალიზმი აუცილებელი, კანონზომიერი და ისტორიულად ხანგრძლივი პერიოდია კომუნისტური ფორმაციის ჩამოყალიბებაში.

ი. ვ. ანდროპოვმა გაგვაფრთხილა: „ვერიდოთ კომუნიზმის უმაღლეს ფაზასთან ქვეყნის მიახლოების დონის გაგების შესაძლო გაზვიადებას“ და ნათლად წარმოვიდგინოთ „სად ვიმყოფებით, წინ გასწრება ნიშნავს განუხორციელებელი ამოცანების დასახვას, მხოლოდ მიღწეულით დაკმაყოფილება კი იმას, არ გამოვიყენოთ ყოველივე ის, რასაც ვფლობთ. ვხედავდეთ ჩვენს საზოგადოებას რეალურ დინამიკაში, ყველა მისი შესაძლებლობითა და საჭიროებითურთ — აი, რა მოგვეთხოვება ახლა“.

განვითარებული სოციალიზმი განვითარებადი. ი. ანდროპოვის განსაზღვრით, ჩვენ მხოლოდ ახლა შევუდგებით განვითარებული სოციალიზმის სრულყოფის ხანგრძლივ ისტორიულ ეტაპს, რომელსაც, ბუნებრივია, „ექნება თავისი პერიოდები, ზრდის საფეხურები. რამდენ ხანს გასტანს, რა კონკრეტულ

ფორმებს მიიღებენ ისინი, ამას გვიჩვენებს მხოლოდ გამოცდილება, ცოცხალი პრაქტიკა“.

ი. ანდროპოვმა გააშუქა სოციალიზმის წინააღმდეგობანი და მათი გადაწყვეტის გზები. მან გააკრიტიკა გაუბრალოებული, პოლიტიკურად მიამიტური წარმოდგენა „თითქოს სოციალიზმი გვიხსნიდეს საერთოდ ყოველგვარი წინააღმდეგობისა და უთანხმოებისაგან, ყოველგვარი ყოფითი უსიამოვნებისაგან“. განავითარა და დააკონკრეტა ლენინის ცნობილი დებულება: „ანტაგონიზმი და წინააღმდეგობა სრულიად არ არის ერთი და იგივე. სოციალიზმის დროს პირველი ქრება, მეორე კი დარჩება“. ეს იმას ნიშნავს, რომ სოციალიზმის პირობებში „შეიძლება სერიოზული კოლიზიები წარმოშვას თვით ისეთმა წინააღმდეგობებმა, რომლებიც თავისი არსით არ არის ანტაგონისტური. საქმის მეორე — და უმნიშვნელოვანესი მხარე ის არის, რომ სწორად ვიყენებდეთ სოციალიზმის წინააღმდეგობებს მისი წინსვლითი განვითარების წყაროდ და სტიმულად“.

ი. ანდროპოვმა გვიჩვენა, თუ რაოდენ „დიდი ჯაფისა და შეცდომების ფასად მიმდინარეობდა განაწილების შესახებ მარქსის შეხედულებათა მთელი მნიშვნელობის გაცნობიერება“⁸.

მარქსი უტოპიური, გამათანაბრებელი სოციალიზმის შეცდომად თვლიდა საქმის არსად „განაწილების ჩათვლას და მთავარი მახვილის მასზე დასმას“, „საყოველთაო თანასწორობას“ განაწილებასა და მოხმარებაში და მიუთითა, რომ ცალკეული მწარმოებელი „გამოკლების შემდეგ — საზოგადოებისაგან სწორედ იმას იღებს, რაც მას მისცა... მისცა კი თავისი ინდივიდუალური შრომის რაოდენობა“⁹.

პარტია მოითხოვს წარმოებისა და განაწილების თანაფარდობის მარქსისტული გაგების უკეთ, უფრო სრულად გამოყენებას პრაქტიკაში. განვითარებული სოციალიზმის პირობებში, როცა საბოლოოდ ჩამოყალიბებულია სოციალისტური წარმოების ურთიერთობა და შემუშავებულია კოლექტივისტური ცნობიერება, ლიკვიდირებულია, მარქსის ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, „შრომის გაუცხოება“. მაგრამ ზოგზოგებს უჩნდებათ ხოლმე ინდივიდუალისტური ჩვევები — იცხოვრონ სხვის ხარჯზე, რაც შემორჩენილი „შრომის გაუცხოების შედეგია“¹⁰.

და შემდეგ იქვე: „შრომა და მხოლოდ შრომა, მისი რეალური შედეგები და არა ვისიმე სუბიექტური სურვილი ან კეთილი ნება უნდა განსაზღვრავდეს თითოეული მოქალაქის კეთილდღეობის დონეს. ასეთი მიდგომა საესეებით შესაბამემა სოციალიზმის დროს განაწილებაზე მარქსის შეხედულებათა სულისკვეთებასაც და შინაარსსაც“.

საბჭოთა ხალხმა მოწინავე კაცობრიობამ, ზეიმით აღნიშნა სსრ კავშირის 60 წელი. ერთიანი საკავშირო მრავალეროვანი სახელმწიფო, დიდმნიშვნელოვანი მიჯნა თანასწორუფლებიან ხალხთა მეგობრული თანაცხოვრებისა და ძმური თანაშრომლობისათვის კაცობრიობის მრავალსაუკუნოვან ბრძოლაში.

8 ი. ანდროპოვი, კარლ მარქსის მოძღვრება და სსრ კავშირში სოციალიზმის შეგნებლობის ზოგიერთი საკითხი, იხ. „საქართველოს კომუნისტი“, № 3, 1983.

9 კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტომი 11, გვ. 16.

10 ი. ანდროპოვი, კარლ მარქსის მოძღვრება და სსრ კავშირში სოციალიზმის შეგნებლობის ზოგიერთი საკითხი, „საქართველოს კომუნისტი“, № 3, 1983.

„მრავალეროვანი შემადგენლობა ქვეყნისა მისი სისუსტის წყაროდან ისტორიაში პირველად გადაიქცა ძალისა და აყვავების წყაროდ“¹¹.

სოციალური ანტაგონიზმის მოსპობასთან ერთად მოისპო ეროვნული შუღლი და ჩაგვრა, გაქრა ჩამორჩენილი ეროვნული განაპირა მხარეები. შეიქმნა ერთიანი საკავშირო სახალხო-სამეურნეო კომპლექსი, თვისობრივად შეიცვალა რესპუბლიკების სოციალური სტრუქტურა, აყვავდა სოციალისტური მრავალეროვნული კულტურა. ჩამოყალიბდნენ სოციალისტური ერები და შეიქმნა ახალი ისტორიული ერთობა — საბჭოთა ხალხი.

ყოველივე ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ეროვნულ ურთიერთობაში მომხდარ თვისობრივ ცვლილებათა შედეგად ეროვნული საკითხი წარმატებით გადაწყდა, გადაწყდა სრულად და საბოლოოდ. მაგრამ ერები დარჩნენ და ეროვნული ურთიერთობის პრობლემებმაც თავიანთი ცხოველმყოფელობა შეინარჩუნეს. ლენინმა იმათ პასუხად, რომლებიც მოითხოვდნენ ეროვნული საკითხის პარტიის პროგრამიდან ამოღებას, განმარტა: „ამის გაკეთება შეუძლებოდა, რომ არსებობდნენ ისეთი ადამიანები, რომლებიც მოკლებულნი არიან ნაციონალურ თავისებურებებს. მაგრამ ასეთი ადამიანები არ არსებობენ და სხვანაირად სოციალისტური საზოგადოების აშენება ჩვენ არასგზით არ შეგვიძლია“¹².

ეროვნული საკითხის ცნება ეროვნული ურთიერთობის ცნებამ შეცვალა. ეროვნულ საკითხში ბურჟუაზიული თვალსაზრისისა და სოციალური პრაქტიკის გამომხატველი ცნება — ნაციონალიზმი წარსულის კუთვნილება გახდა. ჩვენში მტკიცედ დამკვიდრდა პროლეტარული, სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის მსოფლმხედველობა და სოციალისტური პრაქტიკა, ჰუმანიზმი ეროვნებათა ურთიერთობაში.

ყველა ერისა და ეროვნების ეკონომიკისა და კულტურის პროგრესთან ერთად მიმდინარეობს ეროვნული თვითშეგნების ზრდის კანონზომიერი, ობიექტური პროცესი. მაგრამ მოპოვებული წარმატებისათვის ეროვნულმა სიამაყემ არ უნდა წარმოშვას ნეგატიური მოვლენები, ეროვნული ყოყმანობის, „განკერძოებულობის, სხვა ერებისა და ეროვნებისადმი უპატივმცემლო დამოკიდებულების ტენდენციები“, რომლებიც ჯერ კიდევ გვხვდება.

კომუნისტური პარტია თავისი იდეოლოგიით, შემადგენლობით, აგებულობით, საბჭოთა ქვეყნის ყველა ერისა და ეროვნების ერთიანობას ასახიერებს, ეროვნულსა და ინტერნაციონალურს პარმონიულად ახამებს და ქმნის ისეთ სოციალურ პირობებს, რომლებშიც „თითოეული ერის აყვავება, ყოველმხრივი განვითარება მთელი ჩვენი ძმური კავშირის აღმავლობისა და აყვავების წინამძღვარი ხდება“¹³, თქვა საზეიმო სხდომაზე ი. ვ. ანდროპოვმა.

პარტიის 26-ე ყრილობამ მიუთითა საზოგადოების სოციალურ-კლასობრივ და ეროვნულ ურთიერთობათა კავშირზე და გვიჩვენა მათი მომავლის, მათი ბედის განსხვავება. საბჭოთა საზოგადოების სოციალურ-კლასობრივი სტრუქტურის განვითარების, კლასებისა და სოციალური ჯგუფების დაახლოების პროცესი გვარწმუნებს, რომ საზოგადოების უკლასო სოციალური სტრუქ-

11 ი. ანდროპოვი კარლ მარქსის მოძღვრება და სსრ კავშირში სოციალიზმის მშენებლობის ზოგიერთი საკითხი, „საქართველოს კომუნისტი“, № 3, 1983 წ.

12 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 29, გვ. 229.

13 ი. ვ. ანდროპოვი, სსრ კავშირის სამოცი წელი.

ტურის ჩამოყალიბება „უმთავრესად და ძირითადად მომწიფებული სოციალიზმის ისტორიულ ჩარჩოებში მოხდება“. უკლასო საზოგადოების ჩამოყალიბება დიდმნიშვნელოვანი ნიშანსვეტი გახდება ჩვენი ქვეყნის ეროვნული სტრუქტურის განვითარების, ერების სულ უფრო დაახლოებისა და შემდგომში სოციალურად სავსებით ერთგვაროვან კომუნისტურ საზოგადოებაში მათი შერწყმის გზაზე.

ი. ვ. ანდროპოვმა შეგვახსენა და თანაც გაგვაფრთხილა: „ჩვენი საბოლოო მიზანი ცხადია. ეს არის ვ. ი. ლენინის სიტყვებით რომ ვთქვათ, — არა მარტო ერთა დაახლოება, არამედ მათი შერწყმაც: პარტიას კარგად ესმის, რომ ამ მიზნისაკენ მიმავალი გზა გრძელია. აქ არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება წინ გაჭრა ისევე, როგორც არ შეიძლება დაუშვა უკვე მომწიფებული პროცესის შეკავება“. ამოცანა ისაა, რომ ფართო გასაქანი მიეცეს ობიექტურ პროცესს, ბუნებრივ განვითარებას, ნებაყოფლობის, თანასწორობისა და თანამშრომლობის საშუალებით.

მარქსიზმ-ლენინიზმი იცავს ინტერნაციონალიზმს, „ყველა ერის შედუღებას უმძლეს ერთობად“ (ვ. ი. ლენინი). მაგრამ მისი განხორციელების ვადის დადგენა და კონკრეტულად წარმოდგენა წინასწარ შეუძლებელია. ეს მომავლის საქმეა. პრაქტიკა არ იძლევა საამისო მასალას. ე. შევარდნაძემ ეროვნული ურთიერთობის თეორიისა და პრაქტიკის დიალექტიკა ასე დაახასიათა: „ოცნებიდან თეორიამდე, თეორიიდან პრაქტიკამდე, პრაქტიკიდან ცხოვრების ნორმამდე — ასეთია განვლილი გზა“. ასეთი იქნება უთუოდ მომავალი გზაც.

სოციალური ერთგვაროვნობა და ერების შერწყმა მომავალში არ მოასწავებს რასობრივ, ეროვნულ-ენთიკურ განსხვავებათა გაქრობას, ერთფეროვნებას, ეროვნული საუნჯის გათქვეფას, ნიველირებას, დაკარგვას. პირიქით, ლენინის თქმით, ეროვნული ზღუდეების დაცემა „მილიონჯერ გაადიდებს კაცობრიობის „დიფერენცირებას“ სულიერი ცხოვრების და იდეურ მიმდინარეობათა, მისწრაფებათა, ელფერთა სიმდიდრისა და მრავალფეროვნების აზრით“¹⁴.

მარქსი და რევოლუციური საქართველო. ქართველი ხალხის ახალი და უახლესი ისტორიის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორია მარქსის მოძღვრების მძლავრი ზემოქმედებით ვითარდებოდა. მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზროვნება მარქსის მოძღვრებას თანაგრძნობით გამოეხმაურა, სოციალიზმის უტოპიიდან მეცნიერებისაკენ განვითარების გზას დაადგა და მარქსისტული თეორია და პრაქტიკა დაამკვიდრა საქართველოში.

როცა ის იყო მიიწურა XIX საუკუნე და იგი ისტორიის კუთვნილება გახდა, ჩვენმა დიდმა თანამემამულემ, ილია ჭავჭავაძემ გასული საუკუნის ღვაწლი და ისტორიული მოწოდება ასე შეაფასა: XIX ს-ის ადამიანის ყოველად მძლე გონების ყველაზე უდიდესი და სახელოვანი მონაპოვარია მეცნიერებაზე დაფუძნებული „კაცთმოყვარული“, ღარიბთა „სამწუო“ მოძღვრების შემუშავება, რომელმაც კაცობრიობას სოციალური წყობილების იდეალად გაუთვალისწინა კლასობრივი ბატონობის მოსპობა და გამრჩე მშრომელი კაცის წარმატება, ბედნიერება. ილია იქვე დასძენდა: მეცნიერება, ადამიანის გონების წინსვლა, ზნეობის აღმატება „ჯერ ბევრს სხვას კიდევ ძლევამოსილებით მოიძოქმედებს. მაგრამ ამ XIX საუკუნის ანდერძზე უალრესს და უდიდეს

¹⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 21, გვ. 329.

საგანს სხვას ვერას აღმოაჩენს და არ გაუთვალისწინებს კაცობრიობას. ამას იქით“ (ი. ჯავჭავაძე).

რევოლუციური რუსეთი და მისი შენაკადი — რევოლუციური საქართველო ცარიზმის უღელქვეშ „ხარბად ეძებდა“ სწორ რევოლუციურ თეორიას და „ჭეშმარიტად ტანჯვით მოიპოვა“ იგი ძიების, სწავლის, პრაქტიკაში გამოცდის, ინტერნაციონალური კავშირის თითქმის ნახევარი საუკუნის ისტორიით.

ბურჟუაზიული ერის დიალექტიკაა ყოველ ერში რომ ორი ერია. იყო ცარიტული რეაქციული რუსეთი და დემოკრატიული, რევოლუციური რუსეთი. მარქსი, მისი სახელი, მისი რევოლუციური მოღვაწეობა იმავეითვე მჭიდროდ დაუკავშირდა რევოლუციურ რუსეთს ცარიტული რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. კარლ მარქსი და რევოლუციური რუსეთი განუყოფელი გახდა.

მარქსმა გააანალიზა რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობა და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „რუსეთი წარმოადგენს ევროპის რევოლუციური მოძრაობის მოწინავე რაზმს“. აქ საქართველოც იგულისხმება. საქართველო მრავალეროვანი რუსეთის სახელმწიფოში შედიოდა და რევოლუციური საქართველო რევოლუციური რუსეთის განშტოებას ქმნიდა. ენგელსს სავსებით შესაძლებლად მიაჩნდა „თავდაზნაურული რევოლუცია პეტერბურგში“, რომლის მონაწილე იქნებოდა „მთელი კავკასიის საყოველთაო აჯანყება“

მარქსი იმედოვნებდა, რომ რუსეთში შექმნილი სიტუაცია რევოლუციად გადაიქცეოდა. ძლევამოსილ რევოლუციას რუსეთში გლეხური დემოკრატიის გამარჯვება მოჰყვებოდა და ბოლოს და ბოლოს ხანგრძლივი და მწვავე ბრძოლის შემდეგ „რუსეთის კომუნას“ დაამყარებდა და შრომის საყოველთაო განთავისუფლებისაკენ „გიგანტურ ნაბიჯს“ გადადგამდა.

მარქსი და ენგელსი ცდებოდნენ რევოლუციის სიახლოვის განსაზღვრისა და გ.მარქსების იმედში. მაგრამ ისინი მართლნი იყვნენ მხურვალედ რომ ელოდნენ რევოლუციას რუსეთში და ღრმად რომ სწამდათ მისი მსოფლიო მნიშვნელობა. ამასთან დაკავშირებით ლენინი წერდა: „რუსეთის მუშათა კლასი მოიპოვებს თავისუფლებას და წინ წაუბიძგებს ევროპას შეცდომებით აღსავსე რევოლუციური მოქმედებით“¹⁶. ისტორიამ დაადასტურა ეს წინასწარხედვა.

მარქსმა და ენგელსმა დიალექტიკური თვალთახედვით განიხილეს მეფის რუსეთის დადებითი როლი აღმოსავლეთის ხალხების ცხოვრებაში და ამ ხალხების მოძრაობის რევოლუციური მნიშვნელობა მეფის რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მათი შეფასებით რუსეთის ბატონობა ნამდვილად ასრულებდა შავი და კასპიის ზღვებისა და ცენტრალური აზიისათვის პროგრესულ და ცივილიზატორულ როლს მეტი განათლების, სამრეწველო განვითარების და აგრარული რევოლუციის უფრო ადრე განხორციელების შესაძლებლობის გამო.

ფეოდალური საქართველო მეფის რუსეთის ფარგლებში ეკონომიკურად გაერთიანდა და ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბდა. რუსეთის კაპიტალიზმმა საქართველო ჩაითრია „საქონლის მსოფლიო ბრუნვაში“ და ბურჟუაზიული ცივილიზაციის გზაზე გამოიყვანა. ეროვნული პროლეტარიატი „შეკავშირდა შინ როგორც კლასი“. მან საკუთარი ქვეყანა „ბრძოლის უშუალო ასპარეზად“ აქცია და იგი საერთო-სარუსეთო ბრძოლის მონაწილე გახდა.

მარქსი და ენგელსი ითვალისწინებდნენ საქართველოს, როგორც დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მიმავალი გზის მნიშვნელობას რუსეთის იმპერიის დაპყრობით პოლიტიკაში და საქართველოს ადგილსა და როლს რუსეთის განმანათლებელ მოძრაობაში.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას საქართველოში საერთო მნიშვნელობა ენიჭებოდა რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომელიც მაშინ „ხალხთა საპყრობილესა“ და ევროპისა და აზიის რეაქციის დასაყრდენს წარმოადგენდა.

მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზროვნება ევროპის სოციალიზმის მრავალსახეობათა შორის თავის გულისყურს მარქსის სოციალიზმს მიაპყრობდა, რამეთუ მასში ხედავდა რევოლუციურ დემოკრატიზმსა და რეალურ ჰუმანიზმს, რომელთა ჩაგვრის წინააღმდეგ შეუთრეგებელ ბრძოლასა და ხალხის ინტერესების მხურვალე დაცვას.

იგი თანაგრძნობით შეხვდა მარქსისტული აზროვნების წარმოშობას საქართველოში. აკაკი წერდა, რომ დასელებს „ბევრი სიმართლე უჭირავთ ხელში“ და რომ ის გზა, რომელსაც ისინი ადგანან „არა თუ გამოსადეგია ცხოვრებაში, აუცილებელი საჭიროა“. ილია ჭავჭავაძემ დასელი თავისთან რედაქციაში მიიწვია და „ივერიის“ რედაქტორობა შესთავაზა, რაც უთუოდ დასელებთან ახლო თანამშრომლობის მისწრაფებას მოასწავებდა. ხოლო როცა გიორგი წერეთელმა დასელები „კვალში“ შეიხიზნა, მათ თურმე ასე უთხრა: „მე მარქსისტი არა ვარ. მაგრამ რაკი ვხედავ რომ ხალხის გამოღვიძება შეიძლება ამ მხრივ, მეც თქვენთან ვარო“.

ქართველი მარქსისტები ითვალისწინებდნენ „სამოციანელთა იდეალებს“ იმის ღრმა რწმენით, რომ „ძირს დაცემული ჩაგრული“ აღიმართება და „ივერთა მხარე“ აყვავდება და მოილხენს. რევოლუციურ სოციალ-დემოკრატთა დასმა, რომ გაეფანტა ყოველგვარი გაუგებრობა მარქსისტების მოღვაწეობის ნამდვილი ამოცანების თაობაზე, რომელიც ზოგჯერ თავს იჩენდა ხოლმე დასთა ურთიერთობაში ობიექტურ და სუბიექტურ გარემოებათა გამო, საქვეყნოდ განაცხადა: „პოლიტიკური თავისუფლება და მამულიშვილის უფლებანი — აი ანდერძი XIX საუკუნისა და ეს ანდერძი უნდა მოვიყვანოთ სისრულეში ჩვენ სოციალ-დემოკრატებმა („ბრძოლა“).

საქართველოში შექმნილმა თავისებურმა ობიექტურმა და სუბიექტურმა პირობებმა, განსაზღვრეს მარქსის მოძღვრების სწრაფი და იოლი გამარჯვება ჩვენში და მარქსიზმის საერთო ნიადაგზე რევოლუციურ და რევიზიონისტურ მიმდინარეობათა შორის, ბოლშევიზმსა და მენშევიზმს შორის იდეური ბრძოლა. ქართველი ხალხი თითქოს რევოლუციური ბრძოლის სასწოროზე წონიდა თავისი რევოლუციური აღჭურვილობის ისტორიულ სისწორეს და მწვავე იდეოლოგიურ ბრძოლაში საბოლოო არჩევანს აკეთებდა. მან რევოლუციური მარქსიზმის თეორია რევოლუციურ-გარდამქმნელ პრაქტიკად აქცია საქართველოში.

1921 წლის რევოლუციურმა გადატრიალებამ რევოლუციური რუსეთის პოლიტიკური და სამხედრო დახმარებით ოქტომბრის რევოლუცია დაავიკინა ჩვენში. საქართველო ერთიან საკავშირო მრავალეროვან სახელმწიფოს ფარგლებში ეროვნულ სახელმწიფოდ და სოციალისტურ ერად ჩამოყალიბდა

და სოციალისტური ცივილიზაციის გზით განვითარებული სოციალიზმის პერიოდში შევიდა.

საქართველოს კომპარტიას, ქართველ ხალხს კარგად ესმით პატრიოტიზმისა და ინტერნაციონალიზმის განუყოფელი ერთიანობის მნიშვნელობა საზოგადოებრივი ცხოვრების რევოლუციური გარდაქმნისათვის შემოქმედებით შრომაში.

სოციალისტური ერების აყვავებისა და დაახლოების კანონზომიერება ვლინდება ზოგადი და კერძო, ინტერნაციონალური და ეროვნული დიალექტიკის სწორი შემეცნებისა და მეცნიერული მართვის პროცესში.

საშუალო საკავშირო დონისაგან რესპუბლიკის შედარებით ჩამორჩენის დაძლევა, ქვეყნის ჩაყენება მოწინავე რეგიონების რიცხვში და მისი „პოტენციალის ყველაზე რაციონალური მოქცევა საერთო საკავშირო პოტენციალში“ მოითხოვს „მთელი საბჭოთა საქართველო გადავაქციოთ მაღალეფექტიანი შრომისა და სანიმუშო საზოგადოებრივი წესრიგის რესპუბლიკად“ (ე. შევარდნაძე). სწორედ ეს იქნება ჩვენი პატრიოტიზმი და ინტერნაციონალიზმი საქმით.

საქართველოს კომპარტიის საბრძოლო დევიზი: ადამიანი უწინარეს ყოვლისა, მარქსის ცნობილი დებულებაა მოქმედებაში: ადამიანები თვითონ არიან საკუთარი ისტორიის ავტორებიცა და მსახიობებიც.

ფ. ენგელსმა მომავალი ეპოქის მოწოდება „კომუნისტური მანიფესტის“ ცნობილი იდეის განხორციელებაში დაინახა: „ძველი ბურჟუაზიული საზოგადოების ადგილს მისი კლასებით და კლასობრივი დაპირისპირებითურთ იკავენს ასოციაცია, სადაც თვითოეულის თავისუფალი განვითარება ყველას თავისუფალი განვითარების პირობაა“.

რეალურმა სოციალიზმმა ჰუმანიზმი დაამკვიდრა ადამიანთა სოციალურ და ეროვნულ ურთიერთობაში და დასაბამი მისცა საზოგადოების წინაისტორიიდან ნამდვილ ისტორიაზე გადასვლას. ამიტომ აღმოჩნდა მარქსის მოძღვრება ცხოველმყოფელი კაცთა ცხოვრებაში.

Н. Б. МАХАРАДЗЕ

ПО СЛЕДАМ ПИСЬМА В. И. ЛЕНИНА

Первые сведения о связях В. И. Ленина с Грузией относятся к середине 90-х годов XIX столетия. Ленинские документы показывают, что уже в это время он имел в Грузии знакомых, переписывался с ними, пользовался их помощью для изучения социально-экономического положения края и связи с деятелями революционного движения.

Об этом свидетельствует письмо В. И. Ленина от 30 мая 1894 года к П. П. Маслову¹, который в то время находился в Самаре, вернувшись туда из поездки в Тифлис, и разыскивал Ленина, так как не знал его петербургский адрес.

«Удивляюсь одному — зачем Вам было меня «искать»? — писал Ленин, — разве по возвращении из СПб в Тифлис Н. М. А. не видел Вас? И не передал Вам (о чем я его просил), что у меня есть постоянный — на зиму, по крайней мере, адрес, именно: в Совете присяжных поверенных, помощнику присяжного поверенного NN².

В это время В. И. Ленин разрабатывал вопросы социально-экономического развития сельского хозяйства России. По этим вопросам велась напряженная теоретическая борьба между марксистами и народниками, которые стояли на антимарксистских позициях.

По этим же вопросам работал и П. П. Маслов, который вел с В. И. Лениным переписку.

Ответом на одно из писем Маслова является вышеприведенное письмо В. И. Ленина³.

Но кто такой упомянутый в письме Ленина Н. М. А., который должен был передать адрес В. И. Ленина находящемуся в Тифлисе П. П. Маслову, до сих пор точно не установлено.

Редакция Полного собрания сочинений В. И. Ленина указывает, что «о ком идет речь, не выяснено»⁴.

Однако в закавказской литературе считается почти бесспорным, что Н. М. А. — это Натансон Марк Андреевич, видный народник, организатор партии «Народное право», впоследствии левый эсер⁵. Но это утверждение не убедительно и с ним нельзя согласиться. Предположение, что Н. М. А. — это Натансон, одним из первых выдвинул из-

¹ Маслов П. П. (1868—1947), социал-демократ, по специальности экономист, работал по аграрному вопросу, академик.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 46, с. 3.

³ Всего сохранилось три письма В. И. Ленина, хотя по свидетельству П. П. Маслова их было больше.

⁴ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 46, с. 46.

⁵ В. И. Ленин о Закавказье. (Справочник). Тбилиси, 1969, с. 7; В. Эсенашвили, «Ленин и Грузия», 1970, с. 26; В. И. Ленин о Закавказье. Сборник документов. Ереван.

вестный грузинский историк В. Эсаиашвили. Эта точка зрения принята и большинством других авторов.

Обосновывая свое предположение, В. Эсаиашвили ссылается на совпадение инициалов Натансона с инициалами, приведенными в письме В. И. Ленина, и на воспоминания известного в то время тифлисского социал-демократа Степана Дандурова, который писал, что в то время в Тифлис приезжал Натансон. На первый взгляд эти аргументы кажутся убедительными, однако дело обстоит сложнее: ясно, что В. И. Ленин в своем письме не привел фамилию связного, который должен был передать его адрес П. Маслову, из конспиративных соображений. Поэтому маловероятно, что инициалы, приведенные в письме В. И. Ленина, полностью совпадают с инициалами лица, которому В. И. Ленин поручил передать его адрес П. Маслову. Как осторожно подходил В. И. Ленин к данному вопросу, видно из того, что адрес, посланный им П. Маслову, не содержит даже намека на подлинную фамилию Владимира Ильича. Там сказано: «Помощнику присяжного поверенного NN». При этом не установлено, что Владимир Ильич и П. Маслов в это время были лично знакомы с Натансоном и имели с ним связь. Кроме того, из письма В. И. Ленина ясно, что Н. М. А. был не случайным приезжим в Тифлис, а коренным тифлисецем или во всяком случае человеком, длительно проживающим в этом городе, который выехал в Петербург, видел там В. И. Ленина и по возвращении в Тифлис должен был передать Маслову его адрес.

Следует также учесть, что в это время Натансон, принадлежавший к предыдущему поколению общественных деятелей, был почти в два раза старше Ленина (родился в 1850 г.) и считался признанным вождем народников, которые вели упорную борьбу с марксистами. Не подтверждается также воспоминание Дандурова, что в то время (зима 1893—1894 г.г.) Натансон жил в Тифлисе. Поэтому не удивительно, что сам Эсаиашвили не был удовлетворен результатами поиска и не считал свое предположение доказанным. В своем труде «Ленин и Грузия», как бы подводя итоги проделанной работы, В. Эсаиашвили писал: «Если в дальнейшем подтвердится выставленное предположение, что Н. М. А. есть Натансон, то в этом случае мы можем сказать, что и Натансон мог сообщить Ленину, что видел в Тифлисе»⁶.

Таким образом исследователь не исключал, что его предположение может в будущем подтвердиться. Но никаких новых материалов, поддерживающих его соображения, не обнаружено. Спрашивается, кто же был Н. М. А.? Естественно, что связного В. И. Ленина надо искать прежде всего среди его тифлисских знакомых.

Многое убедительно говорит о том, что Н. М. А., который по поручению Ленина должен был передать его адрес П. П. Маслову, был Александр Михайлович Аргутинский из Грузии, житель Тифлиса, уроженец гор. Сигнахи, бывший студент Петровской сельскохозяйственной академии⁷, исключенный из академии за революционную деятельность в 1884 г. Аргутинского В. И. Ленин знал еще с 1891 года, встре-

⁶ В. Эсаиашвили. В. И. Ленин и Грузия. Тбилиси, 1970, с. 26.

⁷ Петровская сельскохозяйственная академия была крупным очагом студенческого революционного движения. Многие ее слушатели изучали труды основоположников научного социализма. Они горячо откликнулись на смерть Карла Маркса и в своем письме к Ф. Энгельсу просили его возложить от их имени венок на могилу незабвенного автора «Капитала». (См. К. Маркс, Фр. Энгельс и революционная Россия, стр. 481). В академии обучались также студенты из Грузии, которые в то время и впоследствии принимали активное участие в революционном движении.

чался с ним в Самаре, когда тот возвращался из сибирской ссылки.

С этого времени Аргутинского хорошо знал П. П. Маслов. Об этом убедительно говорит также то обстоятельство, что, находясь в Тифлисе, Маслов, как об этом свидетельствуют архивные материалы, свои письма и другую корреспонденцию получал по адресу Аргутинского. В Сибирь А. М. Аргутинский попал из Тифлиса, куда он был выслан после исключения из академии.

В Центральном государственном архиве ГССР сохранились о нем следующие сведения:

«В связи со студенческими беспорядками на Страстном бульваре 20 октября 1884 года студентам Петровской земледельческой и лесной академии Константину Гораеву и кн. Александру Аргутинскому-Долгорукому запрещено жительство в Москве и Московской области. Они избрали Тифлис. Здесь за ними учрежден негласный надзор»⁸.

Вернувшись в Тифлис из Москвы, Аргутинский продолжал революционную работу. Его квартира в номерах на Арсенальной улице превратилась в место явок и собраний революционеров. Его посещали революционеры, приезжавшие из Петербурга, Москвы и других городов России с различными заданиями. Об этом свидетельствует, в частности, видный участник революционного движения того времени, известный народоволец, а впоследствии крупный советский ученый и общественный деятель академик А. Бах. Бах передает, что после провала попытки освобождения Н. Чернышевского, ареста организатора этого дела Германа Лопатина⁹ и разгрома царским правительством народовольческой организации, он по совету друзей, выехал на Кавказ, в Тифлис, где у него, по его словам, были «революционные связи»¹⁰, чтобы отсюда «попытаться начать восстановление организации». Но эта попытка успеха не имела. Народничество переживало кризис и уступало место научному социализму и массовому революционному движению под руководством рабочего класса. Бах решил выехать за границу. Находясь в Тифлисе, Бах встречался с местными народовольцами, из которых наиболее видным, по его словам, был А. Аргутинский.

«Пока у меня шла ликвидация дел (перед отъездом за границу. Н. М.) — пишет Бах, — я виделся время от времени с немногочисленными тифлисскими народовольцами. Наиболее выдающимся из них был Аргутинский-Долгоруков, бывший студент Петровской академии, высланный в Тифлис под надзор полиции»¹¹.

Деятельность Аргутинского не укрылось от тифлисской полиции. В 1887 году он был арестован и выслан в Западную Сибирь.

В архиве сохранились сведения, в которых говорится, что в апреле 1887 года Гораев Константин, 24 лет, Аргутинский-Долгоруков Александр Михайлович, 27 лет, заключены в Метехскую тюрьму и в том же году высланы в Западную Сибирь на 4 года¹². Эти аресты в Тифлисе были частью репрессий, охвативших многие районы России после ареста царским правительством брата В. И. Ленина Александра Ульянова и его товарищей.

⁸ ЦГА ГССР, ф. 7, д. 56, л. 5.

⁹ Г. Лопатин — русский революционер, переводчик «Капитала», учился в Тифлисе, некоторое время вел революционную работу на Кавказе, за что был арестован и заточен в тюрьму на два года.

¹⁰ А. Бах. Воспоминания народовольца М., 1931, с. 190.

¹¹ Журн. «Былое», 1918, № 3.

¹² ЦГА ГССР, ф. 7, д. 69, л. 175.

После окончания ссылки Аргутинский вернулся на родину через Самару, где в это время жил В. И. Ленин.

Этот период был исключительно плодотворным в деле формирования мировоззрения В. И. Ленина. Он усиленно изучал марксистскую литературу, знакомился с положением крестьянства, выступал с докладами в социал-демократических кружках, разоблачал народников.

Здесь, в Самаре, и произошла встреча В. И. Ленина с Аргутинским.

Об этом сообщает в своих воспоминаниях активный участник социал-демократического движения в Самаре Беляков, член известного социал-демократического кружка Скляренко, который хорошо знал В. И. Ленина. Беляков пишет, что в начале декабря 1891 года из Саратова в Самару, где находился Владимир Ильич, приехала группа народников — Н. Россов, Чумаевский и Аргутинский-Долгоруков.

«Они, — пишет Беляков, — весьма интересовались самарскими социал-демократами и, в первую очередь, конечно, Владимиром Ульяновым, братом народовольца Александра Ульянова»¹³.

Беляков передает, что самарские народники решили устроить доклад своего руководителя В. В. Водовозова и пригласить на диспут Владимира Ильича и местных социал-демократов.

После доклада Водовозова, отстаивавшего народнические взгляды, с большой яркой речью, которая, по свидетельству Белякова, «произвела огромное впечатление»¹⁴, выступил Владимир Ильич.

После выступления Ленина, пишет Беляков, прения продолжались, «выступил Россов, говорил Аргутинский»¹⁵. Они безуспешно пытались защитить народнические взгляды.

После возвращения из ссылки в Тифлис А. М. Аргутинский не прекращал революционной деятельности. Его посещали революционеры, в том числе социал-демократы, которые приезжали из России.

Как указано выше, в 1893 году в Аргутинским часто встречался находившийся в это время в Тифлисе П. П. Маслов. Известно также, что последний получал свои письма и другую корреспонденцию по адресу Аргутинского. Этот факт — еще одно убедительное подтверждение того, что Н. М. А — это Аргутинский, которого хорошо знали В. И. Ленин и П. Маслов.

По-нашему, Н. М. А. — это условное название связанного А. М. Аргутинского, данное ему В. И. Лениным и известное Маслову. Кстати, эти инициалы частично совпадают с инициалами Аргутинского (не совпадает первая буква А), что, видимо, сделано с целью укрыть связанного от полиции, если переписка попадет в ее руки.

В Тифлисе Аргутинский вращался среди прогрессивной интеллигенции города, был связан с видными грузинскими общественными деятелями, принимал активное участие в работе культурно-просветительных организаций и нередко избирался в их руководящие органы.

Работал А. Аргутинский на железной дороге и в городской управе. Занимался журналистикой. Много писал по вопросам народного образования, городского хозяйства, транспорта. Он автор известной книги «История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги» (Тифлис, 1898) и ряда других работ по транспорту, которые и до сих пор не утратили значения.

В эти годы Аргутинский был хорошо знаком и поддерживал связь со многими прогрессивными деятелями и активными участниками со-

¹³ Л. И. Иванский. Молодые годы В. И. Ленина. М., 1960, с. 419.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

циал-демократического движения Грузии, с русскими социал-демократами, в том числе и с Лузиным, у которого полиция нашла адрес Аргутинского. Лузин — известный в то время социал-демократ, проживавший в Тифлисе, был автором рецензии на знаменитую книгу В. И. Ленина «Развитие капитализма в России», которая была напечатана в грузинской газете «Квали» и является одним из первых отзывов на этот исторический труд Владимира Ильича.

Возглавляя Санитарное управление города Тифлиса и работая в других органах городской управы, Аргутинский добивался благоустройства коммунальных предприятий города, улучшения постановки санитарного дела, которое было совершенно запущено и создавало исключительно тяжелые условия для работы.

Такая позиция Аргутинского усиливала недовольство отцов города и представителей краевых органов царской власти, которые осуждали также его политические взгляды и литературную деятельность, преследовали его, пытались обвинить в ущемлении интересов города, привлекали к суду.

Демократическая общественность и периодическая печать внимательно следили за этими событиями, поддерживали Аргутинского.

В годы первой русской революции А. Аргутинский отклонился вправо, но не примкнул к существовавшим правым партиям, а возгласил возникшую в это время партию радикалов¹⁶. В 1906 году во время выборов в I Государственную Думу сторонники Аргутинского выдвинули его кандидатом в депутаты Государственной Думы, рассчитывая на поддержку социал-демократов, как об этом сообщил В. И. Ленину один из делегатов IV съезда РСДРП. Ленин не называет фамилии своего информатора, но, как выясняется, это был делегат из Грузии от Кутаисской организации РСДРП Картвелов (Н. Чичинадзе)¹⁷.

Но В. И. Ленин, учитывая широкий размах революционной борьбы трудящихся в Закавказье и влияние здесь социал-демократов, которые в это время были объединены, не одобрил этого предложения.

Владимир Ильич на основе глубокого анализа всей социально-экономической обстановки, справедливо относил Грузию и все Закавказье к тем районам России, где социал-демократы имели реальные шансы на успех при выборах в Государственную Думу, и считал необходимым, чтобы они выдвинули своих собственных кандидатов. Выступление Ленина привлекло внимание IV съезда РСДРП, способствовало уточнению предвыборной тактики социал-демократов.

После речи Ленина присутствовавшие на съезде руководитель меньшевиков Грузии Костров (Н. Жордания) и Картвелов (Чичинадзе) вынуждены были дать съезду свое объяснение. При этом Картвелов пытался подправить свою информацию, и оправдать своих единомышленников. «Я заявил Ленину, — писал Картвелов в своем объяснении съезду, — если выборщики от социал-демократов останутся в меньшинстве, организация за кого будет голосовать, еще не решено.

¹⁶ Об этой партии мало что известно. История ее не изучена. Как видно из материалов, в вопросах государственного устройства она стояла на радикально-демократических позициях, выступала против самодержавия. Ее экономическая программа была менее определенной.

¹⁷ Н. Г. Чичинадзе — соц. демократ-меньшевик. В период меньшевистской власти в Грузии входил в состав правительства. Был военным министром.

Я лично, Картвелов, как член партии, буду голосовать за Аргутинского»¹⁸.

Своим заявлением Картвелов показал, как мало верили меньшевики в силы революции и в успех социал-демократов на выборах.

Интересно, что глава кавказских меньшевиков Н. Жордания вынужден был заявить, что «тифлисские социал-демократы решили на выборах в Государственную Думу выступить самостоятельно»¹⁹.

Это был успех ленинской тактики. Меньшевики вынуждены были отказаться от поддержки Аргутинского. В результате в Тифлисе социал-демократы одержали победу и провели в Государственную Думу своего кандидата.

Ленин, внимательно следивший за ходом выборов в Государственную Думу по Грузии, получив сведения о результатах выборов, откликнулся статьей «Избирательная победа социал-демократии в Тифлисе»²⁰, в которой отметил значение этого успеха, определив вытекающие из него дальнейшие задачи борьбы социал-демократов. Эта статья В. И. Ленина, опубликованная в большевистской газете «Волна» от 14 мая 1906 года привлекла внимание партийных организаций и общественности не только в Грузии, но и за ее пределами. Так, газета польских социал-демократов «Червены штандар» ознакомила читателей с ее содержанием и использовала ее для разъяснения думской тактики социал-демократов²¹.

В Первую, а затем и во Вторую Государственную Думу от партии радикалов баллотировался и Аргутинский, но не был избран.

В конце 1906 года он снова был арестован и в административном порядке сослан в Астраханскую губернию.

После возвращения из ссылки в Тифлис Аргутинский работал в органах городского самоуправления и Союза городов. Не прерывал связи с социал-демократами, в том числе и с большевиками, выполнял их поручения²².

Приведенное в начале статьи письмо В. И. Ленина П. П. Маслову от 30/V 1894 года — первый ленинский документ, в котором упоминается Тифлис, главный город Грузии, бывший в то время также административным и крупным хозяйственным и культурным центром обширного многонационального Кавказского края. После этого связь Ленина с Грузией непрерывно росла. Ленинское литературное наследие содержит громадное количество документов, статей, выступлений, писем, телеграмм и др., полностью или частично посвященных Грузии. В части этих материалов, как и в письме В. И. Ленина П. П. Маслову, имеются еще нерасшифрованные псевдонимы. Ученые республики, изучающие труды В. И. Ленина, успешно раскрывают содержание этих ленинских документов, что расширяет наши знания о связях В. И. Ленина с Грузией, о его руководящей роли в деятельности партийной организации, обогащает обширную грузинскую Лениниану.

Представил отдел новейшей истории Грузии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

18 Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП (Протоколы), с. 285.

19 Там же.

20 В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 13, с. 108—110.

21 См. журн. «Вопросы истории КПСС», 1979 г., № 9, стр. 102.

22 Умер Аргутинский в 1918 году.

საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან XIII—XV სს.

1204 — 1475 წლები თავისებური პერიოდია შავ ზღვაზე ვაჭრობის ისტორიაში, რაც შემდეგი ფაქტორებითაა გამოწვეული: 1. ბოსფორის სრუტე ღიაა ნაოსნობისათვის და შავ ზღვაზე ვაჭრობა მსოფლიო ვაჭრობის განუყოფელი ნაწილია; 2. XIII ს-ის 60-იანი წლებიდან XV ს-ის დასაწყისამდე დას. ევროპის ურთიერთობა შორეულ ჩინეთთან და ინდოეთთან ძირითადად შავი ზღვის ნავსადგურების მეშვეობით წარმოებს; 3. ამ ხანაში შავ ზღვაზე ვაჭრობაში მთავარ როლს არაშავიზღვისპირეთის ქვეყნები ასრულებენ.

1204—1475 წლებში საქართველოს საზღვაო ურთიერთობა ხმელთაშუაზღვის მრავალ ქვეყანასთან აქვს, მათ შორის, ეგვიპტესთან და კატალონიასთანაც კი. ნაშრომში ჩვენ ძირითადად ვენეციასთან და გენუასთან საზღვაო ურთიერთობის შესწავლით შემოვიფარგლებით ვიყენებთ მხოლოდ წერილობით მასალას, რომლის უდიდესი ნაწილი დღემდე არ არის შესული სამეცნიერო მიმოქცევაში.

ვენეციელები კონსტანტინეპოლში 1082 წელს დამკვიდრდნენ. XII ს-ში ისინი შავ ზღვაშიც დაცურავენ, თუმცა შეიძლება შემთხვევიდან შემთხვევამდე¹.

1204—1261 წლებში კონსტანტინეპოლი ლათინთა იმპერიის დედაქალაქია. ამ იმპერიის შექმნაში გადამწყვეტი როლი ვენეციამ შეასრულა. მანვე დაიკავა გაბატონებული მდგომარეობა კონსტანტინეპოლში, ამიტომ ამ წლებში ეს რეისპუბლიკა მთავარ როლს ასრულებდა დას. ევროპისა და შავი ზღვისპირეთის ურთიერთობაში.

დღემდე ვენეციის არქივებში მხოლოდ სამი დოკუმენტია გამოვლენილი. რომელიც ვენეციელთა შავ ზღვაზე ნაოსნობას შეეხება. 1206 და 1212 წლის დოკუმენტებში საუბარია ვენეციელთა სავაჭრო ოპერაციებზე სოლდაიაში (დღ. სუდაკი) და სამსუნში. მესამე დოკუმენტით ვინმე მარინო მარჩელო 1232 წლის მარტში იღებს სესხს, რათა ზომალდით შემოიაროს მთელი შავი ზღვისპირეთი. მან გზადაგზა უნდა ივაჭროს, რათა ვალიც გადაიხადოს თავის სარგებლით და მოგებაც დააჩქეს. დოკუმენტი გაცემულია კონსტანტინეპოლში, სადაც უნდა მოხდეს ვალის დაბრუნება². ეს არის პირველი და დღემდე ერთადერთი არაპირდაპირი ცნობა ვენეციელთა შესაძლებელი ვაჭრობის შესახებ საქართველოს ნაპირებთან. მარკო პოლოს წიგნიდან აშკარაა, რომ XIII ს-ის პირველ ნახევარში ვენეციაში კარგად იცნობდნენ შავი ზღვისპირეთს. სწორედ, ამიტომაც, რომ ამ მოგზაურს საჭიროდ არც კი მიაჩნია შავი ზღვისპირეთის

¹ M. E. Martin, The first Venetianias in the Black Sea. 'Αρχαίου Πόντου. 'Αρχαία 35, 1979, გვ. 112—122.

² R. Morozzo della Rocca et Zombardo, Documenti del commercio veneziano nei secoli XI—XIII. Turin, 1940, გვ. 200—201.

ქვეყნების აღწერა:“ ჩვენ არაფერი არ ვთქვით დიდ ზღვაზე (შავ ზღვაზე — თ. ბ.), — ვკითხულობთ მის წიგნში, — და იმ მხარეებზე, რომლებსაც ხშირად ეწევიან ხოლმე ისინი, ვინც ყოველთვის დაცურავენ ზღვაზე (ვენეციელები, გენუელები, პიზელები და სხვ.), ასე რომ, ყველამ იცის მათ შესახებ ყველაფერი. ამიტომ... ამ მხარეებზე არაფერს არ ვამბობ³. როგორც ჩანს, მიუხედავად ამისა, არც 1261 წლამდე და არც შემდეგ ვენეციელები არ იჩენდნენ დიდ აქტივობას საქართველოს ნაპირებთან. დღემდე მხოლოდ ერთი დოკუმენტია შემორჩენილი, რომელშიც ქართველთა და ვენეციელთა უშუალო სავაჭრო ურთიერთობაზეა საუბარი და ისიც კონსტანტინეპოლში. მხედველობაში მაქვს ვენეციელი ვაჭრის ჯაკომო ბადოერის სავაჭრო დავთრები, რომლებიც 1436—1440 წლებშია შედგენილი. აქ იტალიელი ვაჭრის პარტნიორებს შორის მოხსენიებულია ერთი ქართველი, ცხუმიდან ვინმე ვიორგი მეგრელი, რომელიც შედარებით დიდი რაოდენობით ყიდის სხვადასხვა ხარისხის ცვილს⁴. როგორც ჩანს, XIII—XIV სს. საქართველოსა და ვენეციას შორის სავაჭრო ურთიერთობას უმნიშვნელო ხასიათი ჰქონდა.

ამის თქმა არ შეიძლება გენუა-საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობაზე. 1169 წ. გენუელებმა სავაჭრო კვარტალი მიიღეს კონსტანტინეპოლში. იმავე წელს მათ უფლება მიეცათ ეცურათ შავ ზღვაში⁵. სავარაუდოა, რომ ლათინთა იმპერიის პირველ წლებში მათ ეს უფლება. ჩამორთმეული ჰქონდათ. 1219 წელს გენუამ კონსტანტინოპოლის ლათინ იმპერატორისაგან მიიღო შავ ზღვაზე ცურვის უფლება.

1228—1232, 1238 და 1251 წლებში კონსტანტინოპოლის ხელისუფლებამ ეს უფლება ხელახლა დაუდასტურა გენუელებს⁶.

1261 წლის 13 მარტს მიხეილ VIII პალეოლოგმა ხელი მოაწერა ე. წ. „ნიმფეის ხელშეკრულებას“, რომლის ძალით გენუელებმა უფლება მიიღეს უბაჟოდ ევაჭრათ იმპერიის მთელ ტერიტორიაზე. ამ ხელშეკრულების საფუძველზე მათ 1267 წელს კონცესია მიიღეს კონსტანტინოპოლის პირდაპირ, ოქროს ყურის მეორე მხარეს, პერაში⁷. მალე აქ მათ შექმნეს თავიანთი სავაჭრო კოლონია, რომელიც მსოფლიო ვაჭრობის უმნიშვნელოვანეს ცენტრად გადაიქცა. ამავე წელს გენუელები დამკვიდრდნენ სოლდაიაში, ხოლო 1270—1275 წწ — ფეოდოსიის ყურეში, სადაც მათ დაარსეს თავიანთი ახალშენი კაფა. 1281 წლიდან წერილობით წყაროებში დამოწმებულია კაფის კონსული⁸. სულ მალე კაფა შავი ზღვისპირეთის ვაჭრობის ცენტრი გახდა.

³ «Книга» Марко Поло, пер. старофранцузского текста И. П. Мипаева, М., 1955, гл. 237.

⁴ М. М. Шитиков, Венецианское купечество в первой половине XV в. в его торговых сношениях с Византией. УЗМПИЛ, 237, М. 1965, гл. 122; е го ж е, Константинополь и венецианская торговля в первой половине XV в по данным счетов Джакомо Бадоера, В. В., 30, 1969, гл. 57

⁵ Е. К р ж и н с к а я, История Таны (XIV—XV вв), В кн.: Барбаро и Контарини о России, Л., 1971, гл. 30.

⁶ G. B r a t i a n y, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII es. Paris, 1929, гл. 79—80.

⁷ G. B r a t i a n u, La Mer Noire, Des origines à la conquête ottomane München, 1969. гл. 219.

⁸ М. B a l a r d, La Romanie génoise (XIIe—début du XVe siècle), vol. I—II, Roma-Genova, 1978, гл. 117—118.

თავიანთი სავაჭრო ფაქტორიები გენუელებმა შავი ზღვის კიდეც რამდენიმე ნავსადგურთან მოაწყვეს. 1398 წლიდან ეს ფაქტორიები ოფიციალურად კაფას დაუმორჩილეს, თუმცა იგი მათ ცენტრალ ფაქტობრივად XIV ს-ის მეორე ნახევრიდან იქცა⁹. 1453 წლიდან კაფა და მისდამი დაქვემდებარებული კოლონიები გენუის წმინდა გიორგის ბანკის საკუთრებაში გადავიდა, რომელიც მართავდა მათ ადმინისტრაციულად¹⁰. თანდათანობით გენუის შავი ზღვისპირეთის კოლონიებს თურქ-ოსმალები დაეპატრონენ. 1475 წელს მათ ხელში გადავიდა კაფაც. ამით დასრულდა გენუის სავაჭრო კოლონიების ისტორია შავი ზღვისპირეთში.

XIII ს-ის 70-იანი წლებიდან გენუელები აქტიურ პოლიტიკას ეწევიან მთელ ამიერკავკასიაში. მალე ისინი ირანის მონღოლური სახელმწიფოს მოკავშირენი გახდნენ. ამ საუკუნის მიწურულში მათი ხომალდები დაცურავდნენ კასპიის ზღვაშიც¹¹.

ასეთ პირობებში მოსალოდნელი იყო, რომ მათ ძალზე ადრე უნდა დაემყარებინათ სავაჭრო ურთიერთობა საქართველოსთან. იტალიური დოკუმენტები მოწმობენ, რომ საქართველო-გენუის შავი ზღვის ფაქტორიების სავაჭრო ურთიერთობა დაიწყო XIII ს-ის 80-იანი წლებიდან მაინც, ამაზე ადრე თუ არა.

გენუელები საქართველოში 1280 წლიდან არიან დამოწმებული. ამ წელს სებასტოპოლში (ასე ეძახდნენ ამ დროს ცხუმს ევროპელები—თ. ბ.) ვინმე გულიელმო ვეზანუს ანდრიოლე ბარლარიასაგან (Andriole Barlaria) უყიდა ხომალდი სახელად „Mugetus“. ეს ნასყიდობა ადგილზევე გაუფორმებია ნოტარიუსს გვირარდო კასსანის. 1289 წლის 27 აპრილს ვეზანუმ ამ ხომალდის ერთი მესამედი მიყიდა მეორე იტალიელს კაფაში და სწორედ ამ უკანასკნელი გაყიდვის ნოტარიულმა აქტმა შემოგვინახა ცნობა ამ ხომალდის სებასტოპოლში შეძენის შესახებ¹².

1289 წლის კაფის ნოტარიულ აქტებში კიდევ ერთი დოკუმენტია შემორჩენილი, რომელიც გენუელთა და საქართველოს ურთიერთობას შეეხება. „...მე, კონრადე ასტურე, ვადასტურებ შენს წინაშე—ეკითხულობით აქ, — გვალტერინო დე გვალტერიო, რომ მივიღე შენი თავდებობით 11073 ასპრი ბარიკატი (ასე ეძახდნენ ყირიმში მოჭრილ ვერცხლის ფულს —თ. ბ.) ღირებულების საქონელი, აქედან მონებით 5788 ასპრი, ქსოვილებით — 1115 ასპრი, და დანარჩენი კომენტა ასპრებში (ასე უწოდებდნენ ტრაპიზონში მოჭრილ ვერცხლის ფულს — თ. ბ.), და უარს ვამბობ დარჩენილ თანხაზე. ესენი მე უნდა წავიღო სებასტოპოლში და საკუთარი ნებითა და ანაზღაურების გარეშე. მაქვს რა უფლება ჩასვლამდე თუ ჩასვლის შემდეგ დავაბრუნო ამ თანხის ნებისმიერი ნაწილი... აგრეთვე მოვიხმარო ის და დავხარჯო, როგორც საკუთარი. გენუაში დაბრუნების შემდეგ პირობას ვიძლევი დავიბრუნო ეს თანხა თავისი სარგებლით“¹³.

⁹ M. Balard, La Romanie génoise (XIIe—début du XVe siècle). vol. I—II, 33. 145.

¹⁰ Е. С. Зевакин, Н. Пенчко, Очерки по истории генуезских колоний на западном Кавказе в XIII и XV вв., ИЗ, 3, 1938, М., 33. 77.

¹¹ «Книга Марко Поло» 33. 57..

¹² G. J. Bratianu, Actes des notaires Génois de Pére et de Coffa de la fin du treizième siècle (1281—1290), Bucarest, 1927, 33. 177

¹³ იქვე, 33. 175—176.

კაფის 1290 წლის ნოტარიულ აქტებში კიდევ უფრო მეტი მასალა მოიპოვება გენუელებისა და საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობის შესახებ. ამ წლის 6 ივლისის დადებულ გარიგებაში ჯოვანი ოქტავიანუ ადასტურებს, რომ მიიღო ლუკინო გამბინოსაგან კაფის 1000 სრულფასოვანი ასპრი ბარიკატი, რათა ივაჭროს ფოთში (Fasso) ან კიდევ „სადაც ღმერთი გაგზავნის“ ამ მიდამოებში. გარიგების თანახმად ჯოვანი ოქტავიანუ მიიღებს მოგების ერთ მესამედს. მოგების ორ მესამედს და თავნს იგი გადასცემს თავის მეველეს¹⁴. როგორც ირკვევა, ეს თანხა ჯოვანიმ არ ჩათვალა საკმარისად საქართველოში სავაჭროდ და მეორე დღეს მან კაფაში კიდევ ათასი ასპრი ისესხა ფოთში გასამგზავრებლად იმავე პირობით¹⁵.

1290 წლისათვის საქართველოს წარმომადგენლებსაც მტკიცედ მოუყიდიათ ფეხი კაფაში და საკმაოდ დიდი მასშტაბის გარიგებებს დებენ აქ. ამ წლის დღემდე მოღწეულ სანოტარო აქტებში ამის ორი დამადასტურებელი საბუთია შემორჩენილი. 29 აპრილს, ვინმე აბრაინომ ცხუმიდან (Abraino de Savestopoli) დაიქირავა ხომალდი, რომელიც ამ დროს კაფას ნავსადგურში იდგა. ხომალდის პატრონებმა ივალდებულეს მოემზადებინათ ეს ხომალდი სანაოსნოდ 8 დღეში. შემდეგ კი გაეცურათ Lumprico-ში, თავიანთი ნავით, ტარით და ეკიპაჟით გადაიტანდნენ ხომალდზე 10 ადგილობრივი მოღრს რაოდენობის მარილს. შემდეგ ხომალდი გასცურავდა სინოპში. აქ მარილს ნაპირზე გადმოტვირთავდა და ხომალდის დამქირავებელს ჩააბარებდნენ, რომელიც ტვირთის გადმოტანისათვის გადაიხდიდა თითო მოღ მარილში 4 კაფურ ასპრს¹⁶. 1290 წლის 10 ივნისს ერთი პირი სოლხატიდან (Cachiche de Solgat) და ერთიც ცხუმიდან (oliadi de Savastopoli), რომელიც მოქმედებს თავისი და თავისი ძმის (Axarii) სახელით კონტრაქტს ცელიან ვინმე რიკობუნუსს დე ფინარიოსა (Richobonus de Finario) და ჯოვანისთან (Iohannes de Gasaleto), რომელიც დაუდევიათ ამავე წლის 17 მაისს. ახალი გარიგების თანახმად, რიკობუნუსი და ჯოვანი ტრაპიზონში თავიანთი ხომალდით თითოეული ტრაპიზონული მოღის მარილის გადატანაში მიიღებენ 3 და 3/4 ტრაპიზონულ ასპრს¹⁷.

1290 წლის კაფის ერთ საბუთში საქართველოდან გაყვანილი ტყვე-ნონაა მოხსენიებული. ამ წლის 18 ივლისს აქ გაუყიდიათ 4,5 წლის ბიჭი ცხუმიდან¹⁸.

კაფის 1290 წლის სანოტარო აქტებში კიდევ ორი დოკუმენტია შენორჩენილი, რომელიც გვეხმარება არა მარტო ამ ხანის საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის, არამედ მისი ისტორიის ზოგიერთი სხვა საკითხის დაზუსტებაშიც.

1290 წლის 23 აპრილს კაფაში დაიდო გარიგება, რომლის თანახმადაც ნიკოლო დე კვარტომ (Nicolaus de Quarto) თავისი და თავისი კომპანიონის კაროჩის (Carroci) სახელით ივალდებულა სამი ბერძნისათვის მიექირავებინა თავისი ხომალდი „წმინდა ნიკოლოზი“ (Santus Nicolaus) და უახლოეს ხანში მოემზადებინა იგი სანაოსნოდ (მოემარაგებინა სურსათ-სანოვაგით, სასმელი წყლით, სათევზაო აღჭურ-

¹⁴ M. B a l a r d, Cènes et l'outré — Mer, t. 1, Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289—1290, Paris — Le Haye, 1973, გვ. 278.

¹⁵ იქვე, გვ. 281.

¹⁶ G. B r a t i a n u, Actes... გვ. 278—279.

¹⁷ M. B a l a r d, Cènes et... გვ. 232—233.

¹⁸ იქვე, გვ. 307—308

ვილობით და დაექირავებინა გემის კაპიტანი). მაისის შუა რიცხვებში იგი თავისი ზომალდით, ან რომელიმე სხვა ზომალდით, რომელიც მზად იქნებოდა, გასცურავდა ლოკოპაში — Locopa (პუნქტი აზოვის ზღვაზე, მდ. ყუბანის შესართავთან თ. ბ.), სადაც ზომალდზე საკუთარი ეკიპაჟითა და ნავით ჩატვირთავდა 12 ათასს თევზს და დაელოდებოდა დამქირავებლებს 20 დღის განმავლობაში. მათი მოუსვლელობის შემთხვევაში ზომალდი მათ გარეშე გასცურავდა ტრაპიზონში და მოუცდიდა დამქირავებლებს ორი დღე, რის შემდეგაც ზომალდი ამ ტვირთით ან ტვირთის ნაწილით დაბრუნდებოდა უკან, ბათუმში (Vati) და იქ დაელოდებოდა დამქირავებლებს ასევე ორი დღე. თუ ზომალდი არ დაიცვებოდა ტვირთისაგან არც ტრაპიზონში, არც ბათუმში და არც სხვა ადგილას, მაშინ დე კვარტოს უნდა გაეცურა ბათუმიდან ფოთში (Faxo) ან სხვა ადგილას, სადაც გადმოტვირთავდა ზომალდს თავისი ეკიპაჟისა და ნავის დახმარებით... სამაგიეროდ დამქირავებლებს უნდა გადაეხადათ მისთვის 120 ასპრი ყოველ 1000 თევზის გადმოტვირთვისათვის. როდესაც ეს ზომალდი დაიცვებოდა, დე კვარტო ვალდებულიება იღებდა გდ'ოეტირთა 2 ათასი თევზი კიდევ სხვა ზომალდიდან, ყოველ ათას თევზზე 140 ასპრის გასამჯელოთი. ფულის აღებას იგი დაელოდებოდა 5 დღე ბაზრობის დამთავრებამდე. იმ შემთხვევაში, თუ აღმოჩნდებოდა, რომ ზემოხსენებულ ბათუმსა და ფოთისათვის გამოცხადებული იქნებოდა ნაოსნობის აკრძალვა (devetum), მაშინ ნიკოლო დე კვარტოს თევზი ტრაპიზონში უნდა გადმოეცალა, ყოველ ათას თევზზე 118 ასპრის კირით¹⁹.

„devetum“ ანუ აკრძალვა თანამედროვე ტერმინოლოგიით საზღვაო ბლოკადას უდრის. ასეთ დროს გენუელებს უფლება არ ჰქონდათ არა თუ ევაჭრათ, არამედ ეცურათ ამ ადგილებში²⁰. ასეთ ღონისძიებას გენუის ხელისუფლება უკიდურეს პირობებში მიმართავდა. მაინც რა უნდა მომხდარიყო 1289 წელს საქართველოსა და გენუის ურთიერთობაში ისეთი, რომ მომავალი წლის სანაონო სეზონის დასაწყისში კაფანი? ჯერ კიდევ ჰქონდათ საქართველოსთან ვაჭრობის მოსალოდნელი აკრძალვის შიში?! როგორც ვიცი, გენუელები, ამ დროს ირანის ილხანების მოკავშირენი იყვნენ და ჩვენი აზრით, აკრძალვის შიშის ახსნა მხოლოდ ირანის მონღოლთა სახელმწიფოსა და საქართველოს ურთიერთობის შექმნე შეიძლება.

1289 წლის 12 მარტს მონღოლებმა სიკვდილით დასაჯეს დემეტრე II თავდადებული და აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ტახტი დავით ნარინის ძეს ვახტანგს შესთავაზეს. ხანგრძლივი მოლაპარაკება წარმატებით დამთავრდა. უფლისწული არღუნ ყაენის კარზე გაემართა, რომელმაც მას „მეფობა ყოვლისა საქართველოსი“ მისცა. ვახტანგ დავითის ძე დაბრუნდა თბილისში, ეკურთხა მეფედ და „დაიპყრა ყოველი საქართველო თქნიერ ჭაყელ-ციხისჭვარელის ბექასი“²¹.

ჟამთააღმწერელს ვახტანგის აღმოსავლეთ საქართველოში გამეფება ქართველ დიდებულთა ინიციატივად მიაჩნია. ვფიქრობთ, რომ ვითარება ბევრად უფრო რთული იყო. ვიდრე ეს ძველი ქართველი ისტორიკოსის თხზულების მიხედვით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ. 1289 წელს ოქროს ურდოსა და ირანის

¹⁹ Bratianu, Actes... გვ. 262—263.

²⁰ იქვე, გვ. 64; R. S. Lopez, J. W. Raymond, Medieval Trade in the Mediterranean World, New York, 1955, გვ. 305.

²¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1969, გვ. 293.

ილხანთა შორის მორიგი კონფლიქტი მზადდებოდა დას. საქართველოს პოზიციას, რომელიც აქამდე ოქროს ურდოს უჭერდა მხარს, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ილხანებს აუცილებლად მიაჩნდათ ამ სამეფოს თავის მხარეზე გადმოყვანა, ამიტომაც შესთავაზეს ვახტანგს აღმ. საქართველოს ტახტი. სამაგიეროდ დავით ნარინს უნდა ელიარებინა ილხანთა უზენაესობა აქედან გამომდინარე ყოველგვარი შედეგით. თუნდაც გარკვეული ხარკით ანუ „სათათრო“ გამოსაღებლით, როგორც დავით ნარინის ერთ საბუთშია მოხსენიებული²².

ჩანს, დავით ნარინი ყოყმანობდა. ილხანები ძალას ატანდნენ და შეიძლება მომთაყმენებულნი დაეპყრნენ. ასეთ პირობებში გენუელებს თავიანთი მოკავშირის მხარე უნდა დაეჭირათ და ქართველებს საზღვაო ბლოკადით უნდა დაეპყრებოდნენ. მართალია, საქმე მორიგებით გათავდა, მაგრამ ეს, ალბათ, ყველასათვის არ იყო ცნობილი კაფაში და 1290 წლის დასაწყისში ჯერ კიდევ იყო შიში საქართველოსთან ურთიერთობის მოსალოდნელი აკრძალვის.

ვახტანგ დავითის ძის ქართლში გამეფების შემდეგ ილხანებს მცირე ხნით დასავლეთ საქართველო თავიანთ პოლიტიკურ სისტემაში ჩაურთავთ. ამის შედეგია ის, რომ ილხანთა შეიარაღებული ხომალდი შავ ზღვაში ჩნდება, რომელიც 1290 წ. მეკობრეებს ებრძვის აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში. ამას მოწმობს ერთი დოკუმენტი, რომელიც შედგენილია კაფაში 1290 წლის 27 აპრილს. დოკუმენტში ვკითხულობთ ... „ჩვენ პერა ბოგზა სევანელი (Perra Bogzasevonus), ვასილი ივანე მელოქა (Vassilius Ivanus Meloche) და პრიხე ავარიელი ევახა (Priche Avarian Evacha) სომხები, თედორე ბერძენი და კოსტა ბერძენი ვაცხადებთ შენს წინაშე ვივალდო ლავაჯი (Vivaldo Lavagio), რომ სრულიად დავკმაყოფილდით, რადგან მივიღეთ შენგან, ყოველივე ის, რაც შენ წაართვი იმპერატორ არღონის (Argoni) კატარლით იურზუხის (Iurzuchi) შეიარაღებულ ხომალდს, რომელმაც გაძარცვა თითოეული ჩვენგანი და მიითვისა ჩვენი საქონელი და შემდეგში უარს ვამბობთ ყველა პრეტენზიაზე... იმ ქონების მიმართ, რომელიც წაგვართვა ჩვენ და ჩვენ ხალხს იურზუხის ზემოხსენებულმა ხომალდმა²³... (ვაჭრები გაუძარცვათ ჯუბლას მიდამოებში).

როგორც ვხედავთ, ილხანთა შეიარაღებული ხომალდი გენუელთა ეკიპაჟით 1290 წელს შავ ზღვაში დაცურავს. ეს ვახტანგის აღმოსავლეთ საქართველოში გამეფების შემდეგ გახდა შესაძლებელი. „ცოდნათა წიგნში“, რომელიც XIV ს-ის პირველ ნახევარშია შედგენილი, ესპანელი ფრანცისკანელი ბერის მიერ, აღნიშნულია, რომ „სპარსეთის მონოღლთა იმპერია“ შავ ზღვაში აქვიზომდე აღწევს. ამ წიგნს საფუძვლად დაედო უფრო ადრინდელი პორტულანი (საზღვაო რუკა). მ. ბრატიაწუ, რომელსაც მოყვანილი აქვს ეს ცნობა, ფიქრობს, რომ აქვიზიო შეესაბამება კისეს — ადგილს სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში. მისი აზრით, ილხანებმა ტრაპიზონის იმპერიაში მიიღეს ვიწრო გასასვლელი შავ ზღვაზე²⁴. ეს დაშვება ზუსტი არ უნდა იყოს. აქვიზიო საქართველოს რომელიმე უკიდურესი ნავსადგური უნდა იყოს ტრაპიზონის იმპერიის საზღვარზე. XIII ს-ის მიწურულში დას. საქართველო,

²² ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 74. დავით ნარინის ეს საბუთი 1271 წლითაა დათარიღებული, რაც არ უნდა იყოს სწორი.

²³ Bratianu, Actes... გვ. 271—272.

²⁴ Bratianu, La mer-noire, გვ. 257.

როგორც ჩანს, ილხანთა სამფლობელოდ განიხილებოდა, და ევროპელმა კარტოგრაფმაც თავის რუკაზე აქვიზიონი დაიტანა, როგორც ილხანთა პირველი ნავსადგური ტრაპიზონის ჩრდილოეთით.

როგორც ვხედავთ, XIII ს-ის 80-იან წლებშივე საქართველოსა და გენუელებს გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები აქვთ. დიდი პარტიებით შემოდის სხვადასხვა საქონელი და გენუელები საჯარო ბაზრობებს აწყობენ. საგულისხმოა, რომ ადგილი აქვს გენუელთა „კაპიტალის დაბანდვას“ საქართველოში. როგორც ვნახეთ, ჯოვანი ოქტავიანუ და კონდრატ დე არტურე დიდი თანხით მოდიან აქ. მათ იმედი აქვთ, რომ ამ ფულის ბრუნვით ვალსაც გადაიხდიან თავისი სარგებლით. საფიქრებელია, რომ გენუელები ფულს აბანდებდნენ ამ დროს საქართველოში გავრცელებულ საკრედიტო და სავაჭრო ამხანაგობებში, რომელსაც, როგორც ვიცით, „ორტალი“ ეწოდებოდა.

XIII — XV სს. საქართველოს მთავარ სავაჭრო ქალაქ-ნავსადგურებს ბათუმი, ფოთი და ცხუმი წარმოადგენდა. პირველი ორი ქალაქი მოხერხებული გზებით უკავშირდებოდა სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს. ცხუმი კი ერთადერთი იყო საქართველოში (თუ არ ჩავთვლით ბიჭვინთას), რომლის ნავსადგურშიც ზამთარში ხომალდის გაჩერება შეიძლებოდა. ამ გარემოებამ დიდი როლი შეასრულა ცხუმის XIII—XV სს. ისტორიაში.

ზემოთ, ერთ დოკუმენტში მოხსენიებულია ვინმე აბრაინო ცხუმიდან. ეს დამახინჩებული მუსლიმანური სახელი უნდა იყოს. ამის საფუძველს იძლევა ის, რომ XIII ს-ის დასასრულში ცხუმში ცხოვრობენ მაჰმადიანებიც. უპირველეს ყოვლისა, ამის მოწმობაა არაბი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის აბუ ლ-ფიდას (1273-1331 წწ) გეოგრაფიული თხზულება.

არაბი გეოგრაფი ცხუმს (არაბულ-თურქული ტრანსკრიპციით სოხუმს) გეოგრაფიულ ნაშრომში რამდენჯერმე ეხება. ერთ ადგილას ამ ქალაქს „ქართულ ქალაქს“ უწოდებს²⁵. მეორე ადგილას აბუ ლ-ფიდა წერს: „კონსტანტინოპოლის სრუტის (ბოსფორის სრუტის — თ. ბ) აღმოსავლეთ სანაპიროს ქალაქებს შორის დავასახელებთ კიდევ აბხასს... აბხასი მდებარეობს სოხუმიდან ჩრდილო-დასავლეთით, იგი კაფის პირდაპირაა... აბხასს მცხოვრებლები ყაჩაღები არიან და მძარცველები. აბხასიდან სოხუმამდე ხმელეთით ოთხი დღის სავალია. ხოლო სოხუმიდან ტრაპიზონამდე დაახლოებით სამი დღის სავალია... სოხუმი ძვეს ყირიმის ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს. მისი მცხოვრებლები მაჰმადიანები არიან... დაბლობზე განლაგებული სოხუმი მთიდან არ არის დაშორებული...“²⁶.

ქალაქი აბხასი აბუ ლ-ფიდას მომდევნო ხანის არაბ ავტორებს ალ-მუჰინზის²⁷ და ალ-კალკაშანდის²⁸ აქვთ მოხსენიებული. ეს უნდა იყოს ნიკოფსია-

²⁵ Géographie D'Aboulféde, traduite de l'arabe en Français par M., Reinaud, tome II, première partie, Paris, 1848, გვ. 40.

²⁶ Géographie D'Abulféda, traduite de l'arabe en Français par M. st. Guyard, tome II, deuxième parti, Paris, 1888, გვ. 142.

²⁷ დ. გოჩოლელი, ეგვიპტე-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (საღისერტაიო ნაშრომი), თბ., 1978, გვ. 9.

²⁸ А. Н. Поляк, Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе, Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы, М., 1964, გვ. 51.

საქართველოს უკიდურესი დასაყრდენი ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში.

ცხუმის მაჰმადიანები ძირითადად თურქ-სელჯუკები იყვნენ რუმის სასულთნოდან, რომლებიც XIII საუკუნეში დიდ როლს ასრულებდნენ შავი ზღვისპირეთისა და ირანის თუ ბალღადთან სავაჭრო ურთიერთობებში. ამ საუკუნეში რუმის სასულთნოს მყარი სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოსთან, რასაც მოწმობს მისი ვერცხლის მონეტები, რომელიც საკმაო რაოდენობითაა ნაპოვნი საქართველოში²⁹.

XIII ს-ის დასასრულს ცხუმში ებრაელებიც ცხოვრობდნენ, რომლებიც ხაზართა სახელმწიფოს დაცემამდე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ შავი ზღვისპირეთის ვაჭრობაში. ბუნებრივია, ამ ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ.

XIII ს-ის 70-იანი წლებიდან ცხუმში დასავლეთ ევროპელები, ძირითადად გენუელები სახლდებიან. ამიტომ, როდესაც 1318 წელს ილხანთა სამფლობელოში რომის პაპმა „სულთანიეს პროვინცია“ ჩამოაყალიბა, ერთ საეპისკოპოსო ცენტრად ცხუმი — სებასტოპოლისი აირჩია, რომლის ეპისკოპოსად ბერნარ მორო დაინიშნა³⁰. 1330 წელს იგი შეცვალა პეტრე გერალდომ, რომლის სებასტოპოლისის ეპისკოპოსად დანიშვნის ცნობა საეკლესიო ანალებშია შემორჩენილი³¹.

ახალმა ეპისკოპოსმა იმავე 1330 წელს წერილი გაუგზავნა ინკლისში კენტერბერის არქიეპისკოპოსს და სხვა ეპისკოპოსებს. წერილში, რომელიც დაწერილია „ქ. სებასტოპოლისში, ქვემო საქართველოში“ პეტრე გერალდი ინგლისელ კათოლიკებს აცნობებს თავის შევიწროებულ მდგომარეობას. მას არც ეკლესია და არც სახლი არ გააჩნია და „კვირაობით რომელიმე ღარიბი ქართველისაგან იღებს შეწირულობებს“. ქალაქში კათოლიკებს, ამ წერილის მიხედვით, არ ასხვავებენ მართლმადიდებლებისაგან, რომლებსაც ის სქიზმატიკოსებს უწოდებს. ამის გამო კათოლიკებს თავის სასაფლაოც კი არ გააჩნდათ. ქალაქის გამგებელს ცალკე სასაფლაო მიუცია მათთვის, რასაც ცხუმში დიდი მღელვარება გამოუწვევია: „იმდენად გაიზარდა შფოთი, — წერს ეპისკოპოსი, — რომ ლათინთა სასაფლაოს შუაგულში აღმართული ჭვარი ამოგლიჯეს და ლათინთა 13 საფლავის ქვა დაამტკიცეს. ლათინებმა ხელახლა აღმართეს ისინი. აქაურმა სქიზმატიკოსებმა, მღვდლებმა და ხალხმა, სარკინოზთა და აუღვეველთა ხელის შეწყობით აღმართული ჭვრები და ქვები სქიზმატიკოს ეპისკოპოსთან (კათალიკოსთან) წაიღეს“³².

შუა საუკუნეებში საქართველო საოცარი რჩულშემწყნარებლობით გამოირჩეოდა. თავიანთი სასაფლაოს, ეკლესიის, სინაგოგის თუ მეჩეთის აგების უფლება ადვილად ეძლეოდა გრიგორიანებს, იუდეველებს თუ მაჰმადიანებს. ამ ფონზე ცოტა უცნაურად გამოიყურება ეპისკოპოსის მიერ აღწერილი ფაქ-

²⁹ И. Д. Ж а л а г а н и я, Иноземная монета в денежном обращении Грузии V—XIII вв., Тбилиси, 1979, გვ. 135.

³⁰ Jean Richard, La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe—XVe siècles) Ecole Française de Rome, Palais Farnésée, 1977, გვ. 178.

³¹ Annales Ecclesiastici, AbAnna MCXCVIII, Auctore Odorico Rayaldo, ტ. 24 Luca 1756, გვ. 497.

³² ე. კ ი კ ნ ა ძ ე, საქართველოს საგარეო ურთიერთობის ისტორიიდან, მნათობი, 1982, გვ. 157.

ტი. წარმოუდგენელია, რომ კათოლიკურ სამყაროსთან ასეთი აქტიური ურთიერთობის ხანაში, როდესაც მათი მისიონი იყო თბილისში, ახალციხეში, სადაც მათ თავიანთი მონასტრებიც ჰქონდათ, ცხუმის კათოლიკეთა ამგვარი შევიწროება საეკლესიო წრეებიდან მოდიოდა. კონფლიქტის მიზეზი პოლიტიკა იყო. ქართველ, სარკინოზ (მაჰმადიან) და იუდეველ (ებრაელ) ეპარქებს არ სურდათ, რომ გენუელებს ამ ქალაქში თვითმმართველობა მიეღოთ, სავაჭრო ფაქტორია შეექმნათ და მათთვის კონკურენცია გაეწიათ.

ვენეციელთა და გენუელთა სავაჭრო ფაქტორიები სხვადასხვა ტიპისა იყო. ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთში ისინი გალავანშემოვლებულ ქალაქებს წარმოადგენდნენ, სხვაგან მხოლოდ კვარტალებს საკუთრავ ქალაქებში, ასევე გალავანშემოვლებულს, რომლებიც თვითმმართველობით სარგებლობდნენ. შინაგან საქმეებს კონსული (გენუელების) ან კიდევ ბაილო (ვენეციელების) განაგებდა. კვარტალშივე იყო საქონლის შესანახი სარდაფები—*fondaco*, ლოჯია (*loggia*) და ნავმისადგომი. სადაც ინახებოდა აგრეთვე სათანადო სანაოსნო აღჭურვილობა. უფრო მცირე ფაქტორიას გალავანი საერთოდ არ ჰქონდა. კოლონისტთა საქმიანობა ლოჯიასა და ფონდაკოს ირგვლივ ტრიალებდა. ზოგჯერ კოლონისტებს თავიანთი კვარტალი საერთოდ არ გააჩნდათ და მათ ცენტრს ეკლესია წარმოადგენდა³³. ასე რომ, საკუთარი ეკლესია თავისი სასაფლაოთი იყო პირველი ნაბიჯი, საიდანაც გენუელთა თვითმმართველობა იწყებოდა. ამიტომ ეწინააღმდეგებოდა ცხუმის მოსახლეობა ცალკე სასაფლაოს გამოყოფას გენუელთათვის, რაც ფაქტობრივად მათთვის თვითმმართველობის ბოძებას უდრიდა. ამ პრივილეგიას გენუელებმა ამ ქალაქში უფრო გვიან მიაღწიეს. სებასტოპოლისის პირველი კონსული 1354 წელსაა დამოწმებული. ეს არის ვინმე ამბროჯიო დი პიეტრო³⁴. მომდევნო ხანაში გენუელთა მდგომარეობა ცხუმში გაუარესდა, შეიძლება მათ თვითმმართველობაც კი წაართვეს. ასე რომ, 1373 წელს კაფის ხელისუფლებას დასჭირდა სპეციალური ელჩობის გამოგზავნა ამ ქალაქში, რათა საქართველოს ხელისუფლებასთან მოლაპარაკებით უზრუნველყოთ გენუელთა პრივილეგიები. ამ წელს კონსულად ცხუმში ყოფილა ვინმე ბენისე დრაგო (*Benisse dragus*), 1374 წელს — *Neapolinus de Struppa*, 1381 წელს — *Anthonius de Lazaro*. 1382 წ. — *Inoffius de Mari*,³⁵ 1448—1473 წლების სებასტოპოლის კონსულთა სრული სია მოცემული აქვს იტალიელ ისტორიკოსს კანალეს³⁶.

ცხუმში გენუელებს პატარა კვარტალი ეკავათ, რომელიც ქალაქის ღანარჩენი ნაწილისაგან არ იყო კედლით გამოყოფილი. XIV ს-ში ამ ფაქტორიის ადმინისტრაცია კონსულის, ნოტარიუსის და სასამართლოს მდივნისაგან შედგებოდა (როგორც ჩანს, ამ ქალაქში გენუელებს უფლება ჰქონდათ ერთბანეთს შორის დავა თავიანთი კანონებით გადაეჭრათ). ყველა ისინი გასამჯელოს კაფადან იღებდნენ. კაფის ხელისუფლება იხდიდა იმ შენობის ქირასაც, რომელშიც კონსული ცხოვრობდა³⁷. სებასტოპოლის ფაქტორიის ადმინისტრაცია არც

³³ A. Bzyer, *The latins in the Euxine*, Athènes, 1976, გვ. 7.

³⁴ *Michelle giuseppa Canale, Della Crimea del suo commercio edel soui dominatori*, vol. I, Genova, 1855, გვ. 291.

³⁵ M. Balard, *La Romanie...* გვ. 141.

³⁶ M. G. Canale, *Della Crimea...* vol. II, Genova, 1855, გვ. 337—338.

³⁷ Michel Balard, *La Romania...* გვ. 141.

მომდევნო საუკუნეში გაზრდილა. კათის 1449 წლის სტატუსის მიხედვით, ამ ფაქტორიას ჰყავდა კონსული, რომელიც თავის სასარგებლოდ კრეფდა გენუელების მიერ შემოტანილი თუ გატანილი საქონლის ერთ პროცენტს. კონსული ვალდებული იყო თავის ხარჯზე შეენახა ნოტარიუსი ან მდივანი, თარჯიმანი და შიკრიკი³⁸.

როგორც ირკვევა, ცხუმში კათოლიკე ეპისკოპოსი XV ს-ის მეორე ნახევრამდე იჯდა. 1333 წელს იგი „სულთანიეს არქიეპისკოპოსის“ ნაცვლად ბოსფორის არქიეპისკოპოსის დაუმორჩილეს, რომლის რეზიდენციას კაფა წარმოადგენდა. პეტრე გერალდის შემდეგ სებასტოპოლის შემდეგი კათოლიკე ეპისკოპოსებია ცნობილი: რობერტ ჰინტლესჰამი (Robert Hyntlesham) — 1388—1389 წწ., ბერტოლდ ვოლი (Berthold Voli). ნიკოლო პასეკი (Nicolas Passeck)—1401 წ. ჟან პოლ ფრანცისკანელი (Jean, Paul Francisci)—1428 წ. და ჟან გეორგ დე რეგიბუსი (Jean, Georges de Regibus)—1450 წლიდან. ეს უკანასკნელი ცხუმში გენუელთა ფაქტორიის გაუქმების შემდეგ იტალიაში გვევლება³⁹.

გენუელები ცხოვრობდნენ ფოთსა და ბათუმშიც, მაგრამ ამ ქალაქებში მათ თავიანთი თვითმართებულობა არ გააჩნდათ.

XIII—XV საუკუნეებში საქართველოს ხელისუფლება აქტიურად ერეოდა გენუელებთან სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაში და ყოველნაირად ცდილობდა დაეცვა თავისი და თავის ქვეშევრდომთა ინტერესები. ამ მიზნით, ჯერ კიდევ დავით ნარინმა დაიწყო ტრაპიზონული ვერცხლის ფულის მინაბადის — კირმანეულის მოჭრა დას. საქართველოში. ტრაპიზონული ასპრი XII — XV სს შავი ზღვისპირეთში ყველაზე გავრცელებული ფულის ერთეული იყო, ამიტომ კირმანეული ძალზე უადვილებდა ქართველ ვაჭრებს თავიანთი ოპერაციების წარმოებას ამ რეგიონში. როგორც ირკვევა, საკუთარი ვერცხლის ფული იჭრებოდა ცხუმშიც. კათის 1386 წლის ერთ დოკუმენტში მოხსენიებულია „სებასტოპოლის ასპრი“, რომელსაც საუკეთესო სინჯი ჰქონია ამ ჯროსათვის შავი ზღვისპირეთში მოჭრილ ვერცხლის მონეტებს შორის. გენუის დოკუმენტში მოხსენიებული სებასტოპოლის ასპრი იგივე „ცხუმური თეთრია“, რომელიც დამოწმებულია ქართულ სასისხლო სიგელებში.

ქართველი ვაჭრები ცხოვრობდნენ კაფაშიც. ამ ქალაქში 1371 წელს გარდაიცვალა ნოტარიუსი ნიკოლო ბოსონი, რომლის ქონება სსაჯაროდ გაიყიდა 5 აუქციონზე, რომელიც მოეწყო ამ წლის აპრილსა და სექტემბერს შორის. მყიდველთა შორისაა აოდისი ცხუმიდან (Aodich de Sevastopoli) და ამოსა ქართველი (Amossa Georgionus). ამ უკანასკნელს აუქციონზე 20¹/₂ ასპრის ღირებულების ნიეთი შეუძენია⁴¹. 1374 წელს კათის კომუნას სასწრაფოდ დასჭირდა დიდი თანხა, რომელიც სესხის სახით ამ კოლონიის ყველაზე მდიდარ ვაჭრებზე გაანაწილეს. ასეთი სულ 125 ვაჭარი აღმოჩნდა, რომელთა შორის იყო: 11 სომეხი, 7 ებრაელი, 5 თათარი, 3 ქართველი და 1 ბერძენი.

³⁸ Устав для генуезских колоний в Черном море, изд. Генуе 1449 г. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 5, Одесса, 1863, гл. 809.

³⁹ Jan richard, La papauté... გვ. 179.

⁴⁰ M. Balard, La Romanie... გვ. 668

⁴¹ Layra Balletto, Genova Mediterraneo Mar Nero, Genova, 1976, გვ. 255, 264.

1381—1382 წწ კაფის დოკუმენტებში მოხსენიებულია ქართველთა პატარა კოლონია, რომელიც 30 კაცისაგან შედგებოდა. იგი ამ ქალაქის ციტადელში ცხოვრობდა. მათ შორის ვაჭრებიც იყვნენ და ხელოსნებიც⁴².

1382 წელს ქართველი, ვინმე ანტონი, სასამართლოში დაობს თავის ძმის მემკვიდრეობის გამო. იგი ედავება ვინმე „იოლბეის“, რომელსაც ეს მემკვიდრეობა ჰქონდა ჩაბარებული.

კაფაში ქართველებზე ბევრად მეტი სომეხი ცხოვრობდა. მათი ერთი ნაწილი საქართველოდან იყო წასული. აღსანიშნავია, რომ ამ ქალაქში ქართველებსა და სომხებს შორის გაუთავებელი დავა იყო⁴³.

ქართველები, გენუელთა კოლონიებში მცხოვრებნი, გენუელთა კანონებით სარგებლობდნენ. ამ კანონების მიხედვით ირჩეოდა დავა მათ შორის და კაფის სხვა ეთნიკურ ჯგუფთა წარმომადგენლებს შორის. კაფის ხელისუფლება გარკვეულად ზრუნავდა, რომ დაეცვა აქ ჩამოსული ვაჭრების ბედი. ამ მიზნით 1383 წელს კომუნამ სპეციალური ტრიბუნალიც კი შექმნა, რომელსაც უნდა დაეცვა თათარი, ტრაპიზონელი თუ ქართველი ვაჭრების ინტერესები ადგილობრივი ვაჭრების ძალმომრეობისაგან⁴⁴. 1398 წლისათვის თვით კაფის ხელისუფლებას რაღაც შემზღუდველი დადგენილებები მიუღია ქართველი და ტრაპიზონელი ვაჭრების. საქართველოს მეფისა და ტრაპიზონის იმპერატორის ქვეშევრდომთა წინააღმდეგ. გვირგვინისაგან, როგორც ჩანს, პროტესტი გენუაში გაავრცელეს, ამიტომ ამ პროტესტის განსახილველად საგანგებოდ მოწვეულ იქნა გენუის უხუცესთა საბჭოს სხდომა. საბჭომ კაფის კონსულს და საბჭოს დაავალა საგანგებო კომისია შეექმნა. კომისიას, რომელიც ორი ვაჭრისა და ორი იურისტისაგან შედგებოდა, ყურადღებით უნდა შეესწავლა თუ რამდენად სამართლიანი იყო ქართველი და ტრაპიზონელი ვაჭრების წინააღმდეგ მიმართული საგანგებო ღონისძიებები. მხოლოდ მათი დადებითი დასკვნის შემთხვევაში უნდა შესულიყო კაფის ხელისუფლების ეს დადგენილება ძალაში⁴⁵.

1453 წელს შავი ზღვისპირეთის გენუის კოლონიები წმინდა გიორგის ბანკი ხელში გადავიდა. ამ ბანკის არქივში მრავალი მასალაა დაცული. მისი ერთი ნაწილი გენუელთა და საქართველოს ურთიერთობას შეეხება. აქ გვხვდება მიწერ-მოწერა ბანკის მმართველობასა და კაფის ადმინისტრაციას შორის ქუთაისელი გიორგი კეცაძის (Jorgi Chezasede cutatis) შესახებ.

1465 წელს კაფის ხელისუფლებისათვის მიუმართავთ ამირ-ბეი დე სანტა კატერინას შეილებს კოგია კოტულსას და აურამ-ბეის (Cogia Cotulsa et Aurambe). ისინი უჩიოდნენ გიორგი კეცაძეს, რომელმაც მათ 83191 ვერცხლის ასპრის ზარალი მიაყენა. რამდენადაც კეცაძე საქართველოს მეფის ქვეშევრდომი იყო, კაფის ხელისუფალთ გადაუწყვეტიათ ეს ზარალი ქართველი ვაჭრების ქონების კონფისკაციით აენაზღაურებინათ მომჩივანთათვის. ბანკის მმართველობა წინ აღუდგა ამ გადაწყვეტილებას, რადგან ეწინოდა რომ ეს საქართველოსთან კონფლიქტს გამოიწვევდა. ერთგვარ კომპენსაციით მათ შესთავაზეს ის 26393 ასპრი, რომელიც კაფელ სომხებს

⁴² M. Balard, *La Romanie...* გვ. 287, 335, 418

⁴³ Gian Giacomo Musso, *Ili orientali nei notai Genovesi di Caffa*, *Archivi e Culture*, VIII, Roma, 1973, გვ. 102—104, 105—107.

⁴⁴ M. G. Canale, *Della Crimea*, I, გვ. 350.

⁴⁵ იქვე, გვ. 374.

კეცაძისაგან ჰქონდათ მიბარებული. დავა საკითხზე 1474 წლამდე გაგრძელდა. ბოლოს, კაფის ხელისუფლებას ქართულ საქონელზე საგანგებო დამატებითი გადასახადი დაუწესებია და ამ გზით აუკრეფია ის თანხა, რომელიც კეცაძეს ედო ვალად⁴⁶.

კაფაში გენუელები მოსახლეობის უმცირეს ნაწილს შეადგენდნენ. ამიტომ ისინი სხვა ეთნიკური ჯგუფების წარმომადგენლებს ადვილად აძლევდნენ მოქალაქის — *burgenses* წოდებას. მართალია, საკუთრივ გენუის მოქალაქეობა — *deicives* უფრო საპატიოდ ითვლებოდა, მაგრამ ახლად შეძენილ მოქალაქეებასაც კანონი თითქმის არაფრით არ ზღუდავდა. ისინი კაფაში ადმინისტრაციულ თანამდებობებსაც იღებდნენ, განსაკუთრებით სამხედრო საქმეში⁴⁷. როგორც ირკვევა, კაფის მოქალაქეობას ზოგჯერ საქართველოს მკვიდრებიც იღებდნენ. ასეთი იყო თბილისელი, ვინმე კოია ამირი (Coia Amir), რომელმაც 1344 წელს იტალიელი მონათვაჰ-რისაგან ერთი ტყვე ქალი იყიდა თავისი ბავშვით⁴⁸. ქართველები კაფის სამხედრო სამსახურშიც იყვნენ. კაფის საბუთებში მოხსენიებულია ვინმე გიორგი ცხუმელან (Giorgio di Savastopoli), რომელსაც ზარბაზნების ჩამოსხმა ევალებოდა. სათანადო გასამრჩელოს გარდა მას ეძლეოდა რკინა მოსალოდნელი დანაკარგის გათვალისწინებით და ნახშირი, რომელიც საჭირო იქნებოდა ამ ზარბაზნის ჩამოსასხმელად⁴⁹.

ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთიდან გენუელებს საქართველოში შემოჰქონდათ მარილი და თევზი, ხოლო საკუთრივ დას. ევროპიდან ძვირფასი ხელოსნური ნაწარმი და ძირითადად შალის ქსოვილები⁵⁰. ამიტომაცაა, რომ არქეოლოგია თითქმის არაფერს გვეუბნება XIII—XV სს. საქართველოს დას. ევროპის ურთიერთობის შესახებ.

XIII—XV სს. საქართველოდან შავი ზღვით სულ სხვადასხვა დანიშნულების საქონელი გადიოდა. ქართველები უცხოელებზე ჰყიდნენ თავიანთ ტრადიციულ საქონელს — ცეილს, ტილოს ნაწარმს⁵¹,

საფიქრელია, რომ საქართველოდან გაჰქონდათ აგრეთვე: ბეწვეული, ტყავი, ხე-ტყე. ამ უკანასკნელი საქონლით ვაჭრობას საკმაოდ დიდი მასშტაბი ჰქონდა. ფოცხოვის ხეობის ალის მონასტრის ერთი დოკუმენტი მოწმობს, რომ XIII ს. და ალბათ მომდევნო ხანაშიც საგანგებო პირები „ხედამცი“ დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ ხე-ტყეს, ალბათ, უცხოეთში გასასყიდათ. ამ დო-

⁴⁶ P. Amadeo Vigna, Codice diplomatico della Colonia Tauro-Liguri Durante la Signoria dell'ufficci di S. Giorgio, Atti della Società Ligure di storia patria, vol. VII, Parte I, Genova, 1871—1873, გვ. 505—507, 534—535, 874, Marian Malowist, Caffa-colonie genoise en Crimée et la question d'Orient dans les années 1453—1475, Varsovie, 1947, გვ. 52.

⁴⁷ Gabriell Araldi, Etnie e strati sociali Negli insediamenti Medievali Italiani del Mar Nero Byzantino - Bulgarica, VII, Sofia, 1981, გვ. 249.

⁴⁸ Charles Verlinden, L'esclavage dans l'Europe médiévale, tome deux, Gent, 1977, გვ. 923.

⁴⁹ Vigna P. Amadeo... codice, II, გვ. 510, 555.

⁵⁰ R. S. Lopez, L'extrême frontière du commerce de l'Europe médiévale Le moyen âge 1963, Tome LXIX, 69, 4e Série — Tome XVIII, Revue D'histoire et de philologie, გვ. 479—490.

⁵¹ Амброджо Контарини, Путешествие в Персию, Барбаро и Контарини о России, გვ. 215.

3. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983, № 2

კუმენტში მოხსენიებულია „ხედამცი“, რომელსაც ჭალის მოჭრის ვალი „სამი ათასი თეთრი“ დადებია⁵².

საქართველოდან გაქონდათ მარცვლეულიც. ასე მაგ., კაფის დოკუმენტებით ცნობილი ხდება, რომ 1360 წლის 28 აპრილსა და 21 მაისს. 1374 წელს კაფის ხელისუფლებას ხომალდები გაუგზავნია, ცხუმში და ფოთში მარცვლეულის შესასყიდათ. ასევე 1386 წლის აგვისტოსა და 1387 წლის ივლისს შორის კაფის ხელისუფლებას ორი ხომალდი გაუგზავნია საქართველოს ზღვისპირეთში, რათა მარცვლეული შეეძინა თავის მოსახლეობისათვის⁵³ 1464 წლის კაფის ერთ დოკუმენტში ღომის შეძენაზეა ლაპარაკი⁵⁴.

მარკო პოლი საგანგებოდ აღნიშნავს ქართულ ძვირფას ქსოვილს და აბრეშუმს⁵⁵. როგორც ირკვევა, აბრეშუმი საქართველოდან დიდი რაოდენობით გადიოდა XV საუკუნემდე მაინც.

გენუელები აბრეშუმის ძირითადად შორეულ ჩინეთიდან, მცირე აზიიდან და ამიერკავკასიიდან ღებულობდნენ. ამიერკავკასიიდან მათ პარტიზორს ძირითადად საქართველო წარმოადგენდა. გენუის ნოტარიულ აქტებში ეს აბრეშუმი iurea-ს სახელით მოიხსენიება. 1264—1293 წწ დოკუმენტებში ასეთი აბრეშუმი დაახლოებით 30-ჯერ არის დამოწმებული. ქართული აბრეშუმის ფასით თუ ვიმსჯელებთ, თავისი ხარისხით იგი მხოლოდ ირანისა და ჩამოუვარდებოდა⁵⁶.

გენუელები ცდილობდნენ საქართველოში ტყვეებიც შეეძინათ. ამ „საქონელზე“ დიდი მოთხოვნილება იყო დასავლეთ ხმელთაშუა ზღვისპირეთის ქვეყნებში⁵⁷.

XIII—XV სს. იტალიაში, საფრანგეთში თუ ესპანეთში, აგრეთვე ხმელთაშუა ზღვის აუზის კუნძულებზე მონობა საკმაოდ გავრცელებული იყო. მონებს შორის იყვნენ სულ სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების წარმომადგენლები. XIII ს-ის დასასრულიდან მათ უმეტესობას შავი ზღვისპირეთიდან გაყვანილი ტყვეები შეადგენდნენ. ტყვეებს კაფაში, ტანაში ან კიდევ შავი ზღვის აუზის სხვა ნავსადგურებში ხომალდებზე ათავსებდნენ და ვენეციაში ან გენუაში გადაჰყავდათ, გენუიდან კი — დასავლეთ თევრობის მრავალ ქვეყანაში.

ტყვეებზე დიდი მოთხოვნილება იყო მუსლიმანურ ქვეყნებშიც. შავი ზღვისპირეთიდან ამ ქვეყნებში მონების გადაყვანას იტალიელები XIII ს-ის პირველი ნახევრიდან შეუდგნენ. ჯერ კიდევ 1246 წელს პაპი ინოკენტი IV სინანულით აღნიშნავდა, რომ გენუელ, პიზელ და ვენეციელ ვაჭრებს კონს-

⁵² სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XII—XV სს), თბ., 1982, გვ. 29.

⁵³ Ballard, La Romanie... გვ. 754

⁵⁴ A. Vigna, Codice ... გვ. 327.

⁵⁵ «Книга» Марко Поло.. გვ. 58.

⁵⁶ Ballard, La Romanie... გვ. 726—727, 729—731.

⁵⁷ ტყვეთაყიდვის შესახებ მასალები ძირითადად ბელგიელი მეცნიერის შ. ვერლინდენის შრომებიდან გვაქვს ამოკრებული. Ш. В е р л и н д е н, Торговля на Черном море с начала Византийской эпохи до завоевания Египта турками в 1517 г. М., 1970; Ch. Ver l i n d e n, La colonie de la Tane, centre de la traite des esclaves au XIVe siècle Studi in onore di G. L'uzza'it'o, t. II, Milano, 1950, გვ. 1—25; Traite des lavas et traitants italiens à Constantinople (XIIIe—XVe siècles. Le Moyen âge. t. 69, 1963, გვ. 791—804; მ ი ს ი ვ ე, L'esclavage dans L'Europe Médiévale, T. premier, 1955, Brugge; მ ი ს ი ვ ე, L'esclavage dans l'Europe médiévale, t. deux, Gent, 1977;

ტანტინოპოლის მხრიდან იერუსალიმის სამეფოში გადაჰყავთ ბერძენი. ბულგარელი და რუსი ტყვეები, რათა შემდეგ მუსლიმანებზე გაყიდონ⁵⁶.

1250 წელს ეგვიპტეში ძალაუფლება მამლუკი სულთნის ბაიბარსის ხელში გადავიდა. აქედან მოკიდებული მამლუკთა არმიის შესავსებად ტყვეების შეძენა ეგვიპტის ხელისუფლების უპირველეს ამოცანად გადაიქცა. ბაიბარსმა ნებაართვა მიიღო ბიზანტიის იმპერატორისაგან თავისი ხომალდები გაეგზავნა შავი ზღვისპირეთში, რათა იქიდან ტყვეები გამოეყვანა. XIV ს-ის დასაწყისიდან შავი ზღვისპირეთიდან ეგვიპტეში ტყვეების გაყვანა გენუელების ხელში გადავიდა. ტყვეთაყიდვის მთავარ ცენტრს კაფა წარმოადგენდა, საიდანაც XV ს-ის დასაწყისში ეგვიპტეში ყოველწლიურად 2 ათასი ტყვე გაჰყავდათ. კათოლიკური ეკლესია ცდილობდა მაჰმადიანებზე ქრისტიანთა გაყიდვა აღეკვეთა. ამ მიზნით ეგვიპტისთვის გამზადებულ ხომალდებზე საეკლესიო პირები აღიოდნენ, რომლებსაც გემიდან ჩამოჰყავდათ ქრისტიანები ან ამ რელიგიის მიღების მსურველები, რათა შემდეგ ევროპაში მიმავალ ხომალდებზე გადაეყვანათ.

უცხოურ წყაროებში ტყვის სყიდვასთან დაკავშირებით ცხუმი და ფოთია მოხსენიებული. 1330 წელს პეტრე გერალდიმ ცხუმში მონებით ვაჭრობაზე მხოლოდ „კორად იცის“: „ხმები დადის, რომ ერთ დროს აქ 100 ქრისტიანი მიჰყიდეს მაჰმადიანებს“, წერს იგი⁵⁷. 1424 წელს ცხუმში გენუელთა ერთი აგენტია დამოწმებული, რომელსაც მონებით ვაჭრობაზე თვალყური ევალებოდა⁵⁸. 1434 წელს გენუის ხელისუფლების წერილში რომის პაპისადმი, ტრაპიზონის, ტანის, ბოსფორის (დღევანდელი ქერჩის) გვერდით ფოთიცაა მოხსენიებული. როგორც ტყვეებით ვაჭრობის მნიშვნელოვანი ცენტრი⁵⁹.

შავი ზღვისპირეთში ტყვეები ძირითადად ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთიდან გაჰყავდათ. ოქროს ურდოს მიერ დამორჩილებული ხალხები (ყიჩაღები, თათრები, რუსები), ჩერქეზულ-ადიღეურ ტომთა წარმომადგენლები (ჩერქეზები, ჯიქები), ალანები და დაღესტნელი ლეკები შეადგენდნენ მონათა მთავარ კონტიგენტს, რომელიც აქედან დასავლეთ ევროპაში გაჰყავდათ. შავი ზღვისპირეთიდან გაყვანილ ტყვეთა შორის გვხვდება აფხაზებიც და ქართველებიც, ეს უკანასკნელნი როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით XV ს-ის მეორე ნახევრამდე, ტყვეების უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენდნენ.

ტანაში ქართველის ან აფხაზის ტყვედ არც ერთი შემთხვევა არ არის ფიქსირებული. აღსანიშნავია, რომ ამ სავაჭრო კოლონიაში მონათვაჭართა შორის მოხსენებულია ცხუმის მკვიდრი (Catherine de Sebastopol), რომელიც 1360 წლის 20 სექტემბერს 11 წლის თათრის ბიჭს ყიდის ერთ იტალიელზე⁶⁰.

1289—90 წლების კაფას ნოტარიულ აქტებში გაყიდულ ტყვეებს შორის არც ერთი ქართველი არ არის მოხსენიებული. აფხაზები კი ტყვეთა 11% შეადგენენ. მომდევნო ხანის აქტებში აღარც აფხაზები არიან დამოწმებული⁶¹.

⁵⁶ E. Berger, Les registres d'Innocent, IV, Paris, v. I; Paris, 1884, გვ. 316.

⁵⁷ ვ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

⁵⁸ III. Берлинен, Торговля на... გვ. 9.

⁵⁹ Ch. Verlinden, L'esclavage... т. II გვ. 956

⁶⁰ იქვე, გვ. 924—948, 934.

⁶¹ იქვე, გვ. 460, 914, 948.

კონსტანტინეპოლში 1281 წლის 23 აგვისტოს შედგენილ დოკუმენტში მოხსენიებულია 12 წლის გოგონა თამარა, რომელიც მონად გაუყვიათ. იგი ქართველი უნდა იყოს, მაგრამ მისი ეთნიკური წარმომავლობა საგანგებოდ არ არის აღნიშნული. კონსტანტინოპოლის ამავე წლის რამდენიმე ნოტარიულ აქტში აფხაზებიც არიან დამოწმებული. აფხაზი მონები 1436—1400 წ.; ჯაკომო ბალოერის საეაქრო დავთრებშიც გვხვდებიან⁶⁴.

XIII—XV სს. ენეციის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს მონები შეადგენდნენ. ქართველები (მათ დას. ევროპაში მეგრელების სახელით მოიხსენიებენ), XV ს. გვხვდებიან. 1422—1454 წწ სულ ოთხი შემთხვევაა. დაახლოებით ამავე წლებში ნოტარიულ აქტებში 13 აფხაზია დამოწმებული⁶⁵.

გენუაში თავს იყრიდა შავი ზღვისპირეთიდან გაყვანილ მონათა დიდი ნაწილი. დოკუმენტებში აფხაზები 1303 წლიდან გვხვდებიან, ქართველები — 1394—1396 წწ. XV ს-ის პირველ მეოთხედში აფხაზები ამ ქალაქის მონების 8,8% შეადგენდნენ. 1425—1450 წწ — 19,5%, 1450 — 1475 წწ. — 12,6%, ხოლო ამ საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში — 20,3%. ქართველები მთელი მონების 0,7; 1,0; 1, 5; და 5,6% შეადგენდნენ⁶⁶.

კატალონიის, საფრანგეთის, სიცილიის, ნეაპოლის სამეფოსა და კრეტასა და კვიპროსის დოკუმენტებში სულ რამდენიმე ქართველი და მათზე ცოტა მეტი აფხაზია დამოწმებული, ისიც XV ს-ის 40-50-იან წლებში.

ეგვიპტის მამლუკები სულ სხვადასხვა ქვეყნიდან გამოყვანილი მონებისგან იყო შემდგარი. მათ აბსოლუტურ უმრავლესობას XIII—XV სს. ყოჩაღები და ჩერქეზები შეადგენდნენ. ამიტომაც იყო რომ მამლუკ სულთანთა პირველი დინასტია ყოჩაღებიდან მოდიოდა, რომელიც XV ს-ში ჩერქეზებმა შეცვალეს⁶⁷.

არავითარი საბუთი არ არსებობს იმისათვის, ვივარაუდოთ, რომ შავი ზღვისპირეთიდან ეგვიპტეში პროცენტულად უფრო მეტი ქართველი და აფხაზი გაჰყავდათ, ვიდრე ევროპაში. XIII—XV სს. ქართველები და აფხაზები მამლუქთა უმნიშვნელო ნაწილს შეადგენდნენ.

როგორც ვხედავთ, XV ს-ის მეორე ნახევარამდე ტყვეთა სყიდვა საქართველოში ფაქტობრივად არ ყოფილა. დას. ევროპასა თუ ეგვიპტეში მოხვედრილი ქართველი მონები ან ჩრდილო-დასავლეთ მეზობლებისაგან არიან მოტაცებული, ან კიდევ ქვეყნიდან ჩუმად, ქურდულად გაყვანილი. საქართველოს ნავსადგურებიდან თუ, მართლა. ლეგალურად გაჰყავდათ ტყვეები, ისინი ჩრდილო კავკასიიდან უნდა ყოფილიყვნენ გადმოყვანილი. ასეთი რამ სრულგებობით არ არის გასაკვირი. უპირველეს ყოვლისა, საქართველო ეკონომიკურად ძლიერი იყო ამ პერიოდში, ზღვით უცხო ქვეყანაში გატანილი საქონლის ღირებულება საკმარისი იყო იმპორტის ასანაზღაურებლად და მმართველ ფენებს საშუალება ჰქონდათ ადვილად შეეძინათ ზღვით შემოტანილი უცხო საქონელი.

⁶⁴ Charles Verlinden, L'esclavage.... т. II, გვ. 900, 901, 905, 906, 910.

⁶⁵ იქვე, გვ. 603—604.

⁶⁶ იქვე, გვ. 487.

⁶⁷ Аминь Аль-Холи, Связи между Нилом и Волгой в XIII—XIV вв., М., 1962; E. Ashfor, A Social and economic history of the Near east in the middle ages, London, 1976, გვ. 281—282.

ამავე დროს საერო ხელისუფლება ძლიერი იყო და არ იძლეოდა ტყვეთ მასობრივი ვაჭრობის საშუალებას.

XV ს-ის დასაწყისიდან ვითარება თანდათანობით შეიცვალა. შინაომებმა სახელმწიფო ხელისუფლება ძალზე დაასუსტა და მას საშუალება აღარ ჰქონდა ძველებურად შეეზღუდა ტყვეთა სყიდვა. ქვეყანა ეკონომიკურად განადგურდა, ზღვით გატანილი საქონლის ღირებულება აღარ არის საკმარისი იმპორტისათვის. ამიტომ გაბატონებული კლასები ცდილობენ ეს „დეფიციტი“ მონების გაყიდვით შეავსონ. ტყვეთა სყიდვა თანდათანობით მასობრივ ხასიათს იღებს. ასე მაგ., 1455 წლის ერთ იტალიურ დოკუმენტში მოხსენიებულია იტალიელი მონათვაჭრის ხომალდი რომლის გემბანზე ხე-ტყესთან და სხვა საქონელთან ერთად აფხაზი მონები არიან, 20 ქალი და 4 ბავშვი⁶⁸. 1475 წელს გენუელებმა ლეოვში გაატარეს მონები, რომლებიც საქართველოდან გაყვანილი ქრისტიანი ქალებისა და ბავშვებისაგან შედგებოდა⁶⁹. ხელისუფლება კვლავინდებურად სასტიკად ებრძოდა ამ მოვლენას. ტყვეთა სყიდვისათვის, როგორც ჩანს, სიკვდილით ისჯებოდნენ. „მეკობრესა ხუცესსა მოარჩობდით“, — ვკითხულობთ „ცნებაი სარჯულო-ში“⁷⁰. რადგანაც, მონებით ვაჭრობას ამ ხანაში გენუელები უწყობდნენ ხელს, საქართველოს ხელისუფლება მტრულად განეწყო გენუის შავი ზღვისპირეთის კოლონიების მიმართ⁷¹.

XIII—XV სს. საქართველო ერთ-ერთი შეუამავალი რგოლი იყო დას. ევროპისა და აზიის ურთიერთობის საქმეში. მის ტერიტორიაზე გადიოდა გზები, რომელიც შავი ზღვის ნავსადგურებს კასპისპირეთთან აკავშირებდა. აქედან კი გზები ირანისა და შუა აზიის გავლით ინდოეთისა და ჩინეთისაკენ მიემართებოდა. ამის შესახებ ცნობები წერილობითმა წყაროებმა შემოგვინახეს. მხედველობაში გვაქვს კილიკიის მეფის ჰეტუმ II-ის წიგნი, რომელიც XIII ს-ის მეორე ნახევარშია შედგენილი. წიგნი ძველ სომხურზეა დაწერილი და შემდეგ ლათინურადაა ნათარგმნი. ეხება რა იმ გზებს, რომლებიც ოქროს ურდოს ირანთან აკავშირებდა, ჰეტუმი აღნიშნავდა. რომ ასეთი სულ სამია. ერთი გზა თურქესტანზე (შუა აზია) გადის, მეორე — დერბენდის გავლით კასპიის ზღვისკენ⁷², მესამე გზა დიდი ზღვით (შავი ზღვა — თ. ბ), რომელსაც პონტოს ზღვასაც ეძახიან, გადის აფხაზეთის ზღვაზე, რომელიც საქართველოში მდებარეობს (ამ ხანებში აფხაზეთი ჯერ კიდევ ეწოდებოდა მთელ დასავლეთ საქართველოს — თ. ბ.). მაგრამ ამ გზით არასოდეს ულაშქრიათ, რადგანაც ეს ქვეყანა ხალხმრავალია და ციხეებითაც გამაგრებულია⁷².

თავდაპირველად საქართველოს ნავსადგურებიდან დას. ევროპაში ზღვით მიემგზავრებოდნენ. რაც უფრო ძლიერდებოდა ოსმალეთი, მეტი მნიშვნელობა ეძლეოდა მეორე გზას — ზღვით კაფამდე და აქედან სახმელეთო გზით დას. ევროპაში. ამ გზას, განსაკუთრებული მნიშვნელობა კონსტანტინოპოლის დაცე-

⁶⁸ Ch. Verlandel, ტ, II გვ. 958.

⁶⁹ M. Milowist, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

⁷⁰ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, წ. III, თბ., 1970, გვ. 225.

⁷¹ Gian Giacomo Musso, Navigarionel commercio genovese con il Levante nei documenti dell'Archivio di stato di Genova., Roma, 1975, გვ. 12.

⁷² Girolomo Golubovich, Biblioteca Bio-Bibliografica della terro Santa dell'Oriente Franceseano, Tomo II, Quaraccii, 1913. გვ. 97—98; Bratianu G. Recherches sur ... გვ. 261.

მის შემდეგ მიეცა⁷³. ტრაპიზონის დაცემის შემდეგ კი საქართველოზე გამავალი გზები ევროპისათვის პირველხარისხოვანი გახდა. დას. ევროპა — პოლონეთი — კაფა — საქართველო. აი გზის მთავარი მონაკეშები, რომელიც 1461 — 1475 წწ დას. ევროპას სპარსეთთან აკავშირებდა.

როგორც ჩანს, კასპისპირეთის აბრეშუმის ერთი ნაწილი დას. ევროპაში საქართველოს გავლით გადიოდა. ასე მაგ., 1411 წელს ბათუმის მახლობლად ადგილობრივმა ფეოდალმა კონფისკაცია უყო აბრეშუმის დიდ რაოდენობას, რომელიც ტრაპიზონელ სომეხ ვაჭარს ჰქონდა ნაყიდი გილანის მმართველის მეგობრისაგან⁷⁴.

ბათუმში აბრეშუმით შემავალი ვაჭრები 1444 წელსაც ჩანან. მათი გაძარცვის მიზნით ქალაქს თავს დაესხა ჟოფრუა დე ტუაზი — ბურგუნდიელთა ფლოტის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი შავ ზღვაზე. ერთი მემკვიდრის ცნობით, ბურგუნდიელებს ტრაპიზონიდან გაუცურავთ „ადგილისაყენ, რომელსაც ეწოდება ბათუმი. მათ სურდათ ხელში ჩაეგდოთ მრავალი თათარი, რომელთაც აქ ბევრი აბრეშუმი მოჰქონდათ შემახიდან. იმავე საღამოს აქ მოვიდა ადგილობრივი მთავარი, სახელად პატანო გურიელი. გათენებისას ჟოფრუა დე ტუაზი ნაპირზე გადმოვიდა 200 კაცით. ჯერ კიდევ არ გათენებულყო, როდესაც მან დაინახა საბრძოლოდ გამზადებული ეს მთავარი თავისი ხალხით. რადგან კატარლები შორს იყო (ბურგუნდიელები) იძულებული იყვნენ ბრძოლა მიეღოთ, რადგან უკანდასახევი გზა აღარ ჰქონდათ. თავდაპირველად ზემოთხსენებული მთავარი და მისი ხალხი დამარცხდა... შემდეგ კვლავ შეიკრიბნენ და ხელახლა დაიწყეს ბრძოლა. როცა ...კატარლები მოუახლოვდნენ გაჭირვებაში მყოფთ (ბურგუნდიელებს). მათ დაიწყეს უკან დახევა და ბოლოს ჟოფრუა დე ტუაზი ტყვედ იგდეს. იმის შემდეგ რაც იგი ტყვედ ჩავარდა, მას კარგად ეპყრობოდნენ... ჟოფრუა ტყვედ იყო მთელი მისი... ტრაპიზონის იმპერატორის შუამავლობით ჟოფრუა განთავისუფლებულ იქნა“⁷⁵.

ბურგუნდიელთა ფლოტის მეორე ხელმძღვანელის ვალერან დე ვავრენის მემკვიდრე ცოტა სხვანაირად წარმოგვიდგენს ამ ბრძოლას, რაც საშუალებას გვაძლევს ეპვი შევიტანოთ ბურგუნდიელთა მამაცობაში: „როცა ისინი იყვნენ ტრაპიზონში იმპერატორთან, ტუაზი ერთი კატარლით (გაემართა) საქართველოს ნაპირისაკენ, რადგან მან შეიტყო, რომ აქ უნდა გაეგლო მრავალი საქონლით დატვირთულ ხომალდს. რათა ჩაეგდო ის ხელში... (ქართველებმა) შეიტყეს რა კატარლის მოსვლა, ჩაუსაფრდნენ ბურგუნდიელებს და მისცეს საშუალება ჟოფრუას გადასულიყო ბათუმის ნავსადგურში, მას ძალიან სურდა გაეძარცვა ეს ქალაქი... დაესხნენ მას. ბევრი კაცი დაუხოცეს და თვითონ კი ტყვედ ჩაიგდეს. ისინი ვინც გადარჩნენ, დაბრუნდნენ კატარლაზე... სადაც ანძაზე აღმართეს შავი აფრა გლოვის ნიშნად“. ამ ცნობის თანახმად, დე ტუაზი ტრაპიზონის იმპერატორის შუამდგომლობით გაუნთავისუფლებიათ⁷⁶.

⁷³ Marian Malowist, Les routes du commerce et les marchadises du Levant dans la vie de La Pologne au bas moyen age et au debut de L'epoque moderne, Méditerranée et océan Indien, 1970, გვ. 166, 160.

⁷⁴ M. Balard, La Romania... გვ. 732.

⁷⁵ Wavrin, Anciennes croniques d'Engleterre, t. III, Paris, 1863, გვ. 156—157.

⁷⁶ Warin. Anciennes... t. II, Paris, 1859, გვ. 95—96.

ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში რუმინელმა ისტორიკოსმა იორგამ გამოაქვეყნა ერთი დოკუმენტი, რომლითაც ირკვევა, რომ დე ტუაზის განთავისუფლებაში მონაწილეობა გუნუელებსაც მიუღიათ⁷⁷.

Т. Н. БЕРАДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ МОРСКОЙ ТОРГОВЛИ В ГРУЗИИ В XIII—XV вв.

Резюме

Основное внимание автор уделяет морской торговле Грузии с Венецией и Генуей в XIII—XV веках. Он приходит к выводу, что в те времена прямых морских контактов с Венецией у грузин почти не было. Большое значение для грузин имела торговля с Генуей, которая начинается уже в 80-х гг. XIII столетия.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის განყოფილებამ

⁷⁷ N. Jorga, Les aventures «Sarazines» des Français de Bourgogne au XVe siècle. In Melanges d'histoire générale, vo. I, გვ. 10—11.

გარინა ფუთურიძე

ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურის ძველდამოსავლურ სამყაროსთან კონტაქტის საკითხისათვის

ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურის ყოველმხრივ შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ძველდამოსავლურ-ამიერკავკასიური კონტაქტების ხასიათის კვლევას და ამასთანავე ამ რაიონის ამიერკავკასიაზე ზეგავლენის ინტენსივობის ატრიბუციას. ამიტომ საყურადღებოდ ვთვლით ძველდამოსავლური სამყაროს უშუალო ზეგავლენის მაუწყებელ მატერიალური წარმოების ნიმუშებზე შეჩერებას. ამიერკავკასიის აღნიშნული რაიონის კომპლექსების ანალიზი მნიშვნელოვანია ცივილიზებული სამყაროს ამ რეგიონთან კონტაქტის ხასიათის გარკვევისათვის, რამდენადაც იგი შეიძლება მიუთითებდეს როგორც ჩვეულებრივ კულტურულ ან კულტურულ-სამეურნეო ურთიერთობაზე, ასევე შეიძლება მაუწყებელი იყოს გარკვეული პოლიტიკური ძალმომრეობისაც. ამ თვალსაზრისით წარმოდგენილ მასალებს განვიხილავთ არა თანამედროვე ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული რაიონების მიხედვით, არამედ გარკვეული ქრონოლოგიური ეტაპისადმი და შესაბამისად გარკვეული კულტურისადმი კუთვნილების პრინციპით. გარესამყაროდან მომდინარე ზეგავლენისა და მასთან არსებული კონტაქტების კვლევას კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ჩვენს შემთხვევაში, როცა თრიალეთური კულტურის გენეზისის საკითხში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. დღეისათვის გამოთქმულია მოსაზრება მიგრაციული ტალღის, უცხო ეთნიკური ერთეულის გარკვეული ზეგავლენის შედეგად თრიალეთურა კულტურის ფორმირების თვალსაზრისის სასარგებლოდ. ამდენად, ცივილიზებულ სამყაროსთან არსებული კონტაქტების შესწავლა აუცილებელია საკვლევი კულტურის გენეზისის პრობლემის გადაჭრისათვისაც.

სრულიად მართებულად ჩათვლილია, რომ კულტურის ისტორიის მრავალ მოვლენას ჩვენ ამ ორი კულტურის („მტკვარ-არაქსის და თრიალეთური) კულტურების პირდაპირი კავშირითა და ევოლუციით ადვილად ვერ ავხსნით¹.

შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთ-კიროვაკანის ეტაპის მასალები ყველაზე უფრო უკეთ ცხადყოფენ ძველდამოსავლურ სამყაროსთან არსებულ ფართო კონტაქტებს.

საკვლევი პერიოდის გარკვეულ ეტაპზე ცივილიზაციის ზღვარამდე მისული თრიალეთური კულტურის უეცარი აყვავება უშუალოდ მოყვა ადრებრინჯაოს ხანის იმ კულტურას, რაც თითქმის არ შეიცავდა მონაცემებს ამგვარი ნახ-

¹ ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ., 1972, გვ. 81.

ტომისათვის. საკვლევი კულტურის სრულიად თავისებურმა სახემ, მისთვის დამახასიათებელ ძეგლთა უშუალო პროტოტიპების არარსებობამ წინამორბედი კულტურის ეტაპზე მკვლევართა ნაწილს ავარაუდებინა ახალი ეთნიკური ფენომენის მიერ თრიალეთური კულტურის ფორმირება. არქეოლოგთა გარკვეული ნაწილი კი თრიალეთურ კულტურას „მტკვარ-არაქსის“ აღრებრინჯაოს ხანის კულტურის ფესვებზე წარმოშობილად და მასთან დაკავშირებულადა მიიჩნევს. ამდენად, მისი გენეზისის საკითხთან დაკავშირებით დღეისათვის გამოთქმულ თვალსაზრისთა სხვადასხვაობა და ფაქტობრივად მისი გადაუჭრელობა, ბუნებრივია, კვლავ მსჯელობის საგნად ტოვებს ამ საკითხს. ორი განსხვავებული თვალსაზრისი გენეზისის პრობლემაზე გამომდინარეობს მკვლევართა აქცენტირებისა შესაბამისად განვითარების შინაგან, ადგილობრივ ფაქტორებზე და გარეშე გავლენებზე. ეს უკანასკნელი კი. თავის მხრივ, გავლენის ფორმისა და გზების თვალსაზრისით დეტალიზებული არ ყოფილა.

ფიქრობთ, აღნიშნული პრობლემის იმ მიმართულებით განხილვა, რომ ამა თუ იმ რეგიონისათვის შემუშავებულ ქრონოლოგიურ სეგტში ერთი კულტურის შეცვლა მეორით რამდენად ჰარმონიულად ხდება და ახალი კულტურის ძირითადი ნიშნები რამდენად შეიძლება გამომდინარეობდეს წინამორბედი კულტურის ძირითადი ნიშნებისაგან, სრულიად მართებული უნდა იყოს. სწორედ მისდამი უარყოფითი პასუხის შემთხვევაში იშველიებენ მკვლევარები „მიგრაციის“ ცნებას.

ამგვერი არქეოლოგიური სურათი გახდა საფუძველი შუა ბრინჯაოს ხანაში დაეშვათ უცხო ეთნიკური ერთეულის მიერ თრიალეთური კულტურის ფორმირება.

პრეისტორიული სინამდვილის მიახლოებით მართებული სიტუაციური სურათი მხოლოდ ლოგიკური ანალიზის შედეგად მიგრაციებისთვის შემუშავებული კრიტერიუმების არქეოლოგიურ მონაცემებთან შეჯერებამ შეიძლება მოგვეცეს. მიგრაციის ვარაუდის წარმოშობის მიზეზს ჩვენ უკვე შევხებათ. ახლა აღვნიშნავთ, რომ ურთიერთმომდევნო არქეოლოგიურ პერიოდებში კულტურების ერთი-მეორეში ჰარმონიულად გადასვლის და შესაბამისად უწყვეტი გენეტიკური პროცესის არარსებობა, ყველა შემთხვევაში არ იძლევა საფუძველს მიგრაციულ ტალღათა მოძრაობის შედეგად კულტურის ფორმირების აღიარებისათვის. მართალია, ჩვენ ჯერ ვაბამთ ერთმანეთს აღრებრინჯაოს გვიანდელი ეტაპისა და შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთური კულტურის კომპლექსებს, მაგრამ მიგრაციასთან ერთად დასაშვებია ვიფიქროთ ეტაპობრივი ძეგლების ჭერჭერობით გამოუვლინებლობა, ანდა მიგრაციული ტალღის ამ უკანასკნელ პერიოდში შემოსვლა. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ამჟამად ცნობილი გახდა აღრებრინჯაოს ხანის სულ გვიანდელი ეტაპის კომპლექსები და კულტურათა განვითარების კრილის სურათი შეიცვალა. „მტკვარ-არაქსის“ და თრიალეთურ კულტურებს შორის მოთავსდა მარტყოფის და შემდეგ ალაზანბედენის კომპლექსები², რომლებმაც არა მარტო შეცვალეს კულტურათა ურთიერთმონაცვლეობის სურათი, არამედ ცხადი გახადეს, რომ ბედენის ყორღანთა და თრიალეთურ კულტურებს შორის მოსალოდნელია გამოვ-

² ო. ჭაფარიძე, ი. კიკვიძე, გ. ავალიშვილი, ა. წერეთელი, კახეთის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978—1979 წლების მუშაობის ანგარიში, სსმე, ტ. VII, თბ., 1980, გვ. 40.

ლინდეს უშუალოდ ეტაობრივი კომპლექსები. მხოლოდ კულტურათა განვითარების უწყვეტი ჯაჭვის არსებობის შემთხვევაში ურთიერთმომდევნო ეტაბის კულტურების გენეტიკური დაუკავშირებლობა ლაპარაკობს მიგრაციის სასარგებლოდ. ამჟამად კი, ამ დაუკავშირებლობის მიზეზი შეიძლება უშუალოდ ეტაობრივი ძეგლების გამოუვლინებლობაც იყოს.

ამიერკავკასიის ძველდამოსავლურ სამყაროსთან ურთიერთობისა და გავლენის გზების დეტალურმა ძიებამ ცხადი გახადა კულტურული სამყაროს ზემოთდასახელებული რეგიონის უშუალო და ძლიერი ზეგავლენა შუა ბრინჯაოს ხანის ამიერკავკასიის კულტურაზე. უნდა ითქვას, რომ ეს ზეგავლენა მხოლოდ თრიალეთურ ეტაზე არ შემჩნევა, არამედ იგი თვალსაჩინოა კარმირბერდის და სევან-უზერლიკის კულტურათა მასალების მიხედვითაც. საყურადღებოა, რომ კარმირ-ბერდის მასალები, ძირითადად მაინც კერამიკული, უახლოეს ანალოგებს პოულობენ ცენტრალური და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიის შესაბამის ნიმუშებთან. კარმირ-ბერდის კულტურისათვის დამახასიათებელი მონოქრომული მოხატული კერამიკის მიხედვით მცირე აზიასთან უახლოესი კონტაქტები სრულიად თვალსაჩინოა. აღნიშნული კულტურის მოხატული ჭურჭელი, როგორც ჩანს, მაინც ანატოლიის ამ რაიონის კულტურის ზეგავლენით ჩამოყალიბებული ნაწარმია, რომელმაც ფართო გავრცელება პოვა ამიერკავკასიის გარკვეულ ნაწილში, განსაკუთრებით სომხეთში სევან-უზერლიკის კულტურის ლითონის ინვენტარის კვლევის საფუძველზე კი უდავოდაა ჩათვლილი სომხეთის მატერიალური წარმოების ძეგლების კავშირი ზემო მოესპოტამიასთან და მათ შორის მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობა³. განსხვავებით თრიალეთური კულტურისაგან, რომელიც გენეტიკურად ვერ დაუკავშირდა წინამორბედს, სევან-უზერლიკის კულტურა დღეისათვის უკვე მჭიდროდ ებმის შუა ბრინჯაოს ხანის სრულიად დასაწყისი პერიოდის, კარმირ-ბერდის კულტურის კომპლექსებს, რაც მიუთითებს, რომ იგი ამ ეტაბის უშუალო გაგრძელებაა, სადაც ჯერ კიდევ შენარჩუნებულია წინამორბედი ხანისათვის დამახასიათებელი რიგი ნიშნები. ეს ძირითადად წარმოჩინდება ნორ-ბაიაზეთის და ახლადგათხრილი ზოლაკარის⁴ და ვერინ-ნავერის⁵ სამარხეული მასალების საფუძველზე. ამრიგად, აღნიშნული კულტურები უშუალოდ ურთიერთმომდევნო პერიოდებად შეიძლება ჩაითვალოს და პირველი მათგანის მომდევნოში პარმონიულად გადასვლის შედეგად ჩვენ სახეზე გვაქვს შუა ბრინჯაოს ხანის გარკვეულ მონაკვეთში გენეტიკური განვითარების უწყვეტობის სურათი. ამჟამად ჩვენ მათზე ყურადღებას ვერ შევაჩერებთ და წარმოვადგენთ მხოლოდ თრიალეთური კულტურის იმ მასალებს, რომლებიც ზემოაღნიშნული კონტაქტების ხასიათის გარკვევის თვალსაზრისითაა მნიშვნელოვანი...

დღეისათვის ეგეოსურ სამყაროსთან გარკვეული ურთიერთობის ამსახველ ნაწარმადაა მიჩნეული რაპირები⁶. სამთავროს № 243 სამარხიდან მომდინარე

³ А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, გვ. 61.

⁴ ა. ისრაელიანის, ს. დევეჯიანის და გ. არეშიანის გათხრები.

⁵ ა. სიმონიანის გათხრები.

⁶ А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71, სურ. 35.

რაპირის და მოკლე კავკასიური დანის შესახებ⁷ მ. გიმბუტასი აღნიშნავს, რომ პირველი მათგანი ემსგავსება გვიან ელადურ IIIA რაპირებს და იმათ, რომლებიც რუმინეთშია გავრცელებული⁸. სამთავროში ამ ერთადერთი ცალკე წარმოდგენილი აღნიშნული ტიპის მახვილის უახლოეს პარალელს გ. ლომთა-თიძე კ. ამორგოსზე აღმოჩენილ ცალში ხედავდა⁹. ამიერკავკასიის სხვა ადგილებიდან ცნობილი რაპირების ნაწილის შესახებაც გამოთქმულია მოსაზრება მათი ეგეოსურ სამყაროსთან კავშირის მაჩვენებლობის შესახებ¹⁰. რაპირების თარიღის შესახებ, რომელსაც არა ერთი მკვლევარი შეეხო¹¹ დღეისათვის მათი ფაბრიკაციის პერიოდად კრეტა-მიკენურ სამყაროში ძვ. წ. 1700—1500 წწ. მიჩნეული. ამასთან, სრულიად მართებულია ის მოსაზრება, რომ იგი ექსპორტის საგანი მხოლოდ მისი ფართო წარმოების ეტაპზე — ძვ. წ. XVI—XV სს. შეიძლება გამხდარიყო¹². ამ ტიპის იარაღის აღმოჩენის შემთხვევები ამიერკავკასიაში მხოლოდ ზემოაღნიშნული ნიმუშებით არ ამოიწურება. ლილოს № 1 ყორღანის რაპირა¹³ ფორმის მთელი რიგი დეტალების მიხედვით A ტიპის ადრეულ ეგეოსურ რაპირებთან იქნა მიხლოებული. მაგრამ სადღუას ყორღანში (კახეთი) აღმოჩენილ ბრინჯაოს მახვილთან არსებული რიგი საერთო ნიშნების საფუძველზე, რომელსაც ე. გოვაძე თრიალეთის პირველი (ადრეული) ჯგუფის ტიპიურ მასალებს აკუთვნებს¹⁴, ასევე რაპირების ლილოში, სამთავროში, ყაჩაღანში, ალავერდში და სხვაგან აღმოჩენის ფაქტები, მისი აზრით გამორიცხავს მათი ეგეოსური წარმოშობის აღიარების აუცილებლობას. ამავე დროს იგი საფუძველს იძლევა მათი ზოგიერთი თავისებური ნიშნები ჩაითვალოს ადგილობრივ, ამიერკავკასიურ თავისებურებებად. დღეისათვის ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე (ძირითადად მაინც ალავერდის რაიონში და ქართლში) მიკვლეული რაპირები თითქმის, მართლაც, იძლევიან მათი ადგილობრივ დამზადებულ ნაწარმად ჩათვლის შესაძლებლობას, მაგრამ იარაღის ეს ტიპი, როგორც ჩანს, მაინც უცხოა, ეგეოსური სამყაროდან მომდინარე. შესაძლებელია შუა ბრინჯაოს ხანაში მოხდა ამ ფორმის გათავისება და შესაბამისად ჩვენ გვაქვს კრეტა-მიკენური ტიპის რაპირათა მიბადებით, მათთან ძალზე ახლოს მდგარი ადგილობრივი პროდუქცია. მაგრამ ამ თვალსაზრისის ან საწინააღმდეგოს დაბეჭდვით მტკიცება აღნიშნული იარაღის მომავალ აღმოჩენათა შემთხვევებამდე ძნელდება.

ამიერკავკასიის ამ რაიონთან ურთიერთობის თვალსაზრისით საყურადღებო ჩანს კიდევ ერთი პარალელი. ეს არის ამიერკავკასიის საკვლევი ეტაპის

⁷ ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957, ტაბ. VIII, 2279, 2280.

⁸ M. Gimbutas, Bronze age cultures in Central and Eastern Europe, London, 1965, გვ. 92.

⁹ Montelius, La Grece preclassique, Ip, Stocholm, 1924, ტაბ. IX₁.

¹⁰ A. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

¹¹ W. Bray and D. Trump, The Penguin dictionary of Archaeology, 1970, გვ. 195, ფიგ. 158; A. Evans, The Palace of Minos, vol. VI, p. II, გვ. 844—846; H. Schliemann, Mykenae, Leipzig, 1879, გვ. 323—326; და სხვები.

¹² A. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

¹³ Э. Гогодзе, Курганные погребения Лило, სსშ, ტ. XXXII—B, თბ., 1976, ტაბ. XIII გ.

¹⁴ იქვე, გვ. 239—243.

მასალებში დადასტურებული S-ის მაგვარი სპირალი, რომლის კერამიკაში სპონტანურად წარმოშობის დაუშვებლობის გამო იგი ეგეოსური წარმომადგენლობისად იქნა მიჩნეული¹⁵. გარდა ამისა, თრიალეთის კერამიკაზე არსებული მენადრის — წრეებითა და სხვა ელემენტებით შევსებული „ტალღური ფრის“ მოტივი¹⁶ განსაკუთრებით გავრცელებული ჩანს გვიანმინოსური ჭურჭლების ორნამენტაციაში. ე. გოგაძე დასაშვებად თვლის თრიალეთური და ეგეოსური ამ ორნამენტისათვის ტრიპოლიურის სიმბოლური მოტივის სახით¹⁷ ერთი საერთო წინაპრის არსებობას. მის მიერ გათვალისწინებულია ამიერკავკასიაში დამოწმებული ტრიპოლიესთან დამაკავშირებელი სხვა ფორმალური ნიშნების არსებობაც. მაგრამ როგორც ამ თვალსაზრისის ავტორივე აღნიშნავს, ყველა მსგავსება ცალკეულ ელემენტებს შეეხება. კულტურათა ურთიერთკავშირის თუ მათთვის დამახასიათებელ ცალკეულ ელემენტთა დაახლოების თვალსაზრისით კი, უპირველეს ყოვლისა, საერთო მხატვრულ სახეს უნდა მიექცეს ყურადღება, რისი არარსებობაც აღნიშნულ შემთხვევაში ეპვის თვალთა გვაყურებინებს თრიალეთური კულტურის ცალკეულ ელემენტთა ტრიპოლიურიდან მომდინარეობაზე.

აღმოსავლეთ ევროპის მასალებთან პარალელების თვალსაზრისით საინტერესოა თრიალეთის № 29 ყორღანში აღმოჩენილი მახვილი, რომელსაც მ. გიმბუტასი ანალოგს უძებნის რუმინეთში, Rosiori de vede-ში, ბუქარესტის სამხრეთ-დასავლეთით აღმოჩენილ მასალებში¹⁸. იგი თვლის, რომ ძვ. წ. XIV—XIII სს განმავლობაში¹⁹ სამხრეთ და ცენტრალური კავკასიის ბრინჯაოს ხანის მასალები გვიჩვენებენ ურთიერთობის შემდგომ გაგრძელებას მახლობელ აღმოსავლეთთან — ჩრდილო ირანთან, ჩრდილო ერაყთან, აღმოსავლეთ ანატოლიასთან, სირიასა და ლებანონთან²⁰. მ. გიმბუტასი მიუთითებს, რომ ზოგიერთ კავკასიურ ნივთებს, მათ შორის, სატევრებს, ისრისპირებს, სატევრისპირებს, ცულებს აქვთ ძალზე მსგავსი ან იდენტური ეკვივალენტები სამხრეთის მასალებში. ამის საილუსტრაციოდ იგი ერთმანეთს უდარებს 74 ნივთის შემკველ განძს რას-შამრადან²¹, თალიშის კოლექციას (Agha Evlar)²², კავკასიურ ახლო აღმოსავლური ტიპის სატევარს²³, ცულს რას-შამრადან²⁴ და აღმოსავლეთ ანატოლიიდან, სატევრისპირებს და სატევრებს

¹⁵ ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის..., გვ. 60.

¹⁶ იქვე, ტაბ. 23, 24.

¹⁷ Б. Рыбаков, Космология и мифология земледельцев энеолита, СА, № 1, 1965, სურ. 12 I, 4, 19, 6.

¹⁸ M. Gimbutas, Bronze age cultures..., გვ. 93.

¹⁹ მ. გიმბუტასის არქეოლოგიურ პერიოდთა აბსოლუტური თარიღები არ ემთხვევა დღეისათვის კავკასიის არქეოლოგიაში ხმარებულს. მის მიერ ყველა პერიოდი ბევრად უფრო გაიხალგაზრდაებულია. ძვ. წ. XIV—XIII სს, რომელიც ჩვენთან გეინბრინჯაოს ხანაში ექცევა, მის მიერ გამოყოფილ შუა ბრინჯაოს პერიოდში შედის, რომელიც თავის მხრივ მოიცავს ძვ. წ. 1450—1250 წწ. ამის გამო, ამიერკავკასიის მასალების პარალელების ანალიზისას ჩვენ არ ვითვალისწინებთ მის მიერ მოტანილ აბსოლუტურ თარიღებს და მხოლოდ არქეოლოგიურ პერიოდს აღვნიშნავთ.

²⁰ M. Gimbutas, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93.

²¹ M. Gimbutas, დასახ. ნაშრომი, ფიგ. 54.

²² იქვე, ფიგ. 31.

²³ იქვე, ფიგ. 55.

²⁴ იქვე ფიგ. 54, 7.

რას-შამრადან²⁵, ქვასათალიდან²⁶. აღნიშნული ანალოგები მას ამ რაიონებს შორის არსებული კონტაქტების მაუწყებლად აქვს მიჩნეული. გარდა ამ რაიონისა, მ. გიმბუტასი თვლის, რომ საეპრო ურთიერთობა ასევე ცხადი უნდა იყოს კავკასიასა და სამხრეთ ირანს შორისაც²⁷.

ამ რეგიონთან ურთიერთობის ასპექტით აღსანიშნავია სტალინირის ნა-ცარგორის II ფენაში მიკვლეული სატევრისპირები²⁸ კარგად გამოხატული გრძივი შუა ქედითა და ორ-ორი სასამსკვლე ნახვრეტით მხრებს ზემოთ. გ. გობეჯიშვილი მათ პარალელურს უძებნის მხოლოდ რას-შამრა-უგარიტის მასალებში, სადაც იგი აღმოჩენილია ძვ. წ. XVIII — XVII სს კრეტა-მიკენური კერამიკისა და ჰიქსოსთა პერიოდისათვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს ნივთების გარემოცვაში²⁹. ნაცარგორის II ფენის ერთ-ერთი სატევრისპირი³⁰ იმდენად ახლო მსგავსებას ამჟღავნებს უგარიტის ცალთან³¹, რომ მათი ამ ცენტრიდან ამიერკავკასიაში შემოტანა საფუძველს მოკლებულ მოსაზრებად არ გამოიყურება. ნაცარგორის ცალებთან რამდენადმე ახლოს მდგარად მიიჩნევენ აგრეთვე თეფე-პისარის III ფენაში აღმოჩენილ სპილენძის სატევრისპირსაც³².

ამიერკავკასიის გარე სამყაროსთან ურთიერთობის მანიშნებლად მიჩნეული თრიალეთის № 15 ყორანის ბრინჯაოს ვერცხლის ფირფიტით შემკული შუბისპირი, რომელიც უახლოეს ანალოგს პოულობს პროსუმნას სამაროვნის № 10 სამარხის ნიმუშთან³³. ამ იარაღის ძველდმოსავლურ სამყაროში გავრცელებას ფართოდ მიმოიხილავდა ბ. კუფტინი და აღნიშნავდა, რომ იგი ძველი აღმოსავლეთის კულტურებისათვის — ინდოეთი, ეგვიპტე, მესოპოტამია, კვიპროსი და მცირე აზია — სრულიად უცხო იყო. სირიაში კი მასრიანი ბრინჯაოს შუბისპირი ცნობილი გახდა ძვ. წ. II ათასწლ. პირველი ნახევრით დათარიღებულ რას-შამრას ნეკროპოლის II ფენიდან. ეგეოსუ რსამყაროში ამგვარი შუბისპირების უძველესი ნიმუშები ცნობილია მხოლოდ შუა მინოსური ეპოქის III საფეხურზე³⁴. ეს იარაღი ცნობილია ასევე მიკენიდან (ძვ. წ. XVII ს.) და ტროადან (VI ქალაქი). აღნიშნული ნაწარმის ამგვარი გავრცელება ძველდმოსავლური სამყაროს საკმაოდ ურთიერთდაშორებულ რაიონებში, ძვ. წ. III-II ათასწლ. მიჯნაზე ამ რეგიონის სხვადასხვა ცენტრებს შორის კულტურული კავშირების გაცხოველების გამოხატულებაც შეიძლება იყოს. მიკლევრები ხაზგასმით მიუთითებენ, რომ აღრებრინჯაოს ხანის დასასრულისა და შუა ბრინჯაოს ხანის დასაწყისში (ძვ. წ. XX—XIX სს), ე. წ. „კოლონისტების ხანაში“ ცენტრალურ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მცირე აზიაში ამ პერიოდისათვის მო-

²⁵ M. Gimbutas, დასახ. ნაშრომი, ფიგ. 5. 4. 3, 9, 11.

²⁶ იქვე, ფიგ. 340 6—9.

²⁷ იქვე, გვ. 94.

²⁸ გ. გობეჯიშვილი, სტალინირის ნაცარგორა, „მომხილველი“, ტ. II, თბ., 1951, ტაბ. VII, სურ. 2, 3.

²⁹ CL. Schaeffer, Les fouilles de Ras-Shamra Ugarit, «Syria», 3, XIX, Paris, 1938, გვ. 232—233, სურ 27, 28.

³⁰ გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VII, სურ. 3.

³¹ CL. Schaeffer, დასახ. ნაშრომი, ფიგ. 28.

³² E. Schmidt, Excavations at Tepe-Hissar, Daghlan, Philadelphia, 1937, გვ. 117—118, ტაბ. XXVII, 13.

³³ M. Gimbutas, დასახ. ნაშრომი, ფიგ. 51, 1.

³⁴ G. Child, The dawn of European Civilization, London, 1927, სურ. 17

მხდარმა საყურადღებო მოვლენებმა სამეურნეო ცხოვრებაში და საზოგადოებრივ ურთიერთობაში სათანადო პირობები შექმნეს მეზობელ ქვეყნებთან და რაიონებთან პოლიტიკურ და სავაჭრო-კულტურულ ურთიერთობათა განვითარებისათვის³⁵. წინა და მცირე აზიის და სამხრეთ კავკასიის მჭიდრო კონტაქტებს შესანიშნავად ასახავენ ამ პერიოდის არქეოლოგიური მასალები. ამის ერთ-ერთ ილუსტრაციას, შესაძლოა, ზემოაღნიშნული მასრიანი შუბისპირის ფართო რეგიონში რადიაციაც წარმოადგენს. მიუხედავად იმისა, რომ შუაბრინჯაოს ხანის ამიერკავკასიის კავშირი რუმინეთთან (პროსუმნას სამაროვანი) ჯერ კიდევ დადგენილ ფაქტად არ ითვლება და აღნიშნული თვალსაზრისის ერთადერთ დამცველად ჯერჯერობით მ. გიმბუტასი რჩება, ჩვენ არ შეიძლება განსაკუთრებული ყურადღება არ მივაქციოთ ამ ორ სრულიად განსხვავებულ კულტურათა კომპლექსებიდან წარმომდგარი მასრიანი შუბისპირების დიდ მსგავსებას. მ. გიმბუტასის მიერ თრიალეთური იარაღის ამ რაიონიდან წარმომავლობის თუ მისი მიზაძვით დამზადების დაშვება არ არის გამორიცხული, მით უფრო თუ გავითვალისწინებთ, რომ აღნიშნული იარაღი ირანში (თეფე-პისარის გათხრების მიხედვით)³⁶ აღწევს არა უადრეს ძვ. წ. II ათასწლ. მეორე ნახევრისა.

შემერთან, კვიპროსთან და ბიბლოსთან კავშირების თვალსაზრისით საყურადღებოა სომხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ პუნქტში, ყირგიში აღმოჩენილი სატევარი³⁷, რომელსაც ანალოგები მოეძებნა ზემოაღნიშნული კულტურული ცენტრების ნიმუშებთან³⁸. ყირგის სატევართან ტიპოლოგიურად ახლოს მდგარი ზემოთდასახელებული ნიმუშების შესახებ დ. სტრონახი მიუთითებს, რომ იგი დამახასიათებელი იარაღია ადრებრინჯაოს ხანის კილიკიისა და ეგეგრატის ზემო დინების რაიონებისათვის და აქედანაა შეღწეული სომხეთის სამხრეთ რაიონებში, სადაც არსებობდა ძვ. წ. II ათასწლ. პირველი მეოთხედის დასასრულამდე³⁹. ვფიქრობთ, ამ შემთხვევაში გათვალისწინებული უნდა იქნეს ის, რომ კ. კვიპროსი, სადაც ფიქსირებულია აღნიშნული იარაღი წინა აზიასთან, ერთი მხრივ, და მეორე მხრივ, ეგეოსურ სამყაროსთან ახლო სავაჭრო-კულტურულ ურთიერთობაშია მხოლოდ შუა ბრინჯაოს ხანის ბოლოს⁴⁰. მიუთითებენ იმასაც, რომ სავაჭრო კონტაქტები იყო მისი განვითარების ძირითადი მასტიმულირებელი, რომლის ერთ-ერთი განმაპირობებელიც გახდა კუნძ. კვიპროსის ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა აზიურ სანაპიროსა და ეგეოსს შორის.

³⁵ გ. გიორგაძე, სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობანი კავკასიისა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისში, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, ტ. II, თბ., 1962, გვ. 17—18.

³⁶ E. Schmidt, Tepe-Hissar excavations 1931, The Museum Journal, vol. XXI, Philadelphia, 1933, გვ. 400, ტაბ. XVIII—XIX.

³⁷ С. Есаян, Культура племен северо-восточной Армении, Ер, 1976, გვ. 102, ტაბ. 83, 8.

³⁸ Bonnet, Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig, 1926, სურ. 19. Hrouda, Die bemalte Keramik des zweiten Jahrtausends in Nordmesopotamien und Nordsyrien, Berlin, 1957, ტაბ. CLXXXIX.

³⁹ D. Stronach, The development and diffusion of metal in early bronze age Anatolia, Anatolian Studies, vol. VII, 1957, გვ. 100, ტაბ. 2.

⁴⁰ H. Georgiu, Relations Between Cyprus and Near East in the Middle and Late Bronze Age, Levant, Journal of the British school of archaeology in Jerusalem, vol. XI, London, 1979, გვ. 85.

რის⁴¹. ამდენად, კვიპროსის ნაწარმი წინა აზიაში და ამ გზით სამხრეთ კავკასიაში შუა ბრინჯაოს განვითარებულ საფეხურზეა სავარაუდებელი. კვიპროსი, რომელიც სპილენძისა და ბრინჯაოს ძირითად მიმწოდებელს წარმოადგენდა და რის გამოც იგი მეზობელი ქვეყნების ყურადღების ცენტრში მოექცა შუა ბრინჯაოს ხანაში, არქეოლოგიური მონაცემებით წინა აზიასთან მჭიდრო ურთიერთობაში იმყოფებოდა შუა კვიპროსულ III (ძვ. წ. 1700—1600/1550) და გვიან კვიპროსულ I (ძვ. წ. 1550—1400) პერიოდში⁴². ამდენად, ყირგის ძველდმოსავლური ტიპის სატევრისპირის დათარიღებისას გათვალისწინებული უნდა იქნეს კვიპროსის წინა აზიასა და კავკასიასთან კონტაქტების პერიოდიც.

ამიერკავკასიის მასალების ძველდმოსავლური სამყაროს კულტურათა ნიმუშებთან პარალელების კვლევისას იმთავითვე დიდი ყურადღება ეთმობოდა ამ კულტურის მალაღმბატურულ, „წყლის სქემის“ მოტივით მოხატულ კერამიკას. ამ ტიპის „ჰიდრიები“, რომელიც სრულიად აშკარაა, რომ ქმნიან განსაზღვრულ კერამიკულ ჯგუფს, ბ. კუფტინს მიაჩნდა დამახასიათებლად ელამის ნიმუშებისათვის⁴³. შევრონული ორნამენტული სახის გენეზისს ძველდმოსავლური სამყაროდან გარკვეულად ხელს უნდა უშლიდეს ე. ვოგაძის მიერ შენიშნული ის გარემოება, რომ მოხატულ კერამიკაზე წარმოდგენილი შევრონული სახეები გრავირებულ შევრონებს ცვლის და ამიტომ იგი ამ უკანასკნელი ტექნიკით შესრულებული მოტივის განვითარებად უფრო უნდა ჩაითვალოს, ვიდრე ელამის კერამიკული ნაწარმის ზეგავლენად. მაგრამ აქ გარკვეულ წინააღმდეგობას ვაწყდებით იმ მხრივ, რომ „წყლის სქემის“ ორნამენტაცია ცნობილია კაპადოკიურ კერამიკულ ნიმუშებზე და წარმოდგენილია აგრეთვე სუზის ჭურჭელზეც. ამან კი მკვლევართა წინაშე დასვა საკითხი მისი ამ რაიონიდან იმპორტირების შესახებ, რომელიც რეალურ საფუძველს მოკლებული არ ჩანს შუა ბრინჯაოს ხანაში აღნიშნულ რაიონებთან უკვე დადასტურებული კონტაქტების გათვალისწინების შემთხვევაში. თ. ბარტონ ბრაუნი რიგი საერთო ელემენტების მიხედვით ერთმანეთთან აკავშირებდა თრიალეთისა და გეოი-თეფეს D პერიოდის მოხატულ კერამიკას. ამ ძეგლების კერამიკასა და სუზა II სტილის ნიმუშებზე არსებულ ფრინველთა გემოსახულებებს შორის მსგავსებას იგი არ მიიჩნევდა საკმარისად მათ ურთიერთდასაკავშირებლად, რადგან თვლიდა, რომ ამ უკანასკნელზე გამოსახული ფრინველები სხვაგვარადაა შესრულებული⁴⁴. ამასთან დაკავშირებით აღვნიშნავთ, რომ სუზა II სტილის ჭურჭლებზე წარმოდგენილია წყლის ფრინველთა (იხვი?) ზუსტად ისეთივე გამოსახულებანი, როგორიც ჩვენ თრიალეთის მოხატულ ჰიდრიებზე გვაქვს შევრონულ ორნამენტთან ვარიაციები⁴⁵. მართალია, აღნიშნული ორნამენტული სახე აბსოლუტურად იმეორებს ამიერკავკასიის ჭურჭლებზე დატანილს, მაგრამ მოხატვის მთელი კომპოზიცია, საერთო მხატვრული თემა განსხვავებულია, რაც არ გვაძლევს საშუალებას თრიალეთის ჭურჭელზე გამოსახულ ზღვის ამ ფრინველთა სუზა II სტილიდან მომდინარეობის დაბეჯი-

⁴¹ H. Georgiu, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 84.

⁴² იქვე, გვ. 86.

⁴³ Б. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети*, Тб., 1941, გვ. 85.

⁴⁴ T. Burton Brown, *Excavations in Azerbaijan*, London, 1951, გვ. 76.

⁴⁵ E. Pottier, *L'art Hittite*, Paris, 1931, გვ. 11, ფიგ. 2.

თებით მტკიცებისათვის, მაგრამ აღნიშნული სახის სრული იდენტიფიკაცია ასეთი ვარაუდის შესაძლებლობას ტოვებს⁴⁶. ჩათვლილია, რომ ჩრდილო მესოპოტამიის და სირია-კაპადოკიის კერამიკულ ჯგუფებთან თრიალეთისა და საერთოდ სამხრეთამიერკავკასიურ მოხატულ კერამიკას ორნამენტული ელემენტების მხრივ (ჭურჭლის ფორმები უმთავრესად განსხვავებულია) უფრო მეტი მსგავსება აქვთ⁴⁷. აღნიშნული მოტივაცია წარმოდგენილია ცენტრალური ანატოლიის ცნობილი ძეგლების ქიულ-თეფეს და ალიშარის კაპადოკიურ კერამიკაზეც⁴⁸. თრიალეთური სვასტიკიანი შევრონული ტიპის ნიმუშთან⁴⁹ ზოგადად შედარებული იქნა ქიულ-თეფეს ხელადისებური ჭურჭელი⁵⁰. თრიალეთის შევრონულ მოტივებთან დაკავშირებით გეოი-თეფესა და კაპადოკიურ კერამიკასთან ზემოთდასახელებული კავშირები, უდაოდ, ანგარიშგასაწევია. საყურადღებოა ისიც, რომ კულტურული კავშირების არსებობა კაპადოკიასა და სამხრეთ ამიერკავკასიას შორის ჯერ კიდევ აღრებრინჯაოს ხანაშივე დადასტურებული⁵¹. დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული არქეოლოგიური მასალები მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევიან სავაჭრო-კულტურულ და სხვა ურთიერთობათა შესახებ მცირე აზრის და მის მეზობელ თუ არამეზობელ ქვეყნებს შორის არა მარტო ასეთ ადრეულ ხანაში, არამედ ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისშიც⁵². ცნობილია ისიც, რომ კულტურულ-ეკონომიკური ხასიათის ურთიერთობათა განვითარებაში სხვადასხვა რაიონებს შორის უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა კაპადოკიამ, როგორც წამყვანმა და დაწინაურებულმა კულტურულ-ეკონომიურმა ცენტრმა მთელს წინა აზიაში. ეს ფუნქცია მას დაკისრებული ჰქონდა ძვ. წ. III ათასწლ. შუა ხანებიდან ზეთების სახელმწიფოს განადგურებამდე⁵³. ამიტომ თითქოს გარკვეულად შეიძლებოდა გვეფიქრა ამიერკავკასიის „წყლის სქემის“ მოტივით მოხატული ჰიდრიების კაპადოკიურიდან მომდინარეობის შესახებ. ცნობილია ისიც, რომ არა ერთი კერამიკული ფორმის ახლო ანალოგების საფუძველზე ეთნიკური ხასიათის ცვლილებებიცაა დაშვებული. მაგალითად, კილიკიაში დასავლეთ მცირეაზიული წარმოშობის საგნების მომრავლებას გოეტცე, მელაარტი და სხვა მკვლევრები თვლიან როგორც ახალი ეთნიკური ტალღის გადმოსახლების შედეგს. მაგრამ აღნიშნული შემთხვევის მსგავსად, ჩვენს შემთხვევაში არ დასტურდება არც ისეთი უახლოესი მსგავსება ორნამენტული კომპოზიციისა და თვით ჭურჭლის ფორმებს შორის, რომ დაბეჯითებით ვილაპარაკოთ კაპადოკიური კერამიკის შემქმნელი ტომების მიგრაციაზე. უმრავლეს შემთხვევაში ადგილი აქვს მხოლოდ ცალკეული ორნამენტული სახეების დამთხვევას ფორმისა და კომპოზიციის დიდი განსხვავების პირობებში. ამიტომ, თრიალეთური მაღალმხატვრული მოხატული კერამიკის ანალიზი საფუძველს არ იძლევა მისი მთლიანად მიგრაციის შედეგად ჩათ-

⁴⁶ E. Pottier, დასახ. ნაშრომი, ფიგ. 12, 7.

⁴⁷ ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის..., გვ. 57.

⁴⁸ H. Osten, The Alishar Huyük, seasons of 1930—1932, OIP, vol. XXIX, 1937 სურ. 1—11, 31—52; E. Pottier, დასახ. ნაშრომი, გვ. 230—241, ტაბ. V, VI.

⁴⁹ ე. გოგაძე დასახ. ნაშრომი ტაბ. 19, 20.

⁵⁰ E. und H. Klenger, Die Hethiter, München, 1975, სურ. 17.

⁵¹ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 102—103.

⁵² გ. გიორგაძე, სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობანი კაპადოკიასა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში, გვ. 6.

⁵³ გ. გიორგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

ვლისათვის. ყორღანული კულტურის საწყის საფეხურზე, როგორც მიუთითებენ, ეს კერამიკა არ ჩანს, მაგრამ მისთვის დამახასიათებელი რიგი დეტალები (ჭურჭლის ფორმები, შევრონული ორნამენტი ზოგადად, მათ შორის გრავირებული სახით) ყორღანულ შავ კერამიკაზე ჩნდება მის გარკვეულ საფეხურზე. მიუხედავად ამისა, მოხატული კერამიკა, როგორც მხატვრული მოვლენა საერთოდ, არც მისი ცალკეული დეტალები წინამორბედი ხანის კერამიკისათვის არაა დამახასიათებელი. მკვლევართა ნაწილის მიხედვით ამ შემთხვევისათვის რჩებოდა ვარაუდი, რომ ამგვარი კერამიკის უფრო ადრეული საფეხურები შესაძლებელია მომავალში გამოვლინდეს⁵⁴. ვფიქრობთ, რომ ადრებრინჯაოსა და შუაბრინჯაოს ეტაპების უშუალოდ დამაკავშირებელი უშაღედური რგოლის წარმოუდგენლობა დღევანდელ არქეოლოგიურ ძეგლებში ბევრ რამეს აბრკოლებს ქრონოლოგიის და გენეზისის თვალსაზრისითაც. ეს მომენტი თავს იჩენს თრიალეთის მოხატული კერამიკის წარმომავლობის კვლევის საქმეშიც. შესაძლებელია, როგორც ე. გოგაძე ვარაუდობს, ამ ეტაპობრივ მასალებში წარმოჩინდეს ყორღანული კულტურის მოხატული კერამიკის პროტოტიპები თუ უშუალოდ საწყისი საფეხურის მასალები. მაგრამ მოხატული კერამიკის ცალკეული ელემენტებისა თუ თემის მსგავსება ძველდმოსავლური სამყაროს კომპლექსების მასალებთან საფუძველს გვაძლევს კვლევის ამ ეტაპზე დავუშვათ მათი გარკვეული როლი თრიალეთის მოხატული კერამიკის ფორმირების პროცესში. შესაძლებელია, ცალკეული მხატვრული სახე ან თემატიკა უშუალოდ გადმოღებული სტერეოტიპული გამეორება კი არ იყოს ძველდმოსავლური ორნამენტაციისა, არამედ ისინი ტრანსფორმირებული სახით არსებობდნენ თრიალეთურ კერამიკაზე. ამის გამო მოხატვის მოტივების სრული თანხვედრა უიშვიათესი შემთხვევაა. აღნიშნული მოტივატიკა საწყისებს წინამორბედი ხანის ნიმუშებში იშვიათად თუ პოულობს. იგი განვითარებას განიცდის გარესამყაროდან (ალიშარი, ქიულ-თეფე, ალაჯა) მომდინარე ზეგავლენის შედეგად და საბოლოოდ იძლევა თრიალეთის კერამიკისათვის ასე დამახასიათებელ ორნამენტულ სტილს⁵⁵, რომლის გენეზისის მხოლოდ ცივილიზებული სამყაროს ზეგავლენის შედეგად ახსნა არ ხერხდება. შეუძლებელია ვიფიქროთ, რომ შუაბრინჯაოს ხანაში უეცრად ჩნდება ისეთი მაღალმხატვრული, სრულყოფილი ნაწარმი როგორიცაა „წყლის სქემის“ მოტივით მოხატული ჰიდრიები. ცხადია, მას წინ უსწრებდა ამ ნაწარმის ფორმის და ორნამენტული სახეების ძიების და ჩამოყალიბების პერიოდი, რადგან „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის უკანასკნელი საფეხურის მასალები არავითარ მონაცემებს არ შეიცავენ მომდევნო ეტაპზე მოხატული კერამიკის ამგვარი განვითარებისათვის. ეს მომენტი და კიდევ ის, რომ ჩვენ დღეს ხელთ არ გვაქვს ადრედან შუაბრინჯაოზე გარდამავალი საეტაპო ძეგლები, გვაბრკოლებს გადაჭრით ვიმსჯელოდ მის გენეზისზე. მიუხედავად ამისა, მოხატული კერამიკის ფორმირების პროცესში ძველდმოსავლური სამყაროს ამგვარი ნიმუშების ზეგავლენა ამჯერადაც სრულიად ცხადად ჩანს.

შუაბრინჯაოს ოქრომჭედლობის ნიმუშების და ხშირად ბრინჯაოს იარაღების შესახებაც გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ისინი წინამორბედებს პოულობენ ძველდმოსავლურ ნიმუშებში, ანდა წარმოიშობიან იმავე ძველდ-

⁵⁴ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

⁵⁵ იქვე, ტაბ. 17, 40; 43; 24. 18; 29, 15, 18, 22.

4. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983, № 2

მოსავლური ტექნიკისა და ხელოვნების საერთო მიღწევების საფუძველზე⁵⁷. თრიალეთის № 5 ყორღანის ვერცხლის თასის და № 17 ყორღანის სარწყულის მხატვრული ანალიზისას აღნიშნავდნენ, რომ ისინი იწვევენ ძალზე ადრეული მცირეაზიული, ასევე ნაწილობრივ ელამისა და მესოპოტამიის ნიმუშებისაკენ⁵⁸. თუმცა რიგი მკვლევრები მათ ადგილობრივი მხატვრული ხელოსნობის ნაწარმად მიიჩნევენ, ეგვიპტურ და შუმერულ ძეგლებთან ვერცხლის სარწყულის და თასის შედარებითი ანალიზისას სტილის, კომპოზიციური და მხატვრული თვალსაზრისით დადასტურებული განსხვავებების საფუძველზე⁵⁹. მაგრამ ეს ნაწარმი, როგორც ჩანს, მაინც ხურიტული გავლენას შეიძლება დაუკავშირდეს. განსაკუთრებით ეს ითქმის ვერცხლის თასის შესახებ. შუმერულ სამყაროსთან ურთიერთობის თვალსაზრისით ყურადღება მიექცა ოქროს საკიდ ხეივებს, რომლებიც დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ალაჯა ჰუიუის „სამეფო“ სამარხების ხეივებთან და როგორც ბ. კუფტინი მიუთითებდა, ურიდან მომდინარე შუმერული ოქროს ხეივების გაგრძელებას უნდა წარმოადგენდნენ⁶⁰. თრიალეთის ყორღანებიდან მომდინარე ვერცხლის სატევრისპირის⁶¹, დასაკრძალავი ეტლის და სხვა ნიმუშების სამხრეთმესოპოტამიურ ნაწარმთან⁶², მსგავსების საფუძველზე მკვლევრები ამ რაიონთან მჭიდრო ურთიერთობას ვარაუდობდნენ⁶³. გარდა ამისა, წინააზიურ სამყაროსთან კონტაქტებს თვალნათლივ ასახავენ კიროვაცანის ყორღანის თანადროული ვოსკევაზის სამარხების მალაყურიანი მოხატული (ზოგჯერ, მოუხატავიც) ჯამები⁶⁴. ელარში, კამაკატარში, ლჭაშენის № 6 სამარხში, არიში, კიროვაცანში ფიქსირებულ მსგავს ჭურჭლებს ანალოგები მოეძებნათ ჩათალ-ჰუიუის ადრეხალკოლითურ II ფენაში (ძვ. წ. 4900 წლამდე) და მერსინის XVI ფენაში⁶⁵ აღმოჩენილ ნიმუშებთან. მაგრამ ისინი არ წარმოადგენენ მცირე აზიის ერთადერთ ძეგლებს, სადაც ე. წ. „მინიური“ კერამიკა აღმოჩნდა. მართებული ჩანს გ. არეშიანის მოსაზრება, რომ კიათოსების, კანთაროსების და კილიკების კლასიკურამდელი პერიოდის ფორმები მეტნაკლებად საბოლოოდ ყალიბდება ცენტრალური და დასავლეთ მცირე აზიის სხვადასხვა კულტურებში ძვ. წ. III ათასწლ. განმავლობაში და სომხეთის ზემოაღნიშნული „მინიური“ კერამიკაც მას უნდა დაუკავშირდეს. ამის კიდევ ერთი დადასტურებაა ის რომ ვოსკევაზის აღნიშნულ ჭურჭელს უახლოესი პარალელი მოეძებნა ბოლაშქოის მასალებში⁶⁶, რაც გ. არეშიანის ზემოაღნიშ-

⁵⁷ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

⁵⁸ Б. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.

⁵⁹ ნ. ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ხანის ოქრომჭედლობა საქართველოში, თბ., 1981, გვ. 35—36.

⁶⁰ Б. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94, სურ. 99.

⁶¹ იქვე, გვ. 95, ტაბ. CV.

⁶² L. Woolley, The Royal Cemetery, Ur Excavations, vol. I, II, New-York, 1934, გვ. 303, 64, 108—109.

⁶³ Б. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94—95.

⁶⁴ Г. Арешян, Малоазийские формы в керамике Армении среднебронзового века, СА, №4, 1973, სურ. 1.

⁶⁵ J. Garstang, Prehistoric Mersin, Yumuk-Tepe in southern Turkey, Oxford, 1953, გვ. 141—145.

⁶⁶ F. Fischer, Die Hethitisch Keramik von Bogazköi, Berlin, 1963, ფიგ. 18. 66;

ნული თვალსაზრისის სასარგებლოდ ლაპარაკობს. თრიალეთ-კიროვაცანის ჯგუფის ძეგლების ძველდმოსავლური სამყაროს ნიმუშებთან აღნიშნულ პარალელებს შეიძლება დავემატოთ ლითონის ზოგიერთი ნაწარმი (ქვაბები ზემოაწეული ყურებით და კაუქი) თრიალეთის № 15 და კიროვაცანის ყორღანებიდან⁶⁶, რომლებიც უახლოეს ანალოგებს პოულობენ ბიბლოსის განძიდან წარმოდგერ ცალებთან⁶⁷.

ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ამიერკავკასიის შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკისა და ლითონის მასალათა პარალელები ძველდმოსავლური კულტურების ნიმუშებთან, რა თქმა უნდა, ყოველისმომცველი არ არის და წარმოდგენილი ნაშრომის მოცულობაც არ იძლევა ამ კონტაქტების უფრო სრულყოფილად წარმოჩენის საშუალებას, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ძველდმოსავლური სამყაროს ძლიერი გავლენა საკვლევი კულტურის ფორმირებაზე წარმოდგენილ მასალების საფუძველზეც, უდავოდ, ცხადი უნდა იყოს.

ბოლო დრომდე თრიალეთის კულტურაზე გარეშე გავლენათა გზებისა და საშუალებების სრულად გაშუქება შეუძლებლად იყო მიჩნეული⁶⁸. როგორც მიუთითებენ, საკვლევი კულტურა ძალზე თავისებურად ასახავს გარესამყაროსთან ურთიერთობის მომენტებს და ხშირად იმდენადაც კი, რომ არ ხერხდება ურთიერთობის ფორმებისა და გზების ნათლად დანახვა, რის გამოც მკვლევართა ნაწილი კულტურულ კონტაქტებსა და ზეგავლენას ვარაუდობს⁶⁹, ნაწილი კი ეთნიკური ხასიათის ცვლილებებს უშვებს⁷⁰. ზემოთმოტანილი მასალის ანალიზმა კი ჩვენ შემდეგი ვარაუდის საფუძველი მოგვცა:

I. როგორც ცნობილია, ახალი ეთნიკური ნაკადების შემოსვლას, ტომთა მიგრაციას მცირე აზიულ სამყაროში ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისში თან ახლდა ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარების მასობრივი ნგრევა, გადაწვა და განადგურება⁷¹. ზოგიერთ ძეგლზე ნახანძრალ და მომდევნო ხანის პლასტებს შორის დადასტურებულ იქნა სტერილური ფენა, რაც ცხადად მიუთითებს, რომ აქ მხოლოდ გარკვეული დროის შემდეგ განახლდა ცხოვრება. ხანძრისა და მასობრივი ნგრევის კვალი ამიერკავკასიის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე დადასტურებული არ ყოფილა. ქართლში წარმოებული სადაზვერვო ექსპედიციის შედეგად გაირკვა, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებს მოსახლეობა მასიურად ტოვებს ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე. მრავალფენიან ნამოსახლარ ბორცვებზე ადრებრინჯაოს პლასტს არც ერთ შემთხვევაში თან არ

⁶⁶ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 22, 12, 17, 19

⁶⁷ Schaeffer Cl, *Stratigraphie comparee et chronologie de l'Asie Occidentale*, (3et 2 milliners), Oxford, 1948, ფიგ. 78, ფიგ. 61.

⁶⁸ ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურას..., გვ. 81.

⁶⁹ ო. ჩაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბ., 1969, გვ. 238; Б. Плотровский, *Археология Закавказья*, Т., 1948, გვ. 14, 123—124; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1977, გვ. 22.

⁷⁰ გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 130; ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, 15, 79 და სხვ.

⁷¹ J. Mellaart, *The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Alegean*, *AJA*, 62, № 1, 1958, რუკა.

მოსდევდა შუაბრინჯაოს ეპოქის ფენა⁷². ამის საფუძველზე მკვლევართა ნაწილმა აღრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა მიტოვების მიზეზად ექსტენსიური ხასიათის მიწათმოქმედების მორიგი კრიზისი⁷³ და ეკონომიკური ცენტრის ბარიდან მთაში გადანაცვლება მიიჩნია⁷⁴. ამგვარად, თითქმის არ გვეძლევა საშუალება ძველადმოსავლურ სამყაროში და ამიერკავკასიაში შუა ბრინჯაოს ხანის დასაწყისისათვის დადასტურებული ძირეული ძვრები ერთი და იმავე მიზეზით აეხსნათ. ყოველ შემთხვევაში, ამიერკავკასიის ნამოსახლარ ბორცვთა სტრატეგრაფია ახალი ეთნიკური ნაკადების მოსვლის გარაუდისათვის მონაცემებს არ შეიცავს. მეორე მხრივ, საყურადღებოა იმ ნამოსახლარ ბორცვთა ბოლოდროინდელი სტრატეგრაფიული მონაცემები, რომლებმაც ამიერკავკასიის გარკვეული ნაწილისათვის უარყვეს ტრადიციული შეხედულება აღრებრინჯაოს ხანის ბოლოს ნამოსახლართა მიტოვების შესახებ. კახეთის შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები (ავაკიანთ-ხევი, ტყისბოლოგორა, ალაზნის ველის ოკამდე ნამოსახლარი ბორცვი და სხვ.) უფლებას გვაძლევენ ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეულ რაიონში, რომელიც თრიალეთური კულტურის გავრცელების არეალში შედიოდა, დავადასტუროთ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანების გენეტიკური თანამიმდევრობის ფაქტი. ასე რომ, დღეისათვის ცნობილი არც ქართლის ნამოსახლარები შეიცავენ ნგრევის, გადაწყვის და ახალი ეთნიკური ერთეულის შემოსვლის კვალს, და მით უმეტეს, არც კახეთის ნამოსახლარი ბორცვები. სადაც აღნიშნულ პერიოდში ყოველგვარი წყვეტილის გარეშე გრძელდება ცხოვრება.

„უცხო“ კულტურის ძლიერი იმპულსები ცხადად იგრძნობა შუაბრინჯაოს ხანის მასალებს ნიხედვით, რომელთა სახითაც ჩვენ ხელთ გვაქვს არა მარტო ძველადმოსავლური კულტურის ნაწარმთა ახლო ანალოგები, არამედ წინამორბედი ხანის ტრანსფორმირებული ნიმუშებიც. თუკი ეს ადგილობრივი და მოსული, „უცხო“ კულტურების ურთიერთობის შედეგი იყო, მაშინ დღეისათვის ცნობილ ადრე ბრინჯაოს დასასრული ხანის ძეგლების სტრატეგრაფიაში ამის კვალი უთუოდ უნდა ასახულიყო. არ არის გამორიცხული, რომ მომავალი გამოვლენილმა ეტაპობრივმა ძეგლებმა მოგვცეს ამგვარი სურათი და მასალათა ანალიზით დაშვებული ეთნიკური ხასიათის ცვლილებანი სტრატეგრაფიულადაც დაგვიმოწმეს.

2. თრიალეთური კულტურის კომპლექსებში მიკვლეული მასალები, როგორც დავინახეთ, სიახლოვეს ამეღვენებენ ან უშუალო ანალოგებს პოულობენ ძველადმოსავლური სამყაროს არა რომელიმე ერთ კულტურულ ცენტრთან, არამედ ისინი ემსგავსებიან ანატოლიის, ჩრდილო მესოპოტამიის, შუმერის, ეგეოსური სამყაროს კერამიკულ და ლითონის ნაწარმს. ძველადმოსავლურ სამყაროში არ ჩანს ისეთი კულტურა, რომელშიც წარმოდგენილია: ჩვენი მასალების შემერული ანალოგები. „წყლის სქემის“ მოტივით მოხატული პიდრიები, „სავარცხლის კბილის“ შტამპით, ნაკაწრი. და ნაპრიალები ორნამენტით შემკული კერამიკა, ბრინჯაოს რაპირები, კიროვაკანის ტიპის ცული, დაბალყე-

⁷² დ. მ. უ. ს. ხ. ე. ი. ვ. ი. ლ. ი. გ. ც. ქ. ი. თ. ვ. ი. ლ. ი. შიდა ქართლის 1955 წ. ღაზერეთი ექსპედიციის შედეგები, სოკ., ტ. 1 თბ., 1960, გვ. 191.

⁷³ ი. კ. ი. ე. ი. ძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 74.

⁷⁴ დ. მ. უ. ს. ხ. ე. ი. ვ. ი. ლ. ი. გ. ც. ქ. ი. თ. ვ. ი. ლ. ი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 22.

ლიანი ქოთნები, ბადიები და სხვა მრავალი ტიპის ნაწარმი ერთდროულად — ე. ი. იმგვარი კომპლექსები, რომლებიც თრიალეთური კულტურის ძეგლებში არსებულ ნაწარმთან მეტ-ნაკლებად ახლოს მდგარი იქნება არა რომელიმე ერთი ნიმუშის თუ ამ ნიმუშის ცალკეული დეტალის, არამედ მთელი კომპლექსის მიხედვით. თრიალეთურ ძეგლებში წინააზიური კულტურის ნიმუშთა „სუფთა“ სახით წარმოდგენილობა კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ ისინი ადგილობრივ ტრადიციებთან შერწყმის და გადამუშავების შედეგად ფორმირებული ნაწარმა. ამ პროცესის ამსახველი ძეგლების სერიის წარმოდგენილობა კი მოულოდნელს ხდის ადრებრინჯაოს საფეხურის შემდეგ არა მარტო ჭეხი ნაწარმის, არამედ ტრანსფორმირებული ვარიანტების არსებობასაც. რომლებიც ზუსტ ანალოგებს ძველდმოსავლურ სამყაროში ვერ პოულობენ, მაგრამ აშკარად მიუთითებენ მათი ზეგავლენით ფორმირებაზე. ამგვარად, ჩვენ სახეზე გვაქვს ახალ ეთნიკურ ნაკადთა მიერ შემოტანილი კულტურის ადგილობრივზე ურთიერთშემოქმედების შედეგი. ხოლო თრიალეთისათვის დამახასიათებელი მაღალმხატვრული ნაწარმის ფორმირების, სუბსტრატისა და სუპერსტრატის ურთიერთობის პროცესი ამ კულტურის ძეგლებში არ ჩანს. როგორც აღვნიშნეთ, ეს კვალი არც სტრატოგრაფიულად დასტურდება. ასე რომ, თუ დავუშვებთ წინააზიური ეთნიკური ერთეულის შემოჭრის შედეგად საკვლევი კულტურის ფორმირების თვალსაზრისს, მაშინ ეს პროცესი უნდა ვიგულისხმოთ უფრო ადრე, ძვ. წ. III ათასწლ. ბოლო ხანებში და არა უშუალოდ შუაბრინჯაოს ხანის განვითარებულ სტადიაზე. რადგან თრიალეთურ კულტურაში სახეზე გვაქვს ამ ურთიერთობის შედეგი, უკვე ჩამოყალიბებული მხატვრული ნაწარმი, უკვე ფორმირებული და განვითარების მწვერვალზე მყოფი კულტურა და არა მისი შექმნის საფეხურის ამსახველი ძეგლები. სწორედ ამგვარი ეტაპობრივი ძეგლები გვაკლია ჩვენ დღეს, რის გამოც თრიალეთური კულტურა ვერც ადრებრინჯაოს ხანას დაუკავშირდა გენეტიკურად და ვერც ძველდმოსავლური სამყაროს კულტურის ნიმუშები წარმოგვიდგინა „სუფთა“ სახით. რამაც წარმოშვა ზემოაღნიშნული ორი თვალსაზრისი. დაუშვებელი ჩანს, რომ თრიალეთის სრულყოფილი ნაწარმი მისი სახის ძიებების და დახვეწის საფეხურის არსებობის გარეშე უეცრად ჩამოყალიბებულყო.

მართალია, თრიალეთურ კულტურაში გვაქვს მეტად თავისებური თვისებრივად სრულიად ახალი, ძველი აღმოსავლეთის სხვადასხვა რეგიონებთან მჭიდრო კავშირების მაუწყებელ ნაწარმთა ერთობლიობა და მკვლევარები სხვადასხვა დარგში ახალი ელემენტების წარმომავლობას სრულიად განსხვავებული ცენტრებიდან ან კულტურებიდან ვარაუდობენ⁷⁵, მაგრამ მაინც ხაზს უსვამენ ზოგიერთ რაიონთან არსებულ განსაკუთრებით მჭიდრო ხასიათის კონტაქტების არსებობას. ე. გოგაძე ძვ. წ. III—II ათასწლ. მომხდარი ტომთა დიდი მოძრაობის გათვალისწინების საფუძველზე ფიქრობს, რომ თრიალეთური კულტურის ელემენტებისა და ძვ. წ. III ათასწლ. ანატოლიური ელემენტების შეხვედრები ნაკლებად შეიძლება დავუკავშიროთ ხურიტულ გავლენას⁷⁶ და დასავლეთის მხრიდან, მცირე აზიის გზით შემოსულ ნაკადებს აღიარებს. გ. მელიქიშვილი ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისის კავკასიის მატერიალურ კულტურაში

⁷⁵ ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

⁷⁶ იქვე, გვ. 83.

არსებულ ძვრებს კი იმ ახალ ნაკადებს უკავშირებს, რომლებიც წინა აზიიდან უნდა შემოსულიყვნენ⁷⁷. თრიალეთური კულტურის ნიმუშების მსგავსება ან უახლოესი პარალელები ზაგროს-ელამურ-შუმერულ სამყაროსთან სრულიად თვალსაჩინოა. საკვლევი ხანის დასაწყისის მიგრაციის საკითხების კვლევისას ამ მომენტზე არაერთმა მკვლევარმა გაამახვილა ყურადღება, რომლებიც ეთნიკურ ნაკადთა მოძრაობის სრულიად სხვადასხვა ვარიანტსაც იძლევიან. წინა აზიის შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლთა მასალები, თ. ბარტონ ბრაუნს ავარაუდებინებს ხალხთა მიგრაციას კავკასიიდან სამხრეთით, მესოპოტამიაში⁷⁸.

3. მართლაც, „მტკვარ-არაქსის“ კულტურასთან გარკვეული საერთო ნიშნები თრიალეთური კულტურის მასალებს ეძებნებათ, მაგრამ ბევრად უფრო მკვეთრია მათ შორის სხვაობა. ბევრად უფრო მეტია ის ნაწარმი, რომლებიც „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ნიმუშებთან ვერავითარ საერთოს ვერ პოულობს. საკვლევე კულტურაში ჩვენ არა გვაქვს არც „მტკვარ-არაქსისთვის“ სპეციფიკური ნიშნების დახვეწა-განვითარება, არც მისი ტრანსფორმაცია. თრიალეთური კერამიკა თვისობრივად ახალი ნაწარმი ჩანს, რომ გენეტიკური კავშირი მათ შორის ნაკლებ თვალსაჩინოა⁷⁹. ეს კიდევ ერთხელ დაადასტურებს მარტყოფის და ალაზან-ბედენის ყორღანთა მასალებმა, რომლებიც მათ შორის მოთავსდა, მაგრამ ვერც მათ მოგვცეს გენეტიკური განვითარების სურათი. დღეს ჩვენ აშკარად გვაკლია ზემოაღნიშნული ეპოქების დამაკავშირებელი შუალედური ძეგლები. რაც ცხადს გახდიდა ამ ორი ეტაპის კულტურათა კავშირს, რომლის დანახვაც ასე კირს დღევანდელი მონაცემების მიხედვით. მიუხედავად ამისა, არ შეიძლება ითქვას, რომ აღრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები სრულიად ვერ უკავშირდებიან ერთმანეთს. კახეთში მოპოვებული მასალების მიხედვით შ. დედაბრიშვილი აღნიშნული ხანების მატერიალური კულტურების მჭიდრო გენეტიკურ კავშირზეც კი მიუთითებდა⁸⁰. ამ მხრივ ძალზე დიდია კახეთში გათხრილი ძვ. წ. III ათასწლ. დამლევის ძეგლების მნიშვნელობა. ისინი სრულიად ცხადად მიუთითებენ, რომ თრიალეთურ მაღალმხატვრულ საიუფელირო ნაწარმს წინ უძღოდა ხელოსნობის ამ დარგში სიუბების, მხატვრული სახეების ფორმირების, თრიალეთური კულტურის საერთო აყვავებისთვის აუცილებელი წანამძღვრების შექმნის პერიოდი, რომლის შესანიშნავ ილუსტრაციასაც ალაზნის ველის მდიდრული ყორღანების მასალები წარმოადგენენ⁸¹. საყურადღებოა, რომ ალაზნის ველის ყორღანთა მსგავსი აგებულებისა და ინვენტარის მქონე სამარხები ივრისპირებშიც იქნა დადასტურებული. ამ ხანის აქ აღმოჩენილი კულტურული ფენები, რომლებიც შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის (აკაკიანთ-ხევის ნამოსახლარი) ქვეშ აღმოჩნდა⁸², უფლებას გვაძლევს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის იმ რეგიონში, რომელიც საკვლევი კულ-

⁷⁷ გ. მელიქიშვილი, სპარტელოს. კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის..., გვ. 129.

⁷⁸ T. Burton Brown, Early Mediterranean Migrations, London, 1961, გვ. 34, 35, 36.

⁷⁹ ე. გოგაძე, დსახ. ხმარიძე, გვ. 79.

⁸⁰ Ш. Дедабришвили, Культура эпохи ранней и средней бронзы, ТКАЭ, т. 1, Тб., 1969, გვ. 19.

⁸¹ Ш. Дедабришвили, Курганы Алазанской долины, ТКАЭ, т. 2, Тб., 1979.

⁸² ე. ფიჭელაური, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე კვლევა-ძიების შედეგები, პრობლემები, პერსპექტივები, კავს შრომები, ტ IV, თბ., 1980, გვ. 8.

ტურის გავრცელების არეალში შედიოდა, დავადასტუროთ ადრე დაშუაბირ-
ჯოს ხანის ძეგლთა გენეტიკური თანმიმდევრობის ფაქტი. აღნიშნული მოსაზ-
რების წამოყენებისას, იგი ძირითადად ეყრდნობოდა ალაზნის ველის ყორღა-
ნებს. ქვემო ქედის სამარხებს და ილტოს ნამოსახლარის მასალებს, რომლებიც
საშუალებას იძლევიან აღნიშნულ პერიოდებს შორის ნეტ-ნაკლებად მტკიცე კავ-
შირის დანახვისათვის. კახეთის კომპლექსების საფუძველზე საშუალება გვძლე-
ვა თვალი გავადევნოთ იმ ელემენტთა ჩასახვას, რომლებმაც შემდეგ წამყვანი აღ-
გილი დაიკავეს თრიალეთურ კულტურაში. მიუხედავად ამისა, საკვლევი კულ-
ტურის ბევრ ელემენტთა წარმოშობა არ არის ნათელი და მათ საწყისები თუ
ანალოგები არ მოეპოვებათ არც ადგილობრივ და არც უცხო გარემოში⁸³. ჩვენ
ჯერ კიდევ არა გვაქვს იმგვარი ძეგლების სერია, რომლებიც დავანახებდა არა
მარტო ერთი კულტურის მეორეში გადასვლისთვის მომზადების სურათს, არამედ
ეპოქალურ ძვრებსაც, რადგან შუა ბრინჯაოს ხანის დასაწყისისთვის ხდება არა
მარტო კულტურების, არამედ ეპოქათა ცვლა⁸⁴. ამდენად, კახეთის ზემოაღ-
ნიშნული კომპლექსები, მართალია, ვერ გვიხსნიან თრიალეთური კულტურისა-
თვის დამახასიათებელი ყველა ნაწარმის გენეზისს, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვ-
ნად ავსებენ იმ ხარვეზს, რომელიც ამ ორი ურთიერთმომდევნო პერიოდის
კულტურათა დაკავშირების საკითხში არსებობს, მეორე მხრივ, ისინი საყურად-
ღებო მასალებს შეიცავენ ძველადმოსავლურ სამყაროსთან კონტაქტების ხა-
სიათის გარკვევისთვისაც და ცხადყოფენ, რომ ის კავშირები, რომლებიც ასე
მჭიდრო ჩანს თრიალეთური კულტურის ძეგლების მიხედვით, ამ კულტურაზე
ბევრად ადრეულ ეტაპზე დაიწყო და მიგრაციული ტალღაც (თუ საერთოდ და-
ეუშვებთ) უნდა ვიგულისხმოთ. ალაზნის ველის ყორღანთა საიუველირო ნა-
წარმი წინა აზიასთან მჭიდრო კონტაქტების უდავო მაუწყებელია. ეს ფაქტი
შესანიშნავად ეთანხმება მკვლევართა მიერ სწორედ ძვ. წ. III ათასწლ. შუა
ხანებიდან ძველ-აღმოსავლური სამყაროს სხვადასხვა რაიონსა და მეზობელ
მხარეებს შორის კონტაქტთა გაცხოველების დადგენილ ფაქტს⁸⁵.

ამგვარად, თრიალეთური კულტურის ფორმირების პროცესის, მის ელემენ-
ტთა ჩასახვის, მისთვის დამახასიათებელ ნიმუშთა უშუალო პროტოტიპების
შემცველი კომპლექსების არარსებობა, რომელიც მოგვეცემა სტადიათა განვი-
თარების უწყვეტ გენეტიკურ ჯაჭვს. გვაფიქრებინებს, რომ წინააზიური კულ-
ტურის ნაკადების მონაწილეობით საკვლევი კულტურის ფორმირება უნდა მო-
მხაროდო არა თრიალეთური კულტურის აყვავების საფუძველზე, არამედ ბევ-
რად ადრე. თრიალეთურ კულტურაში ჩვენ უკვე სახეზე გვაქვს ყველა ის სიახ-
ლე, რაც შუაბრინჯაოს ხანის კულტურის დამახასიათებელაა მიჩნეული. ეს
სიახლე ჩნდება მოულოდნელად, იმ საფეხურის გარეშე, სადაც შეგვეძლო დაგ-
ვენახა ამ ნიმუშთა ფორმების ძიებისა და ჩამოყალიბების პროცესი. თრიალე-
თური კულტურის მასალები შესანიშნავად ასახავენ გარე სამყაროსთან ურთი-
ერთობის მომენტებს, მაგრამ ვერ გვიჩვენებენ ცხადად ურთიერთობის ხა-
სიათს. ხოლო ალაზნის ველის ყორღანებს, მართალია, დიდი მნიშვნელობა უნ-

⁸³ К. Пицхелаури, Ш. Дедабришвили, Археологические исследования на новостройках Кახети, сб: Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, т. 1, Тб., 1976, გვ. 16.

⁸⁴ იქვე, გვ. 15.

⁸⁵ გ. გიორგაძე, სავაქრო-კულტურული ურთიერთობანი..., გვ. 6—7.

და მიენიჭოთ, მაგრამ ისინი ბოლომდე ვერ ავსებენ ადრე და შუაბრინჯაოს კულტურებს შორის არსებულ ხარვეზს, რაც გვიჩვენებს, რომ კულტურათა განვითარების კრილში გვაკლია ადრეინჯაოს ხანის დამამავრებელი სტადიის ეტაპობრივი ძეგლების სერია. ამიტომ, ეთნიკური ცვლილებების მიხედვით გენეტიკური განვითარების ჯაჭვის გარკვეული ფრაგმენტის დარღვევის ახსნა ან კულტურული ზეგავლენის თვალსაზრისი, სათანადო სტადიალური კომპლექსებით არგუმენტირების გარეშე საბოლოოდ გადაჭრილად ვერ ჩაითვლება და ორივე თვალსაზრისს თანაბარი თანაარსებობის უფლება რჩება.

М. Ш. ПУТУРИДЗЕ

К ВОПРОСУ О КОНТАКТАХ СРЕДНЕБРОНЗОВОЙ КУЛЬТУРЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО И ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ С ДРЕВНЕВОСТОЧНЫМ МИРОМ

Резюме

Для всестороннего изучения среднебронзовой культуры центрального и восточного Закавказья большое значение имеет исследование характера контактов этого региона с древневосточным миром. Сравнительный анализ материалов Триалетской культуры с Передне- и Малоазиатскими памятниками свидетельствует о тесных взаимоотношениях между этими районами, но еще не вполне ясен характер этих контактов. Было ли это культурное влияние или результат новой миграционной волны? Против последнего тезиса говорят: 1. отсутствие следов пожара, разрушений и каких-либо других признаков появления новых этнических масс в стратиграфии раннебронзовых поселений этого региона Закавказья; 2. керамические и металлические изделия Триалетской культуры, свидетельствующие о тесных связях не с одним определенным центром Древнего Востока, а с многими, даже довольно отдаленными друг от друга районами (Анатолия, Эгейский мир, Передняя Азия); 3. новые стратиграфические данные поселений Кахети, свидетельствующие о непрерывности развития ранне- и среднебронзовых периодов.

Предусматривая все вышесказанное, а также материалы III тыс. до н. э. (Курганы Алазанской долины, Квемо Кеди), мы предполагаем, что в цепи развития бронзовой культуры на сегодня отсутствуют стадийные памятники.

Если допустить участие новой этнической группы в процессе формирования изучаемой культуры, то тогда надо предполагать это не на среднебронзовом этапе, а на более раннем. Но до обнаружения таких стадийных комплексов существующие предположения о влиянии и о миграционных волнах имеют право на равное сосуществование и окончательно не решены.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შუა ბრინჯაოს ხანის საპრობლემო ლაბორატორიამ

Г. Г. АЛАСАНИЯ, Ю. К. ОРЛОВ

ОПЫТ СТАТИСТИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕКСТОВ

(На материале сочинений «Картлис цховреба»)

Широкое внедрение математических методов в гуманитарные, в том числе исторические науки, оказавшееся довольно плодотворным, помогает глубже понять некоторые закономерности, дать точный ответ на многие неразрешимые традиционными средствами проблемы. В настоящей работе используется метод, специально предназначенный для анализа сравнительно небольших выборок из совокупностей с большим числом различных возможных событий. Такая ситуация типична при анализе лингвистического, информационного, экологического материала и других случаев изучения количественного состава сложных систем. В данной работе этот метод применяется к средневековым анонимным историческим текстам.

Атрибуция и датировка сочинений, составивших древнегрузинский исторический свод «Картлис цховреба» (КЦ — «История Грузии») — важная проблема грузинского источниковедения. Связанный с ней каждый отдельный вопрос имеет свою длительную и сложную историографию.

Отрезок, охватывающий царствование Георгия III (с 1156 г.) до начального периода царствования Георгия V Блгостательного (до 1317 г.) представлен в сборнике несколькими сочинениями. Речь в данном случае пойдет о непосредственно следующих друг за другом двух сочинениях, по мнению большинства, хотя иные делят их на три, а то и, наоборот, относят все к одному автору. Это — «История и восхваление венценосцев» так называемого первого историка царицы Тамар (ИВ) и сочинение анонимного историка XIV века, так называемая «Столетняя летопись» (СЛ), которая, впрочем, излагает события немногим более ста лет — с 1207¹ года до 1317 года. Заглавия, так же как и разделение на отдельные сочинения; условны.

Рассматриваемые нами два (условно) сочинения имеются в трех древних списках сборника, восходящих, однако, к общему архетипу: т. н. список царицы Марии, список Мачабели и список 1697 г.

Первый издатель списка царицы Марии Е. С. Такайшвили в 1906 г. отрезок с 1156 г. по 1207 г. считал отдельным произведением. По его словам, «Вариант Марии имеет характер летописного сборника. Оглавления отдельных частей его текста большей частью указывают или на отдельные хроники, вошедшие в сборник, или на части летописи, которые вместе были описаны. Царствование царя Георгия и его дочери Тамары, судя по оглавлению, составляет одно целое и написано вместе, причем царствование Георгия служит как бы вступ-

¹ В литературе предложены и другие даты смерти Тамар и вступления на престол ее сына Георгия IV, что в данном случае не существенно.

лением к царствованию царицы Тамары»². Позднее исследователь стал придерживаться другого мнения.

Еще раньше, опираясь также на список царицы Марии, Ф. Д. Жордания пришел к выводу, что царствование Георгия III и царицы Тамар принадлежит одному автору³. Тот же ученый впоследствии посвятил специальное исследование отрезку 1207—1317 и, считая его отдельным произведением, назвал «Столетней летописью» (СЛ)⁴.

Последний отрезок, как вошедшее в свод КЦ самостоятельное сочинение (1207—1317), впервые рассмотрел И. А. Джавахишвили⁵. Он же назвал его автора летописцем («Жамтагмцерели»). Выделяя в отдельное сочинение и предлагая в качестве его заглавия несколько вариантов — «Хронография» (П. И. Ингорква, М. Д. Лордкипанидзе, В. Н. Габашвили), «История монгольского нашествия» (К. Туманов), «Столетняя летопись» (Ф. Д. Жордания, Р. К. Кикнадзе), исследователи тем не менее отмечали органичную связь его с предшествующей частью, вменяя это в заслугу редактору. По мнению И. А. Джавахишвили, «подобно тому, как начинается сейчас описание царствования Лаши Георгия (1207 — Г. А., Ю. О.), не мог начать ни один историк. Надо полагать, что вступление и начало этого сочинения были срезаны при включении его в сборник, чтобы изложение было более связным... Возможно, сочинению нашего автора недостает не только вступления, но всей начальной части, где могла быть кратко изложена деятельность ранних царей. Это словно и сейчас чувствуется, и царствование Лаши Георгия так следует за царствованием Тамар и так увязано с ним, что, безусловно, в первой части сочинения летописца должна была идти речь, если и не о другом, то по крайней мере о царствовании Тамар»⁶. К. Г. Григолия, посвятивший специальное исследование сочинению анонимного историка XIV в. (1207—1317)⁷, вопрос о его самостоятельности уже не ставит под сомнение, хотя оно по его словам, «настолько непосредственно следует за историей Тамар, что может показаться ее естественным продолжением и быть принятым за одно сочинение». Рассуждая о составлении сборника КЦ, И. А. Джавахишвили относительно этих двух, по его мнению (1156—1207, 1207—1317), произведений высказал следующее соображение: «Можно даже думать, что эти два сочинения были объединены уже до внесения в КЦ, а затем в том же виде включены в сборник КЦ... Парсадан Горгиджанидзе (историк конца XVII в. — Г. А.,

² Е. С. Такайшвили. Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, вып. I, СМОМПК, XXXVI, Тифлис, 1906, с. 65.

³ Ф. Д. Жордания. Хроники и другие материалы по истории и литературе Грузии, I, Тбилиси, 1892, XLVI — LI (на груз. яз.).

⁴ Ф. Д. Жордания. Критический разбор второй части «Картлис цховреба» (Сочинение анонима XIV в.), в кн.: Хроники и др. материалы по истории и литературе Грузии, III, Тбилиси, 1967, (на груз. яз.).

⁵ И. А. Джавахишвили. Грузинский анонимный историк XIV в. — В кн.: Древнегрузинская историческая литература. Сочинения, т. VIII, Тбилиси, 1977 (на груз. яз.), с. 246—262.

⁶ Там же, с. 248—249.

⁷ К. Г. Григолия. Грузинский анонимный историк XIV в. (Жамтагмцерели) и научное значение его сочинения. — В кн.: Грузинская историография, т. I, Тбилиси, 1968, с. 68 (на груз. яз.).

Ю. О.) пользовался именно таким произведением»⁸. Органичная связь сочинений не осталась незамеченной и для Р. К. Кикнадзе, прошедшего при сличении данных П. Горгиджанидзе со сборником КЦ к следующему заключению: «Возможно, сочинение анонимного историка (1207—1317) было специально написано для КЦ в виде продолжения ИВ, и оно не претерпело существенных изменений при включении в сборник»⁹.

Несмотря на почти единодушное мнение в вопросе взаимоотношения рассматриваемых отрезков 1156—1207 и 1207—1317, исследователями в пользу их разделения на два самостоятельных сочинения почти никаких веских аргументов приведено не было, кроме того, что в списке ц. Марии начало отрезка с 1207 г. выделено кинovarью. Вместе с тем в списке ц. Марии выделение красным не всегда знаменует начало нового сочинения, а царствование Георгия IV в других списках следует за царствованием Тамар без всяких обозначений.

Е. С. Такайшвили, издав список ц. Марии сборника КЦ, вслед за этим, как выясняется, высказал предположение о принадлежности отрезка 1156—1207 автору событий 1207—1317¹⁰. Вывод, так же, как в сущности и прежний, очевидно, не был обоснован. Ф. Д. Жордания не разделил его мнения¹¹, ссылаясь в качестве аргументов на различие в языке и стиле отрезков. Но последнее мнение Е. С. Такайшвили вновь возродил Н. А. Бердзенишвили, допустив, что автору «Столетней летописи» (1207—1317), возможно, принадлежит и вторая часть сочинения ИВ (1196—1207)¹². Мнение, высказанное, очевидно, вне всякой связи с предшественником, хотя и ставило под сомнение прочно укоренившуюся в литературе схему И. А. Джавахишвили, но, оставаясь до последнего времени неопубликованным, не нашло отклика в историографии. Таким образом, два исследователя — Е. С. Такайшвили и Н. А. Бердзенишвили, независимо друг от друга, высказали аналогичное предположение относительно отрезка 1156—1317 с той разницей, что первый относил его к одному автору, второй же объединял с последующим сочинением лишь вторую часть ИВ (1196—1207 г.). Вопрос взаимоотношения рассматриваемых нами отрезков сборника КЦ не становился предметом специального изучения. О весьма поверхностном анализе говорит и то обстоятельство, что единственное сходство, замеченное между отрезками 1156—1207 и 1207—1317 — упоминание Ивана Цихисджварели в обоих одним и тем же эпитетом, «иначе называвшегося именем Кваркваре»¹³.

В свою очередь сочинение ИВ характеризуется качественной и стилистической разнородностью, в частности, во второй части больше хронологических неувязок, нарушена последовательность событий, мно-

⁸ И. А. Джавахишвили. *Картлис цховреба*. — В кн.: Древнегрузинская историческая литература, с. 308—309.

⁹ Р. К. Кикнадзе. *Очерки по источниковедению истории Грузии*. Парсадан Горгиджанидзе и «Картлис цховреба», Тбилиси, 1980, с. 45.

¹⁰ Опираемся в данном случае на статью Ф. Д. Жордания «Критический разбор второй части «Картлис цховреба», изданную после смерти исследователя в 1967 г., с. 563.

¹¹ Там же.

¹² Н. А. Бердзенишвили. *Вопросы истории Грузии*, IX. Тбилиси, 1979, с. 201.

¹³ К. Г. Григория. *Грузинский анонимный историк XIV в. и научное значение его сочинения*, с. 87.

гие факты опущены, изложение истории, часто схематичное, не отличается, подобно первой, связностью и высокопарным слогом. Все это, наряду с содержательным анализом, дало повод некоторым исследователям предположить здесь наличие по-разному датируемых двух самостоятельных сочинений (С. Н. Какабадзе, П. И. Ингоркwa, Н. А. Бердзенишвили).

Приведем лишь некоторые выводы исследователей относительно ИВ:¹⁴

1. Сочинение ИВ написано одним автором (Ф. Д. Жордания, И. А. Джавахишвили, К. С. Кекелидзе, С. Г. Каухчишвили).

2. Оно написано после смерти царицы Тамар (К. С. Кекелидзе, С. Г. Каухчишвили и, частично, относя это мнение лишь ко второй части сочинения, — Ф. Д. Жордания, И. А. Джавахишвили, С. Н. Какабадзе, П. И. Ингоркwa).

3. Сочинение редактировано позднее неким Вардзийским монахом (С. Н. Какабадзе), приблизительно в XIV—XV вв. (Ф. Д. Жордания)¹⁵. Невольно вспоминается предположение Ф. Д. Жордания относительно «Столетней летописи», подвергшейся, по его мнению, также в XIV в. редакции Вардзийского монаха¹⁶. Вопреки логике, вопрос о существовании какой-либо связи между редактированием рассматриваемых двух отрезков — 1156—1207, 1207—1317 не ставился.

Учитывая разногласие в литературе, ставя перед собой задачу стилистического сравнения данных отрезков сборника КЦ, нами был проведен как содержательный, так и количественный анализ отрезков КЦ 1156—1207, 1207—1317.

При содержательном анализе принимались во внимание следующие показатели: I. Фразеологические совпадения; II. терминологический материал; III. общий характер сочинений и творческие принципы авторов — а) способ датировки, б) способ ссылки на источники.

Нами были выписаны общие, почти дословно повторяющиеся или сходные в этих двух отрезках фразы, редкие или почти не встречающиеся в других сочинениях КЦ; обращено внимание на аналогичные ситуации.

I сочинение (о Тамар) «И отправили ее в наследие их Гелати и похоронили в честной усыпальнице» (113, 232)¹⁷.

II сочинение — (о Георгии IV) «И отправили его в наследие их Гелати»... (167) (В том же сочинении) «Скончалась Русудан, которую похоронили в их усыпальнице в Гелатском монастыре» (207).

Для обоих сочинений характерно уточнение топонимов.

I. «По всей Аланской земле, то есть в Абхазии» (15, 181).

II. «Походом в Египет, то есть в Миср...» (237), (В том же сочинении) «Ущелье Цхразма, то есть Ломиса» (305).

Обращает внимание упоминание в обоих отрезках топонима Ром-Гури.

¹⁴ Подробнее об истории изучения ИВ см. Р. К. Кикнадзе. Очерки по источниковедению истории Грузии, с. 38—42.

¹⁵ Ф. Д. Жордания. Хроники, I, с. 289.

¹⁶ Ф. Д. Жордания. Критический разбор второй части «Картлис цховреба».

¹⁷ При цитировании был использован перевод ИВ, выполненный К. С. Кекелидзе. Страницы указаны по следующему изданию: Картлис цховреба, подготовил к изданию по всем основным рукописям С. Г. Каухчишвили, т. II. Тбилиси, 1959 (на груз. яз.), а также История и восхваление венцесосцев. Грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил К. С. Кекелидзе. — В кн. Этюды по истории древнегрузинской литературы. Тбилиси, 1973.

I. «Ром-Гури, то есть Хварасана» (103, 227) (В том же сочинении) «На внутреннюю Ром-Гури, то есть Хварасан» (107, 229).

II. «Ром-Гури, то есть Хуарасан» (223).

I. «Но уже выявились другие большие дела» (103, 227).

II. «Но уже выявились другие большие бедствия» (179).

I. (Сведение, касающееся сельджукского султана Малой Азии Рукн ад-Дина) «Призвал все множество своего войска, причем собралось 40 раз 10000, т. е. 400000 человек» (92, 222).

II. (Сведение, касающееся другого сельджукского султана Малой Азии Кыяс ад-Дина) «Призвал все множество всадников, причем собралось 40 раз 10000, т. е. 400000 человек» (192).

I. «При ней чин церковной службы выполнялся без всякого ущерба, сполна, по предписанию Типикона и по уставу Палестинских монастырей. Пребывавшие во дворце не могли пропустить ни одной службы, ни литургии, ни вечерни, ни утрени, ни часов» (81, 216).

II. «Не пропускал утрени, вечерни и часов, как предписывал обряд молитвы Типикон» (273). (В том же сочинении) «В церкви той без ушерба выполнялся обряд молитвы утрени, вечерни, часов...» (315).

Следующая фраза, характерная для обоих сочинений, как правило, появляется при упоминании нового царя. Факт, что она сравнительно редко встречается в ИВ, возможно, объясняется тем обстоятельством, что сочинение охватывает царствование лишь двух царей — Георгия III и Тамар.

I. «Образ и имя которой показаны будут в своем месте» (3, 171).

(В том же сочинении) «О чем сказано будет ясно ниже» (79, 216).

II «О чем сказано будет ясно ниже» (154, 166).

I. «За исключением Ивана Цихисджварели, иначе называвшегося именем Кваркваре» (49, 200).

II. «Иван Цихис-Джварели, иначе называвшийся именем Кваркваре» (191).

I. «Затем два брата, сыновья Саргиса...» (В том же сочинении) «Братья Мхаргдзели выступили в Ани...» (60, 206). (В том же сочинении) «Пред царицею по делам службы явились два брата...» (81, 217).

II. «Двум братьям Ахалцихели» (170)..

Для обоих сочинений характерны одни и те же междометия.

I. «О, ზა ужас великий и чудо, превышающее разум человека!» (50, 200).

II. «О ужас повальный, ужас великий и слезный!» (176).

I. «О, поразительное мужество, храбрость, о, рука господня!» (14, 180).

Зависть, причина многих неудач грузин, часто порицается в обоих сочинениях.

I. «Как свойственно многоначалию, (между ними) пачались зависть и борьба...» (62, 207). (В том же сочинении) «И все это — вследствие взаимной вражды и зависти» (12, 179).

II. «О, зависть, исток всех зол... Не пожелал Иван Атабаг, говорят, по причине зависти, но не страха...» (170). (В том же сочинении) «Был убит султаном по причине зависти грузин» (194).

Вышеприведенные фразы как бы повторяют друг друга.

I. «Царица Тамар жила в Двире, потом в Коле и Цедис-Тба, иногда же переходила в Абхазию, — в Гегути и Цхуми» (111, 231).

II. «Осенью переходил в Тбилиси, зимой жил в Дури, в Сомхити оттуда воевал с Гандзийцами, летом поднимался в верховье Куры и жил в Коле» (156).

I. «В то же время отторглись жители гор — пховцы и дидойцы... царица позвала атабага и жителей гор...» (111, 231).

II. «Отторглись Гандзийцы и Лаша позвал войска всей Грузии» (152).

I. «Сперва, когда они выступили из города Тбилиси, направили навстречу им осетин и половцев...» (65, 209).

II. «Когда они подошли к Грузии, направили навстречу им знатных всей Грузии...» (219).

В обоих сочинениях часта фраза: «Сказано также». В таких случаях имеется в виду не только и не столько устный материал, а чаще письменные источники. Встречаются и такие разновидности: «До нас дошло и такое предание», «Говорят также», «Сказано и это».

В обоих отрезках повествование часто прерывается фразой: «Окончив настоящий рассказ, я хотел бы молчать».

«И здесь вновь я хотел бы молчать». «Здесь лучше умолчать». «И к чему много говорить? К чему растягивать рассказ?» «Невозможно передать все трудности отдельно». «Невозможно пересказать».

Вышеприведенные фразы характерны также для агиографической литературы, преимущественно метафрасной.

Слова султана Джалал ад-Дина (во втором сочинении) напоминают дерзкое обращение посла Рукн ад-Дина к Тамар (в I сочинении).

I. «Когда посланный явился пред царицей Тамарой, он, выступив вперед, отдал письмо и начал говорить дерзкие слова: «если царица ваша оставит веру свою, султан возьмет ее в жены, если же не оставит, будет наложницей султана» (94, 223).

II. «Слышал я, что царица ваша женщина. Сделайте меня ее мужем и царем над вами, и одолеем всех наших врагов. Если же нет — разорю вашу страну» (173).

В обоих сочинениях упоминается род Багвашей (49, 268, 275) — феодала, боровшегося против царя Баграта IV. В обоих отрезках постоянно подчеркиваются сведения о месхах. Для сочинений одинаково характерно чередование радостных и скорбных событий. Последние объясняются авторами как божья кара за людские преступления и неправедный образ жизни.

Роднятся изложения военных событий, для которых в грузинской историографии выработан определенный шаблон, характерный не только для рассматриваемых сочинений. Близки и стандартизованы также описания лиц, чаще всего монархов. В обоих сочинениях встречается довольно редкий эпитет рядом с именем Тамар — «блаженная», применимый в случае царей только к усопшим. Характерно частое упоминание редких слов — „ფეხრა“, „მბათა ფეხრა“, „წვერის ფეხრა“ — «рвать волосы», «рвать бороду», „უბეტქბა“ — «ударил».

Чувствительна близость с точки зрения терминологического материала. Среди исторических сочинений наибольшее обилие терминов, связанных с письменностью, а также чиновничьих и социальных, предлагают именно изучаемые отрезки, причем некоторые из них встречаются или впервые или лишь здесь (учитывая повествовательные памятники).

Термины, встречающиеся только в ИВ и СЛ, — «вазир», «местум-ре» («церемониймейстер»), мечурчлетухуеси («казнохраниТЕЛЬ»), «ди-дебулли азнаური» (азнауры), «гандидебулли» («возвеличенные»).

Термины в сочинениях ИВ и СЛ, зафиксированные и в других сочинениях: «амирспасалар», «эджиб», «атабаг», «царчишебули» («знат-

ный»), «мандатуртухуцеси» («протомандатор»), «мсахуртухуцеси» («министр двора»).

В ИВ и СЛ прослежен совершенно одинаковый способ датировки с полным отсутствием хронологических данных, что даже для сочинений сборника КЦ, бедных датами, случай исключительный. Как показывает знакомство со сборником, даты не типичны лишь для трех его сочинений. Два из них — это изучаемые нами ИВ и СЛ. Что касается третьего сочинения — древней, начальной истории Грузии (с событиями до VIII века), в данной части принцип нарушен лишь в одном случае, при указании даты кончины просветительницы Грузии св. Нино. В ИВ и СЛ для хронологии применяются другие способы. Наиболее часты выражения: «В то время», «Тогда как», «Тогда», «Тем временем». Нередко указывается период, прошедший с какого-нибудь значительного события, период царствования того или иного царя.

В обоих отрезках действует одинаковый способ ссылки на источники, не отличающийся, однако, по сравнению с другими сочинениями, какой-либо особой индивидуальностью. Дуализм и провиденциализм, характерный для средневековой литературы, лежащий в основе также всех сочинений сборника КЦ, уравнивает их и в идейно-концепционном плане.

Проведенный таким способом содержательный анализ выявляет определенную близость между изучаемыми двумя отрезками. Ставится вопрос: какого характера связь и достаточна ли она для отнесения сочинений к одному автору?

Как известно, средневековая литература, не знающая понятия «чужой мысли», любит повторения. Особенно высок уровень стандартизации внутри одного жанра. Не раз было отмечено, что освоение стереотипа не недостаток, а достоинство для письменности данного периода. Наличие шаблона и формул, повторяющихся во всех произведениях, делает их похожими друг на друга, но в то же время говорит о преемственности, традиционности и является скорее показателем высокой культуры исторической письменности, чем отсутствием фантазии и творческого начала. Тексты, не раз переписанные и отредактированные, где каждый редактор и переписчик, считаясь соавторами, позволяют себе любые вмешательства, теряют стилистическую индивидуальность. Атрибуция таких произведений — задача пелегкая. Усматриваемые исследователями в ИВ и СЛ некоторые идейно-теоретические различия (И. А. Джавахишвили, Ш. А. Хантадзе)¹⁸, не всегда четкие и наглядные, оставляют возможность и для другой интерпретации. Для этих сочинений не чужды идеализация и восхваление централизованного государства с сильным монархом во главе, включение фантастических элементов в изложение реальных исторических событий. Говоря о различии, надо принять во внимание тот факт, что среди исторических сочинений принцип одноплановости, характерный для ранних произведений, где изложение событий подчиняется строгой хронологии и непрерывной последовательности, вслед за сочинением II историка царицы Тамар нарушен в СЛ. Тогда как ИВ, написанная с использованием традиций агнографической письменности в тесной связи с данным жанром, тем не менее еще не утратила широко утвердившийся к этому времени в агнографии принцип многоплановости.

¹⁸ И. А. Джавахишвили. Грузинский анонимный историк XIV в., с. 251; Ш. А. Хантадзе. К историографической характеристике «Картлис цховреба». — В сб.: Грузинская историография, Тбилиси, 1971, с. 226.

Порой невозможность точного определения степени различия на уровне содержательного анализа вызывает необходимость применения к средневековым текстам подобного рода методов количественного анализа. В литературе предложены методы, позволяющие оперировать довольно малыми выборками. Один из них описан в статье Л. И. Бородкина, Л. В. Милова, Л. Е. Морозовой¹⁹.

Классификация авторского стиля с помощью статистических характеристик лексики оказывается мало перспективной. В частности, этому препятствует существование явления *скучивания* употреблений одного и того же слова, которое приводит к тому, что даже смежные куски сплошного связного текста имеют различающиеся статистические характеристики²⁰. По мнению ряда исследователей²¹, для выявления подсознательных элементов стиля наиболее эффективен анализ на уровне структуры предложений. Для упомянутых ученых основой характеристики авторского стиля послужила частота связей синтаксических классов слов в непосредственном соседстве друг с другом в рамках простого предложения. Повторив данный метод (с той разницей, что число грамматических классов в нашем случае 27, вместо принятых в указанной статье 92 показателей, мы не получили сколько-нибудь четких результатов, что могло бы подлежать обсуждению. Оставив за основу анализ частот парных сочетаний грамматических классов (ПСГК) внутри каждого предложения, для решения проблемы мы обратились к другим средствам. С этой целью было выделено пять следующих выборок объемом в 1000 слов каждая:

- I — из первой части ИВ [в издании С. Г. Каухчишвили, 11, 47—54]
- II — из второй части ИВ [11, 104—111]
- III — из первой части СЛ [11, 151—158]
- IV — из второй части СЛ [11, 159—166]
- V — Контрольная выборка из сочинения историка царя Давида [1, 324—331].

Благодаря такому способу взятия выборок, оказывается возможной, с одной стороны, проверка устойчивости статистических характеристик внутри каждого текста, и, с другой стороны, путем ввода контрольного текста, заведомо не имеющего отношения к изучаемым сочинениям, проверка самого метода.

Была принята следующая система грамматических классов: глагол настоящего времени (1), сослагательное наклонение глагола настоящего времени (2), глагол несовершенного вида (3), глагол совершенного вида (4), II сослагательное (5), III сослагательное (6), итератив (7), I заочное (8), II заочное (9), будущее время (10), имя существительное в именительном падеже (11), в эргативном падеже (12), да-

¹⁹ Л. И. Бородкин, Л. В. Милов, Л. Е. Морозова. К вопросу о формальном анализе авторских особенностей стиля в произведениях древней Руси. — В кн.: Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. М., 1977. Метод использован и описан также в статье М. С. Чхартушвили, Краткая и пространная редакции «Жития Нинно». «Мацне», серия истории, 1980, № 1, с. 96—106 (на груз. яз.).

²⁰ М. Г. Борода, И. Ш. Надарейшвили, Ю. К. Орлов, Р. Я. Читашвили. О характере распределения информационных единиц малой частоты в художественных текстах. — В сб.: «Семиотика и информатика», вып. 9, М., 1978.

²¹ Подробнее см. в статье Л. И. Бородкина, Л. В. Милова, Л. Е. Морозовой. К вопросу о формальном анализе авторских особенностей стиля в произведениях древней Руси.

тельном падеже (13), родительном падеже (14), творительном (15), обстоятельном (16), инфинитив в обстоятельном падеже (17), причастие (18), местоимение в именительном падеже (19), эргативном (20), дательном (21), родительном (22), творительном (23), обстоятельном (24), прилагательное (25), числительное (26), наречие (27). Каждая выборка в 1000 слов переписывается в виде цифр. При кодировании опускаются служебные слова. Так, например:

4	11	26	2	26
შეკრბა	კაცი	ორმოცი ბევრი	არს	ოთხასი ათასი
		რომელ		

(«Призвал все множество своего войска, причем собралось 40 раз 10000, т. е. 400000 человек») Здесь опущено слово *რომელ*. Затем подсчитываются частоты парных сочетаний. В данном случае каждая пара встречается лишь один раз. На основании полученных результатов составляем таблицу:

4—11	(1)
11—26	(1)
26— 2	(1)
2—26	(1)

Обычные методы количественного статистического анализа заключаются в сравнении частот частых элементов друг с другом; предполагается, что авторские характеристики индивидуальны и устойчивы для каждого автора. Такое сравнение может проводиться по различным методикам; в данном исследовании их было использовано несколько. Опишем метод попарного сравнения частот.

Пусть имеем две выборки одинакового (или приблизительно одинакового, как в нашем случае) объема N и пусть некоторый элемент встретился в первой выборке $F^{(1)}$ раз, а во второй выборке — $F^{(2)}$ раз.

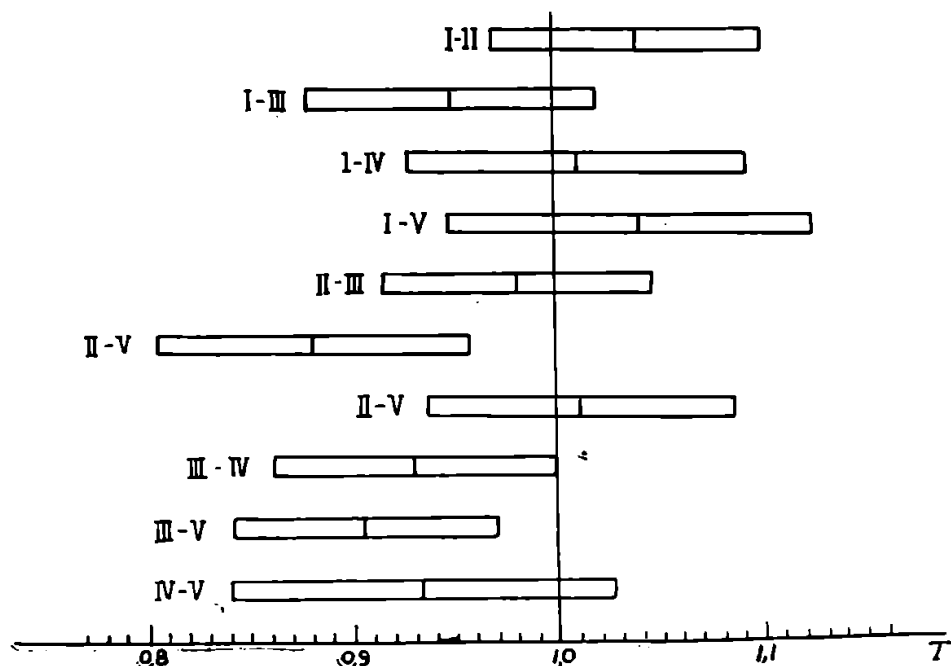
Тогда математическое ожидание величины

$$T = \frac{|F^{(1)} - F^{(2)}|}{\sqrt{F^{(1)} + F^{(2)}}}$$

равно единице, если наши выборки выбраны из одной генеральной совокупности, следовательно, среднее, подсчитанное по всем T для всех пар частот всех элементов, должно быть близко к единице (в пределах доверительного интервала, подсчитываемого обычными методами для среднего). Степень отклонения этого среднего от единицы может служить мерой степени статистической близости данной пары выборок друг к другу.

Результат таких вычислений как для отдельных грамматических категорий (ГК), так и для парных сочетаний грамматических категорий (ПСГК) в различных вариантах представлен на диаграмме (см. рис. 1).

Как видно из диаграммы, среднее значение T для большинства пар выборок не отличается значимо от 1 (1 входит в доверительный интервал). Делать какие-либо заключения на основании подобных результатов сколько-нибудь уверенно невозможно. Еще более «мутными» были вычисления коэффициентов ранговой корреляции по Спирмену для разных групп ГК и ПСГК — по сравнению с наблюдаемой разницей между коэффициентами доверительные интервалы получались еще более широкими.

На горизонтальной оси отложены значения T ; длинными прямоугольниками изображены доверительные интервалы для значений $\bar{T}$ для разных пар выборок. Правый конец прямоугольника соответствует верхней границе интервала, левый конец — нижней границе, а риска в середине — само $\bar{T}$ — среднее значение всех значений T для всех пар частот в выборках, номера которых обозначены слева от прямоугольника.

Как видно из диаграммы, для большинства пар выборок значение $T=1,0$ входит в доверительный интервал (соответствующие прямоугольники пересекаются вертикальной прямой $T=1,0$); отклонения $\bar{T}$ от ожидаемого значения 1 для этих выборок следует признать вызванными чисто случайными причинами. Пары же выборок (II—V) и (III—V), для которых $\bar{T}$ значительно отличается от 1, расположены слева от вертикали $T=1,0$; это значит, что их $\bar{T}$ значительно меньше единицы, т. е. частоты ПСГК в этих выборках даже несколько ближе друг к другу в среднем, чем им полагалось бы быть при чисто случайных отклонениях. Но выборка V, входящая в обе эти пары, заведомо взята из текста, не имеющего отношения к исследуемым текстам ИВ и СЛ. Отсюда следует, что критерий, построенный на попарном сравнении всех частот в каждой паре выборок, практически не дифференцирует взятые выборки.

С точки зрения всех этих методов большинство пар выборок (в том числе и те пары, в которые входила контрольная выборка V) не отличались значимо друг от друга, все отличия могут быть объяснены чисто случайными статистическими колебаниями, которые вполне возможны в том случае, если выборки действительно взяты из одной генеральной совокупности. Возможно, разница между текстами и обнаружилась бы, но для этого объем обследуемых выборок должен

был бы быть значительно увеличен. Например, чтобы сократить доверительный интервал раза в три, нужно увеличить объемы выборок приблизительно десятикратно, что делает выполнение работы практически нереальным. Кроме того, можно предполагать, что на уровне частых ГК и ПСГК существуют жесткие языковые и стилистические нормы их употребительности, на фоне которых индивидуальные отличия чрезвычайно незначительны²².

Поэтому в настоящей работе были применены специальные методы, позволяющие улавливать весьма незначительные количественные различия употребительности *редких* элементов в разных выборках²³. Правда, при этом в принципе невозможно ответить на вопрос о качественном отличии употребительности тех или иных конкретных элементов в разных выборках.

Первым таким обобщенным показателем, характеризующим самые общие нормы употребительности, является общее количество различающихся элементов, которые обнаруживаются на выборке (будем условно называть эту величину объемом «словаря» выборки, независимо от того, какие счетные единицы ее составляют). Ясно, что если в каких-либо двух выборках объемы «словарей» сильно отличаются друг от друга, то это можно рассматривать как свидетельство их различного происхождения. Вот основные характеристики наших выборок (см. табл. 1):

Таблица 1

Выборка	N	$\hat{v}(N)$	σ^2	σ	1.96σ
I	915	192	75	± 8.66	± 16.97
II	888	193	49	± 7.00	± 13.72
III	905	219	54	± 7.35	± 14.40
IV	884	218	76	± 8.72	± 17.09
V	926	204	39	± 6.25	± 12.24

Во втором столбце таблицы дан объем выборки N в количестве ПСГК, а в третьем столбце — число разных ПСГК (объем «словаря») $\hat{v}(N)$. Легко видеть, что $\hat{v}(N)$ для выборок I и II близки друг к другу; также близки друг к другу значения $\hat{v}(N)$ для выборок III и IV; выборка V занимает некоторое промежуточное положение.

Но действительно ли наблюдаемые различия можно считать статистически значимыми, или они могут быть объяснены случайными причинами? Ведь когда мы берем выборки строго одинакового объема из одной и той же совокупности, число обнаруживаемых на них ПСГК может быть различным в силу чисто случайного статистического разброса. Чтобы оценить

²² «Необычайную силу» стилистических канонов, способных иногда брать верх над авторскими особенностями построения текста, отмечают Л. И. Бородин, Л. В. Милов и Л. Е. Морозова в уже цитировавшейся работе (с. 322); заметим, что проведенный ими анализ относится именно к группе частых ПСГК.

²³ Ю. К. Орлов, Р. Я. Чпаташвили. Проверка статистической однородности в относительно малых выборках. Сообщения, АН ГССР (в печати).

этот разброс, нужно, казалось бы, применить чрезвычайно громоздкую процедуру: выбрать несколько десятков одинаковых выборок из одного текста, на каждой определить объем «словаря» $\hat{v}(N)$, вычислить среднее значение и потом уже определить статистическую дисперсию и среднее квадратическое отклонение. После этого построить доверительные интервалы, которые позволят сделать заключение о степени достоверности наблюдаемых сразличий²⁴.

К счастью, есть другой путь определения статистического разброса единичного наблюдения объема «словаря» $\hat{v}(N)$. В. М. Калинин²⁵ показал, что дисперсия объема «словаря» $\sigma^2 v(N)$ равна

$$\sigma^2 v(N) \approx v(2N) - v(N) \quad (1)$$

т. е. из объема «словаря» на выборке удвоенного объема $2N$ нужно отнять объем «словаря» на исходной выборке объема N . В той же работе выведена формула для определения ожидаемого объема словаря на выборке любого произвольного объема N , если известны данные некоторой «базовой» выборки объема N_0 (очень наглядный вывод этой формулы можно посмотреть в работе Ю. К. Орлова²⁶).

$$v(N) = \hat{v}(N_0) - \sum_{j=1}^{\infty} \left(1 - \frac{N}{N_0}\right)^j \hat{v}_j(N_0) \quad (2)$$

Здесь $\hat{v}(N_0)$ — объем «словаря» на выборке объемом N_0 . $\hat{v}_j(N_0)$ — число разных единиц («слов»), каждое из которых встретилось на выборке объемом N_0 ровно j раз (совокупность всех чисел $\{v_j(N); j=1, 2, \dots\}$ будем называть частотным спектром выборки N).

Вычислим с помощью этой формулы объем «словаря» на объеме $2N$, принимая за базовую выборку объем N :

$$v(2N) = \hat{v}(N) - \sum_{j=1}^{\infty} \left(1 - \frac{2N}{N}\right)^j \hat{v}_j(N) = \hat{v}(N) - \sum_{j=1}^{\infty} (-1)^j \hat{v}_j(N)$$

Подставляя полученный результат в формулу (1), находим:

$$\sigma^2 \hat{v}(N) = - \sum_{j=1}^{\infty} (-1)^j \hat{v}_j(N)$$

Это значит, что для вычисления дисперсии единичного наблюдения объема «словаря» мы должны взять число однократно встречающихся единиц

²⁴ В. М. Калинин. Функционалы, связанные с распределением Пуассона и статистическая структура текста. Труды математического института им. Стеклова, LXXIX, «Наука», Москва, 1965.

²⁵ Ю. К. Орлов. Статистическое моделирование речевых потоков. — Вопросы кибернетики, вып. 41. — Статистика речи и автоматический анализ текста. М.-Л., 1978, с. 66—99.

(«слов») $\hat{v}_1(N)$, вычесть из него число двукратных «слов» $\hat{v}_2(N)$, добавить число трехкратных «слов» $\hat{v}_3(N)$ и т. д. Результаты таких вычислений и представлены в четвертом столбце табл. 1 (σ^2). Корень квадратный из этой величины σ (среднее квадратическое отклонение) — в пятом столбце: результат умножения σ на 1,96 — в шестом столбце представляет собой полуширину доверительного интервала при уровне доверительной вероятности 0,95. Иными словами, в результате случайных отклонений объем «словаря» для первой, например, выборки, может с вероятностью 0,95 колебаться в пределах

$$192 \pm 16,97 = \begin{cases} 208,97 \text{—верхняя граница} \\ 175,03 \text{—нижняя граница} \end{cases}$$

если мы будем многократно брать случайную выборку объемом 915 ПСГК из того же текста.

Однако в наших данных есть еще один источник погрешностей, который связан с тем, что выборки имеют не строго одинаковый объем. Можно было бы, конечно, чисто физически привести их к единому объему, но это гораздо удобнее сделать математически, используя все ту же формулу Калинина (2). Рассчитаем по ней, к примеру, ожидаемый «словарь» на подвыборке из выборки I, если ее укоротить до объема выборки II:

$$v(888) = \hat{v}(915) - \sum_{j=1}^{\infty} \left(1 - \frac{888}{915}\right)^j \hat{v}_j(915) = 192 - \sum_{j=1}^{\infty} 0,02951^j \hat{v}_j(915)$$

Вычисление суммы изобразим в виде таблицы (см. табл. 2):

Таблица 2

j	$0,02951^j$	$\hat{v}_j(915)$	$0,02951^j \hat{v}_j(915)$	Σ
1	0,02951	80	2,3608	2,3608
2	0,00087	28	0,02436	2,3852
3	0,00003	21	0,00063	2,3858
	0,00000	13	0,00000	2,3858

Накопленную сумму (2,3858) вычтем из объема «словаря» $v(915)$:
 $192 - 2,3858 \approx 189,61$

Это и будет ожидаемый объем «словаря» на выборке I, если ее «укоротить» чисто случайным образом до объема выборки II $N=888$. Легко видеть, что расхождение $\Delta = 189,61 - 193 = -3,39$ совсем незначительно, гораздо меньше вычисленных ранее доверительных интервалов. Однако, чтобы все было «по правилам», вычислим доверительный интервал для разности Δ .

Дисперсия разности двух случайных величин (в нашем случае $\hat{v}(N)$ и $v(N)$; шапочкой $\hat{}$ мы обозначаем фактически наблюдаемую величину, а без шапочки — теоретически вычисленную по формуле (2)) равна сумме дисперсий каждой из этих величин в отдельности. Дисперсию $\hat{v}(N)$ мы вычисли-

ли ранее (формула (3)), дисперсия $v(N)$ (см. формулу (2)), определяются по формуле (в тех же обозначениях)

$$\sigma^2 v(N) = v(2N) - v\left(2N - \left(\frac{N}{N_0}\right)^2 N_0\right) \quad (4)$$

где ожидаемые объемы «словарей» на объемах выборок $2N$ и $2N - \left(\frac{N}{N_0}\right)^2 N_0$ вычисляются по формуле Калинина (2). В нашем случае $\sigma^2 v(888)$ очень мало отличается от ранее вычисленной $\sigma^2 \hat{v}(915) = 75$:

$$\sigma^2 v(N) = v(1776) - v(861,8) = 256,99 - 187,25 = 69,74.$$

Еще меньше отличается среднее квадратичное отклонение $\sigma = \sqrt{69,74} = 8,35$ от ранее вычисленного значения 8,66 и так же мало отличается полуширина доверительного интервала $1,96 \cdot 8,35 = 16,37$ (было 16,97). Поэтому в наших вычислениях мы не пользовались формулой (4), используя непосредственно значения σ^2 и σ из табл. 1, но нужно помнить, что при больших различиях между объемами выборок эта формула необходима.

Суммируя σ^2 для выборок I и II, получим дисперсию разности $= 189,61 - 193 = -3,39$ для выборок I и II:

$$\sigma^2 \Delta_{I,II} = 75 + 49 = 124$$

$\sigma \Delta_{I,II} = \sqrt{124} = 11,14$; $1,96 \sigma = 21,83$ является той границей, внутри которой разность Δ может находиться с вероятностью 0,95; большие значения Δ следует признать статистически значимыми. Иными словами, выборки, для которых Δ больше вычисляемой таким образом границы, следует признать выбранными из разных совокупностей.

Результаты подобных вычислений для всех обследованных пар выборок сведены в таблицу 2 (см. табл. 2).

Как видно из таблицы 2, две пары выборок (I, II) и (III, IV), каждая из которых взята из одного текста, дают ответ «да»; все другие комбинации из выборок I — IV дают ответ «нет». Это обстоятельство уже можно считать веским аргументом в пользу гипотезы о том, что тексты СЛ и ИВ имеют разное происхождение, т. е. текст ИВ, из которого взяты выборки III и IV, имеет статистически значимое большее разнообразие ПСГК, чем текст СЛ. Однако выборка V, которая была взята в качестве контрольной, не показывает значимых различий ни с одной из остальных выборок.

Кроме того, следует заметить, что данный метод имеет одну принципиально важную особенность: существенным весом обладают только ответы «нет». Ответ «да», по сути, ничего не означает, поскольку совпадение объемов «словарей» $v(N)$ или $\hat{v}(G)$ еще ничего не говорит о том, насколько совпадают сами «словари» и частоты употреблений «слов» в них (можно представить себе тексты на разных языках, все слова в которых будут различными, но объемы словарей на одинаковых выборках будут хорошо совпадать).

Поэтому был применен другой способ сравнения выборок, учитывающий их качественный состав.

Особенностью изучаемых выборок является то, что они являются малыми относительно той совокупности, откуда они выбраны. Малость эта

Таблица 2

Пара выборок	$ \Delta $ (абсолютное значение Δ)	Доверительный интервал при $\beta=0,095$	Можно ли считать данную пару вы- борок взятыми из одной статистичес- кой совокуп- ности
(I, II)	$ 189,61-193 = 3,39$	21,83	да
(I, III)	$ 219-191,13 = 27,87^*$	22,26	нет
(I, IV)	$ 214-186,72 = 27,28^*$	23,76	нет
(I, V)	$ 204-190,86 = 13,14$	20,93	да
(II, III)	$ 217,41-193 = 24,41^*$	19,89	нет
(II, IV)	$ 214-190,32 = 23,68^*$	21,56	нет
(II, V)	$ 193-203,06 = 10,06$	18,39	да
(III, IV)	$ 214,33-214 = 0,33$	22,00	да
(III, V)	$ 219-204 = 15$	18,90	да
(IV, V)	$ 214-200,83 = 13,17$	20,65	да

проявляется в том, что далеко не все элементы совокупности попадают в выборку; с ростом объема выборки растет и число различающихся элементов в ней (в нашем случае — число разных ПСГК). Этот рост числа разных элементов $\hat{v}(N)$ с ростом объема выборки N (рост «словаря») описывается формулой Калинина (2): следует подчеркнуть, что она верна именно для того случая, когда выборка объема N взята из той же статистической совокупности, что и «базовая» выборка объема N_0 .

Этим обстоятельством мы и воспользовались при построении критерия различия двух выборок. Пусть у нас есть две выборки объемов N_1 и N_2 со «словарями» $\hat{v}(N_1)$ и $\hat{v}(N_2)$. Объединим эти выборки в одну общую выборку, просуммировав частоты всех встречающихся в них элементов (в нашем случае — ПСГК; если какой-либо элемент встретится только в одной из выборок, его частоту оставляем без изменения). Образуется новая суммарная выборка объемом $N_0 = N_1 + N_2$, с объемом «словаря» $\hat{v}(N_0)$ и частотным спектром $\{\hat{v}_j(N_0); j=1,2,\dots\}$ (т. е. набором чисел $\hat{v}_j(N_0)$). Теперь по формуле (2) можно вычислить ожидаемые значения объема «словаря» $v(N_1)$ и $v(N_2)$ для выборок исходных объемов N_1 и N_2 и сравнить их с фактически наблюдаемыми величинами $\hat{v}(N_1)$ и $\hat{v}(N_2)$. Если теория оправдается, то выборки можно считать действительно взятыми из одной совокупности; если же разница между $v(N_1)$ и $\hat{v}(N_1)$, а также между $v(N_2)$ и $\hat{v}(N_2)$ будет большой, то эту гипотезу следует отвергнуть.

Но что считать большой, а что — маленькой разницей? Тут естественно встает вопрос о доверительных интервалах. Математический анализ показывает²⁶, что дисперсия разности $\delta(N) = v(N) - \hat{v}(N)$, где $v(N)$ — прогноз

²⁶ Ю. К. Орлов, Р. Я. Читашвили. Проверка статистической однородности...

по формуле (2), а $\hat{v}(N)$ — фактически наблюдаемый объем «словаря» на подвыборке (т. е. такой выборке, которая является частью большей выборки) объемом N из выборки объемом N_0 , равна

$$\sigma^2 \delta(N) = \sum_{j=1}^{\infty} \left(1 - \left(1 - \frac{N}{N_0} \right)^j \right) \left(1 - \frac{N}{N_0} \right)^j \hat{v}_j(N_0) \quad (5)$$

Доверительный интервал для разности $\delta(N)$ равен (для уровня доверительной вероятности 0,95) $\pm 1,96 \sigma$.

В качестве примера проанализируем результат объединения выборок I и II. Образовалась новая выборка объема $N_{I,II} = N_I + N_{II} = 915 + 888 = 1803$; со «словарем» $\hat{v}(N_{I,II}) = 246$ и частотным спектром $\hat{v}_1(N_{I,II}) = 75$; $\hat{v}_2(N_{I,II}) = 43$; $\hat{v}_3(N_{I,II}) = 24$ и т. д. Если этот спектр подставить в формулу Калинина (2), приняв $N_0 = 1803$, $N = 915$ и $\hat{v}(N_0) = 246$, то получим $v(915) = 194,24$, что на 2,24 больше действительного «словаря» на выборке I ($\hat{v}(915) = 192$). Аналогичный расчет для выборки II дает $v(888) = 191,90$, что на 1,10 меньше действительного значения $\hat{v}(888) = 193$. Полученные расхождения чрезвычайно малы и, безусловно, могут быть объяснены случайными причинами, однако для полноты картины вычислим доверительный интервал для данного случая.

Учитывая, что объемы N_I и N_{II} очень близки друг к другу, можно вычислить одно общее значение $\sigma^2 \delta(N)$, полагая $N = \frac{1}{2} N_{I,II} = 901,5$. При

этом $\left(1 - \frac{N}{N_0} \right) = 0,5$; процесс вычисления представлен в табл. 3 (см. табл. 3).

Таблица 3

j	$0,5^j$	$(1-0,5^j) 0,5$	$\hat{v}_j(N_{I,II})$	$[3] \times [4]$	Σ
1	0,5	0,25	75	18,25	18,25
2	0,25	0,1875	43	8,0625	26,8125
3	0,125	0,1094	24	2,6256	29,4381
4	0,0625	0,0586	15	0,8790	30,3171
5	0,0313	0,0303	17	0,5151	30,8322
6	0,0156	0,0154	9	0,1386	30,9708
7	0,0078	0,0077	9	0,0693	31,0401
8	0,0039	0,0039	3	0,0117	31,0518
9	0,0020	0,0020	1	0,0020	31,0538
10	0,0010	0,0010	4	0,0040	31,0578
11	0,0005	0,0005	5	0,0025	31,0603
12	0,0002	0,0002	3	0,0006	31,0609
13	0,0001	0,0001	1	0,0001	31,0610

Дальнейшие члены суммы в столбце 5 очень малы и ими можно пренебречь, приняв последнее число в столбце 6 за значение $\sigma^2 \delta(N)$; тогда доверительный интервал для $\delta(N)$ равен $1,96 \sqrt{31,06} = 10,92$, что значительно больше по абсолютному значению наблюдаемых разностей $\delta(N_I) = 2,24$ и $\delta(N_{II}) = 1,10$. Таким образом, подтверждается гипотеза о том, что выборки I и II действительно выбраны из общей статистической совокупности.

Результаты аналогичных вычислений для всех 10-ти обследованных пар выборок приведены в таблице 4 (см. табл. 4).

Характерной особенностью данного способа вычислений является наличие двух ответов на основной вопрос в последнем столбце, при том в ряде случаев ответы противоречат друг другу. Только для двух пар выборок — (I, II) и (III, IV) совпадают положительные ответы (напомним, что каждая из этих выборок взята из заведомо одного текста!) и лишь для одной пары (I, III) совпадают отрицательные ответы. Правда, из некоторых общих соображений наличие хотя бы одного отрицательного ответа можно считать достаточным, чтобы отвергнуть гипотезу о том, что данная пара выборок взята из одной

Таблица 4

Пара выборки	N_0	$\hat{v}(N_0)$	$\hat{v}(N_1)$ $\hat{v}(N_2)$	$v(N_1)$ $v(N_2)$	$\delta(N_1)$ $\delta(N_2)$	Доверитель- ный интер- вал $1,96 \sigma$	Можно ли счи- тать данную па- ру выборок взятой из одной совокупности?
(I, II)	1803	246	192 193	194,24 191,90	2,24 — 1,10	$\pm 10,77$	да да
(I, III)	1820	263	192 219	206,25 205,40	14,25 — 13,60	$\pm 11,26$	нет нет
(I, IV)	1799	270	192 218	209,85 206,95	17,85 — 11,05	$\pm 11,63$	нет да
(I, V)	1841	261	192 204	207,69 207,21	15,69 3,21	$\pm 11,03$	нет да
(II, III)	1793	265	193 219	207,36 208,88	14,46 — 10,12	$\pm 11,28$	нет да
(II, IV)	1772	273	193 218	207,30 206,92	14,30 — 11,08	$\pm 11,83$	нет да
(II, V)	1814	257	193 204	204,25 207,38	11,25 3,38	$\pm 10,74$	нет да
(III, IV)	1789	279	219 218	218,87 216,88	— 0,13 — 1,12	$\pm 11,68$	да да
(III, V)	1831	267	219 204	213,53 215,26	— 5,47 11,26	$\pm 10,80$	да нет
(IV, V)	1810	270	218 204	217,09 213,40	13,09 — 4,60	$\pm 11,13$	нет да

совокупности, но все же хотелось бы иметь единую меру степени статистической близости двух выборок друг к другу.

В качестве такой меры можно использовать квадратичную форму:

$$c = \frac{1}{1-r^2} \left(\frac{(\delta N_1)^2}{\sigma_1^2} - 2r \frac{\delta(N_1) \delta(N_2)}{\sigma_1 \sigma_2} + \frac{(\delta(N_2))^2}{\sigma_2^2} \right) \quad (6)$$

где

$$r = - \frac{1}{\sigma_1 \sigma_2} \left(\hat{v}(N_0) - v \left(N_0 - \frac{N_1 N_2}{N_0} \right) \right)$$

в частном случае $N_1 = N_2 = \frac{1}{2} N_0$

$$r = - \frac{\hat{v}(N_0) - v \left(\frac{3}{4} N_0 \right)}{\sigma_1 \sigma_2} = - \frac{1}{\sigma_1 \sigma_2} \sum_{j=1}^{\infty} 0,25^j \hat{v}_j(N_0)$$

Величина c для выборок, взятых из одной совокупности, имеет распределение χ^2 (хиквадрат) с двумя степенями свободы. Это позволяет, вычислив c , определить вероятность Q того, что наша пара выборок выбрана из одной статистической совокупности.²⁷ Распределение χ^2 с двумя степенями свободы приведено в таблице 5.

Т а б л и ц а 5

c	q	c	q	c	q
0,0010	0,9995	0,446	1,80	4,605	0,100
0,0020	0,9990	0,713	0,70	5,991	0,050
0,0100	0,9950	1,022	0,60	7,378	0,025
0,0201	0,9900	1,386	0,50	9,210	0,010
0,0506	0,9750	1,833	0,40	10,597	0,005
0,1030	0,9500	2,408	0,30	13,816	0,001
0,2110	0,9000	3,219	0,20	15,202	0,0005

В качестве примера вычислим величину C и определим Q для пары выборок I, II. Сперва найдем коэффициент корреляции r , для простоты вычислений объемы выборок в данном случае мы принимаем равными друг другу:

j	$0,25^j$	$\hat{v}_j(N_0)$	$0,25^j \hat{v}_j(N_0)$	$\cdot \Sigma$
1	0,25	75	18,75	18,75
2	0,0625	43	2,6875	21,4375
3	0,0156	24	0,3744	21,8119
4	0,0039	15	0,0585	21,8704
5	0,0010	17	0,0170	21,8874
6	0,0002	9	0,0018	21,8892
7	0,0001	9	0,0009	21,8901

²⁷ Строго говоря, величина Q имеет несколько иной смысл, но в данном случае можно принять наше определение.

Дальнейшее наращивание числа членов суммы существенно изменить результат уже не может. Полученное число 21,89 нужно разделить на произведение $\sigma_1 \sigma_2$, которое в общем случае определяется по формуле (5); в нашем случае мы принимаем эти величины равными друг другу (в силу чрезвычайно малого отличия объемов выборок друг от друга), их произведения (т. е. квадрат) равен 31,06 (см. табл. 3). Отсюда

$$r = -\frac{21,89}{31,06} = -0,7048$$

Все остальные величины, входящие в формулу (6) уже известны, при этом считаем $\sigma_1^2 = \sigma_2^2 = \sigma^2 = 31,06$; $\delta(N_1)$ и $\delta(N_2)$ берем из таблицы 4.

$$c = \frac{1}{1 - (-0,7048)^2} \left(\frac{2,24^2}{31,06} - 2(-0,7048) \frac{2,24 \cdot (-1,10)}{31,06} + \frac{(-1,10)^2}{31,06} \right) = 0,1762$$

Из таблицы 5 находим, что эта величина лежит между величинами 0,1030 и 0,2110, которым соответствуют вероятности Q 0,95 и 0,90 соответственно. Это значит, что вероятность того, что наши две выборки, I и II, выбраны из единой генеральной совокупности, лежит между этими величинами.

Аналогичные вычисления для всех остальных пар выборок собраны в таблице 6.

Т а б л и ц а 6

Пары выборки	c	Интервал q
(I, II)	0,1762	0,950—0,900
(I, III)	6,9050	0,050—0,025
(I, IV)	18,9185	<0,0005
(I, V)	22,8019	<0,0005
(II, III)	6,2307	0,050—0,025
(II, IV)	5,5710	0,100—0,050
(II, V)	12,6069	0,005—0,001
(III, IV)	0,0669	0,975—0,950
(III, V)	4,5967	0,200—0,100
(IV, V)	6,5562	0,050—0,025

Как видно из таблицы, высокие вероятности Q обнаруживают только две пары выборок — (I, II) и (III, IV), каждая из которых выбрана заведомо из одного текста. Все остальные пары выборок, включая и те, в которые входит контрольная выборка V, заведомо отличная от остальных текстов, обнаруживают весьма малые вероятности быть выбранными из общей генеральной совокупности. Это значит, что тексты СЛ и ИВ обнаруживают примерно такие же статистические отличия друг от друга, как и от сочинения историка царя Давида.

С содержательной точки зрения это следует интерпретировать как весьма малую вероятность того, что тексты СЛ и ИВ принадлежат одному автору. Иными словами, проведенный нами количественный анализ не подтверждает генетического единства рассматриваемых отрезков 1156—1207 и 1207—1317. Конечно, не исключается возможность их общей редакции, которая, придав им черты некоторого внешнего сходства, тем не менее не изменила статистической структуры используемых в них ПСГК.

В заключение рассмотрим один вопрос, который, возможно, уже беспокоит читателя. Получены некоторые формальные числовые показатели, которые характеризуют степень статистической близости (или статистического различия) текстов. Но в чем именно эта близость (или эти различия) заключаются? Каковы содержательные отличия этих текстов друг от друга, наличие которых выявляет статистический анализ?

Как ни странно, но ответ на такой, казалось бы, вполне законный вопрос, в данном случае дать в принципе невозможно. Нельзя сказать, например, что для текстов СЛ характерны такие-то ПСГК, а для текстов ИВ — такие-то. Чтобы читатель мог почувствовать природу обнаруживаемых различий, проведем более детальный их анализ.

Возьмем пару выборок, сильно (по нашим вычислениям) отличающихся друг от друга, например, I и IV ($c = 18,92$; $Q < 0,0005$) и проанализируем. За счет чего получается разница между прогнозами $\delta(N_I)$ и $\delta(N_{IV})$ по формуле Калинина (2) с объема $N_{I,IV} = N_I + N_{IV} = 1772$ на объемы N_I ($\delta(N_I)$) и N_{IV} ($\delta(N_{IV})$) в табл. 4). Для этого вычислим ожидаемые значения разностных спектров $v_j(N_{I-IV})$ и $v_j(N_{IV-I})$ ($j = 1, 2 \dots$). Разностные спектры двух выборок объемом N_1 и N_2 образуются из чисел $v_j(N_{1-2})$, каждое из которых обозначает число разных элементов, каждый из которых встретился ровно j раз в выборке N_1 , ни разу не встретившись в выборке N_2 , и чисел $v_j(N_{2-1})$, каждое из которых обозначает число разных элементов, каждый из которых встретился ровно j раз на выборке N_2 , ни разу не встретившись на выборке N_1 . Именно сумма всех членов разностного спектра образует ту «прибавку» «словаря», которая образуется при объединении выборок (например, при объединении выборок I и IV объем «словаря» нарастает со 192 до 270, см. табл. 1 и 4).

Если известен частотный спектр объединенной выборки (в нашем случае (I, IV), то можно теоретически вычислить ожидаемые разностные спектры составляющих ее выборок в предположении, что эти выборки выбраны действительно из одной совокупности²⁸.

$$v_j(N_{1-2}) = \left(\frac{N_1}{N_1 + N_2} \right)^j \hat{v}_j(N_1 + N_2) = \left(\frac{N_1}{N_0} \right)^j \hat{v}_j(N_0),$$

где

$$N_0 = N_1 + N_2 \quad (7)$$

Дисперсия членов разностного спектра при этом равна:

²⁸ В. М. Калинин. Функционалы, связанные с распределением...

$$\sigma^2 v_j (N_{1-2}) = \left(\frac{N_1}{N_0} \right)^j \left(1 - \left(\frac{N_1}{N_2} \right)^j \right) \hat{v}_j (N_0) \quad (8)$$

Полуширина доверительного интервала, как обычно, определяется как $\pm 1,96 \sigma$.

Вычислим ожидаемые разностные спектры для выборок I и IV по данным их объединения друг с другом и сравним их с фактическими разностным спектрами этих выборок. При этом, для упрощения вычислений, будем предполагать, что $N_I = N_{IV} = 899,5$ и $\frac{N_I}{N_{I,IV}} = \frac{N_{II}}{N_{IV}} = 0,5$ (точный подсчет показал, что разница между ним и нашим упрощением весьма невелика). (см. табл. 7).

Значимые отклонения Δ_I и Δ_{IV} фактических значений $\hat{v}_j (N_{I-IV})$ и $\hat{v}_j (N_{IV-I})$ от теоретических вычислений $v_j (N_{I-IV}) = v_j (N_{IV-I})$ (отмечены в таблице звездочками*. Легко видеть, что самые большие отклонения наблюдаются на одноразовых ПСГК ($j=1$); $\Delta_I = 11$, $\Delta_{IV} = -12$). Отсюда понятна пезакопность вопроса: какие из этих однократно употребленных ПСГК являются «лишними», а какие «характерными» для того или иного текста? Используемый метод чувствителен только к их количеству, качественно же все они совершенно равноправны.

Правда, с ростом j появляется возможность качественного анализа наблюдаемых расхождений. Так, например, из таблицы 7 видно, что в выборке I имеется один 11-разовый элемент ($j=11$), которого нет в выборке IV, а в выборке IV — 2 таких элемента, которых нет в выборке I. Но тут мы уже находимся в зоне действия обычных статистических методов, фиксирующих достоверность различий между частотами достаточно частных элементов; вклад же их в общий прирост объема «словаря» при объединении наших выборок очень невелик.

На первый взгляд, мы сталкиваемся с парадоксальным явлением: анализ употребительности частых элементов не привел к сколь-нибудь отчетливым результатам, различия между выборками «потонули» в широких доверительных интервалах; в то же время использованный в данной работе метод, чувствительный, в основном, к употребительности редких элементов, выявил очень четкую картину, а доверительные интервалы оказались узкими.

По-видимому, существующие языковые нормы, а также вариации этих норм, действующие в зоне наиболее употребительных элементов, таковы, что тонкие индивидуальные различия, характеризующие авторский стиль, в ряде случаев просто не выявляются на фоне этих норм и их вариаций. Эти различия могут лежать именно в области редких элементов, общего их разнообразия, что и выявляет использованный в данной работе анализ. Так, например, четко фиксируемая разница между текстами СЛ и ИВ заключается в том, что в выборках III и IV из ИВ больше разных ПСГК, чем в таких же по объему выборках I и II из СЛ, и это различие статистически значимо (см. табл. 2), оно устойчиво фиксируется для всех «перекрестных» пар выборок (I, III); (II, III); (I, IV); (II, IV), когда одна выборка берется из СЛ, а другая — из ИВ.

Таблица 7

j	$0,5'$	$0,5' (1-0,5')$	$\hat{v} (N_{I,IV})$	$v_j (N_{I-IV}) =$ $= v_j (N_{IV-I})$	σ^2	$1,96 \sigma$	$\hat{v}_j (N_{I-IV})$	Δ_I	$\hat{v}_j (N_{IV-I})$	Δ_{IV}
1	0,5	0,25	94	47	23,5	$\pm 9,5015$	36*	11*	59*	- 12*
1	0,25	0,1875	38	9,5	7,125	$\pm 5,2318$	8	1,5	8	1,5
3	0,125	0,1094	26	3,25	2,8414	$\pm 3,3056$	4	0,75	5	1,75
4	0,0625	0,0586	19	1,1875	1,1134	$\pm 2,0681$	2	0,81	4*	-2,81*
5	0,0312	0,0303	11	0,3437	0,3333	$\pm 1,1315$	0	0,34	1	0,66
6	0,0156	0,0154	13	0,2031	0,2002	$\pm 0,8770$	0	0,20	1	0,80
7	0,0078	0,0078	9	0,0703	1,0703	$\pm 0,5193$	0	0,07	0	0,07
8	0,0039	0,0039	6	0,0234	0,0234	$\pm 0,2998$	0	0,02	0	0,02
9	0,0020	0,0020	3	0,0060	0,0060	$\pm 0,1518$	0	0,01	0	0,01
10	0,0010	0,0010	2	0,0020	0,0020	$\pm 0,0877$	0	0,002	0	0,002
11	0,0005	0,0005	5	0,0025	0,0025	$\pm 0,0980$	1*	1,00*	2*	1,997*

Может показаться странным, что для объема («словарного запаса» v (N)) и для числа разных редко встречающихся ПСГК v_j (N) получились такие узкие доверительные интервалы, в то время как в зоне частых ПСГК доверительные интервалы получились широкими. На наглядно-содежательном уровне этот кажущийся парадокс можно объяснить следующим образом: появление каждого нового, ранее не встречавшегося в тексте ПСГК представляет маловероятное событие, и, когда нас интересует число таких событий, то появление значительного числа «лишних» (сверх ожидаемого) событий оказывается очень маловероятным. Если же эти «лишние» события все же произошли, то им следует приписать не случайное происхождение (т. е. различие в тех статистических совокупностях, из которых взяты анализируемые выборки). Формальный анализ устойчивости числа редких событий в относительно малых выборках можно посмотреть в работах²⁹.

Здесь следует сказать о проблеме, которая несколько выходит за рамки непосредственной задачи данной работы. При проведении нашего анализа мы исходили из гипотезы о том, что статистика ПСГК устойчива, индивидуальна для данного автора, при переходе же к другому автору она меняется. Как ни правдоподобно выглядит эта гипотеза, она нуждается в проверке. Поэтому в данном исследовании было просчитано пять элементарных выборок и десять их парных сочетаний друг с другом, чтобы убедиться во взаимной непротиворечивости получаемых оценок. Однако, для того, чтобы данный метод можно было бы применять уверенно в тех или иных случаях, нужно предварительно убедиться в действительной справедливости этой гипотезы, для чего необходим широкий «фронтальный» обсчет разнообразного материала, авторская принадлежность которого точно известна. Только после того, как будет выяснена действительная устойчивость статистики ПСГК внутри разных текстов одного автора и ее изменение при переходе к другому автору, метод можно будет применять без организации специальных мер по контролю получаемых результатов.

²⁹ Ю. К. Орлов, Р. Я. Читашвили. О распределении частотного спектра в малых выборках из распределений с большим числом возможных событий. — Сообщения АН ГССР, 108, № 2, 1982; Ю. К. Орлов, Р. Я. Читашвили. Некоторые проблемы статистического оценивания в относительно малых выборках. Сообщения АН ГССР, 108, № 3, 1982.

პირველი კვირეტი

ბეგრის მნიშვნელობისათვის „ფაქტობრივ დაფიქსირებულ“

სამეცნიერო ლიტერატურაში „ფაქტობრივ დაფიქსირებულ“¹ თუ „ფაქტობრივ საბუთის“ სახელწოდებით ცნობილი ძველი ერთ-ერთი უძველესი წერილობითი წყაროა, რომელშიც დაცულია ვალდებულებითი სამართლის უაღრესად მნიშვნელოვანი კატეგორიები. აღრეფოდალური ხანიდან ანალოგიური ხასიათის ძეგლები სამწუხაროდ აღარ შემოგვრჩა. ალბათ ამიტომაცაა, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ფაქტობრივ დაფიქსირებულ მეთისმეტად დიდი დატვირთვა აქვს, იმდენად დიდი, რომ აღრეფოდალური ხანის ექსპლუატაციის ფორმებსა თუ ნორმაზე მსჯელობა თითქმის მთლიანად აღნიშნული საბუთის მიხედვით წარმოებს. თვით ძეგლი, როგორც მისმა ანალიზმა ცხადყო, აშკარად ვერ უძლებს ასეთ დატვირთვას. მასში არათუ სრულად ვერ აისახა არსებული საგადასახადო პრაქტიკა, საგლეხო ვალდებულებათა ძირითადი ფორმებიც არ არის წარმოდგენილი.

დავიწყეთ შრომითი ბეგრით. საბუთი მის შესახებ შემდეგ ცნობას გვაწვდის: „დავიდევ ერთი დღე ანეული ციხისა ბეგარი, ერთი დღე სამკალი, ერთი დღე სალენჯავი“.

ფაქტობრივ დაფიქსირებულ „ციხის ბეგარი“ სამეცნიერო ლიტერატურაში ბეგრის ისეთივე დამოუკიდებელ სახედაა წარმოდგენილი, როგორიცაა „ანეული“, „სამკალი“ და „სალენჯავი“².

აღნიშნულ განმარტებებს თუ გავიზიარებთ, არ შეიძლება არ დაგვაფიქროს „ციხისა ბეგრის“ მეტად უადგილო ნუმერაციამ. „ციხისა ბეგარი“ თუ

¹ უახლეს გამოცემებში ძველი წარმოდგენილია რამდენიმე დოკუმენტის სახით. ი. დოლიძემ იგი ორ ნაწილად გაყო (ქართული სამართლის ძეგლები, 1965, გვ. 3—5), საურმაგ კაკაბაძემ კი სამად, თუმცა მას საერთო სათაურიც შეუნარჩუნა (Грузинские документы IX—XV вв., 1982, გვ. 7—9). გამოცემები სამართლიანად შენიშნავენ, რომ XV ს-ის ხელნაწერში გაერთიანებულია ორი სხვადასხვა შინაარსის საბუთი, რომელთა შორის ჩართულია მათგან სრულიად დამოუკიდებელი ნასყიდობის სიგელის ფრაგმენტი. აღსანიშნავია ისიც, რომ დასახელებულ გამოცემებში გვხვდება არაერთი მნიშვნელოვანი განსხვავება, როგორც ძეგლის რეკონსტრუქციის, ისე მისი ცალკეული ნაწილების დაათვალიერებისა თუ დათარიღების თვალსაზრისით. ამასთან რედაქციული ხასიათის შენიშვნები არ არის საქმარისი იმისათვის, რომ ვირწმუნოთ რომელიმე მათგანის სისწორე. აღნიშნულის გამო, ამჟამად უმჯობესად ვცანი საბუთი დამემწეებინა ძველი, შესაძლოა, მართლაც მეტად პირობითი, მაგრამ სამეცნიერო ლიტერატურაში ფართოდ დამკვიდრებული სახელწოდებით.

² „გლეხს მართებს ერთ დღეს სამკალში მუშაობა, ერთი დღე ლეწვაზე, ერთი დღე ციხის მშენებლობაზე და სხვ.“ — მ. ლორთქიფანიძე, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა (VI—XIII ს. დამდევამდე) კრებულში, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ. 48. („ანეული, მკა, ლეწვა, ციხის ბეგარა“) — მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XIII საუკუნეებში (სოციალ-ეკონომიური ნარკვევი), თბ., 1970, გვ. 22.

ციხის მშენებლობაზე მუშაობას გულისხმობს, მაშინ რატომღა იგი ასე არაბუნებრივად შეჭრილი მისგან სრულიად განსხვავებულ, მაგრამ თავისთავად უაღრესად თანმიმდევრულ შრომით ციკლში? „ერთი დღე ანეული“ (ცხადია, ერთ დღეს ანეულზე ხვნის ვალდებულება. შემდეგ მოდის „ციხისა ბეგარი“ (ტრადიციული ინტერპრეტაციით აქ აშკარად უადგილო), რასაც (ამჟერად უკვე რიგის სრული დაცვით) მოსდევს ანეულის შემდგომი სამინდვრე სამუშაოები — მკა და ლეწვა. „ციხისა ბეგარი“ შრომითი ვალდებულების დამოუკიდებელი და კონკრეტული ფორმა რომ იყოს, ეჭვი არ არის, საბუთის შემდგენელი მას სხვა ადგილს მიუჩენდა — ცხევერელთა ვალდებულებები აღნიშნულით არ მთავრდება და მას შეეძლო გაცილებით მოხერხებულ კონტექსტში შეეტანა იგი.

როგორც ირკვევა, ტექსტში ყველა სიტყვა თავის ადგილზეა და არც არავითარ შეუსაბამობასთან არა გვაქვს საქმე, რადგან „ციხისა ბეგარი“ შრომითი ბეგრის რაიმე კონკრეტული ფორმა (ციხის მშენებლობა ან ციხის სარემონტო სამუშაოები) კი არ არის, არამედ საკმაოდ ფართო შინაარსის საგლეზო ვალდებულება. საბუთი განმარტავს, რომ „ერთი დღე ანეული“ არის სწორედ „ციხისა ბეგარი“. („...„ ერთი დღე ანეული ციხისა ბეგარი“) რაც შეეხება დანარჩენ ორს — მკასა და ლეწვას, აქ უკვე დაბეგვრის საფუძველზე ხელახალი მითითება საჭირო აღარ არის, თავისთავად იგულისხმება, რომ ისინიც საციხო ბეგარაში იყრიან თავს და საბოლოოდ ყველანი ერთად „ციხისა ბეგარის“ შინაარსს ქმნიან.

„ციხისა ბეგარის“ ასეთი განმარტება უფრო გასაგები ხდება კონტექსტით. კონტექსტი კი იქმნება საბუთის უკვე განხილული და საწყისი ნაწილების გაერთიანებით, რომლებიც ძეგლში უშუალოდაც ებმიან ერთმანეთს.

„დაუწყე ჩემსა მამულსა შიგან ციხესა გება, დაუდგი ხევისა კერძოდ უკეთესი კოშკი შიგნით და გარეთ უკეთესი სახიზნო ცხევერელთა ჰქონდეს, დავიდევ ერთი დღე ანეული ციხისა ბეგარი, ერთი დღე სამკალი, ერთი დღე სალეწავი“.

ბეგრის დადების წიგნში ციხის აშენების ფაქტის აღნიშვნა შემთხვევითი არაა. უციხოდ საციხო ბეგარას ვერც დააწესებდნენ. საჭირო შემთხვევაში ციხეს იყენებდა არა მარტო მისი პატრონი — მიქაელ მემღვიმე, არამედ მთელი სოფელი („გარეთ უკეთესი სახიზნო ცხევერელთა ჰქონდეს“). ციხით სარგებლობისათვის სოფელს ავალდებულებენ იქისროს „ციხისა ბეგარი“, რომელიც მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში ცხევერელთა სამინდვრე სამუშაოებში (ხენა, მკა, ლეწვა) ვლინდება. გამორიცხული არ არის, სხვა შემთხვევაში საციხო ბეგრის სახით გლეხობას ნატურალური პროდუქტები ან ფული გაეღო³.

ამრიგად, ფავენელთა საბუთის მიხედვით, „ციხისა ბეგარი“ წარმოადგენს ციხით სარგებლობის საზღაურს და გულისხმობს ცხევერელთა სამდლიან შრომით ბეგარას მონასტრის სასარგებლოდ. ამავე დროს საეჭვოა, „ციხისა ბეგარი“ ცხევერელთა საბატონო შრომის ერთადერთი ფორმა ყოფილიყო, --- ძნელი

³ „არკონის სიგელის“ ერთ-ერთ ხელრთვაში ლაპარაკია „ატენის ციხის სათხოვარზე“ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 67). „ციხის სათხოვარი“ და ფავენელთა საბუთის „ციხისა ბეგარი“ არსებითად ერთი და იგივე უნდა იყოს, მაგრამ ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით „სათხოვარში“ შრომითი ბეგარი არ უნდა იგულისხმებოდეს.

6. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983, № 2

წარმოსადგენია რომ სოფელი ციხის აშენებამდე არავითარ შრომით ვალდებული არ ასრულებდა პატრონის სასარგებლოდ.

განვიხილოთ საბუთის მომდევნო მონაკვეთი.

„წელიწადსა შიგან ერთი დღე ნადირობა არის, ბეგარა ჩუენი მოსაცემელი, კაცისა თავისა: ორ-ორი ჯამი შეჰამანდი, ორ-ორი, პური, ორ-ორი პირი ღვინო“.

ნადირობას ჯერჯერობით თავი დავანებოთ.

საქართველოში პურისა და ღვინის გადასახადი ფეოდალიზმის მთელ მანძილზე იყო ნატურალური რენტის არსებითი ნაწილი, მაგრამ ფაქტობრივად საბუთის მიხედვით გლეხობა აღნიშნულ პროდუქტებს იხდის ისეთი ფორმითა და მოცულობით რომ საეკვოა მათში პურისა და ღვინის ტრადიციული და ძირითადი გამოსაღებები — დალა და კულუხი იგულისხმებოდა.

იგივეს თქმა შეიძლება შეჰამანდზეც. მ. ბერძნიშვილი თვლის, რომ საბუთის მიხედვით ფისკალური მოხელე-მეჭამე⁴, კრებდა „კაცისა თავსა ორ-ორ ჯამ შეჰამადს“. „რას მოხმარებოდა იმდენი ორ-ორი ჯამი შეჰამანდი, რამდენი კომლიც იყო სოფელში?“ — კითხულობს ავტორი და იქვე პასუხობს: „ამ გადასახადის გადახდაში გარკვეული მორიგეობა იქნებოდა დაწესებული იმგვარად, რომ უზრუნველყოფილი ყოფილიყო შეჰამანდის ყოველდღიური დინება საბატონო სამზარეულოში“⁵.

საქმე რომ ნატურალური რენტის ძირითად ფორმებს ეხებოდეს, რა დასკვნაც გამომდინარეობს მოტანილი ციტატიდან, ორი ჯამი შეჰამადი, ორი პური და ორი პირი ღვინო თითო კომლზე, გადასახადის წარმოდგენილად დაბალი ნორმა იქნებოდა ადრეფეოდალური ხანისთვისაც კი. საბუთში ლაპარაკია არა ნედლეულზე ან ნახევარფაბრიკატზე, არამედ მზა საკვებ პროდუქტზე, რაც აშკარას ხდის, რომ იგი სახელდახელო მოხმარებისათვის განკუთვნილი. გარკვეული დანიშნულების ერთჯერადი გამოსაღები იყო. ღალის, კულუხისა და სხვა პროდუქტების გადასახდელად სპეციალური საწყაოები არსებობდა. ცალობით⁶ მხოლოდ ისეთი პროდუქტის აღრიცხვა ხერხდება, რისი დათვლაც შეიძლება. ასეთებია სწორედ ფაქტობრივად საბუთის პური, (ორი პური) შეჰამადი (ორი ჯამი შეჰამადი) და ღვინო (ორი პირი⁷ ღვინო).

ამრიგად, ფაქტობრივად საბუთის პროდუქტადი გამოსაღები უშუალოდ საგლეხო მიწათმფლობელობასთან დაკავშირებულ ნატურალურ რენტას არ უნდა წარმოადგენდეს. მისი შინაარსის გასაჩვენებლად ვფიქრობ, გასაღებს იძლევა ჩემს მიერ ზემოთ მიტოვებული სანადირო ბეგარა.

ერთი შეხედვით გადასახადების ნომენკლატურა და რიგი საბუთის ამ ნაწილშიც დარღვეულია — სანადირო ბეგარას (თუ მას პირდაპირი მნიშვნელო-

⁴ საბუთის განსახილველ მონაკვეთში მეჭამე უშუალოდ არაა ნახსენები, იგი აქ შემოტანილია ჯამის მეჭამესთან ასოციაციის საფუძველზე.

⁵ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

⁶ ცხადია, ამ შემთხვევაში მხედველობაში არა მაქვს „ცალი“, როგორც მეტროლოგიური ერთეული. ამ უკანასკნელის შესახებ იხ. მ. ბერძნიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, დანართი, თბ., 1957, გვ. 49.

⁷ „პირი ღვინო“ იქნებ როგორღაც უკავშირდებოდეს „პირის მწდეს“, რომელიც ძველ ქართულში მერიქიყვს ნიშნავდა (ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 341). შესაბამისად „პირი ღვინო“ შესაძლოა ერთ სასმისს, ან მაქსიმუმ, ერთ ხელადა ღვინოს გულისხმობდა, რამდენადაც მერიქიყვს უფრო მოზრდილ საწყაოსთან საქმე აღარ ჰქონდა.

ბით გავიგებთ) უშუალოდ მოსდევს ნატურალური გამოსაღებები. მაგრამ ყველაფერი გასაგები გახდება თუ დავუშვებთ, რომ ის, რასაც გლეხობა იხდიდა ნატურალური პროდუქტებით (შეჭამადი, პური, ღვინო). წარმოადგენდა სწორედ ცხევერელთა სანადირო ბეგარას.

მართლაც, რას უნდა ნიშნავდეს, რა კონკრეტულ ვალდებულებებს უნდა გულისხმობდეს ცხევერელთათვის „წელიწადსა შიგან ერთი დღე ნადირობა“. ლაშქარ-ნადირობა, როგორც ცნობილია, ფეოდალურ საქართველოში არ წარმოადგენდა საგლეხო ვალდებულებას. ნადირობა ფეოდალთა პრივილეგია იყო. გლეხობის უშუალოდ ნადირობაში მონაწილეობა დამხმარე საქმიანობით (მარეკები და სხვ.) ამოიწურებოდა მხოლოდ. მათთვის „სანადირო ბეგარა“ უწინარეს ყოვლისა მონადირეთათვის განკუთვნილი სამასპინძლო გამოსაღები იყო. ჩვენს კონკრეტულ მავალითზეც „წელიწადსა შიგან ერთი დღე ნადირობა“ სხვა არაფერი უნდა ყოფილიყო, თუ არა სოფლის სამასპინძლო ვალდებულება წელიწადში ერთხელ მონადირეები უზრუნველყო ერთი დღის საჭირო პროდუქტით.

აქ უკვე დგება ფისკალური ერთეულის საკითხი. მ. ბერძნიშვილის მიხედვით ფაენელთა საბუთში ფისკალურ ერთეულს წარმოადგენს „კაცისა თავი“, იგივე ფუძე ანუ შემდეგდროინდელი საკომლო⁸ ასეთსავე მოსაზრებას ავითარებს დ. მუსხელიშვილი⁹. საისტორიო წყაროებში „ფუძისა“ და „კომლის“ შინაარსით, მართლაც, არაერთგზის გვხვდება „ყმა“, „გლეხი“, „კაცი“ და სხვ. ასე, რომ ამ კუთხით ავტორებთან კამათს არ ვაპირებ, მაგრამ რატომღა გამოირიცხული რომ ფაენელთა საბუთში „კაცი“ უწინარეს ყოვლისა ნახშიარი იყოს ამ სიტყვის ძირითადი, პირდაპირი მნიშვნელობით, მით უფრო, რომ მსგავსი მავალითები წყაროებში არცთუ იშვიათად გვხვდება¹⁰. თუ ვარაუდი სწორია, მაშინ „კაცისა თავსა“ იგივე იქნება რაც „თითო კაცს“ ან „თითო კაცზე“, რადგან მსგავს შესატყვისებში (კომლის თავს, ტყვის თავს, გუთნის თავს, დუქნის თავს, თუმნის თავს და ა. შ.) „თავი“ სწორედ აღნიშნული მნიშვნელობითაა ნახშიარი, ყველა შემთხვევაში იგულისხმება, რომ ლაპარაკია თითო კომლზე. ტყვეზე, გუთანზე და ა. შ.¹¹.

ამრიგად, ფაენელთა საბუთში „კაცის“ პირდაპირი მნიშვნელობით გაგებისათვის ვფიქრობ, არავითარი დაბრკოლება არ არსებობს, მაგრამ „კაცში“ თუ

⁸ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

⁹ დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პეროდოზაციისათვის, მაცნე, ისტორიის სტრია, № IV, 1980, გვ. 160.

¹⁰ საილუსტრაციოდ დასტურდამალნი დაცული შემდეგი ცნობაც იკმარება: „მეჩინიებეს აქეს: ქარხანაში რაც ძროხა დაიკვლის იმისი თავი. კაცის თავს დღიურ სამსაში პური, დღიურ სამი თუნგი ღვინო. მთის მეჩინიებს საკლავიც აქეს: კვირაში საკლავი ერთი“ (ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 682).

მოტანილ საბუთში „კაცის თავს“ საკომლოსთან არაფერი აქვს საერთო. სრულიად აშკარაა, რომ „კაცი“ აქ „მეჩინიებს“ ცელის, სამი პური და სამი თუნგი ღვინო კაცის თავზე ანუ თითოეულ მეჩინიზეა გადაკეთილი და წარმოადგენს ამ უკანასკნელის ყოველდღიურ სარგოს.

¹¹ „ტყვე თათარმან თუ ქართველმან რო იყიდოს, სამი მინალთუნი და ერთი აბაზი ტყვის თავს მსყიდველს გამოერთმევს“ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 285), როგორც ვხედავ, აღნიშნული რაოდენობის თანხა მყიდველმა უნდა გაიღოს „ტყვის თავს“ ანუ თითოეულ ტყვეზე „თუ სოფელს გავსცემდეთ, კუამლის თავს (თითოეულ კომლზე გ. ძ.). თითო მარჩილს აიღებდნე (იქვე, გვ. 215); „მსახურის ჯამაგირზედ თუმნის თავს (ყოველ თუმანზე გ. ძ.). ერთი შუარი (იქვე გვ. 215).

„კომლის“ მნიშვნელობას გამოვრიცხავთ, თავისთავად დაგვეყარება „პირდაპირი მინიშნება“, თითქოს სანადირო ბეგრის წინაშე უშუალოდ კომლი გამოდიოდა ფისკალურ ერთეულად. ასეთ შემთხვევაში რა ადგილი შეიძლება მივეუჩინოთ ტექსტში „კაცის თავს“, და რა მიმართებაში შეიძლება იყოს იგი ფისკალურ ერთეულთან?

ვფიქრობ, ცალკეულ კომლს ჯერ არა, მთლიანად სოფელს ევალეობდა მონადირეთა გამასპინძლება იმ ანგარიშით, რომ თითო მონადირეზე, უფრო სწორედ მონადირე ფეოდალის აშალის თითოეულ წევრზე, ანუ „კაცის თავზე“ გაეღო ორ-ორი ჯამი შექამადი, ორ-ორი პური და ორ-ორი პირი ღვინო.

ძირითად ფისკალურ ერთეულზე სანადირო ბეგრის შემდგომი განაწილება უნდა მომხდარიყო უკვე მონადირეთა რიცხვის გათვალისწინებით. საბუთი საზღვრავს ერთი კაცის დღიურ ულუფას და არა სანადირო ბეგრის ნორმას ფუძეზე გაანგარიშებით. სანადირო ბეგრის მოცულობის დასადგენად საჭიროა მონაცემები როგორც საკომლოთა, ისე მონადირეთა რაოდენობის შესახებ, რაზეც საბუთში მინიშნებაც კი არ არის.

ფუძე არა თუ IX საუკუნეში. არამედ გაცილებით ადრეც რომ წარმოადგენდა ფისკალურ ერთეულს სადავო არ უნდა იყოს¹². ამჯერად მხოლოდ იმის თქმა მინდა, რომ ფაენელთა საბუთის „კაცისა თავსა“ აღნიშნული მოსაზრების საილუსტრაციოდ ვერ გამოგვადგება. საბუთი ვფიქრობ, არც იმ დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობას იძლევა, თითქოს მონასტრის წინაშე მხოლოდ სოფელი იყო ვალდებული და არა ცალკეული კომლი¹³. ა. ბოგვერაძის ეს მოსაზრება ემყარება მისსავე სწორ დაკვირვებას იმის შესახებ, რომ შრომითი ბეგარა ფაენელთა დაწერილის მიხედვით სასოფლო ვალდებულება იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ამ მიმართულებით მე უფრო შორსაც მივიღე (ვცდილობ დავამტკიცო, რომ საბუთში ფიქსირებული სხვა საგლებო ვალდებულებებიც უშუალოდ კომლზე კი არა სოფელზე იყო გადაკვეთილი) მაინც ვერ გავიზიარებ ზედმადნიშნულ დასკვნას, რომელიც მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა სწორი თუ დავამტკიცებდით, რომ ცხვეერლები საბუთში აღნიშნულ ვალდებულებათა გარდა სხვას არაფერს უხდიდნენ მონასტერს ან თუ უხდიდნენ, ისევ და ისევ სასოფლოდ და არა კომლობრივ თვით საბუთის მონაცემები ვგონებ, საწინააღმდეგო მოსაზრებას უფრო უნდა უჭერდნენ მხარს.

უწინარეს ყოვლისა, ალბათ საეჭვო არ უნდა იყოს, რომ ცხვეერლები გარკვეული რიგის ვალდებულებებისაგან არც თავიანთი ადრინდელი პატრონის (ფაენელის) ხელში იქნებოდნენ თავისუფალნი. დაუბეგრავ სოფელში მემღვიმე თევდორე 60 ლიტრ ოქრო-ვერცხლს არ მიუწონიდა ფაენელს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ცხვეერელთა ბეგრის ძირითად შინაარსს ქმნიდა ახალ მებატონესთან გადმოყოლილი ძველი ვალდებულებები და არა ახალი მებატონის ხელში დამკვიდრებული ბეგრის ის ორიოდე ფორმა, რომელიც მონასტერმა დააწესა ციხის აშენებასთან დაკავშირებით. გაუგებრობა იმან გამოიწვია რომ საბუთში საგლებო ვალდებულებათა მხოლოდ მცირე ნაწილი მოხვდა და ისიც მაინც-დამაინც „სასოფლო“ და, რაც მთავარია, ეს მცირე ნაწილი, — დამატებითი

¹² საკმარისია ითქვას, რომ პაბიზ იბნ მასლამას ცნობილი „დაცვის სიგელი“ VII ს-ის შუა წლებისათვის დოკუმენტურად გვიდასტურებს ფუძის ფისკალურ ერთეულად არსებობის ფაქტს.

¹³ ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური განვითარება IV—VIII საუკუნეებში, 1979, გვ. 228.

ბეგარა ანუ „სხუი ბეგარა“ სამეცნიერო ლიტერატურაში შეცდომით „თავი ბეგარად“ იქნა გააზრებული.

შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ პროლეტარდი რენტის ძირითადი კომპონენტები „ლალა“, „კულუხი“ და სხვ. განსახილველ საბუთში არ იხსენიება. საფიქრებელია, რომ აღნიშნულ საგლესო ვალდებულებებს სამართლის სხვა ძეგლი აწესრიგებდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ფაენელთა დაწერილს ტრადიციულად პირველ რიგში უნდა განესაზღვრა ისინი.

აქვე მინდა შევნიშნო, რომ ფისკალური ერთეულების მიხედვით სახიფათოა მიწათმფლობელობის ფორმებზე კატეგორიული მსჯელობა, თითქოს სასოფლო გადასახადების ფუნქციონირება სასოფლო-ტერიტორიული თემის არსებობის მოწმობა იყოს და გამორიცხავდეს საკომლო გადასახადებს¹⁴, ხოლო საკომლო მიწათმფლობელობისა და კომლობრივი გადასახადს პრევალირება თემური მიწათმფლობელობის გაქრობას გულისხმობდეს¹⁵.

ქართულ ფეოდალურ საგადასახადო სისტემაში სასოფლო და საკომლო გადასახადები ასე მკვეთრად არასოდეს დაპირისპირებიან ერთმანეთს. პირიქით, ისინი ერთმანეთს მოითხოვდნენ, ერთმანეთს ავსებდნენ. ფეოდალურ საქართველოში საკომლო წარმოდგენდა ძირითად და არა ერთადერთ ფისკალურ ერთეულს. ის ფაქტი, რომ საბოლოო ანგარიშით რენტის ყველა ფორმა კომლზე ნაწილდებოდა, სრულიადაც არ ნიშნავს თითქოს ეს უკანასკნელი უშუალოდაც გამოდიოდა ყოველგვარი ფეოდალური ვალდებულების მიმართ ფისკალურ ერთეულად. ასეთებად წყაროებში საკმაოდ ხშირად ფიგურირებენ: სენიორია, ხევი, სოფელი, „თავი“ (კომლში შემავალ ცალკეულ ოჯახთა უფროსი მამაკაცი) „ქელი“ (კომლის ყველა სრულსაკოვანი მამაკაცი) სასოფლო და საკომლო სახნავ-სათესი მიწა, ვენახი, ბაღი, გამწევი და მეწეველი პირუტყვი და სხვ.

ფისკალურ ერთეულთა სიმრავლის ძირითადი მიზეზი ისაა, რომ მთელ რიგ ფეოდალურ გამოსაღებთა უშუალოდ კომლზე გადაკვეთა ორგანიზაციული თვალსაზრისით ან შეუძლებელი იყო, ან მოუხერხებელი.

ბეგრის სწორედ ერთ-ერთი ასეთი სახე იყო „სამასპინძლო“. აგი ფეოდალურ საქართველოში რამდენიმე ფორმით გვაქვს წარმოდგენილი¹⁶.

მისი ერთ-ერთი ფორმა, რომელიც ეკვი არაა, ტიპიური იყო ჩვენთვის ამჟერად საინტერესო ადრეფეოდალური ხანისათვის გვიან შუა საუკუნეებშიც

¹⁴ ა. ბოგვერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

¹⁵ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 159—160.

¹⁶ გვიან შუა საუკუნეებში სამასპინძლო ორდინარული გამოსაღები იყო. ხშირად გლეხობა მას იხდიდა იმის მიუხედავად, ეწვეოდა თუ არა ბატონი. ასეთი სამასპინძლოს წინაშე ანგარიშვალდებული იყო ზან მთელი სოფელი, ზან ცალკეული საკომლო, ზან კიდევ რამდენიმე კომლი ერთად. „... სამასპინძლო სამს კომლზედ თოხნი ერთი, ბურჯაკი ერთი, კუამლზედ ქათამი. ოც კომლზე ნახევარკოდი ფქვილი, ნახევარკოდი ქერი, ოროლი ჩაფი ტბილი. ამას თუ უნდა წაიღებს თუ უნდა იქ დახარჯავს. „(ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 300) „სამასპინძლოს“ სახელწოდება დაუშვებლად აგრეთვე თარხან გლეხთა საბატონო გამოსაღებს. ასეთი „სამასპინძლო“ როგორც წესი, კომლზე იყო გადაკვეთილი (იხ. გ. აკოფაშვილი, გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობა XVIII ს-ის მეორე ნახევარსა და XIX ს-ის პირველი ნახევრის აღ. საქართველოში, კრებული: ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, გვ. 136. 143). გვხვდება თავდაპირველი შინაარსისაგან მთლიანად დაცლილი „სამასპინძლო“. იგი ისეთი გამოსაღებებისაგან (ჯირი, მურტუკი, ნაბადი, შალვარი, ტყავი, ყისინა, ზმალა, ფარი, ჩოხა და სხვ.) შედგებოდა, რომელთაც აღარაფერი ჰქონდათ საერთო სტუმარ-მასპინძლობასთან.

პასუხობდა სახელწოდებას — დაკავშირებული იყო სტუმრობასთან. სამასპინძლოს ამ „წმინდა“ ფორმის წინაშე, უმეტეს შემთხვევაში ცალკეული კომლი კი არა, მთელი სოფელი იყო პასუხისმგებელი¹⁷. ამ შემთხვევაში სამასპინძლოს სიდიდეს განაპირობებდა სტუმართა რაოდენობა და სტუმრობის ხანგრძლივობა, რომელთაც ფეოდალი წინასწარ და ზუსტად უმეტეს შემთხვევაში ვერ ან იქნებ არც საზღვრავდა. ამიტომაცაა, რომ „სამასპინძლო“ დღეისათვის ჩვენთვის განუსაზღვრელ საგლესო ვალდებულებად რჩება. „განუსაზღვრელი“ სამასპინძლო პრაქტიკაში „მასპინძელთა“ შეძლებით იყო განსაზღვრული. შემთხვევითი არაა, რომ ეს მომენტი წყაროებში ხშირად და ხაზგასმითაა მინიშნებული¹⁸. აღნიშნულის გაუთვალისწინებლად სამასპინძლოს ფაქტობრივი რეალიზაცია ცხადია ვერ მოხერხდებოდა.

შედარება ნათლად გვიჩვენებს, რომ ფაქტობრივად დაწერილში სანადირო ბეგარა (იგივე „სამასპინძლო“) დახლოებით იმავე სინუსტიდაა განსაზღვრული, როგორც მოგვიანო ხანის ანალოგიური ხასიათის ქველებში. განსაზღვრულ საბუთში სტუმრობის ვადაც ზღვარდებულობა (წელიწადში ერთი დღე) და თითოეული სტუმრის დღიური ულუფაც (ორი პური, ორი ჯამი შეჭამადი და ორი პირი ღვინო). ეჭვი არ არის სანადირო ბეგრის გადაკვეთისას შემდეგმეცხვევრელთა შეძლებასაც მიიღებდა მხედველობაში. ამ თვალსაზრისით კიდევ რა შეიძლება მოვთხოვოთ ფაქტობრივად დაწერილს, როცა სამასპინძლოს აღნიშნული ფორმის უფრო ზუსტად რეგლამენტირება ქართულმა ვალდებულებებმა სამართალმა საერთოდ ვერ ბოაზერხა (ან არ ჩათვალა საჭიროდ).

საბუთის ძირითადი ნაწილი მთავრდება წინადადებით: „თუ რამე ცხირელსა ხელოსან გურდსა შესაპოვარი გედვას, აჭმევდე რასა ბეგრობისათვის, ღაესა ნუ გაავლებინებ. სიარული არა შეუძლოს, აიკიდე ზურგსა, მათსა სამძღვარსა შიგან გაიყვანე“.

საწყისი ფრაზა რომ თავდაპირველი ფორმით არ არის წარმოდგენილი და საბუთის შემდგომდროინდელ გადამწერთა დაუდევრობის შედეგია, ვკონებ, საკამათო არ უნდა იყოს. საკამათოა მისი აღდგენის არსებული ვარიანტების სისწორე.

თ. ყორღანიძე და ი. დოლიძე კომენტარების გარეშე აღადგინეს იგი — „ცხირელსა ხელოსან (სა) გუ (ე)რდსა“. საურმაგ კაკაბაძის მიერ აღდგენილ ტექსტში კი კვითხულობთ „ცხირელი(ი)სა ხელოსან (ი)სა გუ(ე)რდსა“¹⁹. აღ-

¹⁷ „აქამდის რომ სოფლებს სამასპინძლოს შეეწერდით ხოლმე საჩვენოდ და ან ვინც ჩვენ გვიასლებოდნენ ხოლმე... ის სამასპინძლოც ამოგვიყვებით...“ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 444) „მორიგის ლაშქრობის განაჩენიდან“ მოტანილი ეს ადგილი ვფიქრობ, საკმაოდ ნათლად არკვევს ფისკალური ერთეულის საკითხს, როცა საჭმევება ისევე „სამასპინძლოს“, რომლის რეალიზაციაც შესატყვისი ფორმით ხდებოდა.

¹⁸ „როდესაც ბატონი თრიალეთზე მიბრძანდების... შეძლებით სამასპინძლო“ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 313) „ბატონის მიბრძანებაზედ შეძლებით სამასპინძლოს გამოლება“ (იქვე, გვ. 304) „...რისაც შეძლებელნი იქნებოდნენ ამ წესით სამასპინძლო უნდა რაიმე მოგვართვან“ (იქვე, გვ. 214) „თუ კელმწიფე ჩამოუდგეს, ცოტას სამასპინძლოთ შემეწიენ“ (ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 585).

¹⁹ Грузинские документы IX—XV вв., перевод и комментарии С. С. Какбадзе, 1982, გვ. 200.

დგენის ეს ვარიანტი გრამატიკული თვალსაზრისით აშკარად მოიკოჭლებს, მაგრამ შინაარსი საკმაოდ გამოკვეთილია, — იგულისხმება რომ ლაპარაკია ცხირელ ხელოსანზე. სამწუხაროდ, მკვლევარი უყურადღებოდ ტოვებს სიტყვას „გუ(ე)რდსა“, რომლის შინაარსზეც მთლიანადაა დამოკიდებული ზემოთ მოტანილი მოსაზრების სისწორე.

შუა საუკუნეებში ცხირეთი საკმაოდ ფართო გეოგრაფიული ერთეული ჩანს, რომელიც აერთიანებდა მთელ რიგ სოფლებს და მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო ცხევერეთსაც²⁰.

შიომღვიმის ცნობილი საბუთებიდან ისიც ცხადი ხდება, რომ ცხირეთი არც IX და არც მომდევნო საუკუნეებში არ შედიოდა აღნიშნული მონასტრის გამგებლობაში, წინააღმდეგ შემთხვევაში შეწირულებებისა თუ შეწირულებათა განახლების სიგელებში მონასტრისად მთლიანად ცხირეთს მოიხსენიებდნენ და არა ცხირეთის ცალკეულ სოფლებს. ამრიგად, მართლაც შეიძლებოდა დავეშვა რომ ფავენელთა სიგელში ლაპარაკია ცხირეთის რომელიღაც მოხელეზე, რომლის „ხელი“ თავისთავად ვრცელდება ცხევერეთზეც, როგორც აღნიშნულ რეგიონში (ცხირეთში) შემავალ ერთეულზე, ერთი დამაეჭვებელი ტოპონიმი რომ არა. XV ს-ის ერთ-ერთ წყალობის სიგელში იხსენიება ცხირეთის გვერდი. მეფე კონსტანტინემ ჭავჭავიშვილებს უბოძა „ცხირეთის გვერდი სრულად და გაერთებით, ხანდაკი და რაც ცხირეთის შესავალი არის სრულად და უკლებლად“²¹. „ცხირელსა ხელოსან გუ(ე)რდსა“ ცხირეთის გვერდის ხელოსანს ზომ არ გულისხმობს? იქნებ მსგავსება სრულიად შემთხვევითია და სიტყვა „გუ(ე)რდსა სოფ. ცხევერეთისა და ცხირელი ხელოსნის მუდმივ თუ სამოხელეო სადგომის მეზობლობაზე მიგვანიშნებს მხოლოდ. საბუთის მიხედვით ისინი ზომ ერთმანეთს ემეზობლებიან (აიკიდე ზურგსა, მათსა სამზღვარსა შიგან გაიყვანე“).

არგუმენტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ ორივე მოსაზრება სავარაუდოა, მაგრამ ერთ-ერთი უსათუოდ სწორი, რადგან მესამე შესაძლო ვარაუდისათვის ადგილი აღარ რჩება. საბუთში ლაპარაკია ცხირეთის ან ცხირეთის გვერდის ხელოსანზე, რომლის სასარგებლოდაც ცხევერლებს ედოთ (ან შეიძლებოდა დასდებოდათ) შესაპოვარი.

ილია აბულაძის მიხედვით ძველ ქართულში შესაპოვარი „მოსარიდებელს“, „მოსახათრებელს“ ნიშნავდა²². ლექსიკოგრაფს რამდენადმე რბილი შესატყვისები აქვს შერჩეული. ფავენელთა დაწერილში „შესაპოვარი“ ზომ ბეგრის სინონიმა — („თუ რამე... შესაპოვარი გედვას, აჰმევედე რასა ბეგრობისათვის“²³.

ამრიგად, მონასტრის მესვეურთა განაწესი მე ასე მესმის: ცხირეთის (ცხირეთის გვერდის) მოხელის საბეგროში სოფელმა უნდა გაიღოს „საშასპინძლო“ („აჰმევედე რასა ბეგრობისათვის“). ეს არის და ეს რაიმე სხვა ვალდებულება

²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 10, 21.

²¹ იქვე, გვ. 135.

²² ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 486.

²³ შესაპოვარის გაგებისათვის ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს იესე ოსეს-ძის ანდერძის შემდეგი ადგილი: ექვსი „კომლი კაცი მყავს და ისინიც კახეთს არიან შეუპოვრად (ხაზი ჩემია გ. ძ.). ჩემდა, თუ დავიკარგო და სად წაივდე“ (იესე ბარათაშვილის „ცხოვრება ანდერძი“) * ოსელიანის რედ., გვ. 28) იესეს ყმები ბეგრის გამოლებაზე უარს ამბობენ და სწორედ ამიტომ არიან ისინი ბატონის თვალში შეუპოვრები.

მოხელის სასარგებლოდ ცხევერლებს არა თუ არ ევალებათ, ეკრძალებათ კიდევ — „ლამესა ნუ გაავლებინებო“. — აფრთხილებს მემღვიმე სოფელს. ხაზს ვუსვამ — „ლამესა“ და არა „ლალისა“ როგორც ამას თ. ჟორდანიასა და ი. დოლიძის გამოცემებში ვკითხულობთ.

საურმაგ კაცაბაძე „სანახევროდ* ასწორებს შეცდომას. „სადავო“ სიტყვას იგი სწორად კითხულობს („ლამესა“) და აღადგენს „ლა/მ/ესა“)²⁴, მაგრამ რუსულ თარგმანში კვლავ იმეორებს წინამორბედ გამომცემელთა შეცდომას — „...за гала не беру“²⁵ შეცდომა კი სრულიად აშკარაა²⁶ და, სამწუხაროდ, იმდენად მნიშვნელოვანი, რომ მისი მიზეზით დღემდე გაუგებარი რჩებოდა მთელი კონტექსტი.

ვფიქრობ, „ლამემ“ ნათელი მოპფინა არა მარტო წინა, არამედ დოკუმენტის ენისათვის უჩვეულო მომდევნო წინადადებასაც „სიარული არა შეეძლოს, აიკიდე ზურგსა, მათსა სამძღვარსა შიგან გაიყვანე“.

გავანალიზოთ ტექსტის აღნიშნული მონაკვეთი თავიდან ბოლომდე.

მოხელეს სოფელში ჩადგომის უფლება ეძლევა (საფიქრებელია, სამოხელეო ფუნქციების განხორციელების მიზნით). „ჩადგომის“ ვადა მკაცრადაა განსაზღვრული — იგი არ უნდა აღემატებოდეს ერთ დღეს. ღამით მასპინძლობა ცხევერლებს აღარ ევალებათ („ლამესა ნუ გაავლებინებო“). მაგრამ თუ მოხელეს რაიმე მიზეზით, თუნდაც ავადმყოფობის მიზეზით ან ავადმყოფობის მომიზეზებით („სიარული არა შეეძლოს“) სტუმრობა მეტისმეტად გაუგრძელდა, ცხევერლებს უფლება ეძლევათ შესწყვიტონ მასპინძლობა და მოხელეს მოსთხოვონ სოფლის დატოვება („აიკიდე ზურგსა მათსა სამძღვარსა შიგან გაიყვანე“). ბოლო ფრაზა შინაარსობრივად სწორედ ამ უკიდურეს ღონისძიებას უნდა გულისხმობდეს, მაგრამ, ცხადია, იგი ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს, მართლაც უშუალოდ სოფელს ეძლეოდა აღნიშნული უფლება.

„სიარული არა შეუძლოს, აიკიდე ზურგსა მათსა სამძღვარსა შიგან გაიყვანე“, ერთგვარი მხატვრული ფორმულაა, რომლითაც კანონმდებელი მეტ სიმტიცესა და დამაჯერებლობას მატებს ცხევერლებისათვის მიცემულ პირობას, რომ იგი არ დაუშვებს მოხელის მხრივ სოფლის შევიწროვებას²⁷. სინამდვილეში საქმე ეხება მხოლოდ და მხოლოდ პროტესტის უფლებას, რომელსაც მემღვიმე უტოვებს სოფელს იმ შემთხვევისათვის, თუ მოხელე შეეცდება ზოგადად განსაზღვრული („აჰმევდე რასა“) შესაპოვრის მეტისმეტად თავისუფალ და, რაც მთავარია, თავის სასარგებლოდ გაგებას. „თუ ვინმე გაწყენდეს და არცინ რას გაგიგონებდეს სააჯოს კარსა მიიხუენით“ — არიგებს მემღვიმე სოფლელებს. მოხელისა და სოფლის დავაში საბოლოო სიტყვა რომ მონასტერს ეკუთვნოდა ეს საბუთის პირდაპირი მითითების გარეშეც გასაგები უნდა იყოს. საამისოდ მონასტერი იურიდიულადაც უფლებამოსილი იყო — ფლობდა სათანადო საიმუნიტეტო სიგელს („მოვიღე თავისუფლობისა ბრძანება“) და მატერიალურა-

²⁴ Грузинские документы IX—XV вв... 1982, გვ. 200.

²⁵ იქვე, გვ. 8.

²⁶ ხელნაწერში გარკვევით იკითხება „ლა/ /ესა“. ხელნაწ. ინსტ. Ad. — 1 აღსადგენი ასოს ამოკითხვა ვერ ხერხდება, მაგრამ სადავო ხომ არ შეიძლება იყოს, რომ „ლალა“ ვერც ერთ ბრუნვაში ვერ მოგვეცემს „ე“-ს შემცველ დაბოლოებას.

²⁷ „ბეგრის დაღებისა“ თუ „ბატონყმობის წიგნებში“ ხშირად ეხვდებით მსგავს შეთანხმებას როცა გლეხი დებულებით განსაზღვრული ვალდებულების პირნათლად შესრულებას კისრულობს, ბატონი კი თავის მხრივ „უღების არდაღების“ ძნელადშესასრულებელ პირობას აძლევს ყმას.

დაც დაინტერესებული—სხვა სახელმწიფო ვალდებულებათა მსგავსად ნემღვიმეს არც ცხირეთისა თუ ცხირეთის გვერდის მოხელის წრეგადასული სტუმრობა აძლევდა ხელს.

დასკვნა: ფაენელთა საბუთში წარმოდგენილი საგადასახადო ნომენკლატურა მეტისმეტად ნაკლულია. მასში ფიქსირებულია საგლენო ვალდებულებათა მხოლოდ სამიოდე ფორმა — 1. ციხის ბეგარა; 2. სანადირო ბეგარა და 3. მოხელის სამასპინძლო. რენტის ძირითად ფორმებს ფაენელთა დაწერილი საერთოდ არ ეხება და შესაბამისად არაფრის თქმა არ შეგვიძლია ცხევერელთა ექსპლუატაციის ნორმაზე. თავისთავად იგულისხმება, რომ სარენტო ურთიერთობათა მეტ-ნაკლებად სრული სურათის წარმოჩენა მთელი ქვეყნის ან თუნდაც მისი ერთი რომელიმე რეგიონის მასშტაბით, ფაენელთა საბუთის მონაცემების განზოგადებით შეუძლებელია.

Г. Г. ДЗИДЗИГУРИ

К ЗНАЧЕНИЮ «БЕГАРА» В «ПАВНЕЛТА ДАЦЕРИЛИ»

Резюме

В одном из древнейших документов IX века «Павнелта дацერიли» зафиксированы лишь три формы крестьянских повинностей. Основных форм феодальной ренты документ не касается. Следовательно, объем заключенной в нем информации не дает возможности судить о форме эксплуатации крестьян села Цхеверети. Само собой разумеется, что на основании указанного документа невозможно составить реальную картину рентных отношений в масштабе всей страны или даже одного ее региона.

წარმოდგენა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის განყოფილებაში

მეზი მებრეველი

დრუზების რელიგიური თემის შექმნის ზოგი საკითხისათვის

დასავლეთ აზიის იმ რეგიონში, რომელიც მოიცავს ლიბანის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილს, სამხრეთ სირიასა და ჩრდილოეთ პალესტინას (ისრაელის სახელმწიფოს ტერიტორია), სახლობს თავისებური რელიგიური თემი. ამ რელიგიური თემის წევრები თავიანთ თავს უწოდებენ „მუეაჰიდუნ“-ს ე. ი. მონოთეისტებს. საერთოდ კი ისინი ფართოდ არიან ცნობილი დრუზების სახელწოდებით.

დრუზების თემი ითვლის დაახლოებით 400 000 კაცს, მათგან 250 000 ცხოვრობს სირიაში, 110 000 ლიბანში და 38 000 ისრაელში¹. დრუზებს მცირერიცხოვანი დასახლებები აქვთ მაროკოში, აშშ-ში, ლათინური ამერიკის რამდენიმე ქვეყნებში. არ არის გამორიცხული, რომ ისინი სახლობდნენ აგრეთვე ზოგ სხვა ქვეყანაშიც.

დრუზების რელიგიური მოძღვრების საფუძველია რწმენა ფატიმიანთა ხალიფა ჰაქიმის ლეთაებრიობის შესახებ. ჰაქიმს ისინი თაყვანს სცემენ, როგორც „ერთადერთი ღმერთის განსხეულებას“. ბუნებრივია, რომ ორთოდოქსალური ისლამის მესვეურებმა ეს მოძღვრება იმთავითვე უკიდურეს ერესად აღიარეს და მას დაუნდობელი ბრძოლა გამოუცხადეს. ამ მოვლენამ ხელი შეუწყო დრუზების სექტის კარჩაეცილობას, მის იზოლირებულად განვითარებას. ეს თვისება დღესაც დამახასიათებელია მათთვის.

დრუზების თემის წარმოშობასა და ჩამოყალიბებას მრავალი ნაშრომი მიეძღვნა. მაგრამ აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ დრუზების რელიგიური თემის წარმოშობასთან დაკავშირებული წყაროები მეტად მცირეა. ამიტომ სპეციალისტებს უხდებათ დაეყრდნონ. ერთი მხრით, დრუზების თემის წერილობით ტრადიციას (ძეგლები გამოქვეყნებულია სილვესტრ დე-სასის მიერ), ხოლო მეორე მხრით, ზოგადი შინაარსის ეგვიპტური წარმოშობის ქრონიკებს, როგორებიც არიან ალ-მარკიზის „ალ-ხიტატი“ და იბნ თალრიბარდის „ან-ნუჯუმ აზ-ზაჰირა“.

ამ ძეგლთა ჩვენების თანახმად ჰ. 407—408 (1016—1017) წწ. ეგვიპტის ფატიმიანთა მეექვსე ხალიფამ აბუ ალი ალ-მანსურმა ჰ. 386—411 (996—1021 წწ), რომელმაც მიიღო ზედწოდება ალ-ჰაქიმ ბი-ამრი-ლ-ლაჰი (ალ-ლაჰის ნების აღმსრულებელი), სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა ისმაილიტური დოგმა ნატიკში ღვთიური სულის განსხეულების შესახებ და მოინდომა თვით

¹ «The Daily star», Beirut-Lebanon, 20, January 1974; იხ. აგრეთვე, БСЭ, Друзы, третье издание, М., 1972, гл. 513.

გამხდარიყო მეშვიდე ნატიკი². მასთან დაახლოებულმა პირმა, ისმაილიტმა დაიმ (არაბ. დაი-ქადაგი), სახელად მუჰამად იბნ ისმაილ აღ-დარაზიმ ფატიმიანთა სახალიფოს დედაქალაქში, კაიროში საჯაროდ მოუწოდა ხალხს ახალი რელიგიური მოძღვრებისაკენ. ქადაგების (არბ. და'ვა) თანახმად ჰაქიმი გამოცხადდა ერთადერთ ღმერთად. დარაზი ამტკიცებდა, რომ ადამის სული გადავიდა მოციქულის (მუჰამედის) სიძეზე (ალიზე) ხოლო იქიდან ფატიმიანებზე. ამ მოწოდებას, როგორც ჩანს, წინ უძღოდა ხანგრძლივი სამზადისი. არსებობს მოსაზრება, რომ ცდები ახალი რელიგიის დამკვიდრებისა ეგვიპტეში დაიწყო ჰ. 400 (1009/10) წ., მაგრამ ამ მოსაზრების დამამტკიცებელი სარწმუნო წყაროები არ მოიპოვება.

ეგვიპტე, სადაც გავრცელებული იყო ისლამის სუნიტური მიმდინარეობა, ვერ მიიღებდა შიიზმის და მით უმეტეს ისმაილიტური მოძღვრების საფუძველზე შექმნილ ახალ სისტემას. სუნიტობის შეცვლის ცდამ საყოველთაო უკმაყოფილება გამოიწვია ეგვიპტის მოსახელობაში, ეს უკმაყოფილება გადაიზარდა მღელვარებაში. დარაზის ქადაგებით აღშფოთებული მართლმორწმუნენი თავს დაესხნენ ერეტიკოსს. დევნილი დარაზი იძულებული გახდა ქვეყანა დაეტოვებინა და ჰაქიმის დახმარებით სირიაში გამგზავრებულიყო.

ეგვიპტეში თავისი კულტის დამკვიდრების მიზნით ჰ. 410 (1019—1020) წ., ჰაქიმმა დახმარებისათვის მიმართა მეორე დაის, ჰამზას, მაგრამ ჰამზას ქადაგებასაც ჰაქიმის ღვთაებრიობის შესახებ კვლავ მოჰყვა მღელვარება და ჰამზა იძულებული გახდა სირიაში წასულიყო.

სამხრეთ დიბანის მთიანეთის მოსახელობა ძველთაგანვე არ ეგუებოდა ისლამს, აქ ჯერ ფატიმიანებმა, ხოლო შემდეგ დარაზიმ მოამზადეს ნიადაგი იმი-სათვის, რომ ჰამზას მოძღვრებას მრავალი მომხრე გამოეჩნოდა. ახალი რელიგიური მოძღვრების დამკვიდრებით ჰაქიმი, შესაძლებელია, ცდილობდა, რომ განემტკიცებინა ხალიფას ძალაუფლება, მოეხდინა ხელისუფლების ცენტრალიზაცია და შეესუსტებინა სახალიფოს მმართველი ზედა ფენის, ფეოდალ-სეპარატისტთა გავლენა. არც ის არის გამორიცხული, რომ დარაზი, ჰამზა და ახალი რელიგიის სხვა მესვეურნი ისწრაფოდნენ, წამოეწიათ თავიანთი როლი ხალიფას კარზე. ამავ დროს, ჰაქიმის ღვთაებრიობის მოძღვრების პროპაგანდა ეგვიპტის საზღვრებს გარეთ, კერძოდ სირიაში, როგორც ჩანს, მიზნად ისახავდა ფატიმიანთა სახალიფოს მიერ ახალი მოკავშირეების შეძენას, რომლებიც მას აბასელთა სახალიფოს წინააღმდეგ ბრძოლაში დაეხმარებოდნენ.

ფატიმიანთა მეექვსე ხალიფა ჰაქიმი³, წოდებული აბუ ალი ალ-მანსურად, დაიბადა ქაიროს სასახლეში ჰ. 375 (985) წელს. არსებობს მოსაზრება, რომ მისი დედა სლავური წარმოშობის ქალი იყო და, რომ სწორედ ამით აიხსნება ჰაქიმის (ამ რეგიონისათვის) უჩვეულო გარეგნობა — ცისფე-

² ღმერთმა, რომლის ნამდვილი ბუნება ადამიანისათვის რჩება მიუწვდომელი და საიდუმლო გამოგზავნა, თავისი არსი მოციქულების სახით, რომ ეუწყებინა ქვეყნიერებისათვის თავისი ნება ამის შესაბამისად მოციქულებს უწოდებენ ნატიკ-ებს

³ ჰაქიმის ბიოგრაფიული ცნობები იხ. G. L. Nerval, Voyage en Orient, Coll. Nat. des. Class Fr) 1950 და Silvestre de Sacy, Expose de la religion des Druzes I, Paris, 1938.

რი თვალები და ქერათმა⁴. ჰაქიმის მამამ აზიზ ბილ-ლაჰმა (975 — 996 წწ.) ის რვა წლის ასაკში თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა. როდესაც ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილი II-ემ მოინდომა სირიის დაპყრობა, აზიზ ბილ-ლაჰი მის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაება (996 წ.). აქ ის დაიჭრა, გამოიძახა თავისი 11 წლის შვილი მანსური და გადასცა მას ძალაუფლება. რამდენიმე წლის შემდეგ (უკვე 15 წლის ხალიფამ) ჰაქიმმა გამოამჟღავნა თავისი უცნაური თვისებები. ის ყოველ ღამე ფელაჰის ტანსაცმელში გადაცმული, ერთგული მონის თანხლებით დახეტიალობდა ხალხმრავალი ძველი ფუსტატის (ჰაიროს) ქუჩებში. ზოგჯერ სახედარზე ამხედრებული აღიოდა ქაიროსთან ახლოს მდებარე მუჟატამის მთაზე და იქ საბიელთა⁵ მსგავსად მდინარის მეორე ნაპირიდან აკვირდებოდა ციურ მნათობებს. შემდეგ შეკრებდა „საიდუმლო მეჯლისს“ და თავის მიმდევრებს გადასცემდა მითითებებს, რომლებსაც ვითომდა, ვარსკვლავებისაგან იღებდა.

ჰაქიმმა თავისი მმართველობის პირველ პერიოდში აკრძალა ყოველგვარი გართობა, რადგანაც თვლიდა, რომ ეს ზეიმები ხშირად ორგაზმში გადადიოდა. შემდეგ მისი ქალთმოძულეობა იმდენად გამძაფრდა, რომ მან გამოსცა კანონი, რომლის მიხედვითაც ქაიროში მცხოვრებ ქალებს აეკრძალათ სახლიდან გამოსვლა.

ჰ. 395 (1000) წელს ჰაქიმმა აღადგინა ხმარებიდან გამოსული ყურანის წესები, შეცვალა ლოცვის დრო, აკრძალა შიშვლად ბანაობა და ალკოჰოლური სასმელების ხმარება ქალებს საზოგადოებრივ ადგილებში გამოჩენის უფლება მისცა მხოლოდ პირსაბურავით. განსაკუთრებით მკაცრი იყო ბრძანებები იუდეველებისა და ქრისტიანების მიმართ. ქრისტიანები ვალდებული იყვნენ ეტარებინათ ლურჯი ფერის ტანსაცმელი და კისერზე დიდი ჯვარი, იუდეველებს კი — ყვითელი ტანსაცმელი მკერდზე ნამორით ხზოს გამოსახულებით⁶. ჰაქიმი მკაცრად იცავდა მუსლიმურ წესებს, მარხვას რამადანის თვეში და თვალყურს ადევნებდა, რომ შა'ბანი გაგრძელებულიყო ზუსტად 29, ხოლო რამადანი 30 დღეს. 1002 წელს მან სპეციალური ბრძანებაც კი გამოსცა ამის შესახებ⁷. ჰაქიმის მიერ შემოღებული ეს წესები ეგვიპტეში ორ წელზე მეტ ხანს მოქმედებდა. როგორც ჩანს, მან ეს გააკეთა იმისათვის, რომ შეექმნა თანასწორუფლებიანობის შთაბეჭდილება მმართველ ზედა ფენასა (ფატიმიან ისმაილიტებსა) და სუნიზმის მიმდევარ ხალხის მასებს შორის.

მაგრამ უკვე 1009 წლიდან ჰაქიმმა გამოსცა საწინააღმდეგო ბრძანება. გააუქმა ზაქათის⁸ გადახდა, პარასკევის ლოცვა, პილიგრიმობა მექაში და შე-

⁴ А. Е. Беляев, Мусульманское сектанство, М., 1957, гл. 67.

⁵ თანამედროვე საბიელებს (იგივე მანდეელები) არაერთი საერთო არა აქვს ძველ სამხრეთ არაბულ საბიურ სამეფოს მცხოვრებლებთან. ეს სახელწოდება მომდინარეობს არამეული სიტყვიდან საბი, რაც ნიშნავს „ჩაფლას“. თვითონ ისინი თავის თავს უწოდებენ naoraie d'Uahya — წმინდა იოანეს ანდრეასის შემსრულებლებს (იგულისხმება; იოანე ნათლისმცემელი). საბიელთა რელიგია სინკრეტული ხასიათისაა, მასში შერწყმულია იუდაიზმის, ქრისტიანობის და უფრო ძველი რწმენების და კულტების ელემენტები. მათ რელიგიაში განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ციურ მნათობებს და ბუნების მოვლენებს. რელიგიურ რიტუალებს ატარებენ გამდინარე წყალთან. ცერემონიალები სრულდება არამეულ ენაზე, რომელზეც დაწერილია მათი სასულიერო წიგნები.

⁶ «Хахим», Еврейская Энциклопедия, С. Петербург, т. VII.

⁷ Ad-du ktur Mu h a m m a d k a m i l H u s a i n, Ta'ifat ad-durüz al-Kahira, 1962.

⁸ სავალდებულო მოწყალება-მუსლიმური რწმენისათვის აუცილებელი 5 ვალდებულებიდან ერთ-ერთი.

წყევტა ქაბასათვის ქისვას⁹ გაგზავნა. ის ღამით მართავდა თათბირებს, სადაც საიდუმლოდ იყრიდნენ თავს მისი მიმდევრები. განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობდნენ სახალიფოში ისმაილიტები, რომელთა მეთაურიც ხალიფა იყო. დიდი ყურადღება ექცეოდა დაიების (მქადაგებლების) მომზადებას. ჰაქიმმა კაიროში შექმნა სპეციალური უმაღლესი სასწავლებელი და სათათბირო საბჭო, სადაც კეირაში ორჯერ იკრიბებოდნენ ისმაილიტი მეთაურები და სექტაში ახალი წევრების მიღებას აწარმოებდნენ.

ჰაქიმის კარზე დიდი გავლენით სარგებლობდა და თავშესაფარს პოულობდა ბევრი მეცნიერი და მუსლიმური აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში დევნილი, იმ დროისათვის თავისუფლად მოაზროვნე პირები. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ფატიმიანთა დროს განვითარდა მეცნიერების სხვადასხვა დარგები, განსაკუთრებით სქოლასტიკური რაციონალისტური ფილოსოფია, რომელიც ძალიან ძლიერად იყო შერწყმული მისტიკასთან შეხამებულ ისმაილიტურ მოძღვრებასთან.

ჰაქიმის ცხოვრებას აღწერს ბევრი ისტორიკოსი, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა ის ცნობა, რომელიც ჩვენ ხელთ გვაქვს, ფიქსირებულია ხალიფას გარდაცვალების შემდეგ და შესაძლებელია ის საეჭვოდ იმეიხნოთ. მაგრამ აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ თვით ღრუშების რელიგიური მეთაურებიც არ უარყოფენ ჰაქიმის ექსცენტრულობას. მაგალითად, ჰამზა ცდილობს გაამართლოს ჰაქიმის მოქმედება და ამბობს, რომ ხალიფას მიერ გატარებული ღონისძიებები მის ღვთაებრიობას ამტკიცებს და აქედან გამომდინარე ყველაფერი წარმოადგენს სიმბოლოს. ამ სიმბოლოებს აქვს შინაგანი (ბატინ) ახსნა და ისინი მიუწვდომელი არიან უბრალო ხალხის გონებისათვის.

აი, როგორ კომენტარს უკეთებს ჰაქიმის მოქმედებას ჰამზა, „უფალი თავის გაუჩინარებამდე ატარებდა შავ სამოსელს 7 წლის განმავლობაში, იზრდიდა თმას 7 წლის განმავლობაში, ქალები ჩამწყვდეული ჰყავდა 7 წლის განმავლობაში, სახედრით დადიოდა 7 წლის განმავლობაში. ის ასე იქცეოდა იმიტომ, რომ შეეგუებინა ხალხი იმას, რაც ჩვენთვის უჩვეულო იყო... ის ატარებდა შავ სამოსელს თავისი გაუჩინარების დასამტკიცებლად, რათა ამით ეუწყებინა, რომ ხალიფას ერთგული მეგობრები და მსახურები მისი გაუჩინარების შემდეგ იქნებოდნენ 7 წლის განმავლობაში ტანჯულნი“.¹⁰

ჰაქიმის ეს უცნაურობანი იმ პერიოდის ზოგიერთი ექიმის მიერ განიხილებოდა, როგორც „შავი მელანქოლიით“ დაავადებული ავადმყოფის მოქმედება¹¹.

ჰაქიმი 1021 (პ. 422) წელს გაუჩინარდა. ის მუჰატამას მთებში სეირნობის შემდეგ აღარ დაბრუნებულა. რამდენიმე დღის შემდეგ აღმოაჩინეს მისი სახედრის გვაში, თვით ხალიფა ვერსად ნახეს. ბევრი ისტორიკოსი თვლის, რომ ის გახდა შეთქმულების მსხვერპლი, რომელიც მოამზადა მისმა დამ სით აღ-მულ-ქმა. არსებობს მოსაზრება, რომ ჰაქიმი მოკლეს იუდეველებმა, რომლებმაც შური იძიეს მასზე¹².

⁹ შავი საფარი მუსლიმთა წმინდა ადგილისათვის (ქაბასათვის) მექაში.

¹⁰ Silvestre de Sacy, Expose, I. CCCXVII.

¹¹ А. Е. Беляев, Мусульманское сектанство, გვ. 65*

¹² Ad-duktūr Muhammad kamil Husain, Taifat ad-durūz al-Kāhira, 1962, გვ. 51.

ჰაქიმის გაუჩინარებამ დრუზიზმის მიმდევრებს შესაძლებლობა მისცა ექადაგათ მისი ღვთაებრიობა და „მეორედ მოსვლა“ განკითხვის დღეს. ეს ახალი მოძღვრება ჯერ კიდევ ჰაქიმის სიცოცხლეში გავრცელდა სირიაში, სადაც XI ს-ის 20-30-იან წლებში მის საფუძველზე ჩამოყალიბდა დრუზების რელიგიური თემი.

სირია-ლიბანის დრუზების ცენტრის შექმნაში ბევრი მეცნიერი მნიშვნელოვან როლს ანიჭებს დარაზის¹³. ეს სახელი ირანული წარმოშობისაა (ნიშნავს „თერძს“). ბევრი ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ ის იყო ნახევრად თურქული, ნახევრად ირანული წარმოშობის, მოსული ირანიდან ან თურქესტანიდან¹⁴. არსებობს რამდენიმე ნაშრომი, რომელშიც აღწერილია დარაზის ცხოვრება.¹⁵ ის იყო ბატინიური თეოლოგიური სკოლის წარმომადგენელი. წარმოშობით ბუხარიდან.

დარაზის მისიის შესახებ ცნობებს გვაწვდის იბნ თელრიბარდი და აღნიშნავს, რომ ქაიროში ამბოხების შემდეგ¹⁶ ჰაქიმმა „საიდუმლოდ გაგზავნა დარაზი, გაატანა ფული და უბრძანა. წასულიყო სირიაში, რათა გაეგრძელებინა დაეა მთის მოსახლეობაში, რომელიც სიამოვნებით აღიარებდა მას თავის ხელმძღვანელად. ასე გაემგზავრა დარაზი სირიაში, დასახლდა ვადი-თ-თაიმ ალაში, სადაც მოსახლეობას უკითხავდა თავის წიგნებს და განაწყობდა მათ ჰაქიმის სასარგებლოდ, უნერგავდა მათ თანასუქს¹⁷ და ნებას აძლევდა ესვათ ღვინო, ემრუშათ, ექურდათ და მოეკლათ ისინი, ვინც მათ რწმენას არ მიიღებ-

¹³ Antoine Isaac Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, vol. I, Paris 1838, გვ. CCCXXXV; Henry Guys, *La Nation druze, son histoire, sa religion, ses mœurs, et son état politique*, Paris, 1863, გვ. 53; Ernst von Döbeln, *Ein traktat aus den schriften der Drusen. Le Monte Oriental*, Vol. III (1909) გვ. 91; Sihabeddin Tekindaq, *Islam Ansiklopedisi*, s. v. Dürziler; Martin Sprengling, *The Berlin Druze Lexicon*, *American Journal of Semitic Languages*, vol. LVI (1939), გვ. 395; Max von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, vol. I, Berlin, 1839, გვ. 129; Narcisse Bouron, *Les Druzes, histoire du Liban et de la Montagne Hauranaise*, Paris 1930, გვ. 268; Philip K. Hitti, *The Origins of the Druze People and Religion*, New York 1928, გვ. 18; Hannâ Abû-Râshid, *Tabal al-Duruz*, Cairo 1925, გვ. 35; Bernard Caradene Vaux, *Encyclopedia of Islam*, Duruz.

¹⁴ Al-Muhibbi, *Khulâsat al-Athar*, Cairo 1284 A. H. გვ. 268.

¹⁵ Volney, *Voyage, en Egypt et en Surie, pendant les années 1783. 1784 et 1785*, 2, Paris 1787, გვ. 60; Ibn al-Adim, *Subdat al-halab fi Tarikh Halab*, ed. hami al-Dahhan, Damascus 1951, გვ. 248; Abû-l-Mahâsin b. Taghrî-Birdû, *Al-Nujum al-Zahize*, ed. William Poppper, vol. II, Berkeley 1909—1912, გვ. 70; Al-Ghâ-u wa-l-nasiha, Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, II, Paris 1838, გვ. 174.

¹⁶ კაიროს სოციალური მოძრაობის შესახებ მცირე საბუთები მოიპოვება. მოძრაობა არ უნდა ყოფილიყო ძალიან ფართო, რადგან არც ერთი იმდროინდელი მნიშვნელოვანი პიროვნება არ იღებდა მასში მონაწილეობას. აქ, როგორც ჩანს, ძირითადად უცხოელები და ვაჭართა დაბალი თენა ან ხელოსნები, ნაწილობრივ, შესაძლებელია, მალრიბელი მეომრებიც, მონაწილეობდნენ.

¹⁷ ტრემინი „თანასუქი“, ნიშნავს სულების გადასახლებას ახალ თაობაში. აღრე ეს ტრემინი გამოიყენებოდა განსაზღვრული ძალის გადასაცემად ერთი არსებული გმირიდან მის შთამომავალში (Ignaz Goldziher, *New platonische u gnostische Elemente im Hadit*, *Zeitschrift für Assyriologie*, vol. XXII, 1909, გვ. 335—336).

და. ერთი სიტყვით წარმატების მისაღწევად დასაშვებად მიაჩნდა ნებისმიერი საშუალება¹⁸.

ხალიფა ჰაქიმმა ცდილობდა პოპულარობა მოეხვეჭა მუსლიმური სამყაროს სხვა ადგილებში. ეს ღონისძიება განსაკუთრებით ეფექტური აღმოჩნდა და მთიელ მოსახლეობაში, კერძოდ, ვადი-თ-თაიმში. ვარაუდობენ, რომ ეს ხალხი დრუზების რელიგიური თემის ჩამოყალიბებამდე ცხოვრობდა თემური წყობილებით, გამოირჩეოდა თავისი კონსერვატიზმით და, როგორც ჩანს, იჩენდა მთიელი ხალხისათვის დამახასიათებელ ანტაგონისტურ დამოკიდებულებას ბარის მოსახლეობასთან. ამასთან სავარაუდოა, რომ ხალიფა ჰაქიმის მოძღვრების მიღება ამ რაიონის მთიელ მოსახლეობას დამოუკიდებლობის მიღების გარკვეულ საშუალებას აძლევდა. როგორც ჩანს, დარაზი ვადი-თ-თაიმში წავიდა წინასწარგანსაზღვრული გეგმით. მის მისიას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ აქაური მცხოვრებლები ერთგვარად უკვე იცნობდნენ ერასყსა და ირანში გავრცელებულ შიიტურ დოქტრინას და იზიარებდნენ კიდევ მას.

ჰაქიმის კულტი პ. 411 (1021) წლისათვის გავრცელდა როგორც ვადი-თ-თაიმში, ისე ჯაბალ ას-სუმაკში, თუმცა ჰამზას¹⁹ წერილები არ ადასტურებენ, რომ დარაზი პირველი იყო, ვინც იქადაგა ეს მოძღვრება სირიაში. თუ დესასის ქრონოლოგია, რომელიც დამყარებულია ანტის ცნობებზე და ჰამზას წერილებზე, სწორია, მაშინ დარაზი სირიაში შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ერთი წლის განმავლობაში. ჰამზა დარაზის სიკვდილს უკავშირებს ქაირის პ. 409 (1019) წლის მღელვარებას, რომელშიც ჰამზამ ჰაქიმის პრადანებით მონაწილეობა მიიღო დარაზის მკვლელობაში²⁰.

გადმოცემა დარაზის სირიულ მისიის შესახებ შესაძლებელია წარმოიშვა იმ მიზნით, რომ აეხსნა დრუზების შემდგომი არსებობა, რომლებიც მის სახელს ატარებენ. ტერმინი დურზია (ან დარაზია)²¹ ძირითადად დაკავშირებულია ჰაქიმის კულტთან ეგვიპტეში. იბნ ალ-ადამის გადმოცემით ასე იწოდებოდნენ ისინი, ვინც აღიარებდნენ ჰაქიმის კულტს და დარაზის მოღვაწეობის ადგილად არ თვლიდა არც სირიას, არც ვადი-თ-თაიმ-ალას ან ჩრდილოეთს²². იაჰია ალ-ანტაქი დარაზის მოძღვრების მქადაგებლად გულისხმობდა თვით ჰამზას და დარაზიას უწოდებდა ყველა იმ ახლად მოქცეულს, ვინც კი ქაიროში იმყოფებოდა²³. ჰამზა იბნ ალიმ ჰაქიმის კულტს მისცა ახალი, გარკვეული დრუზული ფო-

¹⁸ Abu-l-Mahasin b. Taghri-Bird, Al-Nujûm al-Zâhira, ed. Willfarn Popper, vol. II, გვ. 70.

¹⁹ ჰამზა იბნ ალი იბნ აჰმადი იყო დრუზების რელიგიური მოძღვრების ფუძემდებელი წარმომადგენელი ირანელი.

²⁰ ჰამზა უკმაყოფილოა იმ მოქმედებით, რომელიც მან და ჰაქიმმა ჩაიდინეს დარაზის მიმართ (al-subha al-kâina, Sacy, II, გვ. 183). როგორც ჰაქსონი წერს, ჩიკავოს ორიენტალისტური ინსტიტუტის ხელნაწერებში (al-rida wa-l-taslim) არ არის ნახსენები თარიღები. ამიტომ ისიც ხელმძღვანელობს დესასის დათარიღებით, თუმცა მიაჩნია, რომ მის მიერ მიღებული პ. 409 წელი უნდა შეიცვალოს პ. 410. წლით. Marshall G. S. Hodgson, Al-Darazi and Hamza in the origin of the Druze religion, Journal of the American Oriental Society, march 19, 1862, გვ. 6).

²¹ ცნობილია, რომ ტერმინი დარაზი არის ფაშქით და სუქუნით გახმოვანებული სპარსული დარზი — თერძი.

²² Ibn-al-Adîm, Zubdât al halab fi ta'rikh Halab ed. Sami al-Dahhân, გვ. 423.

²³ Hodgson, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

რმა. მან ჩამოაყალიბა ეს მოძღვრება და დაწერა რამდენიმე წიგნი, რომლებიც საფუძვლად დაედო დრუზების სასულიერო მწერლობას.

ჰაქიმის გაუჩინარების შემდეგ პ. 411 (1021) წლის დასასრულს, ჰამზა ჩამოსცილდა მოძრაობას და თავისი ორგანიზაცია გადასცა დრუზიზმის ერთ-ერთ მიმდევარს, მუქტანას. მუქტანა ეარაუდობდა, რომ ჰამზას იდეები გავრცელდებოდა აგრეთვე შორეულ რაიონებშიც, სადაც ეს მოძღვრება დაეყრდნობოდა ადგილობრივ ტრადიციებს.

ბიზანტიის იმპერატორისადმი მიწერილი დრუზების სამი წერილიდან ნათლად ჩანს, რომ სირიელი მორწმუნეები (ივარაუდებია დრუზები) ცდილობდნენ ანტიოქიის გარშემო მდებარე ბიზანტიის ტერიტორია გამოეყენებინათ მუსლიმთა წინააღმდეგ სამოქმედო ბაზად. პირველი წერილის გაგზავნის შემდეგ პ. 411 (1021) წელს, მუქტანამ განაახლა ქადაგება. შემდგომი ორი წერილის ღვარდლიანი ტონი გვაფიქრებინებს, რომ ბიზანტიელებმა არ მიიღეს მათი წინადადება და დაუკავშირდნენ სუნიტ მუსლიმებს დრუზების წინააღმდეგ²⁴.

იბნ ალ-ადიმის ცნობით, ნასრ იბნ სალიჰის (ალეპოს ამირი) დროს, ჯებალ ას-სუმაქში, შეიკრიბა დრუზებად ცნობილი ხალხი, წოდებული ამგვარად უცხოელი თერძის სახელის მიხედვით. დარაზის მოწოდების თანახმად, მათ გამოაცხადეს თავისი მოძღვრება, დაანგრეს მეჩეთები და უარყვეს ყველა მოციქული გარდა ალ-იმამ ალ-ჰადირისა. მათი მოქმედება დამლუბველი იყო. ისინი გამაგრდნენ მაღალმთიან გამოქვაბულებში ორონიტის მთის იქით, სადაც მათ ბევრი ალეპოელი გლეხი შეუერთდა. მათ სურდათ დაემორჩილებინათ ქვეყანა²⁵.

როგორც ისტორიული მონაცემებიდან ჩანს, სირიაში ძველ მიწათმფლობელებს ჩამეორთვით საკუთრება და უფლება თავისუფალ გლეხებზე და გადაეცათ იმათ, ვინც უარყო შარიათი და მიემხრო ჰამზას ახალ სისტემას.

მუქტანამ პ. 418 (1028) წელს სირიის შიდა ნაწილი, ჰომსის ჩრდილოეთით, ჩააბარა ვინმე სიქინ ალ-მუზთადას, მაგრამ პ. 425 (1034) წელს მუქტანა უკვე გამოვიდა სიქინისა და მეორე დაის, იბნ-ალ-ქურდის წინააღმდეგ, რადგან მათ დაამახინჯეს მოძღვრება. მუქტანა უკმაყოფილებას გამოთქვამდა იმ პირთა მიმართაც, რომლებიც შეუარაცხოფდნენ ჰეშმარიტ რწმენას და მოუწოდებდა, რომ უარი ეთქვათ თავიანთ პირად სურვილებზე ამ ქვეყნის სიკეთისათვის.

მან მოაწესრიგა ურთიერთობა ჩრდილოეთ სირიაში მცხოვრებ დრუზიზმის მიმდევრებთან, იმ იმედით, რომ ჰამზა დაბრუნდებოდა მაგრამ, როდესაც გლეხები აღდგნენ მიწათმფლობელების წინააღმდეგ, მუქტანა იძულებული გახდა შეეწყვიტა მოქმედება.

მუქტანას სულიერი ხელმძღვანელობა პარადაოქსალურად იქნა მიჩნეული დრუზების მიერ. როგორც ჩანს, არც ერთი სხვა ლიდერს (რომელიც მის შეცვლას ცდილობდა) არ შეეძლო შეექმნა დრუზების სულიერი ცხოვრებისათვის ისეთი დამაკმაყოფილებელი საფუძველი, როგორიც ჰამზას მიერ შექმნილი მოძღვრება იყო და, რომელსაც შემდგომ მუქტანა ქადაგებდა. სირიის

²⁴ *Sivestre de Sacy, Expose de la religion*, გვ. 545.

²⁵ *Kamil-al-Din ibn-al-'Adim, Zubdat al-halab fi tar'ikh Halab*, ed. Sami al-Dahhân, Vol. I, გვ. 248.

მთიან ადგილებში არაბული ოჯახების ხელმძღვანელობით მათ საფუძველი ჩაუყარეს ახალ საზოგადოებას, რადგანაც ცნობილი არაბული ტომებიდან წარმომდგარ ძველ ოჯახებს ხელმძღვანელობის დიდი ტრადიცია ჰქონდათ²⁶. ხოლო ჰამზას და მუკტანას წერილებმა ამ ახლად ჩამოყალიბებული საზოგადოებისათვის კანონის ძალა შეიძინა.

М. Г. МЕТРЕВЕЛИ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ОБЩИНЫ ДРУЗОВ

Резюме

В статье рассматривается процесс возникновения общины друзов, занимающей обособленное место среди религиозных направлений ислама, а также ее весьма значительное положение в нынешней Сирии и Ливане.

Стремление к самостоятельности, религиозная обособленность и освободительная борьба против официальных властей поставили друзов в особое положение с самого же возникновения этой религиозной общины.

В статье представлены анализ и оценка узловых моментов в учении друзов и одновременно показана роль халифа Хакима и лидеров религиозной общины, Дарази и Гамзы, как основателей друнизма. Дается также краткий анализ учения Дарази и Гамзы, показаны некоторые расхождения в их взглядах по практическим аспектам этого учения.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

²⁶ Max von Oppenheim, Vom Mittelmeer zum Persischem Golf, გვ. 111.
7. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983, № 2

ნათელა ჯაბუა

ქართული და სირიული ბაზილიკების უმდარავინო დახასიათების საკითხისათვის

პირველი არქიტექტურული ტიპი, რომელიც ქრისტიანულმა ხუროთმოძღვრებამ გამოიყენა, არის ბაზილიკა. ამ ფაქტმა განაპირობა ბაზილიკური ნაგებობების გავრცელება იმ ქვეყნების არქიტექტურაში, რომლებიც ახალ რელიგიას ადრეულ პერიოდში ეზიარნენ. მათ რიგს მიეკუთვნება სირია¹ და საქართველო.

ბაზილიკური ტიპის ნაგებობების ევოლუციური განვითარების საწყის ეტაპზე ორი ხაზი იკვეთება. ერთი მხრივ ადრექრისტიანული რომის, კონსტანტინოპოლის და, მეორე მხრივ, აღმოსავლეთის ქვეყნების არქიტექტურის სახით. რომელიც ხუროთმოძღვრული თემების დიდ მრავალფეროვნებას ამჟღავნებს და არსებული არქიტექტურული ტიპების მრავალგვარ გადაწყვეტას იძლევა.² ქართული და სირიული ხუროთმოძღვრება აღმოსავლურ წრეს უკავშირდება. ამდენად, ბაზილიკების კომპოზიციური თუ მხატვრული ამოცანების გადაწყვეტაში გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებენ, მაგრამ ამასთან ბევრი განმასხვავებელი, მხოლოდ სირიის ან ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი, ნიშანიც იჩენს თავს.

ქართულ-სირიულ კავშირ-ურთიერთობას ხანგრძლივი და მრავალმხრივი ისტორია აქვს. ამ ქვეყნების გაქრისტიანებამ კიდევ უფრო გაზარდა მათ შორის ურთიერთობის შესაძლებლობები. 451 წლის ქალკედონის საეკლესიო კრების შემდეგ ქართლი და სირია, ისევე, როგორც ბევრი ქრისტიანული აღმოსავლეთის ქვეყანა, თავდაპირველად მონოფიზიტური ორიენტაციის იყო. მოგვიანებით, სირიაში VI საუკუნეში და ქართლში VI—VII სს, გაბატონებული ადგილი დიოფიზიტობამ დაიკავა. ქართულ-სირიული ურთიერთობის კვალი სხვადასხვა სფეროში ჩანს, რასაც ყველაზე მეტად, ალბათ, უშუალო კონტაქტების არსებობა განაპირობებდა. როგორც კ. კეკელიძე აღნიშნავს, ქართლიდან იმ თავითვე მიდიოდნენ ჩვენები სირია-პალესტინაში, სადაც ბევრი მათგანი სამუდამოდ რჩებოდა და მოღვაწეობას იწყებდა.³ ამგვარი ურთიერთობის კარგი მაგალითია ცამეტ ასურელ მამათა მოღვაწეობა⁴. ისინი, როგორც კ. კეკელიძემ დაასაბუთა, VI საუკუნეში სხვადასხვა დროს იმყოფებოდნენ სირიაში

¹ იგულისხმება ისტორიული სირია.

² R. Krauthimer, Early christian and Byzantin architecture, Harmondsworth 1965, გვ. 22.

³ კ. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, ეტიუდები, ტ. 1, თბ., 1956, გვ. 42.

⁴ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, თბ., 1889, გვ. 182; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, წიგნი 1, თბ., 1960, გვ. 349—374; ილ. აბულაძე, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძეგლი რედაქციები, თბ., 1955, XXXII, გვ. 222;

და შემდგომ დაბრუნდნენ სამშობლოში. ასევე აღსანიშნავია პეტრე მაიუმელის პიროვნება, რომელმაც პალესტინაში დაარსა ქართველთა მონასტერი, და თეოდორიტე კვრელის ცნობა იმის შესახებ, რომ სვიმონ მესვეტეს (გარდც. 459 წ) მუდმივი კავშირი ჰქონდა ქართველებთან.

VII საუკუნეში, კერძოდ, 661 წელს, არაბებმა დაიპყრეს დამასკო და გაბატონდნენ მთელ სირიაში. ამდენად, როდესაც სირიულ-ქართულ არქიტექტურის ნიმუშებს ვეხებით, მხედველობაში გვაქვს IV—VII საუკუნეები, რომლებიც საქართველოში ბაზილიკების მშენებლობის პერიოდს ემთხვევა. შესაძლოა, სირიაში ქრისტიანული რელიგიის მხოლოდ ამ ხანაში გავრცელებამ განაპირობა ბაზილიკათა რიცხობრივი უპირატესობა ცენტრალურ-გუმბათოვან ტაძრებთან შედარებით, რომლებმაც გაბატონებული მდგომარეობა მთელ აღმოსავლეთ ქრისტიანულ სამყაროში VI საუკუნის შემდეგ დაიკავა.

ამ ხანის არქიტექტურის განვითარების ზუსტი სურათის აღდგენა ჯერაც ქართულ, ასევე სირიული ძეგლების მაგალითზე მათ დროთა ვითარებაში სხვადასხვა ხასიათის დაზიანებისა და გადაკეთების დროს არსებითი სახეცვლილებები განიცადეს. საყურადღებოა, რომ სირიულ ბაზილიკებში გადაკეთება მოხდა არა მხოლოდ დროისა და ეპოქის, არამედ ახალი რელიგიის. მაჰმადიანობის მოთხოვნების შესაბამისად, რამაც ძეგლებს ძირფესვიანად უცვალა სახე.

სირიის წარმართულ ნაგებობებში ოთხი ტიპი გამოიყოფა. რომლებმაც აღრექრისტიანული ტაძრების ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს, სამი მათგანი საერო, ხოლო ერთი საეკლესიო დანიშნულების შენობას წარმოადგენს. ეს ძეგლები ჩრდილოეთ სირიაში გვხვდება და თავისი ფორმით ქრისტიანულ ტაძრებს უკავშირდება გენეტიკურად. ასეთია შაკას. ბოსრას, სანამენის, კანავატის ძეგლები.⁷ აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სირიის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი ღურა-ევროპოსის და კირქ-ბიზეს უძველესი ეკლესიები.⁸ ამ ძეგლების არსებობის ფაქტი ქრისტიანული არქიტექტურის განვითარების აღრეულ ეტაპზე ქართული და სირიული ხუროთმოძღვრების შემდეგ ძირითად განმასხვავებელ ნიშანზე მიუთითებს. თუ ქართველებისათვის უცნობი არქიტექტურული ტიპი, ბაზილიკა, შემოტანილი იყო მხოლოდ გაჭრისტიანების შემდეგ⁹, სირიაში უკვე არსებობდა ამგვარი ხუროთმოძღვრული ძეგლების აგების ტრადიცია. სირიული არქიტექტურის წინაშე იმთავითვე იდგა არა ბაზილიკის შესწავლისა და შეთვისების, არამედ უკვე კარგად ნაცნობი არქიტექტურული ტიპის შემოქმედებითი გადამუშავების პრობლემა, რამაც უთუოდ განაპირობა მრავალფეროვანი ვარიანტების არსებობა.

სირიასა და საქართველოში ტაძრების ძირითად საშენ მასალას ქვა წარ-

ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, 1, თბ., 1962, გვ. 179; 269—270; კ. კეკელიძე, ა. ბარამიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1969, გვ. 105—108.

⁶ კ. კეკელიძე, საკითხი სირიულ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, ეტიუდები ტ. 1, თბ., 1956, გვ. 42.

⁷ ე. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974, გვ. 19.

⁸ Howard Crosby Butler. Early churches in Syria, Princeton, 1929, გვ. 14.,

⁹ Asher Ovadia'h, Corpus of Byzantine churches in the Holyland, Bonn, 1970, გვ. 185.

¹⁰ ერთადერთი გამოჩენილი ეხლახანს ნასტაკისში აღმოჩენილი II—III სს გამოუქვეყნებელი ნაგებობა.

მოადგენს. ამ ფაქტს პრინციპული მნიშვნელობა აქვს ორი ქვეყნის ძეგლებს შორის არქიტექტურული ფორმების, კომპოზიციური გადაწყვეტის საერთო ნიშნების დადგენისათვის. სირიის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია კარგად გათლილი ქვის კვადრების წყობა, რომელიც წინაქრისტიანული ხანის ნაგებობების წყობის შემდგომ განვითარებას წარმოადგენს¹⁰. ჩრდილოეთ სირიაში საშენ მასალად თეთრ კირქვას იყენებენ, სამხრეთში — შავ ბაზალტს, ჩრდილო-აღმოსავლეთ სირიაში ბაზალტს და აგურს¹¹. საქართველოში ძირითადად ეკლესიების კედლები კარგად გათლილი წესიერი ფორმის კვადრებით კირხსნარის გამოყენებით არის ნაგები. კახეთის ხუროთმოძღვრებაში კი რიყის ქვაა გავრცელებული, რომელიც კედლის წყობის განსხვავებულ სახეს ქმნის¹².

სირიასა და საქართველოში სამნავიანი ბაზილიკებია გავრცელებული. საქართველოში დადასტურებულია ბაზილიკის ორიგინალური ქვეტიპები ორნავიანი¹³ და სამეკლესიანი¹⁴ ბაზილიკების სახით.

ამ ორი ქვეყნის არქიტექტურისათვის ატრიუმი არ არის ნიშანდობლივი. გამოწკარვნილია მხოლოდ სამხრეთ სირიის რამდენიმე ძეგლი (მაგ.: შექ-სლეშანის წმ. მარიაშის სახელობის¹⁵ და სუვეიდის¹⁶ ბაზილიკები)¹⁷ სირიული ბაზილიკებისათვის დამახასიათებელ ამ ნიშანზე სპეციალურ ლიტერატურაშიც მიუთითებენ, სადაც აღნიშნულია, რომ სირიულ ბაზილიკას ატრიუმი არ გააჩნია და იგი იზოლირებულად დგას¹⁸.

სირიაში შეიმუშავეს დასავლეთის ფასადის ორიგინალური კომპოზიცია, რომელიც თავისი არქიტექტურული გაგებით გამორიცხავს ატრიუმის საჭიროებას. ეს არის ნართექსის თავისებური გადაწყვეტა, რომელიც შიდა სივრცის კომპოზიციის ელემენტიდან გარე მასების მნიშვნელოვან ნაწილად — ექსონართექსად გადაიქცა. ნართექსი დასავლეთით ღია თაღით იხსნება, რომლის ორივე მხარეს სამსართულიანი კოშკებია აღმართული (მაგ.: თურმანი-ნი¹⁹, კალბ-ლუზე²⁰). თავისთავად ეს დახვეწილი არქიტექტურული კომპოზი-

¹⁰ George Zarnecki, *Art of the medieval world*. New-York, 1975, გვ. 42.

¹¹ H. C. Butler, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 179.

¹² 1. ბ ე რ ი ძ ე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974, გვ. 21; ირ. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 37.

¹³ გ. გაფრინდაშვილი, ნ. ჩუბინაშვილი, ძველის წმ. გიორგის მონასტერი სოფ. ტაბაიში ჟურნ. ძველს მეგობარი, № 8, 1969, გვ. 28—33; თ. საყვარელიძე, ვანის წმ. გიორგის ეკლესია, ჟურნ. ძველს მეგობარი, № 29, 1972, გვ. 25—30; ი. გომელაური, მღვიმე, თბ. 1982.

¹⁴ Г. Чубинашвили, Церковь близ сел. Болнис-Капанакчи, Христиан. восток, т. V, Пт., 1916; მისივე ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ. 1936, გვ. 65; მისივე, Архитектура Кахетии, Тб., 1959, გვ. 141—200.

¹⁵ H. C. Butler, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 68.

¹⁶ Н. П. Кюндакон, Археологическое путешествие по Сирии и Палестине, С. П. — 1904, გვ. 102.

¹⁷ სუვეიდის ატრიუმიანი ბაზილიკის შემთხვევაში გასათვალისწინებელია ის, რომ ეს ძეგლი აგებულია ქალაქში, რომელიც ყველგან პერიოდში მნიშვნელოვან კულტურულ-ეკონომიკურ ცენტრს წარმოადგენდა. (Н. А. Сидорова, Т. Х. Стародуб, Города Сирии, М., 1970, გვ. 75—97). ამდენად, ადგილობრივი არქიტექტურისათვის უცხო არ იყო რომაული ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ატრიუმიანი ტაძრების აგების ტრადიცია. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სირიის ტერიტორიაზე ამგვარი ტიპის ისეთი კომპლექსი, როგორიცაა ბაალბექა.

¹⁸ Н. Брунов, Очерки по истории архитектуры, М.—Л., 1935, გვ. 466.

¹⁹ H. C. Butler, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 91.

²⁰ იქვე, გვ. 72.

ცია სხვადასხვა ვარიანტის, მრავალფეროვანი ხუროთმოძღვრული მოტივების გამოყენების შესაძლებლობას იძლევა, როგორცაა მაგალითად ღია გალერეა, განსხვავებული ფორმის ღიბების სხვადასხვა დონეზე განაწილება და სხვ. სირიულმა ხუროთმოძღვრებამ ბაზილიკის დასავლეთის ფასადის ამგვარი გადაწყვეტით სრულიად ორიგინალური არქიტექტურული სახე შექმნა.²¹

სირიაში ერთკოშკიანი ბაზილიკებიც არის დადასტურებული. (მაგ.: კირ-ბითილ-ქათიბის²² და ტაფკას²³ ბაზილიკები). ამ ძეგლებში კოშკი ჩრდილო --- დასავლეთ კუთხეში დგას და, ამდენად, განსხვავებულ კომპოზიციურ გადაწყვეტას ქმნის. სპეციალურ ლიტერატურაში სირიული ბაზილიკის კოშკის მნიშვნელობის შესახებ ორი მოსაზრება არსებობს. ზოგი მკვლევარი²⁴ მათ მხოლოდ დეკორატიულ ფუნქციას ანიჭებს, ხოლო სპეციალისტთა მეორე ნაწილი²⁵ აღნიშნავს სირიული ბაზილიკის კოშკის სტრატეგიული მნიშვნელობით გამოყენების ფაქტს და მიუთითებს ორკოშკიანი არქიტექტურული კომპოზიციის სირიიდან დასავლეთ ევროპის ხუროთმოძღვრებაში გავრცელების შესახებ²⁶. ჩვენ მეორე მოსაზრებას ვიზიარებთ. მართლაც, სამსართულიანი, მონუმენტური, ქვით ნაგები კოშკი მხოლოდ მორთულობის ელემენტი არ იქნებოდა. მისი აგება უთუოდ ფუნქციური საჭიროებით იყო ნაკარნახები.

საქართველოსთვის ამგვარი კოშკები უცხოა. უფრო მეტიც, ქართულ ბაზილიკას ამ არქიტექტურული ტიპისათვის ესოდენ დამახასიათებელი ნართექსიც არ გააჩნია. გამოწკლის მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ბიჭვინტის²⁷ და ციხისძირის²⁸ ბაზილიკები წარმოადგენს. ქართულ ძეგლებში ნართექსს გალერეა და გარშემოსავლელი ცვლის. ნართექსი, როგორც წესი, ტაძრის დასავლეთ ნაწილშია მოთავსებული²⁹. გალერეები ჩრდილოეთით და სამხრეთით: ხოლო გარშემოსავლელი სამი მხრიდან — ჩრდილოეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან შემოპყვება. ქართულ ძეგლებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა სიგრძივ ფასადებში გაჭრილ შესასვლელებს ენიჭება. სავარაუდოა, რომ ამან განაპირობა ქართულ ბაზილიკებში ნართექსის უგულვებელყოფა და გალერეების, გარშემოსავლელის გავრცელება. ბოლნისის სიონისა და წყაროსთავის ბა-

²¹ George Zarnecki. დასახ. ნაშრომი, გვ. 42.

²² H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

²³ იქვე, გვ. 22.

²⁴ О. Шузи. История архитектуры, т. II, М., 1957, გვ. 63.

²⁵ Н. Кондаков, Археологическое путешествие по Сирии и Палестине, С—П., 1904, გვ. 88; Н. Брунов, Очерки по истории архитектуры, М.—Л., 1935, გვ. 466.

²⁶ Н. П. Кондаков, Археологическое путешествие..., გვ. 28; ავტორი აღნიშნავს, რომ დასავლეთის ქვეყნებში აღმოსავლეთიდან წამოსული ტრადიციის მიხედვით დასავლეთის ფასადის კოშკები მიქეილისა და გაბრიელის სახელზე იგებოდა.

²⁷ ირ. ციციშვილი, ბიჭვინტის საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი, დიდი ბიტონტი, ტ. 11, თბ., 1977, გვ. 82—101.

²⁸ В. А. Леквинадзе, О постройках Юстиниана в западной Грузии, Византийский временник, М., 34, 1973, გვ. 169—186.

²⁹ კონდაკოვის აზრით (Н. П. Кондаков, Древняя архитектура Грузии, М.—Л., 1876, გვ. 18), ქრისტიანულ ტაძრებში ნართექსს სხვადასხვა დანიშნულება ენიჭებოდა. იგი ქალების, ბოუნთაღვების სამყოფი, მიტკალებულის დასასვენებელი ადგილი იყო. ქართულ ბაზილიკებში მას დაკარგული ჰქონდა თავისი ფუნქციური დანიშნულება და მხოლოდ წმინდა სამების სიმბოლურ განსახიერებას წარმოადგენდა, როგორც ტაძრის სამი შემადგენელი ნაწილის ერთ-ერთი კომპონენტი საკურთხეველსა და ნავებთან ერთად.

ზილიკებს ჩრდილოეთითა და სამხრეთით გალერეები აქვთ; ვაზისუბანში გარშემოსავლელია, ხოლო ანჩისხატში და ურბნისში გათხრების შედეგად ნაშთებია მიკვლეული.

საყურადღებოა, რომ ასეთივე არქიტექტურული მოტივი სირიის უნართექსო ძეგლებშიც არის დადასტურებული (მაგ.: IV საუკუნის სერჯილა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის გალერეთ, V საუკუნის სირი-კაპელა სერჯბლენის მახლობლად სამხრეთის გალერეთ, VI საუკუნის დარ-სიმანი სამხრეთი გალერეთ. VI საუკუნის დარ-კიტა სამხრეთი კოლონადით)³⁰. იგი გენეტიკურ კავშირშია აღმოსავლური საცხოვრებელი სახლის ღია გალერეებით გაფორმების სისტემასთან³¹. ერთი და იგივე არქიტექტურული მოტივის გამოყენებისას ქართულ და სირიულ ძეგლებს შორის ფორმის თვალსაზრისით გარკვეული სხვაობა იჩენს თავს. ქართულ ბაზილიკებში გალერეას კამაროვანი გადახურვა აქვს; ხოლო სირიის ძეგლებში სვეტები ძელებით არის დაკავშირებული და ბრტყელ გადახურვას ქმნის.

ქართულ ბაზილიკებში, როგორც აღვნიშნეთ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა სივრცით ფასადების შესასვლელებს ენიჭება. ამას ქართული არქიტექტურის ყველა მკვლევარი აღნიშნავს. სპეციალისტების აზრით, ასეთი გადაწყვეტა ქართულ არქიტექტურაში ცენტრალური კომპოზიციის ტრადიციამ განაპირობა³². საზოგადოდ, ბაზილიკის ინტერიერის აღქმა დასავლეთიდან ხდება. ტაძარში შესვლისთანავე მნახველი ხედავს საკუთარხეველს, რომელიც ნაგებობის აზრობრივ ცენტრს წარმოადგენს. ყველა არქიტექტურული ელემენტი მასთან კავშირით განიხილება, გარკვეულად ექვემდებარება და მისი მნიშვნელობის წარმოჩენას ემსახურება. ქართულ ბაზილიკებში დასავლეთის შესასვლელის პრიორიტეტი უგულებელყოფილია. ტაძარს მთავარი კარი უფრო ხშირად სამხრეთიდან აქვს. ამიტომ ამ მხრიდან შემსვლელს, ვიდრე საკუთარხეველის პირისპირ აღმოჩნდება, ინტერიერის სხვადასხვა რაკურსით აღქმის შესაძლებლობა ეძლევა.

სირიულ ძეგლებში დასავლეთის შესასვლელია მთავარი. მაგრამ ვვერდით კარსაც გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება, რაზეც თურმანიის³³ და კალბ-ლუზეს³⁴ გრძივ კედლებში გაჭრილი შესასვლელების რაოდენობა მიუთითებს (სამსამი კარი თითოეულ მხარეს). ცალკე გამოიყოფა ლატიტუდინალური ტაძრები, რომლებშიც შიდა სივრცის თავისებური დანაწევრება და გვერდით კედლებში არსებული შესასვლელები ხაზს უსვამს სამხრეთი და ჩრდილოეთი ფასადების მნიშვნელობას.

ქართულ ბაზილიკებში გეგმის კვადრატთან მიახლოების ტენდენცია აღინიშნება. ქართულ ძეგლებში საერთოდ 4-5 წყვილ სვეტზე მეტი არ გვხვდება. ისინი ქრონოლოგიურად ადრეულ ხანას განეკუთვნებიან (V საუკუნის ბოლისის სიონში — 5 წყვილი, VI საუკუნის ხირსაში — 4 წყვილი, VI საუკუნის ურბნისში — 4 წყვილი, V—VI სს ხაშში 4 წყვილი). შემდგომში მათ

³⁰ Г. Чубинашвили, Болнис, епмкის მოამბე, IX, თბ., 1940, გვ. 131.

³¹ იქვე, გვ. 152; ავტორს დასაშვებად მიაჩნია, რომ ეს მოტივი ბოლისის სიონში, წყაროსთავში, სომხეთის ერერუესა და თეკორში სირიული გალერის შედეგად გაჩნდა.

³² ე. ბერიძე, ძველი ქართული ზეოთმოდღერება, თბ., 1974, გვ. 19.

³³ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

³⁴ იქვე, გვ. 72.

ორი წყვილი საყრდენის მქონე, სიგრძეში ბევრად შემცირებული ბაზილიკები ცვლის (VI საუკუნის კონდოლი და ეაზისუბანი, VII საუკუნის ალვანი, VIII საუკუნის ზედაზენი). ქართული ბაზილიკებისათვის უცხოა ბაზილიკის მრავალსვეტიანი, ძლიერ წაგრძელებული ტიპი, რომლის ყველაზე საუკეთესო მაგალითებია ადრექრისტიანული რომის (ლორენცო ფუორი ლე მურა, სანტა მარია მაჯორე, სან-პიეტრო ინ ვინკოლე), რავენის (სან აპოლინარე ნუოვო), აგრეთვე აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში სალონიკის ბაზილიკები.

სირიული ბაზილიკა რომაულთან შედარებით მოკლეა ისევე, როგორც ქრისტიანული აღმოსავლეთის ტაძრები, მაგრამ იგი ყოველთვის ინარჩუნებს მკაფიოდ გამოკვეთილ სიგრძე ღერძს. ეს წესი მცირე რიცხის ბურჯის მქონე ნაგებობებშიც არ ირღვევა. ამის კარგი მაგალითია რუსაფას წმ. სერგის სახელობის³⁵ და რუფეას³⁶ ბაზილიკები. რუფეას VI საუკუნის ბაზილიკას მხოლოდ ორი წყვილი ბურჯი აქვს, მაგრამ მათ შორის გადაყვანილი თაღები იმდენად განიერია, რომ ძეგლის სიგრძის შეფარდება სიგანესთან 2,5-ს აღწევს. სირიულ ბაზილიკებში გამოიყოფა ლატიტუდინალური ტაძრების ჯგუფი, რომლებიც გეგმით კვადრატს უახლოვდებიან (ტაუკა,³⁷ კანავატი³⁸), ან ინარჩუნებენ წაგრძელებულ ფორმას (შაკა³⁹, ნამარა⁴⁰).

სირიის და საქართველოს ბაზილიკებს ოთხკალთა სახურავი აქვს. რ. გვერდწითელი მართებულად აღნიშნავს. რომ „მაღალი მთავარი ნავი და ოთხკალთა სახურავი ახასიათებს. როგორც ადრეული პერიოდის ბაზილიკებს, გარდა ბოლნისის სიონისა, ისე გარდამავალი ხანის ყველა ბაზილიკას“⁴¹. ბოლნისის სიონის გადახურვა განსხვავებულია. აქ სამივე ნავი ორკალთა სახურავითაა გადახურული. ორკალთა გადახურვა სირიის ლატიტუდინალურ ბაზილიკებშიც გამოიყენება. ორკალთა სახურავის მქონე ბაზილიკები უძველეს ნაირსახეობად არის მიჩნეული⁴². ამ ე. წ. აღმოსავლურ ბაზილიკებს ახასიათებს თაღოვანი გადახურვა, უფანჯრო გრძივი კედლები, შუა და გვერდითი ნაგებობის სიმაღლეს შორის მცირე სხვაობა. რაც ექსტერიერში ორკალთიანი სახურავის არსებობას განაპირობებს⁴³.

ქართულ ძეგლებში ნახევარწრიული ან ნალისებური მოხაზულობის აფსიდაა გამოყენებული, რომელიც ხშირად გეგმის სწორკუთხედშია ჩაწერილი. გამონაკლისია ბოლნისის სიონის, ბოდბის და სანაგირეს ბაზილიკები. პირველ შემთხვევაში მხოლოდ საკურთხევის აფსიდა გამოდის კედლის სიპრტყიდან ნახევარწრიული ფორმით. დანარჩენ ორ შემთხვევაში კი ექსტერიერში საკურთხევის აფსიდასთან ერთად პასტოფორიების აფსიდებიც იკითხება. ასე-

³⁵ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161.

³⁶ იქვე, გვ. 144.

³⁷ იქვე, გვ. 22.

³⁸ იქვე, გვ. 24.

³⁹ იქვე, გვ. 22.

⁴⁰ იქვე, გვ. 22.

⁴¹ რ. გვერდწითელი, განა ასე უნდა იყოს ძეგლის დაცვა, „ძეგლის მეგობარი“, № 37, თბ., 1973, გვ. 73.

⁴² Г. Чубинашвили, Болниси, გვ. 138.

⁴³ ო. შუაზის მოსაზრებით (О. Шуази, История архитектуры, გვ. 54). ბაზილიკების ჩვენს დროში გამქრალი აზიური ტიპი არსებობდა, რომელიც ამგვარი ძეგლების საერთო პროტოტიპს წარმოადგენდა. მაგალითად მოაქვს კოპტური ბაზილიკებიც, კერძოდ, დიერაბუ-ფახერის ეკლესია.

ვე შვერილი აფსიდები ახასიათებს დასავლეთ საქართველოს ძეგლებს. ბიჭვინტის, ციხისძირის, ვაშნარის, სეფიეთის ბაზილიკებში ერთი, ხოლო განთიადის ბაზილიკაში გეგმის სწორკუთხედს გარეთ სამი აფსიდა გამოდის.

სირიულ ძეგლებში გვხვდება როგორც გეგმის სწორკუთხედში ჩაწერილი (დარ-კიტა⁴⁴, კირბითილ-ქათიბი⁴⁵, შექ-სლემანის წმ. მარიაშის სახელობის⁴⁶, ზებედის აღმოსავლეთის ეკლესია⁴⁷, რუვეა⁴⁸ და სხვ.), ასევე შვერილი აფსიდა (კალბ-ლუზე⁴⁹, დერ-იჭ ჭივანი⁵⁰ და სხვ.). სამ აფსიდიანი ტაძრის მხოლოდ ხუთი მაგალითი არის დადასტურებული⁵¹. ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა სწორკუთხა საკურთხეველიანი ბაზილიკები (კირბითილი⁵², დარ-კიტას სამების ეკლესია⁵³, კარბით თეზენი⁵⁴ და ჩრდილოეთ სირიის სხვა ძეგლები). ეს ეკლესიები VI საუკუნისაა. სირიაში სწორკუთხა საკურთხეველიანი ადრეული პერიოდის ტაძრებიც გვხვდება, მაგრამ ისინი ცალნავიან ნაგებობებს წარმოადგენენ (უმ იჯ-ჯიმალის აღმოსავლეთის ეკლესია⁵⁵, მცირე ტაძარი ააზი შაკას მახლობლად⁵⁶ და სხვ.).

ქართულ ბაზილიკებში VI საუკუნიდან საკურთხეველის ორსავე მხარეს პასტოფორიები ჩნდება; ხოლო ბოლნისის სიონის, ნატკორას, კონდოლის, ხირსას ბაზილიკებს სამკვეთლო და სადიაკვნე არ აქვს. ბოლნისის სიონში შვერილი აფსიდაა, ამიტომ გვერდითი სათავსების მოსაწყობი სივრცე ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეებში არ იქმნება. დანარჩენ სამ შემთხვევაში გეგმის სწორკუთხედში ჩაწერილი აფსიდის გვერდითი სივრცეები ნაგების გაგრძელებას წარმოადგენს და აღმოსავლეთიდან თითო სარკმლით ნათდება. ურბნისში, ხაშმში⁵⁷, ვაზისუბანში, ალვანში, ზედაზენში, აკურაში, ერწოსა და ყალეთში ისინი სწორკუთხა ფორმისაა. პასტოფორიებში აღმოსავლეთით აფსიდა ახშანის, ბოდბეს და სანაგირეს ბაზილიკებში გვხვდება. ეს სათავსები ზოგ შემთხვევაში ორსართულიანია, რაც, ალბათ, პრაქტიკულ-უტილიტარული დანიშნულებით იყო ნაკარნახევი (მაგ.: ხაშმი, ან-სანაგირე).

სამხრეთ სირიის ბაზილიკებში სამკვეთლოსა და სადიაკვნესათვის სპეციალური სათავსები არ გამოიყოფა. ჩრდილოეთ სირიაში სამნაწილიანი საკურთხეველი IV საუკუნეში არ გვხვდება, ხოლო V საუკუნიდან ბაზილიკის

⁴⁴ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

⁴⁵ იქვე, გვ. 70.

⁴⁶ იქვე, გვ. 68.

⁴⁷ იქვე, გვ. 78.

⁴⁸ იქვე, გვ. 144.

⁴⁹ იქვე, გვ. 72.

⁵⁰ იქვე, გვ. 121.

⁵¹ Asher Ovidiah, Corpus of the Byzantine churches in the Holyland, Bonn, 1970, გვ. 215.

⁵² H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134.

⁵³ იქვე, გვ. 136.

⁵⁴ იქვე, გვ. 137.

⁵⁵ იქვე, გვ. 21.

⁵⁶ იქვე, გვ. 19.

⁵⁷ გ. ჩუბინაშვილის აზრით (Г. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тб., 1959, გვ. 56), ხაშმში თავდაპირველად პასტოფორიები არ იყო.

აუცილებელ კომპონენტად გვევლინება⁵⁸. საყურადღებოა მიჩენილი მოსაზრება, რომ საკურთხეველის გვერდით არსებული სათავსები სამკვეთლოდ და საღიაკენედ პირველად სირიაში გამოიყენეს. აქედან გავრცელდა კილიკიაში, საბერძნეთში და სხვა ქრისტიანულ ქვეყნებში⁵⁹. სირიულ შეგერილათსიდიან ბაზილიკებში პასტოფორიები არ არის დადასტურებული, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში (კალბ-ლუზე⁶⁰) ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეებში სათავსების მოსაწყობად კიდურა თაღის ბურჯებსა და აფსიდას შორის აშენებულია პასტოფორიების კედლები, რომლებიც აფსიდის შეგრილებად აღიქმება. სირიაში პასტოფორიები ხშირად წაგრძელებული სწორკუთხედის ფორმისაა. ისინი (გამონაკლისია სამხრეთ დანა, ალ-ანდერნი, უმ ით-ტუენენი⁶¹) ერთი კარით უკავშირდებიან გვერდით ნავეებს, ხოლო მეორე ვიწრო კარით — საკურთხეველს. ამრიგად, სირიაში გავრცელებულია საკურთხეველი როგორც პასტოფორიების გარეშე, ასევე სამკვეთლოსა და საღიაკენესათვის გამოყოფილი სათავსებით.

ბოლნისის სიონში სამხრეთ გალერეის აღმოსავლეთ ნაწილში ორმხრივ აფსიდიანი სათავსია, რომელიც მკვლევარების აზრით სანათლავს წარმოადგენს⁶². ქართულ ბაზილიკებში სანათლავის ცალკე გამოყოფის ეს ერთადერთი შემთხვევაა⁶³. საზოგადოდ, VI საუკუნიდან, როდესაც მონათვლის უფლება ეპისკოპოსის გარდა მღვდლებსაც მიეცათ, სანათლავისათვის ცალკე სადგომს აღარ აკეთებენ⁶⁴.

ჩრდილოეთ სირიაში გავრცელებული სანათლავები ზოგჯერ ტაძრისაგან გამოყოფილია, ხშირად კი პასტოფორიას სამხრეთის მხრიდან უერთდება. ძირითადად სანათლავები კვადრატულია, ხოლო იშვიათად წრიული ფორმა აქვს (მაგ.: დარ-კიტა⁶⁵). სარკმლები მალაა გაჭრილი; გადახურვა ხის ძეგლებზე ხორციელდება (მაგ.: კსეჯბედი, ბლუდი, ბაბისკა, კასრ იბისუ).⁶⁶

სირიასა და საქართველოში ბაზილიკის სამი ნაგებდან შუა გვერდით ნაგებზე მაღალი და განიერია. ქართულ ძეგლებში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით გვერდითი ნაგებების შემცირებისა და შუა ნავის, ტაძრის ცენტრალური სივრცის, გაფართოების ტენდენცია შეიმჩნევა. ასე მაგალითად, ბოლნისის სიონსა და ხაშში შუა ნავი ორჯერ უფრო განიერია გვერდითებზე; ურბნისში, ნატკორაში ეს შეფარდება იზრდება. კონდოლში, ხირსაში და ვაზისუბან-

⁵⁸ Г. Чубинашвили, Болниси, გვ. 125.

⁵⁹ Michel Gough, The early christian, New Yourk. Waschington 1961, გვ. 142.

⁶⁰ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

⁶¹ იქვე, გვ. 175.

⁶² Г. Чубинашвили, Болниси, გვ. 129.

⁶³ ბიქვინტის IV საუკუნის ბაზილიკაში აღმოჩენილია სწორკუთხა აუზი, რომელიც ტაძარში, სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში მდებარეობს და გამთხრელების მიერ სანათლავად არის მიჩნეული (იხ. ციციშვილი, ბიქვინტის საეკლტო ნაგებობათა კომპლექსი, ტ. 11, თბ., 1977, გვ. 91); მეორე მაგალითია არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ნოქალაქევის V საუკუნის I ნახეურის სამნავიანი ბაზილიკა. მისი დასავლეთი ნავის სამხრეთ ბოლოში, გარე კედელში იატაკის დონეზე კერამიკული მილია ჩაყოლებული, რომელიც ამ ადგილას სანათლავის არსებობაზე მიანიშნებს (პ. ზაქარაია, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, თბ., 1981, გვ. 105).

⁶⁴ ე. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974, გვ. 24.

⁶⁵ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 207.

⁶⁶ იქვე, გვ. 207.

ში კი გვერდითი ნაგები სამჯერ უფრო ვიწროა. უმეტეს შემთხვევაში სირიული ბაზილიკის შუა ნაწი აბსოლუტური ზომებით ქართულს აღემატება. ამას ნაგებობის მასშტაბურობა და გადახურვის თავისებურება განაპირობებს. ქართულ ძეგლებში შუა ნაწი, ისევე, როგორც გვერდითები, კამარით არის გადახურული. ამიტომ მისი გაფართოება კონსტრუქციულად ძნელია, ხოლო სირიაში ხის ძელებით გადახურვის სისტემაა გავრცელებული (გვერდითი ნაგებობის გადახურვისათვის ხშირად ბრტყელი ქვის ფილებია გამოყენებული). მისი განხორციელება შედარებით მარტივია და დიდი ფართობის გადახურვის შესაძლებლობას იძლევა. სირიული ბაზილიკის ინტერიერში ერთგვარი კონტრასტი იქმნება სარკმლებით განათებულ, ხეში შესრულებულ ზედა იარუსსა და მონუმენტურ, ქვის კვადრებით ნაგებ კედლებს შორის, რაც გარკვეულ მხატვრულ ეფექტს ქმნის.

ქართულ ძეგლებში ნაგებობის ზედა და ქვედა ნაწილების კონტრასტული დაპირისპირება არ ხდება. ყველა ხუროთმოძღვრული ელემენტი პარმონიული ერთიანობის შექმნას ემსახურება. გამბრჯენი თაღების რიტმული მონაცვლეობა, ბურჯების რიგი, ინტერიერის სადა არქიტექტურული ფორმები მონოლითურ შიდა სივრცეს ქმნის.

ქართულ ბაზილიკებში გეგმაში ჯვრისებური ან T-სებრი ბურჯებია გამოყენებული (ბოლნისის სიონში, ურბნისში, ნატკორაში, ალვანში ჯვრისებური ბურჯებია). ბურჯები საკმაოდ მაღალია, იმპოსტები სადა ფორმისაა და ქანობზე დაფუძნებული გამოწეული თაროს ფორმა აქვს. იმპოსტები ვარს უვლის სვეტს (მაგ.: ხაშში), ან ერთ მხარესაა მოთავსებული (მაგ. ვაზისუბანი). ბოლნისის სიონის რელიეფებით შემკული სვეტისთავეები ქართულ ბაზილიკებში გამონაკლის წარმოადგენს. საქართველოს ბაზილიკებში ქრონოლოგიურად იზრდება სვეტებს შორის მანძილის შეფარდება სვეტის სიგანესთან. ბოლნისის სიონში, ხაშში — 1,40, ურბნისში ერთნახევარია, ხოლო მომდევნო პერიოდის ძეგლებში სიგანის შეფარდება მატულობს.

სირიულ ძეგლებში სვეტის სიგანის შეფარდება სვეტებს შორის მანძილთან დიდია. ბურჯები გეგმაში კვადრატული, სწორკუთხა, ჯვრისებური, T-სებრი და ოქტოგონური ფორმის გვხვდება⁶⁷. ისინი უფრო დამჯდარი, მონოლითურია. სირიაში ქართული ბაზილიკებისაგან განსხვავებით (გამონაკლისი ბიჭვინტა) აკანთის ფოთლიანი კაპიტლებით შემკული კოლონებიც არის გავრცელებული, რომლებსაც წინაქრისტიანული ხელოვნების გავლენა ეტყობათ⁶⁸ და ზოგჯერ ამ ხელოვნების ნიმუშებსაც განეკუთვნებიან. ცალკეულ ძეგლებში სვეტებისა და კოლონების ერთდროული გამოყენების მაგალითებიც გვხვდება⁶⁹. საერთოდ სირიულ ბაზილიკებში ინტერიერის მორთულობის უფრო მრავალფეროვან და მრავალრიცხოვან საშუალებებს იყენებენ, ვიდრე ქართულ ტაძრებში. საქართველოში ბოლნისის სიონის, ხაშმის სვეტისთავეები: ბიჭვინტის კაპიტლები, იატაკის მოზაიკის ფრაგმენტები გამონაკლისს წარმოადგენს. ინტერიერის ზღმობა მხოლოდ დეკორატიული თაღების (მაგ.: ახმეტა, ზედა-ზენი), მეტად სადა იმპოსტების, რელიეფური ჯვრების საშუალებით ხდება.

⁶⁷ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 196.

⁶⁸ O. M. Dalton, Byzantine art and archeology, Oxford, 1911, გვ. 53; C. R. Morey, Early christian art, Princeton, 1942, გვ. 102—103.

⁶⁹ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

ქართულ ძეგლებში შიდა სივრცის მხატვრული გამომსახველობა ძირითადად არქიტექტურული ფორმების დახვეწილობით არის მიღწეული. სირიული (განსაკუთრებით ჩრდილოეთ სირიული) ბაზილიკის ინტერიერში სვეტისთაყვების, ტრიუმფალური და სიგრიძის თაღების მოსართავად რელიეფი გამოიყენება: კედლის მოსაპირკეთებლად — მარმარილო; იატაკზე — მოზაიკა. ყოველივე ეს თავისებურ მხატვრულ ეფექტს ქმნის და სირიული ბაზილიკის ინტერიერს მდიდრულ, საზეიმო განწყობილებას ანიჭებს.

სირიული ბაზილიკის დიდი ზომა, სხვადასხვა ხასიათის მორთულობის არსებობა, გვეგმარებისა და არქიტექტურული მასების განაწილების სპეციფიკა დიდი რაოდენობით ლიობების გამოყენებას მოითხოვს. ინტერიერი შუა და გვერდითი ნაგებობის კედლებში გაჭრილი სარკმლებით ნათდება. გვხვდება სარკმლების სამ და ოთხ სართულად განლაგების მაგალითებიც⁷⁰. დიდი ზომის ფანჯრებს შორის მცირე მანძილია დატოვებული. აფსიდაში სამზე ნაკლები სარკმელი თითქმის არ გამოიყენება. ბაზილიკაში ყველაზე უკეთ ცენტრალური ნავია განათებული. სირიაში სარკმლები ძირითადად წაგრძელებული სწორკუთხა და ზედა მხარეს თაღოვანი მოხაზულობისაა. გამოიყენება აგრეთვე ორ ან სამ მალიანი და წრიული ფორმის ფანჯრები. სარკმელთა ფორმების ასეთი მრავალფეროვნება, მათი სხვადასხვაგვარი განლაგება როგორც ინტერიერში, ასევე ექსტერიერში, თავისებურ მხატვრულ გადაწყვეტას ქმნის. აღსანიშნავია, რომ ადრეულ ძეგლებში სარკმლების განაწილება თანხვდება თაღების რიგს. რაც მომდევნო ხანის ძეგლებში ხშირად უგულუბელყოფილია⁷¹.

ქართულ ბაზილიკებშიც ცენტრალური ნავი ტაძრის ყველაზე განათებული ნაწილია. ეს IV (II ნახ.) — VIII საუკუნეების ძეგლებში განსაკუთრებით კარგად ჩანს, რადგან ამ ბაზილიკებში ტაძრის გეგმა კვადრატს უახლოვდება და ოთხი მხრიდან შემოსული სინათლე ტაძრის ცენტრში იყრის თავს. საკუროთხევლის აფსიდას უფრო ხშირად ერთი, იშვიათად სამი სარკმელი (მაგ. განთიადი) ანათებს. სარკმლები გვერდითი ნაგებობის კედლებშია გაჭრილი, ხოლო იმ ძეგლებში, სადაც ოთხკალთა გადახურვაა, შიდა სივრცე შუა ნავის სარკმლებითაც ნათდება.

ქართულ ძეგლებში ძირითადად ორი, სწორკუთხა და ზედა მხარეს ნახევარწრიული მოხაზულობის სარკმლებია გავრცელებული. ადრეულ ძეგლებში სარკმელი დიდი ზომისაა, პარალელური გვერდები და ნალისებური მოხაზულობა აქვს (მაგ: ბოლნისის სიონი, ანჩისხატი, ხაშში). შემდგომ პერიოდში სარკმელი შედარებით ვიწროა, კედლის სისქეში დაქანებულია და ინტერიერის მხარეს განივრდება, რაც ტაძარში დიდი ფართობის განათებას უწყობს ხელს. ქართულ ბაზილიკებში ორ ან სამ მალიანი სარკმელი არ არის დადასტურებული⁷². ბოლნისის სიონში განათების დამატებით საშუალებად ლუნეტები გამოიყენება. ეს არქიტექტურული მოტივი იშვიათია. საქართველოში იგი ბოლნისის სიონის გარდა მხოლოდ ანჩისხატში გვხვდება. საყურა-

⁷⁰ H. C. Butler, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

⁷¹ იქვე, გვ. 197.

⁷² გ. ჩუბინაშვილის მოსაზრებით (Г. Чубинашвили, Болниси, გვ. 19), შესაძლოა ბოლნისის სიონის აღმოსავლეთ აფსიდასა და დასავლეთ კედელზე თავდაპირველად ამგვარი სარკმლები იყო.

დღეობა, რომ ლუნეტები სირიის II საუკუნის ძეგლებშიც არის დადასტურებული და შემდგომ ქრისტიანულ ბაზილიკებშიც გამოიყენება⁷³.

ამრიგად, სირიული და ქართული ბაზილიკების შედარებითი დახასიათების საფუძველზე ნათლად ჩანს მათი თვითმყოფადობა და ამასთანავე ის მსგავსება, რომელიც ამ ორი ქვეყნის ბაზილიკებს ახასიათებს⁷⁴. ეს გარემოება გარკვეული გეოგრაფიული სიახლოვის და რელიგიური ერთიანობის გარდა წმიდა არქიტექტურულ-სამშენებლო ტრადიციების, მასალის და კონსტრუქციული ხერხების სიახლოვით არის განპირობებული.

1. სირიაში და საქართველოში სამნავიანი ბაზილიკებია გავრცელებული;
2. სირიული ბაზილიკა მსგავსებას ამჟღავნებს დასავლურ ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებასთან, მაშინ როდესაც ქართულ ბაზილიკას ძირითადად აღმოსავლურ ქრისტიანული არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი ნიშნები აქვს;
3. სირიული ძეგლები არქიტექტურული ფორმების, კომპოზიციური გადაწყვეტის მრავალფეროვნებით გამოირჩევა (განსაკუთრებით აღსანიშნავია დასავლეთის ფასადის კოშკებიანი მოტივი, ლატიტუდინალური ტაძრები, დეკორის კომპოზიციური სქემები). საქართველოს ძეგლები, მართალია, ამ მხრივ მრავალფეროვნებით არ ხასიათდება, მაგრამ აქ ბაზილიკის ახალი ქვეტიპები იქნა შემუშავებული სამეკლესიანი და ორნავიანი ბაზილიკის სახით;
4. სირიული ძეგლები უფრო მასშტაბურია და აბსოლუტური ზომებით სჭარბობს ქართულს;
5. შიდა სივრცის ორგანიზაციის მხრივ ერთიანი მიდგომა იჩენს თავს შუა ნავის სიმაღლისა და სიგანის შეფარდებისას გვერდითებთან, როგორც სირიულ ასევე ქართულ ძეგლებში;
6. ორივე ქვეყნის ბაზილიკებში თალი გამოიყენება. სირიული ძეგლების თაღები დიდი ზომით გამოირჩევა;
7. ქართულ ბაზილიკებში შუა და გვერდითი ნაწილები კამარებით არის გადახურული; ხოლო სირიაში ხის კონსტრუქციებია გავრცელებული. აქ გვერდით ნაწილებში ხშირად ქვის ფილებით შესრულებული ბრტყელი გადახურვა გამოიყენება.
8. ქართულ არქიტექტურაში გეგმაში ჯვრისებური და T-ს ფორმის ბურჯებია გავრცელებული. სირიაში ამგვარი ბურჯების გარდა კვადრატული, სწორკუთხა, ოქტოგონური ფორმის ბურჯები გამოიყენება. იხმარება აგრეთვე კოლონები;
9. სირიულ ბაზილიკებში ნახევარწრიულის გარდა სწორკუთხა საკურთხეველიც გვხვდება. გავრცელებულია როგორც შვერილი, ასევე გეგმის სწორკუთხედში ჩაწერილი აფსიდები. საქართველოში ნახევარწრიული ან ნალისებური აფსიდაა, რომელიც რამდენიმე გამონაკლისის გარდა გეგმის სწორკუთხედის გარეთ არ გამოდის;
10. ორივე ქვეყნის ადრეულ ძეგლებში პასტოფორიები არ არის დადასტურებული. სირიაში სამკვეთლო და საღიაკენე გვხვდება V საუკუნიდან, ხოლო საქართველოში VI საუკუნიდან;
11. ქართულ ხუროთმოძღვრებას ბაზილიკის, როგორც არქიტექტურული ტიპის, დამახასიათებელი ნიშნების უგულვებელყოფა ახასიათებს. ეს გეგმის კვადრატს მიახლოების ტენდენციაში, სიგრძივი ფასადების შესასვლელების განსაკუთრებულ მნიშვნელობაში, ნართექსის უარყოფასა (გამონაკლისი ბიჭვიეტა, ციხისძირი) და ორკალთა სახურავიან ტაძ-

⁷³ Г. Чубинашвили, Болнис, გვ. 141.

⁷⁴ ამას აღნიშნავს ნ. კონდაკოვი (Н. П. Кондаков, Древняя архитектура Грузии М., 1876, გვ. 54). და გ. ზარნეცკი (G. Zarnecki, Art of the medieval, world, New York, 1970, გვ. 154—155).

რებში გამოქვეყნდა; 12. საქართველოში ნართექსის ფუნქციას გარშემოსავლელი და გაღერება ასრულებს, რომელიც სირიის უნართექსო ძეგლებშიც გვხვდება; 13. სირიულ ძეგლებში კვადრატული და წრიული ფორმის სანათლავებია გავრცელებული; ხოლო საქართველოს ბაზილიკებისათვის სანათლავე არ არის დამახასიათებელი (გამონაკლისი ბოლნისის სიონი); 14. სირიული ძეგლები დიდი ზომის სარკმლების კარგად განაწილებული სისტემის საშუალებით ნათდება. ქართულ ბაზილიკებში V—VI საუკუნის დასაწყისის სუსტად განთავსებულ ძეგლებს VI—VII საუკუნეების კარგად განთავსებული შიდა სივრცის მქონე ტაძრები ეკლესია; 15. სირიასა და საქართველოში სწორკუთხა და თაღოვანი მოხაზულობის სარკმლები გამოიყენება. სირიაში აგრეთვე გავრცელებულია ორ ან სამ მალანი და წრიული ფანჯრებიც; 16. სირიული ძეგლები როგორც ინტერიერის, ასევე ექსტერიერის მორთულობის მხრივ მასალის, რელიეფური მოტივების სიმდიდრითა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა; ხოლო ქართული ძეგლები ფორმათა სისადავით, შიდა სივრცის ერთიანობით ხასიათდება.

Н. А. ДЖАБУА

К ВОПРОСУ О СРАВНИТЕЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ СИРИЙСКИХ И ГРУЗИНСКИХ БАЗИЛИК

Резюме

Базилика как первый архитектурный тип христианского зодчества была распространена в древних восточнохристианских странах Сирии и Грузии. Базилики этих стран наделены индивидуальными, оригинальными чертами, но имеют и много общего, что не раз подчеркивалось в специальной литературе (Г. Н. Чубинашвили, Н. К. Кондаков, Г. Зарпещкий). Этот факт обусловлен не только относительной географической близостью и единой религией, но и общностью архитектурно-строительных традиций, строительных материалов и конструктивных приемов.

В Сирии и Грузии распространены трехнефные базилики. В архитектурных памятниках обеих стран применяются арки. В Грузии для перекрытия нефов используется свод, а в Сирии — большей частью — система деревянных конструкций. Сирийские базилики выделяются многообразием архитектурных форм и композиционных решений (мотив западного фасада с башнями на углах, латитудинальные храмы, схемы декоративного убранства). Грузинские базилики в этом отношении проще, но здесь были созданы своеобразные подтипы двухнефных и трехцерковных базилик. Грузинские трехнефные базилики отклоняются от типичных черт архитектурного типа базилики. Доказательством тому служат памятники с двухскатой кровлей, тенденция приближения плана к квадрату, особое значение входов продольных фасадов и отсутствие нартекса.

წარმოდგინა შრომის წითელი ღრუმის ორდენოსანმა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელოვნების ისტორიის კათედრამ

М. М. ГЛОНТИ

О ПЛАНЕТАРНОЙ НЕДЕЛЕ И ЕЕ ЛАТИНСКОЙ МОДЕЛИ

Вопрос происхождения баскской семидневной недели исследователями баскского календаря в основном решается односторонне: современная баскская семидневка (без учета диалектных парадигм этой последней) восходит к лунному циклу или лунному месяцу, точнее, к его одной части, равной 7 дням, и вместе с тем, сама терминология баскской недели также основана на терминологии лунного месяца (фаз, частей, периодов и т. д.)¹. Одним словом, исследователями считается, что баскская неделя не что иное, как часть ($\frac{1}{4}$) лунного месяца.

Следует отметить, что проблематика происхождения семидневной недели учитывает действительно и вышеуказанную точку зрения, опирающуюся на взаимосвязь луны, ее фаз и календарного месяца. Общеизвестно, что основой одной из первых единиц исчисления времени (после дня и ночи) — месяца — стало именно прекрасное ночное светило со своей непрерывной и постоянной сменой фаз². Тем, кто имеет хоть малейшее касательство к упомянутой проблематике, известно, что она обязательно учитывает и другие входящие в нее вопросы, например, вопрос иудейской семидневной недели (так называемой системы *šabbath*), планетарной семидневной недели и др.³. На баскской

¹ P. P. de Actar loia. *Apologia de la lengua bascongada*. Madrid, 1803, с. 322—351; A. Camp ion. *Euskariana* (décima serie). *Origenes del pueblo euskaldun...* Tercera parte. *Testimonio de la lingüística* (primer volumen), Pamplona 1931, с. 331—336. P. de Hervás. *División primitiva del tiempo entre los bascongados usada aun por ellos*. напечатано: J. de Olarra. *Hallazgo del tratado de Hervás y Panduro*. BRSVAP, III, 1947, с. 318—322, 330—333; J. Vinson. *La calaendrier basque*. RIEV, 1910, t. IV. с. 36—38.

² Название месяца (календарного) во многих языках связано с лунной: например, др. евр. *yeḡar* «луна» и «месяц»; мегр., чан. *tuta id.*, рус. *месяц id.*, баск. *il* «луна» и *il(l)* «месяц», кроме того, греч. *men* и англ. *month* «месяц» в этих же языках также связаны с наименованием луны. Насколько нам известно, проблема происхождения семидневки из лунного месяца никем не изучалась специально и обычно лишь упоминается в книгах или трудах календарного характера, или же рассматривается в связи с другими общекалендарными вопросами (см. С. И. Селешников. *История календаря и хронография*. М., 1977, с. 13; А. В. Буткевич и др. *Время и календарь*, М., 1961, с. 67; Б. А. Фролов. *Как появилась магическая семерка*. Атеистические чтения, вып. 4, М., 1970, с. 118; и др. Исключение составляют М. Р. Nilsson. *Primitive time-reckoning*. (Lund) 1920, (Berlingska boktryckeriet), с. 329 и далее F. H. Colson. *The week*. (Cambridge University Press), 1926, §§ 4, 5, 6.

³ К этой же проблематике относится и вопрос взаимоотношения планетарной и еврейской (иудейской) семидневки (М. П. Нилссон, ук. раб.; Ф. Х. Колсон, ук. раб.), а также взаимосвязь аккад. *šabattum*, *šapattus* «полнолуние» или «фаза Луны» и

почве все это имеет значение прежде всего постольку, поскольку бискайская парадигма баскской недели (в отличие от второй — точной — парадигмы недели баскского ареала) проявляет особую близость к латино-романской септимальной (к тому же, планетарной) системе, о чем свидетельствует наличие в этой парадигме большого числа прямых калек и заимствований из латинского. Этот факт отмечается современными исследователями баскского календаря⁴, которые предлагают некоторые конкретные сопоставления бискайской модели недели и моделей иберийской (испанской), французско-итальянской недели. Однако их попытки не носят системный, последовательный характер и, как правило, ограничиваются лишь отдельными терминами. Вопрос этот до сего времени не изучался в историческом, вернее, в историко-типологическом аспекте.

Обычно принято считать, что семидневная неделя народов Средиземноморья в большинстве случаев является копией латинской недели⁵, и думается, что в принципе латинская семидневка вполне могла быть принята в качестве образца в маленькой баскской части этого огромного ареала (например, во время интенсивной романизации Западной Басконии, населенной современными бискайцами, гипускоаицами и алавезцами). Поэтому мы полагаем, что бискайскую парадигму баскской недели нужно рассматривать как единую систему, за которой стоит модель латинской недели. При этом нужно учитывать все моменты исторического развития самой латинской недели, принятой в Древнем Риме.

Прототипом латинской недели является планетарная семидневка, очагом зарождения которой считают Страну Древних Халдеев. Уже само название «планетарная неделя» указывает нам на ее происхождение: терминология такой недели связана непосредственно с семью известными тогда планетами, причем каждый день посвящен одной из этих планет. Эти планеты (или планеты-божества) — Марс, Меркурий, Юпитер, Венера, Сатурн, к которым впоследствии были причислены дневное и ночное светила — Солнце и Луна, стали основой процесса формирования планетарной недели. Кстати сказать, сакрально-магическое значение числа 7 объясняют как семидневной продолжительностью фазы луны, так и семью планетами-божествами.

Формирование планетарной недели протекало под влиянием существовавшего в Древнем Вавилоне обычая (этот обычай был и в Древнем Египте), по которому для каждого часа суток была своя планета-покровительница, т. е. каждый час суток управлялся одной из семи планет. Так, дни недели именовались названием той планеты, которая управляла первым часом данного дня. Например, первый час

р. šabbath «суббота», букв. «отдых», «праздник». евр. šeba «семь» и др. (см. М. Пиллсон, ук. раб.; Э. Бикерман. Хронология древнего мира. М., 1975, см. приложение 2 к с. 54).

⁴ J. Gorostiaga. La semana vasca: el sistema y los nombres de los días «Gernika», H1947, с. 53—54; его же Los nombres vascos de los días de la semana. Euskera IV (1959), Bilbao, с. 89; J. Caro Baroja. Sobre la religión antigua y el calendario del pueblo vasco. San Sebastián, 1980, с. 88; L. Mitxelena. Egunak eta egun-izenak. «Munibe» (San Sebastián) 23, № 4, 1971, с. 584—585.

⁵ М. Лалаш. Временисчисление христианского и языческого мира. СПб. 1867, с. 23; И. И. Чистяков. Числовые суеверия. М.-Л., 1927, с. 7 и далее; Э. Бикерман, ук. раб., с. 10—11, 54—55; Ф. Х. Колсон, ук. раб., с. 42—45.

субботы управлялся планетой Сатурн и этот день получил название «день Сатурна», т. е. современной субботы, с которой начиналось исчисление планетарной недели; второй час — планетой Юпитер и т. д. (см. ниже), 24-й час субботы («дня Сатурна») управлялся планетой Марс, а первый час следующего дня — воскресенье — уже находился под покровительством Солнца и потому этот день именуется «днем Солнца» и так далее, до наступления нового цикла, который опять-таки начинался со «дня Сатурна». В такого рода исчислении, где при помощи астрологии сочетались планетарная и часовая системы, учитывалось расположение планет по степени удаленности их от Земли: отсчет начинался с самой отдаленной планеты — Сатурн, а затем шли Юпитер, Марс, Солнце, Венера, Меркурий и Луна⁶. Результатом именно таких астрологических манипуляций-расчетов является известная латинская модель планетарной недели:

dies Saturni	«день Сатурна» — суббота
dies Solis	«день Солнца» — воскресенье
dies Lunae	«день Луны» — понедельник
dies Martis	«день Марса» — вторник
dies Mercurii	«день Меркурия» — среда
dies Jovis	«день Юпитера» — четверг
dies Veneris	«день Венеры» — пятница

Планетарную неделю, как уже было отмечено выше, знают многие народы Средиземноморья, большая часть которых и сегодня руководствуется ею⁷. Планетарная неделя, построенная по вышеупомянутому обычаю древних вавилонян (древних египтян), была усвоена древними греками и римлянами. Через последних эта неделя получила распространение в других странах Западной Европы⁸.

Роль Древнего Рима в распространении планетарной недели была и вправду значительной: это довольно легко прослеживается по сходной последовательности наименований дней (планет в неделе) в языках народов Средиземноморья, а также по обозначениям дней, которые являются кальками или заимствованиями из латинского. В той же терминологии недели у того или иного народа нередко

⁶ См. об этих вопросах: М. Лаллош, ук. раб., с. 23; И. И. Чистяков, ук. раб., с. 7 и далее; С. И. Селезников, ук. раб., с. 173—174; Э. Бикерман, ук. раб., с. 10—11, 54—55; Ф. Х. Колсон, ук. раб., с. 42—45.

⁷ Планетарная неделя была известна и народам Азии: ср. индийские названия дней недели, которые идентичны латинской планетарной как в последовательности, так и в обозначении. Филострат в «Жизни Аполлония» (III в. н. э.) рассказывает о том, как Аполлоний во время путешествия в Индию получил от вождя браминов семь перстней, которые были связаны с семью планетами. Перстни он носил «по названиям дней» (см. Ф. Х. Колсон, ук. раб., с. 22; также П. де Эрвас, ук. раб., с. 333).

⁸ Существует и другая точка зрения, согласно которой принцип строения планетарной семидневки принадлежит древним египтянам (а не древним халдеям), а сама планетарная неделя упрочилась не в Древнем Риме, а в Древней Греции, откуда она и распространилась в другие страны. См. О. Нейгебауэр. Точные науки в древности. М., 1968, с. 167—168; Ив. Джавахишвили. История грузинского народа, т. I, Тб., 1960, с. 120.

фигурируют эквиваленты греческо-латинских планет-божеств из собственного пантеона⁹. Для иллюстрации возьмем, например, понедельник. В модели латинской планетарной недели этот день называется *dies Lunae* || *Lunae dies* «день Луны», ср.: исп. *lunes* «понедельник», букв. «луны (день)»; франц. *lundi id.*; букв. «луны (день)»; ит. *lunedì id.*, букв. «луны (день)»; англ. *monday id.*, букв. «луны день»; немец. *montag id.*, букв. «луны день» дат., норв., швед. *mandag id.*, букв. «луны день»; кельт.-шотл. ирл. *dí-luain id.*, букв. «день луны»; уэльс. *dadd-llun id.*, букв. «день луны» Аналогичную картину мы наблюдаем по материалу картвельских языков, где в мегрельском, чанском и сванском заметны явные следы планетарной недели: мегр. *tutašxa* чан. *tutačxa*, сван. *došdiš* «понедельник», где мегр., чан. *tuta* и сван. *došd(ul)* «луна»; ср. также груз. *mtvarisa* «понедельник», букв. «луны (день)», засвидетельствованный в «Грузинском словаре» Сулхан-Саба Орбелиани¹⁰. Достаточно элементарного знания одного из романских языков, чтобы убедиться в том, как всеобщно влияние латинского мира в калькировании названия понедельника. Почти та же самая картина предстает перед нами и при установлении происхождения наименований других дней. Впрочем, здесь бывают и исключения, связанные главным образом, с еврейской субботой (*šabbath*) и христианским «Господним днем» (*dies dominica*), ср.: исп. *sábado* «суббота», ит. *sabato id.*, франц. *samedi id.*, мегр., чан. *sabatoni id.*, сван. *saptin, samtin id.*, исп. *domingo* «воскресенье»; ит. *doménica id.*, франц. *dimanche id.*, кельт.-шотл., ирл. *dí-domhnaich id.*, и др. В баскской неделе такими же несомненными отпечатками иудейской и христианской религии являются бискайские названия *zapatu* «суббота» (<лат. *sabbatum*) и *domeka* «воскресенье» (<лат. *dominica* (*dies*))¹¹.

Вместе с тем возникает, как мы полагаем, весьма значительный вопрос: как пришли эти заимствования — последовательно или одновременно? Какой этап развития латинской планетарной семидневки выступал оригиналом: этап, когда доминировала еврейская суббота, или этап, когда господствовал «день Господний»? Для бискайской недели, за которой нужно видеть, как было сказано выше, именно латинскую планетарную неделю, этот вопрос приобретает особое значение, ибо только после его разрешения возможно судить о том, как появились бискайские кальки и заимствования: одновременно или в разные периоды.

Латинская планетарная неделя, по нашему мнению, прошла несколько этапов своего развития, что в основном определяется историко-религиозным назначением центрального дня недели, т. е. истори-

⁹ Ср. А. Ч. Козаржевский. Латинские основы календарной терминологии. Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков, М., 1968, вып. I.

¹⁰ Сулхан-Саба Орбелиани. Грузинский словарь. Сочинения, т. IV, Тб., 1965, под *šabati*.

¹¹ Таков по форме древнейший латинский оригинал, но позже рядом с ним появляется и вариант *dies doménica* с центральным (e), к которому и восходит биск. *domeka*.

ческое развитие латинской планетарной недели вращается вокруг центрального дня той же семидневки. Известный римский историк Дион Кассий (II—III в. н. э.) указывает, что планетарная неделя в Римской Империи к этому времени (т. е. к III в.) уже была универсальной. Однако по данным более ранних латинских письменных памятников дни недели обычно посвящались планетам и на рубеже нашей эры¹². Латинскую планетарную неделю начинал «день Сатурна» и заканчивал «день Венеры»; вместе с тем, «день Сатурна» был днем отдыха той же недели, так как планета Сатурн была несчастливая, «плохая» планета (т. е. день этой «плохой» планеты табуировался): в этот день не работали, остерегались начать какое-нибудь дело и т. п., т. е. отдыхали, и, таким образом, «день Сатурна» являлся центральным днем латинской планетарной недели.

Обращают внимание на упомянутый табуированный характер «дня Сатурна» и, в силу этого, находят много общего между евр. *šabbath* и лат. *dies Saturni*¹³. Еврейская (иудейская) неделя, так называемая система *šabbath* вращается вокруг субботы — *šabbath* букв. «отдых», «праздник» — центрального дня этой системы. На этот центральный день с давних пор было наложено табу: в субботу воспрещалось заниматься делами — домашними, торговыми и т. п. Более того, день этот считался «святым днем» и имел обязательный характер аскетического отдыха (ср. Ам. 8,5; Неем. 13, 15—23; Втор. 5, 12—15 и др.). В то же время евр. *šabbath* обозначало и сам цикл, систему иудейской недели, т. е. имело значение «неделя», было ее исходом, основой основ¹⁴. Иосиф Флавий (Iв. н. э.) отмечает, что «нет ни одного горста, греческого или же варварского, и ни одного народа, на который не распространился бы наш обычай воздерживаться от работы на седьмой день»¹⁵; ср. почти все западноевропейские, славянские, картвельские языки, где название субботы заимствовано из евр. *šabbath* (или из лат.-евр. *sabbatum*, греч.-евр. *sabbaton*).

Отметим, что еврейская суббота со своим известным назначением и функцией для римлян была связана с определенным предрассудком и, в силу этого последнего, часто имела особое значение¹⁶. Во всяком случае, о явном существовании в древнем Риме еврейской субботы говорит один весьма значительный факт: во II в. н. э. по указанию императора Адриана празднование еврейской субботы было запреще-

¹² См. Ф. Х. Колсон, ук. раб., § 3; Ив. Джавахишвили, ук. раб., с. 118—120, 122—123.

¹³ См. Ф. Х. Колсон, ук. раб., §§ 4, 5, 6.

¹⁴ Ср. арм. *šabat*, которое в древнем и современном армянском обозначает «субботу» и «неделю»; в древнегрузинском до христианства *šabati* обозначало как центральный день «языческой» грузинской недели системы *šabbath*, так и «неделю». Вместо грузинского христианского *kvira* «воскресенье», (< греч. *kyriakē* «воскресенье», букв. «Господний (день)»), который заменил предыдущий центральный день недели, применялся термин *ertšabati*, где груз. *erš* = груз. *ertš* «один», а *šabati* = «суббота» или «неделя» (ср. Мф. 28, 1; Ин. 20, 1 и 20, 19; 1 Кор. 16, 2); см. Ил. Абуладзе. Словарь древнегрузинского языка (материалы). Тб., 1973, под. *ertšabati*, *šabati*, *šapati*.

¹⁵ Э. Бикерман, ук. раб., с. 55.

¹⁶ См. материал об этом Ф. Х. Колсон, ук. раб., с. 14—15 и далее.

но¹⁷. Таким образом, распространение еврейской субботы (ее названия и характера этого дня) не всегда связано только с христианством (как это иногда считают), так как евр. *šabbath*, как мы убедились выше, сосуществовало с первоначальным центральным днем латинской планетарной недели, с «днем Сатурна» (во всяком случае, до I — II в. н. э.), а это значит, что еврейская суббота среди различных народов Средиземноморья могла распространиться и посредством «языческой» латинской планетарной недели. Таким путем, в частности, она могла проникнуть в те страны, которые являлись частью огромной «нехристианизированной» Римской Империи. Итак, латинскую планетарную неделю до времен Диона Кассия можно представить следующим образом (неделю начинаем ее центральным днем):

I этап

1. dies Saturni (или евр. <i>šabbath</i>)	«день Сатурна» — суббота
2. Solis	«день Солнца» — воскресенье
3. Lunae	«день Луны» — понедельник
4. Martis	«день Марса» — вторник
5. Mercurii	«день Меркурия» — среда
6. Jovis	«день Юпитера» — четверг
7. Veneris ¹⁸	«день Венеры» — пятница

¹⁷ А. В. Буткевич и др., ук. раб., с. 93.

¹⁸ В связи с этим этапом можно вспомнить грузинскую планетарную неделю, которая засвидетельствована в словаре Сулхан-Саба Орбелиани (см. его ук. раб., под *šabati*). Эту неделю грузинский лексикограф начинает со «дня Кроноса», т. е. греческим обозначением (эквивалентом) планеты Сатурн:

груз.	ср.: лат.	
1. <i>ḱronosisa</i>	Saturni (dies)	«суббота»
2. <i>mzis dyc</i>	Solis dies	«воскресенье»
3. <i>mtvarisa</i>	Lunae (dies)	«понедельник»
4. <i>ariasī</i>	Martis "	«вторник»
5. <i>ermisa</i>	Mercurii "	«среда»
6. <i>aprodiṭisa</i>	Veneris "	«четверг»
7. <i>diosisa</i>	Jovis "	«пятница»

Как видим, названия воскресенья и понедельника — кальки (груз. *mzis dyc* букв. «солнца день», груз. *mtvarisa* букв. «луны»; ср. также соответственно мегр. *ḡaṣḡa* «воскресенье», чан. *bḡaṣḡa id.*, сван. *miṣladey id.*, мегр. *tutaṣḡa* «понедельник», чан. *tutaṣḡa id.*, сван. *doṣdiṣ id.*, где мегр., чан. (b) *ḡa*, сван. *miz (> miṣ)* являются обозначениями «солнца», а мегр., чан. *tuta* и сван. *doṣd (ul)* — «луны» Здесь еще раз отметим, что в мегрельско-чанском и сванском название субботы заимствовано из греч.-евр. *sabbálon*). В выше представленной схеме остальные названия дней недели являются заимствованиями из греческого, а не из латинского. Ив. Джавахишвили обращает внимание на весьма значительный момент в связи с грузинской планетарной неделей: это касается инверсивной позиции терминов четверга и пятницы — название четверга *aprodiṭisa* (т. е. лат. *Veneris*) и название пятницы *diosisa* (т. е. лат. *Jovis*), как видим, противоречат последовательности латинской планетарной недели (ту же самую инверсивную позицию Ив. Джавахишвили предполагает и в мегрельско-чанской и сванской планетарных неделях, в вопросе происхождения терминологии которых

Во II в. н. э., как мы только что отметили, Римский император Адриан официально запретил празднование еврейской субботы (которая, кстати, определенное время оставалась праздничным днем для «первых христиан») и центральным, праздничным днем недели объявил воскресенье¹⁹. Латинскую планетарную неделю на этот раз начнет уже *dies Solis* «день Солнца», как центральный день латинской планетарной семидневки этого этапа, а «день Сатурна» займет место среди так называемых обычных дней недели. Ниже представленная схема латинской планетарной недели является ее следующим (можно сказать, прахристианским) этапом, где еврейская суббота опять выступит со своими правами, ибо ясно, что она — в силу своей популярности и живучести — не могла быть изгнанной никакими официальными или подобными государственными мероприятиями (ср. тот факт, что заимствования из еврейского для обозначения субботы до сегодняшнего дня обитают в терминологии недели, будь она планетарной, или иной — как в языках Средиземноморья, так и в других языках):

II этап

1. <i>dies Solis</i>	«день Солнца» — воскресенье
2. „ <i>Lunae</i>	«день Луны» — понедельник
3. „ <i>Martis</i>	«день Марса» — вторник
4. „ <i>Mercurii</i>	«день Меркурия» — среда
5. „ <i>Jovis</i>	«день Юпитера» — четверг
6. „ <i>Veneris</i>	«день Венеры» — пятница
7. „ <i>Saturni</i>	«день Сатурна» — суббота
(или <i>sabbatum</i>)	

Последний (III) этап латинской планетарной недели хронологически можно датировать IV в. н. э., т. е. когда Римский император Константин после принятия христианства праздничным христианским днем недели объявил воскресенье, сменив его планетарное наименование *dies Solis* названием *dies dominica* || *dies dominicu* (или оба эти варианта с компонентом *dies* на втором месте)²⁰. Именно этот последний этап развития латинской недели является самым распространенным в романских языках, где, с одной стороны, «день Солнца», можно сказать, окончательно исчезает, а с другой стороны, заимствование из еврейского навсегда изгоняет «день Сатурна». Это последнее обстоятельство, видимо, можно объяснить опять-таки популярностью еврейской суб-

еще многое непонятно и подлежит будущему изучению — см. подробно Ив. Джавахишвили, ук. раб. § 17). Этот момент и то обстоятельство, что в грузинской планетарной неделе имеются заимствования из греческого, а не из латинского, заставляет Ив. Джавахишвили ставить вопрос о том, что проблему происхождения грузинской планетарной (языческой) семидневки в будущем нужно изучать с учетом эллинистического мира (см. его ук. раб. с. 120—123). Таким образом, при изучении планетарных недель картвельских языков в то же время ставится проблема греческой модели планетарной недели.

¹⁹ А. В. Буткевич и др., ук. раб., с. 93; Э. Бикерман, ук. раб., с. 55.

²⁰ А. В. Буткевич и др., ук. раб., с. 93.

боты (ср. выше о Флавии)²¹. Для наглядности представляем латинскую, французскую и испанскую неделю (начиная с воскресенья):

III этап	лат.	франц.	исп.
1. dominica dominica	dies	dimanche	domingo
2. Lunae	"	lundi	lunes
3. Martis	"	mardi	martes
4. Mercurii	"	mercredi	miercoles
5. Jovis	"	jeudi	jueves
6. Veneris	"	vendredi	viernes
7. Sabbatum	"	samedi	sábado

Эта схема, как уже было отмечено, соответствует последнему этапу развития латинской планетарной недели и его также можно называть христианским, где «дню Господнему» особо важный смысл придал христианский праздник «Воскресение Христа» со своей «Страстной седмицей» и, как отмечают, «не случайно неделя, как универсальная единица счета времени, получает свое широчайшее распространение именно в начале н. э. вместе с христианством»²².

Однако тому же христианскому этапу можно было приписать также и тот момент формирования планетарной недели, который наблюдается в некоторых языках Западной Европы (например, в кельтских языках): имеется в виду обозначение христианских постных дней — среды и пятницы — (ср. кельт.-шотл. и ирл. di-ciadaoin «среда», букв. «день первого поста», кельт.-шотл. и ирл. di-haoin «пятница», букв. «день большого поста»; в этих же языках название четверга также связано с христианским постом и имеет семантический элемент «пост»: ирл. diar-daoin «день между двумя постами». Биск. bariaku «пятница» тоже связывают с христианством и в нем видят баск. ba-ga(u) «пост»). Думаем, что обозначение дней недели, связанное с христианским постом, видимо, является непосредственным результатом процесса интенсивного влияния христианства в собственно этих же языках, и никакого отношения не имеет к латинской планетарной неделе, ее этапам.

Исходя из изложенной выше этапизации латинской планетарной недели, мы можем заключить, что в бискайской калькированной неделе биск. догтека появилось в последнюю очередь, будучи тесно связано с христианством (см. подробно об этом нашу готовящуюся публикацию «Бискайские названия дней недели (несколько общих

²¹ Отметим, что в неделе, которая подчиняется числовой терминологии (например, греч., груз. и арм., неделя которых является копией еврейской системы šabbath, также русск., порт.), существование заимствования из еврейского для обозначения субботы обычное явление, а обозначение воскресенья в этих же языках также связано с христианством, т. е. оно позднее, ср.: греч. šabbaton «суббота», груз. šabati id., арм. šabat id., русск.-суббота id., порт. sabado id., греч. kyriake «воскресенье», букв. «Господний (день)», груз. kvira id. / < греч. kyriake/, арм. kiraki id. / < греч. kyriake/, русск. воскресенье id., букв. «самооживление», «воскресение (Христа)», порт. domingo id. / < лат. dominicu (dies)/.

²² А. Н. Зелинский. Конструктивные принципы древнерусского календаря. Контекст. 1978., М., 1978, с. 79.

замечаний)» в «Известиях Академии наук Грузинской ССР», серия языка и литературы, 1983, № 2).

Таким образом, уже общее представление вопроса взаимоотношения планетарной недели, системы *šabtaṭh* и христианского «Господнего дня» указывает на то, что при изучении терминологии недели (планетарной) нужно предусмотреть вышеупомянутые исторические и тому подобные моменты²³. Конечно, этим не исчерпывается проблематика общей исторической типологии календаря (недели), она охватывает много к ней относящихся различных вопросов, которые в будущем надлежащим образом должны быть приняты во внимание.

В заключение приведем высказывание Э. Бикермана: «Длина года определяется природой, неравная продолжительность месяцев — обычаями, а **неделя — предписаниями властей**»²⁴ (выделено нами — М. Г.). Э. Бикерман точно и лаконично формулирует побудительные силы основных единиц исчисления времени, указывает на реальный путь распространения по огромной Римской империи латинской планетарной недели. Эту неделю Рим внес и в Басконию.

СОКРАЩЕНИЯ:

аккад. аккадский

Ам. Книга пророка Амоса

англ. английский

арм. армянский

баск. баскский

биск. бискайский (диалект баскского языка)

букв. буквально

Втор. Второзаконие

греч. греческий

груз. грузинский

дат. датский

евр. еврейский

Ин. Евангелие от Иоанна (см. Две последних редакции грузинско-четвероглава (на грузинском языке). Тб., 1979).

ирл. ирландский

исп. испанский

ит. итальянский

кельт-шотл. кельтско-шотландский

І кор. Первое послание апостола Павла к коринфянам (см. Ин.)

лат. латинский

мегр. мегрельский

Мф. Евангелие от Матфея (см. Ин.)

Неем. Книга Неемии

немец. немецкий

²³ Нужно полагать, что в терминологии планетарной недели того или иного языка прослеживается отпечаток именно вышепредставленной этапизации латинской планетарной недели. Так, в одном случае имеется копия модели «чистой» латинской планетарной недели (англ.), в другом — копия той же модели, акцентированной еврейской субботой (немец. с диалектным обозначением субботы *samstag*), или же — копия модели христианской латинской недели вместе с еврейской субботой (франц., ит., исп.). Следовательно, в языке бытует модель того или иного этапа развития планетарной недели.

²⁴ Э. Бикерман, ук. раб., с. 54.

норв. норвежский
порт. португальский
русск. русский
сван. сванский
см. смотрите
ср. сравните
уэльс. уэльсский
франц. французский
чан. чанский
швед. шведский

Представил академик АН ГССР Ш. В. Дзидзигури

შედა გარეული, ჯაპარია თელია

ზოგიერთ ტრავმულ დაზიანებათა მკურნალობის ხალხური წესები სვანეთში (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)

ჩვენ მიერ საველე ეთნოგრაფიული მუშაობის დროს მოპოვებული მასალის, აგრეთვე ლიტერატურული და საარქივო მონაცემების მიხედვით, სვანი სახალხო მკურნალები იცნობდნენ და წარმატებით მკურნალობდნენ ტრავმულ დაზიანებებს (მოტეხილობა, ამოვარდნილობა, ნალრძობი, დაჟეჟილობა). ამ საქმეში დახელოვნებული პირები სვანეთის თითქმის ყველა სოფელში ყოფილან.

მოტეხილობის (მეზუჩა) მკურნალობა

ზედა და ქვედა კიდურების ღია და დახურული მოტეხილობათა მკურნალობისათვის სვანეთში ძველი დროიდანვე იცოდნენ არტაშანის გამოყენება. წარმატებით მკურნალობდნენ ნეკნების მოტეხილობას.

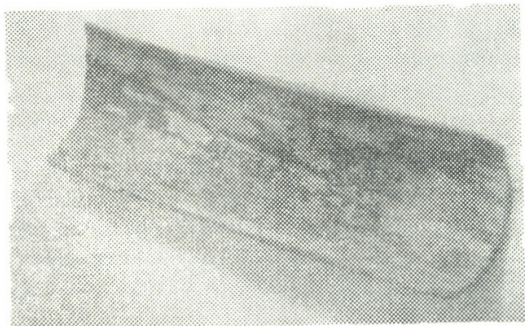
დახურულ მოტეხილობას შემდეგნაირად მკურნალობდნენ: მოტეხილ ძვალს ჯერ გაასწორებდნენ ხელით, ერთიმეორეს „შეუდგამდნენ“, მერე შემოახვევდნენ წამალდადებულ ტილოს, შემდეგ ნაბდის ნაჭერს, მოტეხილ კიდურს რომ არ ემოძრავა, გარედან შემოადებდნენ ყავრის ფიცრებისაგან სპეციალურად დამზადებულ „კარფხანს“ და მაგრად შეუკრავდნენ. სვანეთის ზოგიერთ სოფელში ყავრისაგან გაკეთებულ ამ ხელსაწყოს „ხერკილს“, ზოგან კი „არტახს“ უწოდებდნენ.

არტახს ასეთი წესით ამზადებდნენ: აიღებდნენ ყავრის თხელ ნაჭრებს 4—6—8 ცალს, ნაპირებზე გაუკეთებდნენ ჭდეებს და კანაფით ერთიმეორეს გადააბამდნენ. (იხ. სურ. 1).

მოტეხილობის სამკურნალოდ ზემო სვანეთში, ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო ბალახი „მელენი“ — ლაშქარა — *Symphutuni officinale* L.) სამკურნალოდ გამოიყენებოდა ამ ბალახის ბოლქვისებური ფესვები. აღსანიშნავია, რომ ხალხი ამჯობინებდა ლაშქარას ფესვები მიწიდან ამოღოთ საჭიროების დროს, რადგანაც დაკვირვების შედეგად იცოდნენ, რომ მიწიდან ამოღებული ფესვები შრებოდა და კარგავდა სამკურნალო თვისებებს. ამიტომაც მინიშნებული ჰქონდათ გარკვეული ადგილი და ზამთარშიც ახალამოღებულ ფესვებზე ხმარობდნენ. ლაშქარას ფესვების გარეთა კანს დაფხეკდნენ ნაჭერზე და მოტეხილ კიდურს შემოახვევდნენ. სამკურნალოდ ლაშქარას (მელენის) გამოყენების დიდი პოპულარობა სვანეთში გამოწვეული იყო ამ ბალახის ფესვების ქერქისათვის დამახასიათებელი ლორწოვანობით და გაშრობის შემდეგ გამკვრივების თვისებით, რაც დაახლოებით თაბაშირის მავგარი მოქმედებისაა (მოტეხილ კიდურზე მჭიდროდ შემოკვრა და მისი იმობილიზაცია), ყოველივე ეს კი მოტეხილი ძვლის სწორად შეხორცებისათვის ერთ-ერთი აუცილებელი პირობა იყო.

როგორც საარქივო მასალებიდან ჩანს, ამ თვისების გამო ლაშქარა (მელენი) ძველი დროიდანვე გამოიყენებოდა:—„არის ერთგვარი ბალახის ძირი,

რომელსაც სვანები „მელენის“ ეძახიან. ამ ძირის გარსი ლორწოვანია და პირს წებოსავით ეკვრება. როდესაც ვისმე ფეხი ან ხელი მოტყდება, მოიტანდნენ ამ მელენის ძირს და გარეთა ლორწოიან კანს დაფხეკდნენ ტილოს ნაჭერზე. მოტეხილ ძვლებს რომ შეუდგამდნენ ერთმანეთს მაშინ ამ „მელენიან“ ტილოს შემოაკრავდნენ გარედან ირგვლივ. შემდეგ ყავრისაგან გაკეთებულ არტახებს შემოაკრავდნენ მჭიდროდ, რომ ძვლები ერთმანეთს არ მოსცილებოდა და ტოვებდნენ ამნაირად სანამ მელენიანი ტილო არ მოეშვებოდა, ამნაირ შეკვრას ერქვა „კარფხან“¹.

სურ. 1 არტაშანი

(არტაშანი ნოპოვებულა 1949 წ. ქვემო სვანეთში სოფ. ხაჩეთში).

ზემოთ აღნიშნულს გარდა, მოტეხილობის სამკურნალოდ სხვა საშუალებებსაც იყენებდნენ: — „მოტეხილის შესაკრავად ყავრის პატარა ნაჭრებს გადაბამდნენ ერთმანეთს ბაწრებით, ისე რომ მეტ-ნაკლები სქელი არ უნდა ყოფილიყო არც ერთი ნაჭერი. ამ ყავრის მიჯრულ აცმას ადგილობრივად „კარფხან“-ს ეძახიან. სანამ შეხვევას შეუდგებოდნენ გატეხილს გაასწორებდნენ, ძვალსა და ძვალს ერთმანეთს მიუყენებდნენ, რომ უსწორმასწოროდ არ შეზრდილიყო, შემდეგ ფრთხილად შემოახვევდნენ გარედან მოსანთლულ ფართალს. კარგად მიაჩნდათ ბეწვიანი ტყავეული კრავის, თიკნისა და მოზრდილი ცხვრისაც კი. ტყავეულის ნაჭერს, ან ფართლის ნაჭერზე გაფენილ ბამბეულს გარედან თბილად შემოახვევდნენ. შემდეგ „კარფხანს“ შემოავლებდნენ მიჯრულად და თავსა და ბოლოში მოჭერით მაგრად შეკრავდნენ. შეკრული რამდენიმე ხანს რჩებოდა ხელუხლებლად. სადაც ყავრების გაკეთება შეიძლებოდა, მოტეხილობის კარგად და ჩქარა მორჩენის იმედი ჰქონდათ.

სხეთლის ზოგიერთ ნაწილში (ბარკალი, მხარი, გვერდი) მოტეხილს ეს საშუალება ვერ მიუღებოდა და მთლიანად ზიანის დაუზრუნველად მორჩება ძნელი იყო და ხანგრძლივი მკურნალობაც ესაჭიროებოდა.

ძველი ქონი—ლორის ყბის, თხის, თუ ცხვრის ფეხი ძვლის, ცხვრის უმარილო ღუმეა და დათვის ქონიც მეტად სასარგებლოდ მიაჩნდა მოტეხილობისათვის. ამგვარი ქონი ოჯახში თუ სოფელში შემონახული ჰქონდათ და ყოველ საჭიროების დროს იშოვებოდა². ზოგჯერ მელენის (ლაშქარას) ფესვების ნაფხეკს უმატებდნენ მარილს, ფქვილს და კვერცხის გულს.

¹ ს. გულენაძე, ძველი ადამ-ზნეჩეულებანი ზემო სვანეთში, ეთნოგრაფიული ნარკვევი, მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი (ხელნაწ).

² ა. დავითიანი, სვანური ეთნოგრაფიული მასალები, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, 1942, გვ. 189—191.

ალსანიშნავია, რომ მეცნიერულ მედიცინაში ლაშქარას ფესვების ნახარში რეკომენდებულია, როგორც ქსოვილის რეგენერაციის ხელშეწყობი საშუალება. გამოიყენება ძვლის მოტეხილობის, კრილობის, ნარძობის, დაჟეირობის დროს³.

მოტეხილობის მკურნალობის შემდგომ ეტაპი იყო მალამო „კახვრა“-ს ხმარება. „კახვრა“-ს შემდეგნაირად ამზადებენ: — სოკის ფისს, საკმევლს (სანთელს), თხის ქონს შეურევდნენ ერთმანეთში და აღნობდნენ. ზოგჯერ უმატებდნენ განსაკუთრებული ქვის „თეთრი ქვის“ — ნაფხეკს. ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ამ ქვისაგან კეთდებოდა „თეთრი ფხვნილი“.

გადანობის შემდეგ „კახვრა“ მკერვიდება, წებოვანი ხდება, ხმარების წინ მას გაათბობდნენ, ნაჭერზე წაუსვამდნენ და კიღურს შემოახვევდნენ.

ქვემო სვანეთში, ისევე როგორც ზემო სვანეთში, მოტეხილობის მკურნალობის მსგავსი პრინციპი იყო დამკვიდრებული: „თიორშას (მელენი — მქისე ლაშქარას — *Simpitum aperum*) დანაყილ ძირს, კვერცხის ცილას, ბატის ღინღლს, ჭვავის ფქვილს აურევდნენ ერთმანეთში მოხელდნენ ფაფასავით. ზერე ამ მასას წაუსვამდნენ მანდილზე, მოტეხილ კიღურს დაჭიმავდნენ და შემოახვევდნენ ისე, რომ უახლოესი სახსრებიც შეხვეულიყო. გარედან კი არტაშანს დაადებდნენ (სურ. 1).

იმისათვის, რომ „თიორშას“ მაფიქსირებელ ნახვევს არ დაეზიანებინა რბილი ქსოვილები, შეხვევის წინ მოტეხილ არეს წაუსვამდნენ ნიგვზის ზეთს ან კვერცხის გულს.

გაშრობის შემდეგ ლაშქარას ფესვების ნაფხეკი (ფაფა), თაბაშირივით მაგრდება, რამდენიმე დღის შემდეგ თავისით მოეშვევა, შესიებული ქსოვილების დაცხრობის მიზეზით და მერე ხელახლა უნდა შეხვევა.

ღია მოტეხილობის დროს, ე. ი. თუ მოტეხილობასთან ერთად კრილობაც იყო, მაშინ შემდეგნაირად მკურნალობდნენ: აქაც ჯერ ძვლებს გაასწორებდნენ, მერე კრილობის წამალს დაადებდნენ და გარედან ისევ „მელენიან“ ტილოს შემოახვევდნენ, ასეთ შემთხვევაში უფრო ხშირად უცვლიდნენ ნახვევს. თუ ასეთი შემთხვევა ზამთარში მოხდებოდა და სიცივის გამო კრილობა „გაფუჭდებოდა“, მაშინ ჰქონდათ ხოლმე შენახული ერთგვარი ბალახის ფხვნილი („შვარა ჯაგარ“-ს ეძახიან ამ ბალახს, ნიშნავს დასიებული, გაღიზიანებული წამალს) და ამ ფხვნილს დააყრიდნენ კრილობას.

ქვემო სვანეთში ღია მოტეხილობის მკურნალობის საინტერესო მეთოდებია დამოწმებული. ღია („სისხლიან“) მოტეხილობას შემდეგნაირად მკურნალობდნენ; მოტეხილ ძვალს გაასწორებდნენ, კრილობის ადგილზე არტახს ამოკრიდნენ და დააყრიდნენ კრილობას სამკურნალო მალამოებსა და ბალახებს. დამსხვრეული და შეცილებითი ღია მოტეხილობის დროს უმეტესწილად კიღური მოკლდება. ხალხს არც ეს გამოპარვია მხედველობიდან; ამ შემთხვევაში აკეთებდნენ ისეთ რთულ ოპერაციას, როგორიცაა ძვლის გადანერგვა: „ეთქვათ კაცს მოსტყდა ფეხი და დაეფშენა ძვალი, დაფშენილი ძვალი არ ვარგა, მაშინვე უნდა დაეკლათ ხბო, გავაშიშვლოთ შესაბამისი ძვალი ხორცისაგან და ამოვკრათ დანით იმ ზომის, რა ზომისაც გვჭირდება. ასევე ვახდენთ ადამიანის მოტეხილი ფეხის მომზადებას და ჩავდგამთ მოტეხილის ზომაზე გამოჭრილ ძვალს

³ Д. Иорданов, П. Николов, Бончинов, Фитотерапия, София, 1976, стр. 268.

ისე, რომ ძვლის ტვინი უპირისპირდებოდეს ტვინს, ქერქი კი ქერქს. დავფარავთ ხორციტ და დავაყრიტ ბალახ „კრემინის“ (?)—ფხვნილს და შევავხვევთ „თიორშათი“. გავხსნით მე-16 დღეზე, ამის შემდეგ ვაკეთებთ ძალამოს. ძალამოს შემადგენლობაში შედის ფიჭვის ფისი, დათვის ქონი (ან ღორის), სანთელი, კვერცხის გული თანაბარი ზომის, გადავადულებთ და გავაციებთ, ხმარების წინ უნდა შევათბოთ, დავადოთ ტილოზე და შევახვიოთ. შეხვევა უნდა ყოველ მე-2 დღეზე“ (79 წლის ივანე გიორგის ძე ტვილდიანი, სოფ. ცხმელური).

ნეკნების მოტეხილობის დროს, სვანეთში, სითხის სახით სვამდნენ ლაშქარას ფესვების ნახარშს. შესახვევ მასალად კი იყენებდნენ ახალდაკლული საქონლის, უფრო კი ცხვრის (ან თხის) ტყავს, რომელსაც შემოახვევდნენ ხოლმე გულმკერდზე, და ამრიგად ნეკნების მოძრაობას ზღუდავდნენ, რაც შეხორცებას უწყობდა ხელს⁴.

გარდა საველე ეთნოგრაფიული და საარქივო მასალისა, ლიტერატურული წყაროების მიხედვითაც ჩანს, რომ სვანი სახალხო მკურნალები ძველთაგანვე დიდი წარმატებით მკურნალობდნენ მოტეხილობებს⁵.

როგორც დავინახეთ, ხანგრძლივი ემპირიული დავკირვების შედეგად ხალხში გამომუშავდა ცოდნა იმის შესახებ, რომ მოტეხილ კიდურს (და ძვალს საერთოდ) არ უნდა ემოძრავა. რათა ძვლები ერთმანეთს არ აცილებოდა და ცუდად არ შეხორცებულიყო, ამიტომ ცდილობდნენ შეხვევის დროს მიეღწიათ სრული იმობილიზაციისათვის, რასაც უმეტეს შემთხვევაში წარმატებით აღწევდნენ.

საერთოდ, ქართულ ხალხურ მედიცინაში — ძირითადი პრინციპი მოტეხილობის მკურნალობისა იყო იმობილიზაცია (არტაშანი, კუპრიელი, შრეში, იახო). შეხვევის წინ მანიპულიატორი კიდურს ასწორებდა, ჭიმავდა, 4—6 დღის განმავლობაში არტაშანს არ ხსნიდნენ, თუ ძალიან არ შეაწუხებდა ავადმყოფს⁶.

უძველეს ქართულ სამედიცინო წიგნში „უსწორო კარაბადინი“ ვკითხულობთ: „თუ მოტეხილი იყოს ძვალი ფერხისა, ანუ ხელისა, კარგად და ხეირიანად უნდა დაწყობა. ფერხისა ასრე უყავ, რომე ფერხისა ცერი ცერსა დაუპირისპირე და ერთმანეთსა მიუკარ; წაველე ხელი და დაუწყე მართვა. აგრეთვე ხელსა უყავ, და მერმე ეს წამალი უყავ, აილე: აყაყი და ქალბანა და კვერცხის გულითა გაურივე და შემოსევ სამოსლითა და ზედა მავრა არტახი მოტეხილისაგან უფრო გრძელი უყავ, ასრე რომე მოტეხილი დაიჭიროს, მთელზედა შეეკრას. ოთხისა თითითა უფრო გრძელი უნდა მოტეხილისაგან და მწვედ არ უნდა მოკურა. ასრე უნდა, რომე სისხლი შიგ იარებდეს, თვარა მოვარდების“⁷ თუ ამ ამონაწერს შევადარებთ ჩვენ მიერ ზემოთ აღწერილ, სვანი მკურნალების მიერ მოტეხილობის დროს ჩატარებულ სამკურნალო მანიპულაციებს, დავინახავთ საკმაოდ დიდ მსგავსებას, რაც ძველი ქართული ხალხური და დამწერლობით მედიცინის ურთიერთზეგავლენის ერთ-ერთ საბუთად შეიძლება მივიჩნიოთ.

⁴ ნეკნების მოტეხილობის მკურნალობის ანალოგიური მეთოდი დამოწმებული აქვს ნ. მინ. დაძეს (ქართული ხალხური მედიცინა) აღმოსავლეთ საქართველოს მთიულთა ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, თბ., 1981, გვ. 36.

⁵ ს. ნიქარაძე, ისტორიულ ეთნოგრაფიული წერილები, წიგნი 1, 1962, გვ. 171.

⁶ ბ. რაჭველიძე, რაიონალური ელემენტი ქართულ ხალხურ მედიცინაში, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, თბ., 1964, გვ. 249.

⁷ ჯანაელი; უსწორო კარაბადინი, თბ., 1940, გვ. 388—389.

ამოვარდნილობის (მეზბე) მკურნალობა

სვანი სახალხო მკურნალები ამოვარდნილობას დაჭიმვით და იმობილიზაციით მკურნალობდნენ. მიმართავდნენ „კახვრა“-ს საფენებს. ასეთივე წესით მკურნალობდნენ ნალრძობს, რომელსაც „ძარღვების აყრას“ უწოდებდნენ. ზემოთაღნიშნული სამკურნალო მანიპულაცია შემდეგნაირად ტარდებოდა კიდურს დაზღუდვით კანაფის ზეთით ან „კახვრა“-თი და შეუხვევდნენ თბილად.

მკურნალობდნენ: თითების, მაჯის, იდაყვის, მხრის, თეძოს სახსრის ამოვარდნილობას. ამოვარდნილობის დასადასტურებლად ყურადღებას აქცევდნენ სახსრის დეფორმაციას, რაც თანამედროვე მედიცინის თვალსაზრისით საცხებით გამართლებულია⁸.

ძველ ქართულ სამედიცინო წიგნში აღნიშნულია: „რა ასო ამოუვარდეს, ნიშანი ის არის, რომე, რომელი ასო ღრმა და ჩუბუტო ყოფილიყოს ამალღდეს და მაღალი ალაგი დაღრმავდეს და დამდაბლდეს და იმა ასოსა ვერ იხმარებდეს და ეს მისი წამალი: უწინ ხელი გაუხსენ და მერმე ჩაუგდე ამა წესითა: რომე მიზიდენ და მოზიდენ მარჯვენითა და მარცხენითა და მას ეცადე, რომე მისსავე ადგილას მივიდეს, მერმე მაგრად შეკურა უნდა“⁹.

თითების, მაჯის, იდაყვის, მენჯის „სახსრის ამოვარდნილობას დაჭიმვით მკურნალობდნენ. ამოვარდნილ სახსარს ჩააყენებდნენ. დაზღუდნენ „კახვრა“-თი ან ზეთით და შემდეგ შეუხვევდნენ, იცოდნენ კიდევ „მელენის—ლაშქარას“ ფესვებით მკურნალობა. ლაშქარას ფესვების ნაფხეკს დააფენდნენ ტილოზე და შემოახვევდნენ. იმობილიზაციას აკეთებდნენ — აგრეთვე კვერცხის ცილისა და ფქვილის ფაფის ნარევით, გამდნარ სანთელში გავლებული ტილოს ნაჭრის შემოხვევით, ასევე იქცეოდნენ ნალრძობის მკურნალობის დროსაც, ძალიან თბილად არ უხვევდნენ რომ კიდური არ გაოფლიანებულიყო.

ანალოგიური მეთოდით მკურნალობდნენ ამოვარდნილობას აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებიც¹⁰.

განსხვავებული მეთოდით მკურნალობდნენ მხრის ამოვარდნილობას. მხრის სახსარში ჩაყენების მიზნით ილლიის ქვეშ დაუდებდნენ ნართის გორგალს, დაზიანებული ხელი ჰორიზონტალურადაა გაჩერებული, მერე მას დაჭიმავდნენ ქვევითკენ.

მხრის სახსარში ჩაყენების მსგავსი წესი დამოწმებული აქვს გ. თედორაძეს ხევისურეთში „...ბურთივით მაგრად დაახვევდნენ რაიმე ჩვარს, დაუდებდნენ ილლიის ქვეშ, ისე რომ დაზიანებული ხელი ჰორიზონტალურ მდგომარეობაში იყო გაჩერებული, მას შემდეგ დაჭიმულად დასწევენ ქვევით და შიგნით გულმკერდისაკენ, ამავე დროს თანაშემწე ორივე ხელის ზურგს ილლიაში ამოსდებს და შიგნიდან ზევით და გარეთ გასწევს (თუ შიგნითაა ამოვარდნილი) ამ პროცედურით მხარი უკვე თავის ადგილას არის ჩაბრუნებული“¹¹.

ქვემო სვანეთში მხრის ამოვარდნილობის დროს შემდეგნაირად იქცეოდნენ: „უნდა ავიღოთ მუშტის სიმსხო სარი, მრგვალი ფორმის, ერთ ბოლოს დავამაგრებთ ავადმყოფის ბეჭის ღონეზე მაღლა, მეორე ბოლოს დავაჭერინებთ დამხმარე ადამიანს, ოღონდ ოდნავ ქვემოთ, ამ სარზე უნდა გადავადებინოთ

⁸ ბ. ბ. ბერდუღი, ზ. თელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 251.

⁹ ქანანელი, უსწორო კარაბადინი, გვ. 389.

¹⁰ ნ. მინდაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

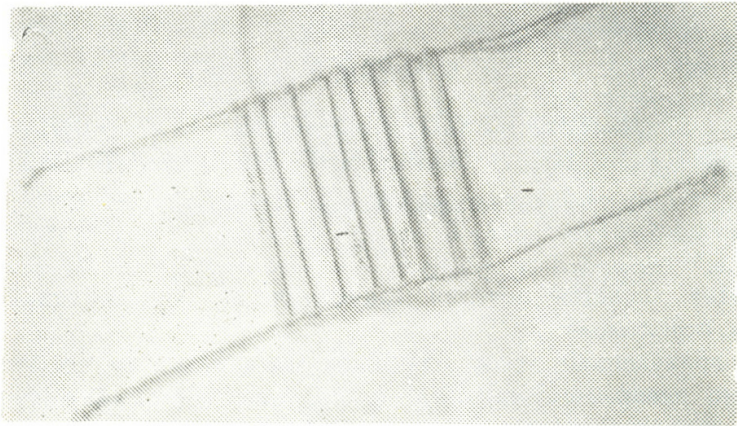
¹¹ გ. თედორაძე, ხუთი წელი ფშავ-ხევისურეთში, თბ., 1930, გვ. 93.

ავადმყოფს მხარი ისე, რომ ილლიის ფოსოში მოთავსდეს მკიდროდ. ერთმა მტკივნეულ ხელს უნდა მოკიდოს ხელი განმკლავის მდგომარეობაში, მეორემ ასეთივე მდგომარეობაში საღ ხელს. მკურნალი კი კიდებს ავადმყოფს ხელს მკერდზე. ერთი ხელით ამავრებს ილლიის ფოსოში სარს, მეორე ხელით კი მკერდს სწევს თავისკენ. ერთდროულად ხდება სარის ზემოთ აწევა და ხელე-ბის გაქაჩვა ურთიერთსაწინააღმდეგო მიმართულებით გაქაჩვა ხდება მხრის ჩაყარდნამდე. ჩაყარდნილ ხელს ჩამოვკიდებთ მკერდზე და მივაკრავთ მოხრილ მდგომარეობაში. შეხვევას ვხსნით 3—4 დღის შემდეგ (ივანე გიორგის ძე ტვილდიანი).

ცდილობდნენ მანამდე აღმოეჩინათ დახმარება, სანამ დაზიანებული ადგი-ლი დასივდებოდა. იცოდნენ ღორის ყბის მოძველებული ქონის, ან დათვის ქონის წასმა და შეხვევა¹².

საერთოდ ამოვარდნილობის მკურნალობაში სახალხო მკურნალები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ სითბოს, რომ სახსარი „დამშვიდებულიყო“, არ გა-ციებულყო.

ამოვარდნილობის მკურნალობის ჭაინტერესო მეთოდია დამოწმებული ქვემო სვანეთში, რომელიც შეიძლება დღესაც გამოყენებულ იქნას საველე პი-რობებში. თუ დაზიანება მოხდა მაჯის სახსრაში — აწარმოებდნენ კიდურის გაქაჩვით მის ჩაყენებას და შემდეგ იმობილიზაციას სახელდახელოდ გაკეთე-ბული მცენარის ქერქის არტაშანით (იხ. სურ. 2).

სურ. 2.

დაქეცილობა—ლგულგნე/ლუბგენე

დაქეცილობის სამკურნალოდ სხვადასხვა საშუალებას იყენებდნენ. ერთ-ერთი იყო სისხლის გამოშვება. როცა დაქეცილი დაღურჯებოდა იმ ადგილა დასერავდნენ და სისხლს გამოუშვებდნენ (სისხლის გამოსაშვებად ჰქონდათ სპეციალური ხელსაწყოები: „ქარახ“-ი და „პაყარ“).

დაქეცილის სამკურნალოდ იყენებდნენ ახალმოწველილი რძის, ცივი წყლის, ან „ნათავედი“ არყის საფენებს, რომელსაც ხშირად უცვლიდნენ, მი-მართავდნენ თხის ან ღორის ქონით დაზღუვას, რის შემდეგაც ურჩევდნენ სით-ბოს, შეახვევდნენ თბილად. დაქეცილის სამკურნალოდ მრავალძარღვას ნედლე-ფოთოლს და „შვარა ქაგარ“-საც იყენებდნენ, დაქეცილი ადგილი თუ დაჩირ-

¹² დავითიანი — სვანური ეთნოგრაფიული მასალები. გვ. 189.

ქდებოდა გაჭრიდნენ და ჭრილობის მალამოთი — „კახერა“-თი მკურნალობდნენ.

ყოველივე ზემოთქმული საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ტრავმულ დაზიანებათა მკურნალობა სვანეთში საკმაოდ განვითარებული ყოფილა. ემპირიული დაკვირვების შედეგად გამომუშავებული სამედიცინო ცოდნა საშუალებას აძლევდა სვან მკურნალებს ძირითადად სწორად ჩაეტარებინათ მოტეხილობათა, ამოვარდნილობათა, დაჟეჟილობათა მკურნალობა.

კერძოდ, მოტეხილობათა მკურნალობისას ცდილობდნენ მიეღწიათ მაქსიმალური იმობილიზაციისათვის, რათა მოტეხილ ძვალს არ ემოძრავა და სწორად შეხორცებულიყო. ამ მიზნისათვის გამოყენებული საშუალებები: მცენარე ლაშქარას ფესვები, არტახი და სხვ. თანამედროვე მედიცინის თვალსაზრისით მიზანშეწონილად უნდა ჩაითვალოს.

ამოვარდნილობის მკურნალობაში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ სითბოს, მკურნალობის ფიზიკურ მეთოდებს, რომ სახსარი „დამშვიდებულიყო, არ გაციებულიყო“. ცდილობდნენ, რაც შეიძლება მალე დაებრუნებინათ ამოვარდნილი სახსრისათვის ჩვეული ფორმა. ამოვარდნილობას მკურნალობდნენ დაჟეჟილი და იმობილიზაციით.

დაჟეჟილობის მკურნალობის ზემოთ აღწერილი პროცესი. ჯერ ცივი, ხოლო შემდეგ თბილი საფენებით მკურნალობა, დაჟეჟილი ადგილიდან სისხლის გამოღება, რომელიც ემპირიული გზით არის შემუშავებული თანამედროვე მედიცინის თვალსაზრისით მიზანშეწონილია.

М. БУРДУЛИ, З. ТЕЛИЯ

ЛЕЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ТРАВМАТИЧЕСКИХ ПОВРЕЖДЕНИЙ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ СВАНЕТИ

(по этнографическим материалам)

Резюме

Статья касается лечения травматических повреждений (ушибов, вывихов, переломов).

Из приведенных этнографических материалов видно, что сванские народные лекари, основываясь на эмпирических наблюдениях, в основном правильно лечили травматические повреждения.

Во время лечения переломов они старались после вправления достичь максимальной иммобилизации. Лишь после того, как добились правильного совмещения костных отломов, с целью иммобилизации использовались фиксирующие повязки, приготовленные из различных растительных материалов.

Во время вывихов помимо иммобилизации большое внимание уделялось физическим методам лечения. Ушибы лечили с помощью холодных и теплых компрессов и мазевых повязок собственного изготовления. С точки зрения методов современной медицины такие способы лечения вполне оправданы.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ზ. ჩატაიამ

ახალი არქეოლოგიური მასალები საქართველოს მევენახეობის ისტორიაში

თანამედროვე ვაზის ევრაზიული სახეობის (*V. vinifera* L.) წარმოშობისა და ევოლუციის შესწავლაში დიდი მნიშვნელობა აქვს პალეონტოლოგიურ და არქეოლოგიურ მონაპოვარს. კერძოდ, საიმედო დასკვნების გამოტანის საშუალებას კარპოლოგიური ანალიზი იძლევა.

ამ თვალსაზრისით ძვირფასია ყურძნის ნამარხი წიპწები, რომელთა კონსისტენცია და ბოტანიკური ნიშნები, თუ კი მექანიკურად არ დაზიანდა, საუკუნეების განმავლობაშიც კი უცვლელი რჩება. გარდა ამისა ყურძნის წიპწაში თავმოყრილია გენეტიკურად კონსტანტური ისეთი ნიშნები (მოგრძო ფორმა, ქალაძის ერთნაირი მდებარეობა, ნისკარტის ფორმა, სიგრძე და სხვ). რომლებიც სხვა სახეობის მცენარეებს არ გააჩნიათ. ამასთან დაკავშირებით, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასასრულს ფრანგი მეცნიერები, პ. ვიალა და ლ. რავაზი აღნიშნავდნენ: „*v. vinifera*-ში შემავალი უამრავი ფორმების ბოტანიკური ნიშნები განსკუთრებით წიპწაშია თავმოყრილი და ვაზის ისეთი ნაწილები, როგორიცაა რქა, ფოთოლი, ნაყოფი და სხვა მეტად ცვალებადია“¹. ამავე შეხედულების არიან: ა. ბონე², ა. პოტებნია³ ფ. ბიოლეტი⁴, ბ. კრიმპასი⁵, პ. ოლმო⁶, ე. შეიმანი⁷, ა. ნეგრული⁸ და სხვები.

წიპწის აღნაგობა, მისი ცალკეული ბოტანიკური ნიშანი და, რაც მთავარია, ამპელომეტრიული მაჩვენებლები გვარის შიგნით, სახეობებისა და, ზოგ შემთხვევაში, ჯიშის სამეურნეო ხასიათის (საღვინე და სასუფრე) დადგენის საშუალებასაც კი იძლევა.

¹ P. Viala et L. Ravaz, Les vignes américaines, Paris, 149, 1896.

² A. Bonnet, L'hybridité chez la vigne-première mémoire: Etude de la graine — Annales Ecole Montpellier, 2: 73—134, 1902.

³ А. Потенция, Семена европейских сортов винограда и их значение для классификации, Труды по прикладной ботанике, № 4, 1911.

⁴ F. Bioletti, Outline of the Vinifera Grapes in California, Hilgardia II: 227—293, 1938.

⁵ B. Krimpas, A System of Classification of the Varieties of Vitis Vinifera that increase (tras title) (In Greek, with French summary), Athens, 1938.

⁶ H. Olmo, The Use of Seed Characters in the Identification of Grape Varieties. Proceedings of the American Society of Horticultural Science for. t. IV, 305, 1942.

⁷ E. Schiemann, Vitis im Neolithicum der Marc Brandenburg, Der Züchter, t. 23 (I—II), 1953.

⁸ А. Негруль, Археологические находки семян винограда, Советская археология, № 1, 1960, III.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია წიპწის ნიშან-თვისებები ვაზის ევოლუციური პროცესების დასაზუსტებლად, კერძოდ პალეონტოლოგიური და არქეოლოგიური ნამარხეულის შესწავლის დროს.

არსებული პალეონტოლოგიური მონაცემების მიხედვით *vitis*-ის გვარის წარმოშობა მეზოზოური ერის, ზედა კარცის პერიოდს უკავშირდება⁹ ამ პერიოდის ნამარხები ძირითადად ჩრდ. ამერიკის ტერიტორიაზე მოპოვებული, ფოთლის ანაბეჭდის სახით და მიეკუთვნებიან: *V. dakotana* Berry, *v. inaequii* *lateralis* Hol; *v. palaeotruncata* Hollick, *v. venista* Hollick და სხვ¹⁰.

უძველესი ვაზის ფორმა, რომელიც თანამედროვე ვაზის ევრაზიულ სახეობას (*v. vinifera* L.) უახლოვდება *v. teutonica* A. B. წარმოადგენს, რომლის წიპწეები დასავლეთ ევროპის მესამეული პერიოდის ზედა ფენებში იქნა აღმოჩენილი. საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე, ამავე პერიოდის მსგავსი წიპწეები დონეცის როსტოვისა და ირტიშის რეგიონებშია ნაპოვნი. ეს სახეობა აღწერილი აქვს ფ. კირპეიმერს¹¹ და ა. კრიშტოფოვიჩს¹².

ფ. კირპეიმერს აღწერილი აქვს ზედა, პლიოცენში ნაპოვნი, კულტურული ვაზის უშუალო წინაპრის, ველური ვაზის (*v. vinifera* L. ssp. *silvestris* Gmel) წიპწეები, რომლის შესავსი თანამედროვე ფორმები ფართოდ არის გავრცელებული ხმელთაშუა ზღვი და კასპიის ზღვის აუზებში.

საკმაოდ მდიდარია ვაზთან დაკავშირებული ნამარხეულებით ამიერკავკასიისა და, კერძოდ, საქართველოს ტერიტორია. სამწუხაროდ აღნიშნულ საკითხებზე ერთიანი შემაჯამებელი შრომა არ გაგვაჩნია, მაგრამ მიუხედავად ამისა ცალკეული პუბლიკაციები გარკვეული დასკვნების გამოტანის საშუალებას იძლევა.

1973 წელს გამოცემულ კატალოგში¹³ შეტანილია საქართველოში მოპოვებული პლიოცენის რამდენიმე სახეობა, კერძოდ *v. pauasilvestris* (წიპწა) *v. silvestris* Gmel. *fossilis* (წიპწა, ფოთოლი); *v. subintegrassap* (წიპწა, ფოთოლი); *vitis* sp. (მტევანი, ფოთოლი). ამ კატალოგში რატომღაც არ მოხვდა სამხრეთ საქართველოს, კერძოდ გოდერძის ანაბეჭდები, რომლებიც *v. teutonica* მიეკუთვნება.

დასახელებული სახეობებიდან მნიშვნელოვანია *v. parasilvestris* Circh. და *v. silvestris* Gmel. *foss.*, რომლებიც მსგავს პოპულაციებს წარმოადგენენ¹⁴ რა ამ სახეობის ევოლუციის გარკვეულ სურათს იძლევა.

უკანასკნელ წლებში მოპოვებულმა პალეობოტანიკურმა მასალამ ერთგვარად გაამდიდრა სახეობრივი შემადგენლობა იმ ვაზებისა, რომლებიც თანამედროვე *v. vinifera*-ს უახლოვდებიან. ამ ტიპის ვაზები უნდა წარმოშობილიყო მთ-

⁹ И. Палибин, Палеонтология виноградной лозы, Амелография; СССР, т. I, М., 1946.

¹⁰ იქვე.

¹¹ F. Kirchheimer, Vitaceae, Fossilium catalogus II (Plantae) გვ. 24, 1938.

¹² А. Криштофович, Палеоботаническая история винограда, Ботанический журнал СССР, т. XXIII, № 5—6, 1938.

¹³ Каталог ископаемых растений Кавказа, Часть I; Тб; 1973, გვ. 262—263.

¹⁴ იქვე.

ცენში ხმელთაშუა ზღვის აუზში¹⁵ მაგრამ უახლოეს მასალებს გარკვეული შესწორება შეაქვს ამ მოსაზრებაში, რის მიხედვითაც თანამედროვე ვაზთან ახლო მდგომი ფორმების გაჩენა ოლიგოცენს უკავშირდება¹⁶.

უძველესი არქეოლოგიური წიპწები ევროპაში, ძვ. წ. IV—III ათას წლ. თარიღდება და ძირითადად ველურ ფორმებს (*v. silvestis*) მიეკუთვნებიან, ა. შტუპერი¹⁷, კ. ბერტი¹⁸, ე. შეიმანი¹⁹.

ახალი საინტერესო მასალაა აღმოჩენილი ევრაზიის კონტინენტზე, როგორც წიპწების, ასევე ვაზის სხვა ნაწილების სახით.

თურქეთის ტერიტორიაზე, კორუტუტებში, ჩვენს წელთაღრიცხვამდე 4500-3000 და 2600-2300 წლების ფენაში აღმოჩენილია ვაზის დანახშირებული წიპწები, რომლებიც *silvestris* ველურ მონათესავე წიპწებს წარმოადგენენ²⁰.

ადრე ბრინჯაოს საინტერესო მასალაა მოპოვებული მითროსში (კრეტა). დანახშირებულ წიპწებთან ერთად ნაპოვნია ნაყოფის, კლერტის და კანის ნარჩენები.

გვიან ბრინჯაოს საკმაოდ მრავალფეროვანი მასალაა მოპოვებული იტალიასა და იორდანიაში, როგორც წიპწების ასევე მათი ანაბეჭდების სახით²¹.

უფრო გვიანი პერიოდის წიპწები და ფოთლის ანაბეჭდებია აღმოჩენილი კვიპროსში (1973 წ.), საბერძნეთში (1973 წ.).

ვაზის წიპწების და ვაზის სხვა ნაწილების დანახშირებული ნარჩენებია აღმოჩენილი. რომის იმპერიის დროინდელ ფენებში, იტალიაში (1972 წ.) და ა. შ.²²

უკანასკნელ წლებში საქართველოში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ვაზთან დაკავშირებული უამრავი მასალა აღმოჩნდა, რის საფუძველზეც, საბჭოთა კავშირში გამოქვეყნებულ მასალებთან შედარებით²³. 1500 - 2000 წლით გაღრმავდა ამ მცენარის ისტორია.

განათხარი წიპწების შესწავლას, გარდა ისტორიოგრაფიული საკითხების დაზუსტებისა. წმინდა ფილოგენეზური მნიშვნელობა აქვს.

იგი საშუალებას გვაძლევს კავშირი დავამყაროთ თანამედროვე ვაზის კულტურულ ჯიშებთან, ველურად მოზარდ ფორმებთან და უფრო ნათელი წარმოგვანა ვიქონიოთ ამ მცენარის ევოლუციის პროცესზე.

ჩვენს ხელთ არსებული არქეოლოგიური წიპწები, საქართველოს მთელ

¹⁵ Л. Рухадзе, Сравнительно морфологические исследования семян некоторых ископаемых и современных европейских видов винограда, Автореферат диссертации, 1968.

¹⁶ Н. Ратиани, К истории некоторых третичных реликтов флоры Зап. Грузии, Труды Сухумского ботанического сада, Вып. XX, Тб., 1974, გვ. 146—147.

¹⁷ A. Stamer, Zur Urgeschichte der Rebe und des Weinbaues, Mitteil. unt. der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XLI, 1911.

¹⁸ K. Bertsch, Die vorgeschichtlichen Wildreben, Fonde Deutschlands, Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft, T. LVII, b. 9, 1939.

¹⁹ E. Schieman, Vitis im Neolithicum der Mark Brandenburg, der Züchter, t. (I—II), 1953.

²⁰ J. Schuetze-Motel, Literatur der archäologische Kulturpflanzenreste (1973—1974), Kulturpflanze XXV III (am 6. Februar, B; 200), 1974.

²¹ J. Schuetze-Motel, Literatur der archäologische Kulturpflanzenreste (1972—1973), Kulturpflanze XXII (am. Februar, 1974), გვ. 69—70.

²² იქვე.

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983, № 2

ტერიტორიას მოიცავს, რომელთა შორის ყველაზე ძველი ნიმუში ძვ. წ. ა. V—VII ათასწლეულთა თარიღდება. ამასთან დაკავშირებით უღრმესი მადლობა მინდა გადაუხადო ყველას, ვინც საშუალება მოგვცა ამ ძვირფასი მასალის თავმოყრისა.

საქართველოს ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმისა და უნივერსიტეტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ პროფ. ა. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით, ქვემო შულავრის მახლობლად (მარნეულის რაიონი) აღმოაჩინა ყურძნის წიპწების ორი ნიმუში, რომლებიც განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. ისინი უძველესია საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე მოპოვებულ ყურძნის წიპწებს შორის და ამავე დროს ახასიათებს მეტად საინტერესო ამპელოგრაფიული ნიშნები.

პირველი ნიმუში — 6 ცალი, ე. წ. „განადგურებულ ბორცვზე“, გაჭრილ საძიებო თხრილის, თიხატყეპნილ იატაკზე იქნა აღმოჩენილი, ხოლო მეორე 4 ცალი იმავე სოფელში, ე. წ. „შულავრის გორაზე“, № 1 შენობის ჩრდილოეთით. ათივე წიპწა კარგად არის შენახული, მუქი ყავისფერია, სიგრძე 5,1—6,1 მმ შორის მერყეობს, ნისკარტის სიგრძე 1-1,5 მმ-ია, ქალაქა მომრგვალოა და წიპწის ზედა ნაწილში მდებარეობს, მუცლის ღარები კარგად გამოსახული არის 5 ნიმუშზე და ნისკარტისაკენ პარალელურად არიან განწყობილნი.

მოტანილი განზომილებების და ბოტანიკური ნიშნების მიხედვით, რომლებიც ამავე დროს მრავალი ჯიშის ყურძნის წიპწებთანაც იქნა შედარებული, ათივე წიპწა ევრაზიულ კულტურულ ვაზს (*V. vinifera* L. ssp. *sativa* D. C.) უახლოვდება.

ეს ფაქტი, რომ ერთ მიკროზონაში, ორ სხვადასხვა ადგილას მსგავსი აღნაგობის წიპწები იქნა აღმოჩენილი, რომლებიც ამავე დროს საკმაოდ ჩამოყალიბებული ამპელოგრაფიული ნიშნებით ხასიათდებიან, ხალხური სელექციის ჩანასახებზე მიუთითებს.

აღრე ბრინჯაოს ხანის ორი ნიმუში არის აღმოჩენილი, სოფ. ურბნისის მიდამოებში. პირველი, ერთი ცალი. მოპოვებულია ი, ჯავახიშვილის მიერ ქვაცხელების ნასახლარზე, 1963 წელს, C₉ ფენის (უკიდურესი ქვედა ფენის), № 3 შენობის ბაქანზე, დაპირქვევებული, პატარა თიხის სასმისის ქვეშ. წიპწა დათარიღებულია რადიონახშირბადის (C₁₄) მეთოდით ძვ. წ. აღ. 2800 წლით. სიგრძე უდრის 6 მმ-ს, სიგანე 4 მმ. ხოლო ნისკარტის სიგრძე 1,1 მმ-ს; ყავისფერია, ქალაქა და მუცლის ღარები კარგად ემჩნევა, მხოლოდ ოდნავ დაზიანებულია.

ერთი წიპწის მონაცემებით, რასაკვირველია არ შეიძლება ვიმსჯელოთ იმ ეპოქის ვაზის ჯიშთა ან უფრო ფორმათა რაობაზე, მაგრამ ფაქტია ჩვენს ხელთ არის ჩამოყალიბებული, საკმაოდ დიდი ხნის გაკულტურებული ვაზის წიპწა, რომელიც კულტურულ ვაზთან, *V. vinifera*, L. *sativa*-თან უფრო ახლო დგას ვიდრე ველურ ფორმასთან (*V. vilvestris*).

მეორე ნიმუში 11 ცალი, მიეკუთვნება ძვ. წ. აღ. III ათასწლეულს. მოპოვებულია არქეოლოგ ს. ნადიმაშვილის მიერ 1959 წ. სოფ. ურბნისთან ე. წ. „ხიზანანთ გორაზე“. აღნიშნული წიპწების ანალიზი ჩატარდა იმავე წელს,

²³ А. Негруль, Археологические находки семян винограда, Советская археология, 1960, № 1, зз. 111.

ცხრილი 1

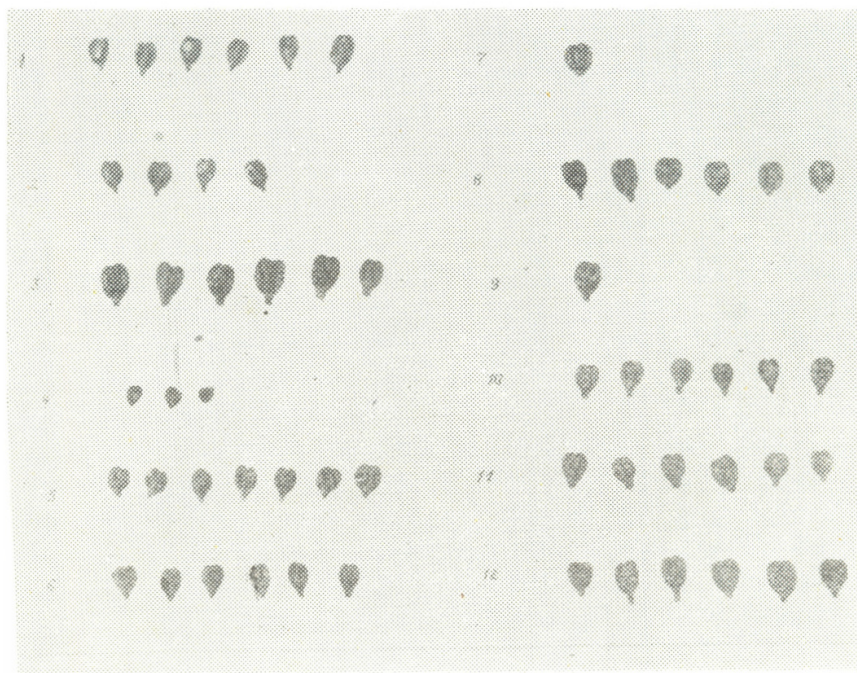
საქართველოში მოპოვებული არქეოლოგიური წიპების ამპლუტრაფიული დახასიათება

	მოპოვების ადგილი	დათარიღება	წიპის საშ. სიგრძე მმ.	წიპის საშ. განე მმ.	ნიკარტის საშ. სიგრძე მმ.	ქალაქის ტიპი
1	პარნეული, შულავერი „დანგრეული გორა“	V—IV ათასწ.	5,7 $\pm$ 0,0468	4,0625 $\pm$ 0,1137	1,5225 $\pm$ 0,0715	მოძრავი ზედა
2	პარნეული, შულავერი „შულავერის გორა“	V—IV ათასწ.	6,0583 $\pm$ 0,803	4,0 $\pm$ 2,0935	1,4417 $\pm$ 0,079	"
3	ურბნისი, ქაცხელა C ₃ ფენა	III ათასწ. ძვ. წ. ა.	6,0	4,0	1,1	ოვალური ზედა
4	ურბნისი, „ბიჭანანთ გორა“	III ათასწ.	6,7417 $\pm$ 0,3816	4,5417 $\pm$ 0,1635	1,733 $\pm$ 0,1289	მოძრავი ზედა
5	უფლისციხე	X ს. ძვ. წ. ა.	39667	3,0167	0,983	მოძრავი ზედა
6	მცხეთა, სამთავრო ყირანული სამარხი	X—IX სს.	5,628 $\pm$ 0,0881	4,02 $\pm$ 0,0753	1,54 $\pm$ 0,335	მოძრავი ზედა
7	დიდომი	VIII—VII სს. ძვ. წ.	6,650 $\pm$ 0,0689	4,258 $\pm$ 0,0621	1,846 $\pm$ 0,0215	"
8	სოხუმი	V—IV სს. წვ. წ.	5,8625 $\pm$ 0,159	3,9 $\pm$ 0,0927	1,6053 $\pm$ 0,607	მოძრავი ზედა
9	საგარეჯო	III ს. ძვ. წ.	6,00	3,50	1,00	ოვალური ზედა
10	ურბნისი	II—I სს. ძვ. წ.	5,10	3,80	1,20	მოძრავი ზედა
11	ურბნისი	II—I სს. ძვ. წ.	5,75	4,75	1,77 $\pm$ 0,1339	მოძრავი ზედა
12	ურბნისი ნაქალაქარი	V—IV სს.	6,55 $\pm$ 0,2433	4,45 $\pm$ 0,0102	1,4	მოძრავი ზედა
13	ურბნისი, ნაქალაქარი	VI—VIII	6,25	4,7	1,754 $\pm$ 0,0446	"
14	ბორჯომი, სოფ. კობისხევი	XI—XIII	6,036 $\pm$ 0,677	3,988 $\pm$ 0,0654	1,6619 $\pm$ 0,527	"
15	ლაგდეხი	შუა ფეოდალური ხანი	5,8238 $\pm$ 0,0863	4,69 $\pm$ 0,652	1,4344 $\pm$ 0,0419	"
16	წიპამური	გვიან ფეოდალური ხანი	5,714 $\pm$ 0,1039	4,161 $\pm$ 0,099	1,9875 $\pm$ 0,2485	"
17	წიპამური	გვიან ფეოდალური ხანი	6,6932 $\pm$ 0,1275	4,5531 $\pm$ 0,1305		"

ხოლო ნაწილი გადაეგზავნა პროფ. ა. ნეგრულს, რომელმაც სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა მას²⁴.

წიპწების აღწერილობა გამოქვეყნებული აქვს არქეოლოგ ა. ბოხოჩაძეს²⁵.

ა. ნეგრულის შრომაში დასახელებული წიპწები, შუა აზიაში აშხაბადთან აღმოჩენილ წიპწებთან ერთად საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე უძველეს ნიმუშად არის მიჩნეული (შულაერის წიპწები შედარებით მოგვიანებით აღმოჩნდა) სამწუხაროდ, ს. ნადიმაშვილის მონაპოვარი, მისივე განმარტებით აღმოჩენილია კოლმეურნეთა მიერ მიწის სამუშაოების შესრულების დროს, ამდენად, მოსალოდნელია დარღვეულიყო სტრატეგრაფია და აქედან გამომდინარე დათარიღებაც არ შეეფერებოდეს სინამდვილეს. მაგრამ რაოდენ დიდიც არ უნდა იყოს შეცდომა (ამ შემთხვევაში მოსალოდნელია 500—1000 წელი) დასახელებული წიპწები მაინც

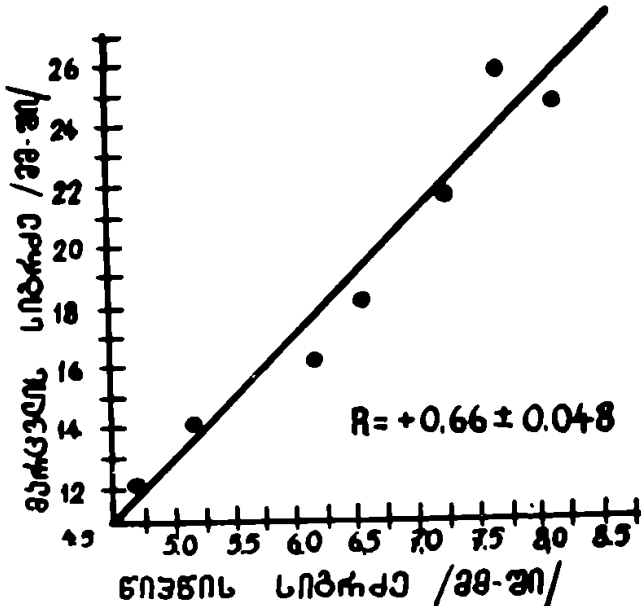
სურ. 1. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური წიპწები. 1. ქვემო შულაერი, „შულაერის გორა“, V—IV ათასწლ. ძვ. წ. 2. ქვემო შულაერი, „დანგრეული ბორცვი“, V—IV ათასწლ. ძვ. წ. 3. ურბნისი „ხიზანათ გორა“, ენეოლითი. 4. უფლისციხე, X ს. ძვ. წ. 5. მცხეთა, სამთავრო. ყორღანული სამარხი, IX—I—X ს. ს. ძ. წ. 6. სოხუმი, V—VI ს. ს. ძვ. წ. 7. ურბნისი, II—I ს. ს. ძ. წ. 8. ურბნისი, ნაქალაქარი. V—VI ს. ს. ა. წ. 9. ურბნისი, ნაქალაქარი — VI—VIII ს. ს. ახ. წ. 10. ბორჯომი, კობისხევი IX—XIII ს. ს. ახ. წ. 11. ლაგოდეხი, შუა ფეოდალური ხანა. 12. წიწამური, გვიან ფეოდალური ხანა.

²⁴ А. Негруль, Археологические находки семян винограда, Советская археология, 1960, № 1, стр. 111.

²⁵ კ. ბოხოჩაძე, მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბ., 1963.

დიდ ყურადღებას იმსახურებს. პირველ ყოვლისა, საყურადღებოა მათი ზომები: სიგრძე 5,5—7,5 მმ-ს უდრის, ნისკარტის სიგრძე 1—2,0 მმ-ს, აქვს მსხლისებრი ფორმა, ქალაქა კარგადაა გამოსახული და წიპწის ზედა ნაწილში მდებარეობს. ამ მონაცემებით ისინი თავისუფლად შეიძლება მიეკუთვნოს ვაზის კულტურულ სახეობას (*ssp. sativa*) ხოლო ქართლში ამჟამად გავრცელებული ჭიშებიდან ყველაზე მეტად ბუღეშურს უახლოვდება.

როგორც ვხედავთ, ურბნისის ტერიტორიაზე უკვე ძვ. წ. ა. III ათასწლეულში ხალხური სელექციის უფრო მაღალი დონე შეიმჩნევა ე. ი. საღვინე ყურძენთან ერთად (ქვაცხელის მონაპოვარი) აღდიღს იკავებს საჭმელი, ან უფრო სწორედ სასუფრე ყურძენი („ხიზანანთ გორა“).

წიპწის სიგრძის და მარცვლის დიამეტრის შეფარდება (პროფ. ა. ნეგრულის მიხედვით)

თუ გავაანალიზებთ ჩვენს მიერ მოტანილ V—III ათასწლეულის მასალებს, აშკარად შეიმჩნევა ვაზის როგორც კულტურული მცენარის ევოლუციური პროცესი, რაც წიპწის მოცულობის ზრდაში გამოიხატება. მართალია, ეს პროცესი საკმაოდ ხანგრძლივ პერიოდს მოიცავს, მაგრამ იმ დროისათვის, როდესაც მცენარეთა გაკულტურება სტიქიურ, პრიმიტიულ ხასიათს ატარებდა, სრულიად კანონზომიერ მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა წიპწის და ყურძნის მარცვლას ზომების ურთიერთდამოკიდებულება. ა. ნეგრულის მიხედვით, მათ შორის პირდაპირი კორელაციური კავშირია და მარცვლის ერთ მილიმეტრზე, წიპწის მატება 0,27 მმ-ს უდრის. თუ ამ მეთოდით ვიხელმძღვანელებთ მივიღებთ შემდეგ სურათს: შულავერში მოპოვებულ წიპწებს, რომელთა სიგრძე 5,1—6,1 მმ-ია შეესაბამება 14-16 მმ სიგრძის მარცვლები. სურათი, რომ უფრო ნათელი იყოს დავუმატებთ, რომ ვაზის ფორმათა წარმოქმნის ალაზნის კერის ვაზის ჭიშებიდან ჩინურის მარცვლის სიგრძე 14-18 მმ-ია, რქაწითელის 15-19 მმ-ია, თავკერის 15-17 მმ.

თანამედროვე ვაზის ჯიშთა ყურძნის წიბების ამპელოგრაფიული დახასიათება

	ჯიშის დასახელება	წიბის საშუალო სიგრძე მმ	წიბის საშუალო სიგანე	ნასკარტის საშუა- ლო სიგრძე	ქალაქის ტიპი
1	რკაწითელი	$6,766 \pm 0,0547$	$3,906 \pm 0,0468$	$1,816 \pm 0,056$	ოვალური ზედა ნა- წილში მდებარე
2	მწვანე კახური	$7,214 \pm 0,0931$	$4,814 \pm 0,0798$	$2,56 \pm 0,102$	თითქმის წრიული
3	ასურეთული შავი	$7,864 \pm 0,0808$	$4,552 \pm 0,0642$	$2,81 \pm 0,0586$	ოვალური შუაში
4	თეთრი ბუდეშური	$6,874 \pm 0,0825$	$4,062 \pm 0,0686$	$2,42 \pm 0,03$	ოვალური ზედა
5	ხიხვი	$6,844 \pm 0,084$	$4,43 \pm 0,0874$	$2,2521 \pm 0,071$	ოვალური ზედა
6	საფერავი	$6,33 \pm 4,1596$	$4,1596 \pm 0,1072$	$2,104 \pm 0,029$	წრიული ზედა
7	ცოლიკოური	$6,988 \pm 0,0804$	$4,464 \pm 0,1058$	$2,114 \pm 0,051$	ოვალური ზედა
8	კაჭიკი	$7,64 \pm 0,0707$	$4,314 \pm 0,0751$	$2,186 \pm 0,033$	ოვალური ზედა
9	ცხენისძეძუ აფ- ხაზური	$6,96 \pm 0,079$	$4,864 \pm 0,0634$	$1,642 \pm 0,025$	ოვალური ზედა
10	საბატონო	$7,322 \pm 0,0494$	$4,964 \pm 0,0644$	$1,856 \pm 0,022$	ოვალური ზედა
11	ჩინური	$5,8867 \pm 0,089$	$4,237 \pm 0,0796$	$1,4767 \pm 0,025$	ოვალური ზედა
12	მგალობლიშვილი	$5,74 \pm 0,0515$	$3,866 \pm 0,0561$	$1,422 \pm 0,021$	ოვალური შუაში
13	ბადავი	$6,926 \pm 0,0745$	$3,992 \pm 0,0626$	$0,834 \pm 0,024$	ოვალური შუაში

შუა ბრინჯაოს ხანა, საქართველოში ნამარხი წიბებით სუსტად არის წარმოდგენილი, მაგრამ სხვა არქეოლოგიური მასალების მიხედვით მევენახეობის და მეღვინეობის განვითარება კარგად შეიმჩნევა. ამის დამადასტურებელია საყოველთაოდ აღიარებული, თრიალეთის კულტურა. ამ ხანის მონაპოვართა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ღვინის ღებამთი-კასთან დაკავშირებული ორნამენტები, რომლებიც ოქროს და ვერცხლის თასე-ბზე გამოსახული, სიცოცხლის ხის თემატიკა, სხვადასხვა ზომის კერამიკული ნაწარმი, რომლებიც ღვინის სმის პროცესთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული და სხვ.

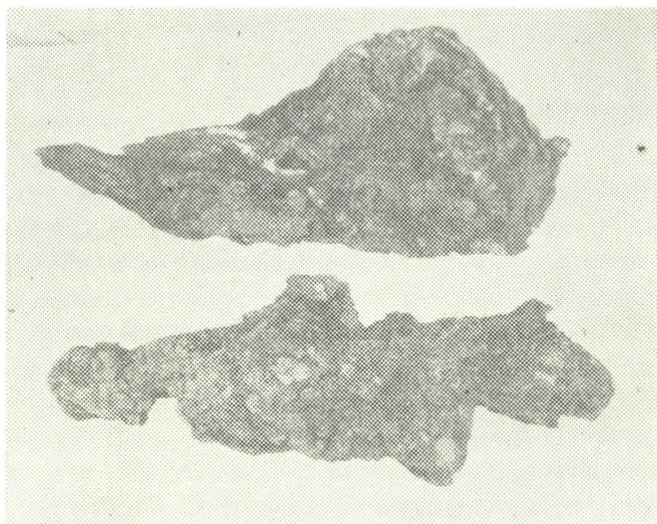
ამავე პერიოდს ეკუთვნის 1966 წელს, პროფ. გ. გობეჯიშვილის ხელმძღვანელობით თეთრი წყაროს რაიონში ბედენის ზეგანზე გათხრილი 12 გორა-სამარხი (ყორღანი), სადაც სხვა მეტად საინტერესო მონაპოვართა შორის ყურძნის წიბებიც აღმოჩენილა. ჩვენ საშუალება არ გვაქვს წარმოვადგინოთ ამ წიბების ამპელოგრაფიული მასალები, ვინაიდან გ. გობეჯიშვილის ისინი საანალიზოდ ბოტანიკის ინსტიტუტში გადაუგზავნია, მაგრამ თვით ფაქტი სამხრეთ საქართველოს ამ მაღალმთიან რაიონში ყურძნის წიბების აღმოჩენისა მეტად საყურადღებოა.

ბედენის ზეგანი მდებარეობს თეთრი წყაროდან 20-25 კმ. მანძილზე. ჩრდილო დასავლეთის მიმართულებით, ზღვის დონიდან 1700—1800 მეტრ სიმაღლეზე²⁶, სადაც ამჟამად სათიბ-საძოვრებია და ვაზის, როგორც ადგილობრივი ფლორის ელემენტის არსებობა ვამოწმებთ. უნდა ვიცულისხმოთ, რომ ყურძენი (ან ღვინო) აქ ამოქონდათ დაბლობი სამიწათმოქმედო ზონიდან. როგორც გ. გობეჯიშვილი აღნიშნავს, ბედენის მონაპოვარი გენეტიკურად თრიალეთის კულტურას უკავშირდება, სადაც საკმაოდ კარგად არის წარმოდგენილი მევენახეობის ისტორიის ამსახველი მასალები.

²⁶ გ. გობეჯიშვილი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები თეთრი წყაროს რაიონში, 1976.

სამხრეთ საქართველოს ეს ზონა იმითაც არის საინტერესო, რომ მდ. ქციის და მაშვერას ხეობებში დიდი რაოდენობით არის გავრცელებული ვე-
ლურად მოზარდი ვაზები^{27,28} რომელთა ფილოგენეზი მჭიდრო კავშირშია
მეურნეობის ისტორიულ პროცესთან.

მეტად საინტერესო მასალაა აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოს, კერ-
ძოდ კოლხეთის ტერიტორიაზე წარმოებული გათხრების შედეგად. მოპოვებუ-
ლი ვაზის მერქნის ნარჩენები, რომლებიც საერთოდ იშვიათობაა, ერთხელ
კიდევ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე მევენ-
ახეობა სოფლის მეურნეობის მოწინავე დარგი იყო. ვაზის მერქნის ნარჩე-
ნები მოპოვებულია 1976 წ. სამეგრელოში, ცხაკაიას რაიონის სოფ. ნოსირის
მახლობლად, ნამოსახლარი ბორცვის I კულტურულ ფენაში. მონაპოვარი არ-
ქეოლოგ ე. გოგაძის მიერ დათარიღებულია III ათასწლეულის I ნახევრით.

სურ. 2. ვაზის მერქნის ნარჩენები, ცხაკაიას რაიონის სოფ. მეორე ნოსირიდან.
ძვ. წ. II ათასწლ. I ნახევარი.

ნიმუში ძლიერ არის დაზიანებული, სტრუქტურა თითქმის დარღვეულია,
მაგრამ მაინც მოხერხდა მისი ზოგირთი ნაწილის აღდგენა და სათანადო
მიკროქიმიური ანალიზის ჩატარება*.

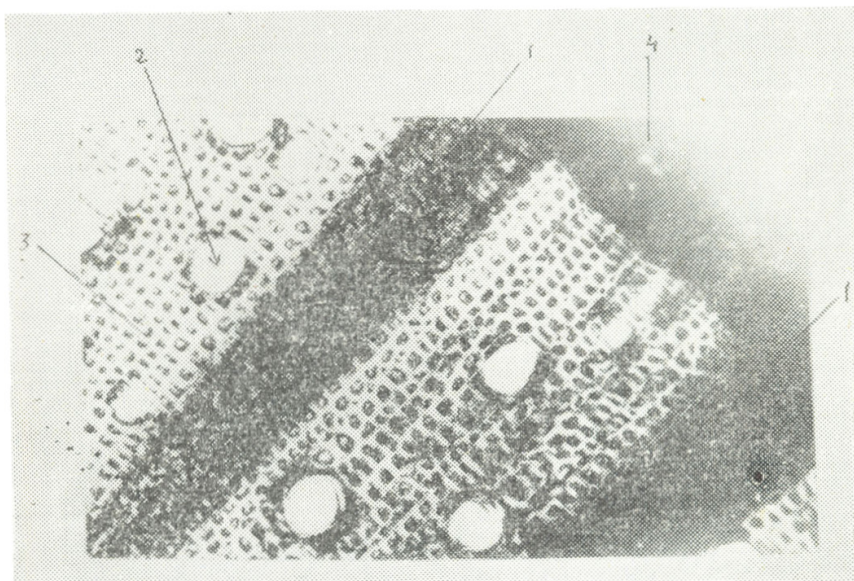
²⁷ რ. რამიშვილი, ქართული ვაზის წინაპრები, საქართველოს სოფლის მეურნეობა,
№ 3, 1968.

²⁸ რ. რამიშვილი, გავლერებული ვაზი საქართველოს ძველ ნასოფლარებზე, სა-
მეცნიერო სესია მიძღვნილი ქართული ხალხური მევენახეობა-მეზღებობის ისტორიის საკითხე-
ბისადმი, თეზისები, თბ., 1971.

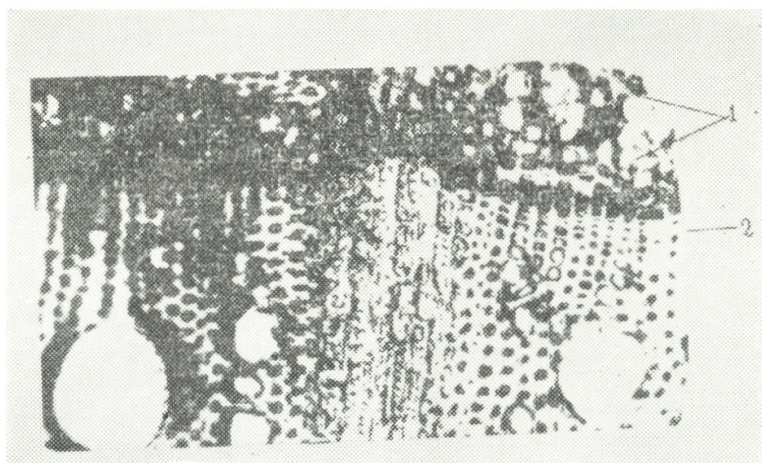
* ნიმუშის მიკროქიმიური ანალიზი ჩატარდა, საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ბოტანიკის ინს-
ტიტუტის, აკად. ლ. ჯაფარიძის სახ. შემცენარეთა ფიზიოლოგიის განყოფილებაში, პროფ.
თ. კეზლის მიერ.

როგორც ანალიზიდან გამოიკვეა. ნიმუში ვაზის ძირითადი ღეროს ანუ შტამბის ნაშთია, რომელსაც შერჩენილი აქვს ვაზის მერქნის დამახასიათებელი ანატომიური ნიშნები: საკმაოდ დიდი ზომის კურკლები და რთული (რამდენიმე შრიანი) გულგულის რადიალური სხივები. ძირითადი მასა კი სქელგარსიანი ტრაქეიდებია.

მერქანს ზოგიერთ ადგილას შერჩენილი აქვს ქერქის (მეორადი ლათნის) ქსოვილი და კამბიუმის შრე.

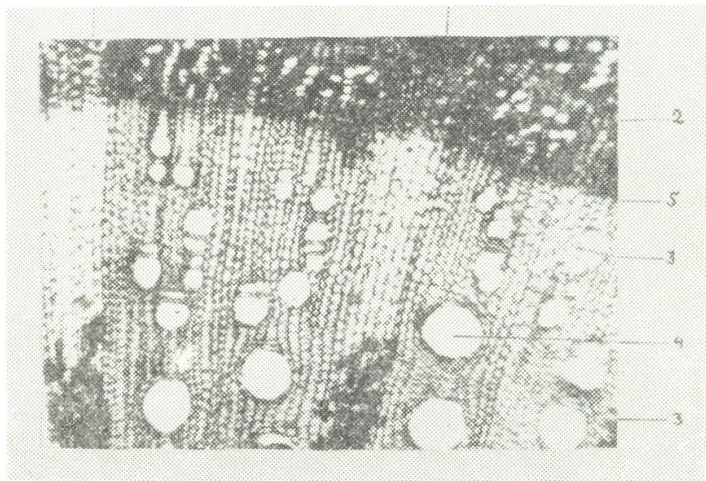
სურ. 3. 1 -- მრავალშრიანი გულგულის სხივი; 2 -- კურკელი 3 -- სქელგარსიანი ტრაქეიდებისგან შედგარი ქსოვილი 4 -- მეორადი ლათანი.

სურ. 4. 1. მეორადი ლათნის ქსოვილი, 2. კამბიუმის შრე.

ანალიზის შედეგებმა, რომელიც მთლად დაზიანებული და დაშლილი ნაწილებიდან მხოლოდ სათანადო შლიფის გაკეთების შედეგად მოხერხდა ვაზისათვის დამახასიათებელი შედეგი მოგვცა.

ნიმუშის სტრუქტურული მონაცემები თანამედროვე ვაზთან შედარებისას იძლევა საფუძველს, რომ იგი მიეკუთვნოს ვაზის მერქანს, საკმაოდ ხნიერს და იმ ნაწილს, სადაც ღერო ფესვის ყელს უახლოვდება.

სურ. 5. თანამედროვე ვაზის მერქნის სტრუქტურა 1. მრავალშრიანი გულგულის სხივი, 2. ლაფანი, 3. მერქანი, 4. ჭურჭლები, 5. კამბიუმი.

ბრინჯაოს ხანის დასასრულს და ანტიკურ ხანაში, როგორც არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ირკვევა, სხვა სასოფლო-სამეურნეო კულტურებთან ერთად კარგად არის წარმოდგენილი მევენახეობა და მეღვინეობა. ფართოვდება ვაზის ჩიშობრივი ასორტიმენტი და გავრცელების არეალი. ამის დამადასტურებელია უფლისციხის და სამთავროს წიპწები, რომლებიც ძვ. წ. ა. X—IX სს. მიეკუთვნება; ასევე საინტერესოა დიღმის, ე. წ. „თხრილების“ ნასახლარის, III ს: ურბნისის — II-I სს. და ახ. წ. ა. II საუკუნის ურბნისის წიპწები. დასახელებული წიპწების დეტალური ანალიზი, რომლებიც ერთმანეთთან და თანამედროვე ვაზის ყურძნის წიპწებთან შედარების საფუძველზე ჩატარდა საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ იმ ხანის მოსახლეობა უკვე კარგად ერკვეოდა ვაზის სელექციაში და ავრცელებდა იმ ჯიშებს, რომელთაც მაღალი სამეურნეო თვისებები ჰქონდათ. ეს წიპწები, ორი ნიმუშის გამოკლებით სრულიად ჩამოყალიბებული, კულტურული ვაზისათვის (*v. vinifera* L. ssp. *sativa* D. C.) დამახასიათებელი ნიშნებით ხასიათდებიან.

ფეოდალური ხანა (IV—XIX სს.) საქართველოში მეტად ცვალებადი ისტორიული პროცესით ხასიათდება. ხშირი ომები, დასახელებული პუნქტების მოსპობა და შემდგომ კვლავ აღორძინება, გადამწყვეტ როლს ასრულებდა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების, და კერძოდ, ვაზის ჯიშთა ჩამოყალიბების პროცესზე.

მევენახეობის მაღალი დონე XII—XIII საუკუნეებში შეიმჩნევა. სავენახე და საბალე ტერასები, რომლებიც დღესაც შემორჩენილია უძველესი (გაველურებული) ვაზის ძირებით, სარწყავი სისტემები, სხვადასხვა ტიპის მარანი, ცალკეული საწნახელი, სხვადასხვა ზომის საღვინე ჭურჭელი და ყურძნის გა-

დამუშავებასთან დაკავშირებული სხვა ინვენტარი, მიუთითებს იმ პერიოდის სამიწათმოქმედო კულტურის მაღალ დონეზე.

განსაკუთრებით საინტერესოა კლდეში ნაკვეთი მარნები. ვარძიასა და ჭაჭარში. შედარებით ახალი ტიპის ქვითკირის, ქვით და კირხსნარით ნაგები საწნახლები თითქმის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში^{29,30} და, რაც ყველაზე მეტად საყურადღებოა, მესხეთში უძველეს ტერასებზე შემორჩენილი ვაზები, რომლებიც თავიანთი ბოტანიკური და სამეურნეო ნიშან-თვისებებით, ამჟამად გავრცელებული კულტურული ვაზის ჯიშების აღენტიურია.

სრულიად სამართლიანად მიუთითებს აკად. ი. ჯავახიშვილი, რომ ამ პერიოდისათვის, საქართველოში საეარაუდოა არსებობდა ისეთი ჯიშები, როგორიცაა რქაწითელი, ბუდეშური, საფერავი, ბუერვაზი, ხიხვი ანუ ჯანანურა თითო (სხვადასხვა სახის) ხარისთვალა, ოჯალეში და სხვ³¹.

ჩვენს ხელთ არსებული წიპწების კოლექცია მთლიანად მოიცავს ფეოდალურ ხანას, რომელთაგან პირველ რიგში საინტერესოა ურბნისის ნაქალაქარზე. 1960 წელს აღმოჩენილი, ადრეფეოდალური ხანის ნიმუშები (10 წიპწა), რომელიც ლ. ჭილაშვილის მიერ V—VI საუკუნეებით არის დათარიღებული.

ამპელოგრაფიული ნიშნების ანალიზი შემდეგ სურათს იძლევა: წიპწების საშუალო სიგრძე 6,5 მმ-ია, ქალაძა მომრგვალო ფორმისაა და წიპწის შუა ნაწილში მდებარეობს. მუცლის მხარეზე კარგად ემჩნევა ღარები, რომელიც ნისკარტისაქენ პარალელურად მიემართება. ნისკარტის სიგრძე 1—1,5 მმ-ია. საანალიზო წიპწები, მიუხედავად იმისა, რომ რამდენიმე ცალი დაზიანებულია, მსგავსი ნიშნებით ხასიათდებიან. უნდა ვიგულისხმოდ რომ ვაზის ერთ ჯიშთან გვაქვს საქმე.

ბორჯოლოგიური და ამპელომეტრიული მონაცემების, თანამედროვე, კულტურული ვაზის ჯიშების წიპწებთან შეჯერების საფუძველზე ისინი კულტურული ვაზის (*V. vinifera* L. ssp. *sativa* D. C.) ტიპური წარმომადგენელია და ქართლში ამჟამად გავრცელებულ ჯიშებთან ყველაზე მეტად თავკვერის წიპწებს უახლოვდება.

მეორე ნიმუში, რომელიც ამავე ნაქალაქარზე იქნა მოპოვებული (ერთი ცალი) VI—VIII საუკუნეებით თარიღდება იგი შედარებით მომცრო ზომისაა და ამპელოგრაფიული ნიშნების მიხედვით სხვა ჯიშს ეკუთვნის.

შუა ფეოდალური ხანის წიპწებიდან აღსანიშნავია სოფ. ჭობისხევსა და ლაგოდხში მოპოვებული ნიმუშები.

ბორჯომის რაიონის სოფ. ჭობისხევეში („ნადიკრები“, მარანი № 2, ქვევრი № 3) აღმოჩენილი ნიმუში (დიდი რაოდენობით), ო. ლამბაშიძის მიერ დათარიღებულია XI—XIII საუკუნეებით.

წიპწების საშუალო სიგრძე: 6 მმ-ს აღემატება, ახასიათებს მსხლისებრი ფორმა; ქალაძა კარგად არის გამოსახული და მომრგვალოა. იგი წიპწის ზედა ნაწილში მდებარეობს. მუცლის მხარეზე საკმაოდ კარგად ემჩნევა ნისკარტისაქენ პარალელურად მიმართული ღარები.

²⁹ ა. ბოხოჩაძე, მევენახეობა მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით.

³⁰ ნ. რამიშვილი, იალბარის ნამოსახლარი და ლაშერის გორის მარანი, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. 2, 1974.

³¹ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი II, თბ., 1934.

თანამედროვე ბოტანიკური კლასიფიკაციით, საანალიზო წიპწები კულტურულ ვაზს (*v. vinifera* L. ssp. *sativa* D. C.) მიეკუთვნება, ხოლო ამჟამად გავრცელებული ვაზის ჯიშებიდან ქართლის აბორიგენულ ჯიშს, ჩინურს ემსგავსება.

მსგავსი ბოტანიკური და ამპელომეტრიული ნიშნებით ხასიათდებიან ლაგოდეხის, შუაფეოდალური ხანისა და წიწამურის, გვიანფეოდალური ხანის წიპწები.

როგორც წარმოდგენილი. არასრული*, მასალიდან ირკვევა, მიუხედავად ფეოდალური ხანის (განსაკუთრებით გვიანფეოდალური) პოლიტიკურ-ეკონომიკური ვითარების არამდგრადობისა, რომელიც, თავის მხრივ, მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა სასოფლო სამეურნეო დარგების განვითარებაზე, ვაზის ჯიშთა ევოლუციური პროცესი მაინც კანონზომიერად მიმდინარეობს და თუ დღეს საქართველოში 500-მდე ვაზის აბორიგენული ჯიშის და ფორმა ინვენტარიზებული, რომელთაგან მნიშვნელოვანი ნაწილი მაღალი სამეურნეო თვისებებით ხასიათდება, სწორედ ამ პროცესის ლოგიკური შედეგია.

Р. М. РАМИШВИЛИ

НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ ВИНОГРАДАРСТВА ГРУЗИИ

Резюме

Археологические находки семян винограда охватывают всю территорию Грузии. Древнейшие из них, найденные близ Марнеули (Восточная Грузия), датируются V—IV тыс. до н. э. (Сборы А. Джавахишвили, 10 шт) Морфологическими признаками, а также ампелометрическими данными они относятся к винограду, близко стоящему к *v. vinifera* L. ssp. *sativa* D. C.

Особый интерес представляет территория Средней (Шуа) Картли близ г. Гори, с. Урбниси. Найденные в этом районе семена создают целую гамму разнообразных форм из разных исторических эпох — начиная от ранней, бронзовой до среднефеодальной.

В результате детального анализа, выясняется, что в эпоху ранней бронзы в с. Урбниси вместе с давно окультивировавшимися винными сортами (сборы А. Джавахишвили) встречаются и столовые сорта винограда (сборы с. Надимашвили, 5 шт. Длина семени 6,5—7,2 мм., длина клювика 1,6—2,1 мм). И все остальные образцы семян из окрестностей с. Урбниси (II—I вв. до н. э., II в н. э. V—VI вв. и VI—VIII вв. н. э. — сборы Л. Чилашвили) характеризуются признаками культурного винограда. Это дает нам право считать Шуа Картли с филогенетической точки зрения одним из основных регионов культивирования винограда как в Грузии, так и на Кавказе.

Двумя образцами археологических семян представлена Западная Грузия, т. е. Колхидский очаг формообразования винограда. Семена из Анаклии (побережье Черного моря, сборы Г. Микеладзе, 3 шт. II тыс. до н. э. мелкие, длина 4,5—5 мм, длина клювика 0,5—0,8 мм.

* ამ შრომის დაწერის შემდეგ, ჩვენს კოლექციას შეემატა საქართველოს სხვადასხვა რაიონის რამდენიმე ნიშში, რომლებიც როგორც ხნოვანებით ასევე ბოტანიკური ნიშნებით მეტად საინტერესოა არიან.

Семена из Сухими (30 шт., V—IV вв. до н. э.) довольно крупные, длина 5,6–6,2 мм, длина клювика 1,3—1,7 мм. Образцы из Анаклии относятся к типичному дикому винограду—*v. vinifera* L. ssp. *silvestris* Gmel. а из Сухуми — к культурному винограду ssp. *sativa* D. C.

Интересные археологические находки имеются и в других районах Грузии. Напр., из Мцхета — Самтавро — X—IX вв. до н. э. (сборы А. Каландадзе), Тбилиси-Дигომი — VIII—VII вв. до н. э. (сборы Р. Абрамишвили), Сагареджо — III в. до н. э. (сборы Н. Киладзе), Боржомი — Чобисхеви, XI—XIII вв. (сборы О. Гамбашидзе), Лагодехи — среднефеодалная эпоха и Цицумури (близ Мцхета) позднефеодалный период (сборы Л. Бохочадзе).

Редчайший образец остатков древесины (штамба) винограда обнаружен на территории древней Колхиды (близ Цхакая) археологом Э. Гогадзе (II тыс. до н. э.).

Анализ найденных на территории Грузии семян винограда дает возможность установить связь между семенами современных дикорастущих форм и культурных сортов винограда.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

ცის თაყვანისცემა დასავლეთ საქართველოში

(ლეთაება „ჟინი ანთარი“)

„ჟინი ანთარი“ ლეთების სახელია, რომლის მიმართ სამეგრელოში ყოველწლიურად სრულდებოდა კულტმსახურება. პირველი აღწერილობა რიტულისა, რომელიც ამ ლეთების მიმართ ტარდებოდა, ფიქსირდება XX ს-ის პირველ ნახევარში¹. აღწერილობიდან ვგებულობთ, რომ დიდმარხვის წინა დღეს (აღებ ღამეს) ჟინი ანთარისადმი სრულდებოდა წესი². კეთდებოდა შესაწირი, დიდი ზომის ოთხკუთხედი ფორმის პურის სახით, რომლის შუაგულში იდებოდა კონუსისებური ყველი ფუძით ზემოთ. რიტულს ატარებდა ოჯახის უფროსი მამაკაცი. იგი კერაზევე დაჭრიდა პურს რამდენიმე კვადრატულ ნაჭრად და წარმოსთქვამდა ლოცვას: „ზეციერო ანთარო, ბატონო გამარჯვებულო! ჩემი საქონელი შენ გაამრავლე! ასობით ვიჭერდე და არაფერი აკლდებოდეს, უშობელსა და ხბოიანს ვერ ვარჩევდე ისე“³.

ამ აღწერილობამ თავის დროზე მკვლევართა ყურადღება მიიპყრო და საფუძველი გახდა მრავალი მოსაზრებისა ჟინი ანთარის ბუნების შესახებ. კვლევა ზემოხსენებული ლეთების ბუნების დასადგენად ორი მიმართულებით მიმდინარეობდა მკვლევართა ერთი ჯგუფი ლეთების რაობის გაგებას თვით ამ ლეთების სახელის ამოხსნაში⁴, მეორე — კი „გასაღებს“ ლეთების ფუნქციების დადგენაში ხელადაწ.

¹ И. Кобалия, Из мифической Колхиды, СМОМПК, т. 32, 1903, გვ. 99; И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (инверского) языка, СПб., 1914, გვ. 194.

² ამ წესს ადგილობრივი მოსახლეობა უწოდებს „ლოცვას“, რომელშიც ივულისხმება არა მარტო ლეთების სადიდებლად წარმოთქმული ფორმულა, არამედ გარკვეული რიტუალური ქმედებანი და ნიშნავს ამა თუ იმ ლეთებისადმი ჩატარებულ მსახურებას.

³ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903, გვ. 99; И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, 1914, გვ. 194; ივ. ჯაფარიშვილი, ქართული ერის ისტორია, 1960, ტ. I, გვ. 82—84; ს. მაკალათია, ჯეგე მისარწმუნოების კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1938, გვ. 10—11; აკ. კანტუროსი 1925—38 წწ. სამეგრელოს დღიურები (მასალა მოგვაწოდა არიანე კანტუროსი, რისთვისაც გვინდა მადლობა გადაუხადოთ); ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 329; მ. მაკალათია, მესაქონლეობასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები სამეგრელოში, გვ. 83—84; კრ-ში: სამეგრელო (მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის), თბ., 1979.

⁴ И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, 1914, გვ. 194; ივ. ჯაფარიშვილი, დასახ. ნაშრომი, 1960, გვ. 82—84; Н. Джанашиа, Религиозные верования Абхазов, ХВ., т. IV, Петербург, 1917, вып. I, გვ. 80; ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, 1941, გვ. 10—11; ა. კინკრაული, მთას ვიყავ, თბ., 1980, გვ. 176—177.

⁵ თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმ. საქართველოს მთიანეთში, 1967, გვ. 72; თ. ოჩიაური, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1975; ნ. თოფური, ქარ-

გამოთქმულ იქნა მრავალი მოსაზრება. ყველაზე ვრცელ ინტერპრეტაციას უჩინი ანთარზე, რომელზე დაყრდნობითაც შემდგომ იგება ახალი მოსაზრებები, გვაძლევს ივ. ჭავჭავიძე, რომლის მიხედვითაც მეგრული „ანთარი“, ხევსურული „ანატორი“ და აფხაზური „აფთარი“ ერთი და იგივე ლეოთება უნდა იყოს. მისი აზრით „აფთარი“ შესაძლოა წარმომდგარიყო „ანთარისაგან“ მეგრულ ნიადაგზე; სადაც „ნ“ ჯერ „ლ“-დ ქცეულა, შემდეგ „ლ“-საგან „ა“-ს ეილებთ მონაზვნის ანალოგიურად (მეგრ. „მალაზონი“ — მაღაზონი“ და ა. შ.).

ამ ლეოთების სახელის უძველეს და სრულ სახედ ივ. ჭავჭავიძე თვლიდა ხევსურულ „ანატორს“, რომელიც, მისი აზრით, აგებულიების მიხედვით უნდა რთული ორნაწილადი სიტყვა ყოფილიყო. რომელიც შედგებოდა „ანა“ და „ტორ“-ისაგან, სადაც პირველი ნაწილი „ანა“ უდრის აფხაზურ „ან“-ს ღმერთს (პ. ჭარაია) და სუმერულს „ან“, „ანანა“, ბაბილონურს „ანუ“, „ანოს“ ზეციურ ლეოთებას (შრედერი). მეორე ნაწილი უდრის არამეულში გავრცელებულ საყუთარ სახელს ტური (luri, რომელიც, აგრეთვე, რთულ ორნაწილედ სიტყვებში იხმარება, როგორც მაგ.,: „სიკტური“, და აფხაზურს მიმსგავსებული „სილტური“ (შრედერი). ივ. ჭავჭავიძის აზრით, ბერძნული გვაჩვენებს ლეოთებას „აპატური“ („თეოს აპატუროს“), რომლის განთქმული სალოცავი შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირსაც ყოფილა, იმგვარადვე უნდა იყოს აგებული, როგორც ქართული ანატორი.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც „უჩინი ანთარი“ მეგრულთა მესაქონლეობის ლეოთებაა და რომ ანთარი იგივე აფხაზური „აფთარი“ „უჩინი“ მეგრულად უმაღლესს, ზეციურს ნიშნავს. აფხაზურში ამის აღმნიშვნელია „ხიხ“. მაგრამ აფხაზებმა თითქოს-და დაანაწევრეს ანთარი და მიიღეს ორი ღმერთი: აფთარი და ხიხ ამ უკანასკნელს მიმართავენ გაზაფხულზე, როდესაც საქონელს მიერეკებიან მთის საძოვრებზე. მას ლოცულობენ სახლს გარეთ, ხეების ქვეშ.

არსებობს აზრი, რომ „უჩინი ანთარი“ — ირანული „ათარის“ მსგავსია, ე. ი. ცეცხლის ლეოთებაა, რომელიც თავის მხრით, ოჯახისა და კერის მფარველი იყო⁸.

ლეოთების ფუნქციებიდან გამომდინარე, ნ. თოფურიას მიაჩნია, რომ „უჩინი

თული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1975; ა. ცანავა, ქართული ზეპირსიტყვიერების საკითხები, 1970, გვ. 29-30; გ. ელიაშვილი, აბაშის და გეგეჭკორის რაიონების ტოპონიმია, 1977, გვ. 13; მ. მაქალათია, დასახ. ნაშრომი, 1979, გვ. 63.

⁸ ივ. ჭავჭავიძე, დასახ. ნაშრომი, 1960, გვ. 82—84. (აქ-თან დაკავშირებით იხ. Ш. Д. Инал-Ипа, Вопросы этнокультурной истории абхазов, Сухуми, 1976., გვ. 142—143).

ე. ბარდაველიძის არქივზე მუშაობისას წავაწყდით ფრაგმენტულ მასალას, რომლის გაცნობამაც გვაფიქრებინა, რომ ე. ბარდაველიძე იზიარებდა ივ. ჭავჭავიძის შეხედულებას ანთარის, აფთარის და ანატორის იდენტურობის შესახებ, და, თავის მხრით, მათ ჯგუფში შეჰყავდა ლეოთება „ტარ-ჭაბუკი“. ყველა ამ ლეოთებებს იგი აერთიანებდა დარაჯდრის განმგებლისა და მეომარი ლეოთების ნიშნით (ე. ბარდაველიძე, 1931, 1945 წწ. ხელნაწერი, დაცული ეთნოგრაფიული სექტორის ხელნაწერთა არქივში).

⁹ Н. Джанашиа, დასახ. ნაშრომი, 1917, გვ. 80. აფთართან დაკავშირებით იხ. Инал-Ипа, Абхазы, Сухуми, 1960, გვ. 338—339.

¹⁰ ს. მაქალათია, დასახ. ნაშრომი, 1938, გვ. 10—11.

ნი ანთარი“ საქონლის მფარველი, წარმართული ღვთაებაა და მონათესავეა „ანატორისა“ და „ამთარისა“⁹.

თ. ოჩიაურის აზრით, ხევსურული „ანატორის ჯვარი“ „წმინდა“ ნადირის, ჯიხვის, არჩვის და სხვა გარეული ცხოველის მფარველი ღვთაება მეგრული „უინი ანთარისა“ და აფხაზური „ამთარის“ მონათესავე ღვთაება უნდა იყოს. და თუ დასავლეთ საქართველოში ეს ღვთაება უკვე შინაური წვრილფეხა საქონლის მფარველად გვევლინება, ხევსურეთში ის ჯერ კიდევ წვრილფეხა საქონლის — გარეული თხებისა და ჯიხვ-შუნების მფარველის როლში გამოდის. ხევსურეთში მას უფრო არქაული სახე და ფუნქციები აქვს შენარჩუნებული, იმდენად, რამდენადაც ცხოველურ სახესთან აიგივებენ და გარეულ ნადირთა მფარველობას მიაწერენ¹⁰.

გამოთქმულია საპირისპირო მოსაზრებებიც, კერძოდ ა. ცანავას მიერ. რომლის თანახმად „უინი ანთარი“ შინაური ცხოველების მფარველი ღვთაებაა და მას არ ემორჩილებიან, როგორც „ანატორს“, გარეული წვრილფეხა ნადირები. მეკლევრის აზრით, „უინი ანთარს“ არც ფუნქციისა და არც ეტიმოლოგიურ-სემანტიკური თვალსაზრისით კავშირი არა აქვს ანატორთან. ისინი, მისი აზრით განსხვავებული სხვადასხვა დარგის ღვთაებათა წრმომადგენლები არიან¹¹.

არსებობს ზოგადი დებულება, რომ ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ „უინი ანთარი“ წმ. გიორგით ჰყავდათ წარმოდგენილი¹².

გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის თანახმად მეგრული „უინი ანთარის“ რიტუალში ნათლად აისახა კერისა და მიწიერი ცეცხლის კულტი, რომელიც მკიდროდ არის შერწყმული „უინი ანთარის“, ანუ ციური ცეცხლის კულტთან. კერის ცეცხლთან უნდა ყოფილიყო ასოცირებული ოჯახის მფარველი მამაკაცი ბუნების მქონე ღვთაების კულტი. ამ ღვთაების ძირითად ფუნქციებს წარმოადგენდა ადამიანისა და საქონლის მფარველობა და გამრავლება, რაც მეგრულთა რწმენით, მღვდრული კერისა და მამრული მიწიერი და ციური ცეცხლის ურთიერთკავშირით მიიღწეოდა¹³.

ამ ბოლო დროს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ იქნა აზრი, რომ ისტორიკოსები და ეთნოგრაფები „ანატორს“ და ღვთაება „უინი ანთარს“ არასწორად უკავშირებენ ერთმანეთს, რადგან „ანატორი“ ადგილის სახელია და არა ხატისა. აქ „ანატორს“ კი არა მთავარანგელოზს ლოცულობენ. „დიდო ანატორო“ კი არ ამბობენ ხევსურები (როგორც ამას მეგრელები აკეთებენ — „უინი ანთარი“! — ზენა ანთარი), არამედ დიდო ანატორის ჯვაროვ. გუდაუნის ჯვარი, ჯავმატის ჯვარი, ანატორის ჯვარი და სხვა მრავალი, ადგილის მიხედვით შერქმეული სახელებია და მათში ან წმ. გიორგის ლოცულობენ, ან დედა ღვთისმშობელს, ან რომელიმე სხვა ღვთაებას. „ანატორი“ ტორ-ს უკავშირდება და ისეთივე ტოპონიმია, როგორც „თამარ-ნეთის ნაზურგალი“¹⁴.

როგორც ზემოთქმულიდან გამოჩნდა, ორივე გზა კვლევისა ეტიმოლო-

⁹ ნ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, 1975.

¹⁰ თ. ოჩიაური, დასახ. ნაშრომი, 1967, გვ. 72.

¹¹ ა. ცანავა, დასახ. ნაშრომი, 1970, გვ. 29—30.

¹² გ. ელიავა, დასახ. ნაშრომი, 1977, გვ. 13.

¹³ მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, 1979, გვ. 83.

¹⁴ ა. ჭინჭარაული, დასახ. ნაშრომი, თბ., 1980, გვ. 176—177.

გიური თუ ფუნქციური აზრთა სიმრავლეს იწვევს, რომლებიც შემდეგ დებულებებად შეიძლება ჩამოყალიბდეს: 1. მეგრული „ანთარი“, ხევსურული „ანატორი“ და აფხაზური „ამთარ“ ერთი და იგივე ღვთაებებია (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ჯანაშია, ვ. ბარდაველიძე, ნ. თოფური, თ. ოჩიაური); 2. ჟინი ანთარი ციური ცეცხლის ღვთაებაა (ს. მაკალათია, მ. მაკალათია); 3. ჟინი ანთარი მესაქონლეობის მფარველი ღვთაებაა (ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ჯანაშია, ნ. თოფური, თ. ოჩიაური, მ. მაკალათია); 4. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ ჟინი ანთარი წარმოდგენილი იქნა წმ. გიორგით (გ. ელიავა); 5. ჟინი ანთარი და ანატორი სხვადასხვა დარგის ღვთაებათა წარმომადგენლები არიან (ა. ცანავა); 6. ანატორი და ჟინი ანთარი არ შეიძლება ერთმანეთს შეუდარდეს, რადგან „ანატორი“ ადგილის სახელია, ხოლო „ანთარი“ — ღვთაების (ა. კინკაბრაული).

ეტიმოლოგიური კვლევის დროს ზემოხსენებულ ავტორებთან აქცენტი ღვთაების სახელის ამოხსნაში ძირითადად გადატანილი იყო „ანთარზე“ და ნაკლებ ყურადღებას იმსახურებდა ეპითეტი „ჟინი“¹⁵. ჩვენი ყურადღება სწორედ ამ ეპითეტზე შეჩერდა და შევეცადეთ მოგვეჩვენა, როგორც ველზე, ასევე სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ყველა ვარიანტი, რომელთან ერთადაც გვხვდება „ჟინი“ და ასევე მისი საპირისპირო მნიშვნელობის მატარებელი ეპითეტის ღვთაება, რადგან ცნობილია, რომ ღვთაების ეპითეტს მის თაყვანისცემაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ნებისმიერი ლოცვა თუ მსხვერპლშეწირვა ხდებოდა გარკვეული ღვთაების მიმართ, რომელიც ხშირ შემთხვევაში განსაზღვრული იყო რაიმე ტერმინით. რაც, თავის მხრივ, უკვე მანიშნებელი იყო იმისა თუ რა სახის თხოვნით უნდა მიემართა თაყვანისმცემელს, და, ასევე, სათანადოდ რა უნდა მიეღო მისგან¹⁶.

ღვთაების აქცენტირებული ეპითეტი ხშირად მანიშნებელი იყო მისი სიერცობრივი კუთვნილებისა. ხოლო ქართველთა კოსმოგონიური შეხედულებების მიხედვით მთელი აღქმადი სამყარო დაყოფილი იყო ერთმანეთის სა-

¹⁵ ეს შესაძლოა ფსიქოლოგიური მომენტიც იყო განპირობებული, რადგან „ჟინის“ ლექსიკური მნიშვნელობა გასაგები იყო და ითარგმნებოდა, როგორც „ზეითური“, „ზედა“, „ცისა“, ხოლო ანთარისა — არა.

¹⁶ მაგ.: ხევსურეთში დადგენილია წმ. გიორგის 30 ეპითეტი, რომელიც ამ წმინდანის მრავალფეროვან ბუნებას წარმოაჩენს: გიორგი ნაღურის პირისაჲ, ნაქვ მპზურთალი ანგელოზი, მინის მინდურის წმ. გიორგი, კილდის-გორ ზღუღაჲ ანგელოზი, გიორგი ბერ-მუხას დაარსებული, წმ. გიორგი მთას ლლი, წვერის ყარაული, სანება.კარის მუზოზელი და სხვა მრავალი (В. Бардавелидзе, Опыт социологического изучения хевсурских верований, Тифлиси, 1932). წმ. გიორგის ესა თუ ის სალოცავი მისი ამა თუ იმ ფუნქციის უპირატესი გამოვლენის საკუთრად აღიგოს წარმოაგენდა. სხვადასხვა შემთხვევაში ის განსახიერებდა მცენარეულის კულტს, მწვერვალების, წყლის და ატმოსფერული მოვლენების ღვთაებებს (ა. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 181). ეპითეტთან დაკავშირებით იხ. ა. ლეკიაშვილი, წმ. გიორგის ქართული კულტის საკითხისათვის, საენათმეცნიერო კრებული, თბ., 1979, 146—152. ზოგადი ლიტერატურიდან მრავალი მაგალითის მოტანა შეიძლება ღვთაებასა და მის ეპითეტებზე: მაგ. Zeus Ombrios და Hiltios — წვიმის მომყვანი, Urios — სასურველი ქარის მომცემი, Asrapaios — მოელვრე, Bronton — მქუხარე, და სხვა. (Farnele, L. R., The cults of the Greek States, vols. 4, 5).

პირისპირო სამყაროებად, სკნელებად, რომლებიც განლაგებული იყო ჰორიზონტალურ და ვერტიკალურ კრილებში¹⁷.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, „ჟინი“ გვხვდება: 1. ღვთაებების სახელებთან „ჟინი ანთარი“ „ჟინიში ორთა“ და „ჟინიში“. 2. როგორც ავადმყოფობის სახელი „ჟინიშ ხანგა“ („ჯინიშ ლეხრენი“) „ჟინიში“ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ავადმყოფობას პირდაპირი კავშირი აქვს „ჟინიშთან“ და „ჟინის“ (ზევითურის) ავადმყოფს, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა ანალოგიით „დაჭერილს“, „დამიზეზებულს“ ნიშნავს¹⁸. 3. გამოთქმებში: „ჟინის ხვამა“ ე. ი. ლოცვა „ზევითურისადმი“; „ჟინის მახვამერი“ ე. ი. „ჟინის“ (ზევითურის) მლოცველი ქურუმი¹⁹.

ზემოთ მოტანილი მასალა რიგ საკითხებს მოიცავს. შემოვფარგლავთ და გამოვყოფთ ღვთაებებს, რომელთან ერთადაც იხმარება „ჟინი“ და მისი საპირისპირო ეპითეტები.

ლიტერატურიდან ცნობილია²⁰, რომ ღვთაება „ჟინი ანთარისადმი“ მსახურება ტარდებოდა ფიქსირებულ დღეს, უფრო ზუსტად, გაზაფხულზე, დიდმარხვის წინა ღამეს (აღებ ღამეს). ველზე მუშაობისას გამოვლინდა, რომ აღებღამე ერთადერთ დღეს არ წარმოადგენდა ღვთაებისადმი ლოცვის (კულტ-მსახურების) ჩასატარებლად²¹.

აღმოჩნდა, რომ ერთ შემთხვევაში თუ კულტმსახურება ფიქსირებულ დღეს (აღებ-ღამეს) ტარდებოდა, როგორც ეს ლიტერატურიდანაცაა ცნობილი, სხვა შემთხვევაში საჭიროების მიხედვით. მაგ.: როდესაც ხელსაყრელი ამინდი არ იყო, ავადმყოფობის თავიდან ასაცილებლად, მთაში წასვლამდე და სხვ. აქედან გამომდინარე „ჟინი ანთარს“ სთხოვდნენ: საქონლის სიმრთელეს, ჯანმრთელობა-გამრავლებას, სასურველ ამინდს ავადმყოფის გამოჯანმრთელებას, ოჯახში სიკეთეს და სხვა, შესაბამისად იმისა თუ რა საჭიროება იყო. მასალა „ჟინი ანთარზე“ იძლევა ამინდის განმგებელი, ადამიანის ჯანმრთელობის დამცველი და მოსამართლე ღვთაების სურათს (მისი მოსამართლეობრივი ფუნქციები ჩანს ქცევის ნორმის²² დარღვევის შემთხვევაში, როდესაც ის სჯის

¹⁷ G. Surguladze. Concerning the empirical cosmogony of the Caucassian peoples. X International Congress of Antropological Sciences, Dehli, India, Dec., 10—21, 1978, Moscow. ამ საკითხთან დაკავშირები ასევე იხ. ზ. კიკნაძე, არწივი და სამი სკნელი: „მატენი“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 4, 1973.

¹⁸ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებზე იხ. თ. ი. ჩიბაძე, ქართველთა ეძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1954; М. Канде-лакн, «Хелосани» у горцев Восточной Грузии, Сообщения Академии наук Грузинской ССР, 95, № 3, 1979; Б. შინდაძე, ქართული ხალხური მედიცინა, თბ., 1981.

¹⁹ 1978—79 წწ. საველე დღიურები (წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, გეგეჭკორის ცხაკაიას, ზუგდილის რაიონები).

²⁰ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903, И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, 1914; ივ. ქავთახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, 1960; ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, 1941; მ. კეცრტია, „ჟინი ანთარი“, „ნაპერწყალი“, 20, VIII, 1978; მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, 1979.

²¹ 1978-1979 წწ. საველე დღიურები (წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, გეგეჭკორის, ცხაკაიას, ზუგდილის, რაიონები).

²² ქცევის ნორმის დარღვევაში, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, იგულისხმება ქურდობა, ხატზე გადაცემა, ან რაიმე სხვა ცოდვის ჩადენა.

²³ ივ. ქავთახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, 1960, გვ. 115.

10. „მატენი“, ისტორიის სერია, 1983, № 2

დამნაშავეს, რაც გამოიხატება ან მეხის დაცემაში ან ავადმყოფობაში და ა. შ.)²⁴.

აქედან გამომდინარე, მივიღეთ ღვთაების დახასიათება, რომელიც ერთი მხრით, მესაქონლეობის მფარველია, მეორე მხრით, კი მისი ატრიბუტებისა (ჭეჭა-ქუხილი ელვა, მეხი) და ბუნებიდან გამომდინარე ცის განმგებელი ღვთაებაა, რომელიც გარკვეული აზრით მორალურობის მატარებელია.

ერთი შეხედვით, თითქოს-და შეუსაბამობაა ღვთაებას ბუნებაზე არსებულ მოსაზრებებსა და ახალ შედეგს შორის. მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს მოჩვენებითი შეუსაბამობა, წინააღმდეგობა, იხსნება ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, რომლის მიხედვითაც „ჟინი ანთარი“ და „ჟინიში ორთა“ ერთმანეთის იდენტურია. რადგან „ანთარის“ ბოლოკვეცილ და „ანთა“-დ ქცეული ფორმისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი (ნადირთა მფარველი) ღვთაება „ორთას“ სახელიც. იმის გამო, რომ „ორთა“ ღვთაება „ანთარის“ ფონეტიკური სახეცვლილი სახელი იყო, განაგრძობს მკვლევარი, ამიტომ მასაც, ისევე როგორც ანთარს „ჟინიშ ორთას“ უწოდებენ²⁵. ხოლო თავისი მხრით, „ჟინიში ორთა“ ანუ „ზევითურის განმგებელი“, როგორც მას ი. ქობალია და ი. ყიფშიძე განმარტავენ, არის ქე-ქა-ქუხილისა და მეხის განმგებელი ღვთაება²⁶. მის მიმართ მსახურება ტარდებოდა ტყეში, ხეების ქვეშ. შესაწირი იყო ორი ჭადის კვერი და ერთი მამალი, რომელსაც ტყავს ბუშბულიანად და ფრთებიანად აძრობდნენ და ჰკიდებდნენ მაღლა ხეზე. ლოცვას საიდუმლოდ ატარებდა ოჯახის უფროსი. ქალების დასწრება აკრძალული იყო. თუ ერთი წლის მანძილზე მეხი მოჰყავდა ცხოველს ეს მიეწერებოდა „ჟინიში ორთას“ რისხვას²⁵.

ალბათ ზემოთქმულის ანგარიშგაუწველობამ მიიყვანა ზემოხსენებული ავტორები ცალმხრივ შედეგამდე.

მესამე (პირობითად მესამე) ღვთაების განხილვისას აღმოჩნდა, რომ „ჟინიშის“ (ზევითურის) ლოცვა ხდებოდა: 1. მეხის დაცემის შემდეგ ან მეხის თავიდან ასაცილებლად; 2. ავადმყოფობის შემთხვევაში; 3. სოფლის მიერ გვალვის ან წვიმების დროს. „ჟინიშის“ ლოცვა წმ. გიორგისადმი „სამსახურის“ ჩატარებით გამოიხატებოდა. ილორში სალოცავად სიარულის ერთ-ერთ მოტივს (მაგრამ, არა ერთადერთს) ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით, მეხის დაცემის თავიდან აცილება წარმოადგენდა, სადაც შესაწირად მიჰყავდათ ბატკანი, თიკანი, მამლები დაპირების თანახმად²⁶.

მოვიყვანთ ილუსტრაციას შეკვეცილი სახით, რომელიც სტერეოტიპულია მთელ სამეგრელოში: „ჟინიში“ — ზეციური, რაც მაღლაა იმას ეძახიან. თუ ოჯახში ხეს მეხი დაეცა ეს „ჟინიშის“ რისხვას მიეწერება²⁷. „დაზარალებულს“

²⁴ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903, გვ. 99; И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, 1914, გვ. 194.

²⁵ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903, გვ. 99.

²⁶ 1978—79 წწ. საველე დღიურები (წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, გეგეკორის, ცხაქიას, ზუგდიდის რაიონები).

²⁷ მაგრამ აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მეხის დაცემა, როგორც ეტყობა, მარტო ღვთაების რისხვის გამოხატულები არ უნდა ყოფილიყო, რადგან მეხდაცემული სოფანში უბედური შემთხვევის დროს, შავებს არ იცემდნენ და არც გლოვა შეიძლებოდა.

უფლება არა აქვს ხეს ხელი ახლოს. ის აუცილებლად სხვამ (უპირატესად მეზობელმა) უნდა მოსკრას. დაზარალებული მიდის მკითხავთან. მკითხავი აცნობებს, რომ რაღაც პირობაა დარღვეული ან „გადაცემულია ხატზე“ და აუცილებელია თავის გამოსყიდვა. „გამოსასყიდი“ იქნება თიკანი (ჭაყარი). იწვევენ სპეციალურ მლოცავს—„ჟინის მახვამერს“. ლოცვა ტარდებოდა ეზოში, სადაც მეხი დაეცემოდა. იშლებოდა მაგიდა, ზედ აფარებდნენ თეთრ უხმარ სუფრას. ასევე უხმარი უნდა ყოფილიყო ყველაფერი — ქიქა, თევზი, პირსახოცი. მლოცველი სუფრიდან ირჩევდა თითო საგანს და ლოცვის ჩატარების შემდეგ სახლში მიჰქონდა. ჟინი ოხვამერს (ანუ ზევითურის სალოცავს) ყოველ შვიდ ან ცხრა წელიწადში ერთხელ ასრულებდნენ. იცოდნენ ბორძალის მიტანა წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაში²⁸ ან მის სანაცვლოდ ფულს მიართმევდნენ²⁹.

ის, ვინც ამ შვიდი ან ცხრა წლის მანძილზე ლოცვას არ შეასრულებდა, „ჟინიში“ მას განმეორებით დასჯიდა³⁰.

რიტუალებისა და ღვთაებების ფუნქციების იდენტურობა საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ „ჟინიში“ იგივე „ჟინი ანთარი“ იყოს, რომელსაც შესაძლოა ანთარი, როგორც გაუგებარი, მნიშვნელობა დაკარგული ტერმინი ჩამოშორდა და დარჩა მხოლოდ „ჟინიში“.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, „ჟინი ანთარის“ „ჟინიში ორთას“ და „ჟინიშის“ თაყვანისცემა, მსხვერპლშეწირვა, ჩატარებული რიტუალები ერთმანეთს ემთხვევა ისევე, როგორც მათი ეტიმოლოგია. აქედან გამომდინარე, „ჟინი ანთარის“, „ჟინიში ორთას“ და „ჟინიშის“ სახით შესაძლოა საქმე გვქონდეს სამი სახელით შემორჩენილ ერთი და იმავე ცის პოლიფუნქციურ, უზენაეს ღვთაებასთან. რომელიც განვითარების გარკვეულ საფეხურზე განაგებს, როგორც ფიზიკურ სფეროს, ასევე მორალურსაც.

მატერიალური მოქმედების სფეროში, ფუნქციები! მიხედვით არის: 1. შინაური მსხვილფეხა საქონლის მფარველი ღვთაება; 2. ადამიანის ჯანმრთელობისა და კეთილდღეობის მფარველი ღვთაება; 3. ჭექა-ქუხილისა და მეხის განმგებელი ღვთაება, აქედან გამომდინარე, ამანდის განმგებელი; 4. თავისი მეომრული თვისებების გამო იგი შეიძლება ჩაითვალოს მეომარ ღვთაებად. იმდენად რამდენადაც იგი განმგებელია დამსჯელი იარაღისა, მეხის სახით. მას ეწირება ბორძალი, რაც ისრის იდენტურია³¹. ხოლო მისი თაყვანისცემის დროს წარმოთქმულ ფორმულაში იგი მოიხსენიება როგორც „ბატონი გამარჯვებული“.

მორალური ნორმების სფეროში, ადამიანის ქცევის წარმმართავი, მსაჯული და დამსჯელი ღვთაებაა. მისი მოსამართლეობრივი ფუნქცია რელიეფურად

²⁸ სამეგრელოში არსებობდნენ ისეთი გეარები, რომელთაც ევალებოდათ ბორძალის შეწირვა ამა თუ იმ სალოცავისათვის. ამის გამო ისინი ან თვითონ სჭედავდნენ ბორძალს ან სხვას აკედინებდნენ. ადგილობრივი წარმოდგენების თანახმად, ჭექა-ქუხილის დროს წმ. გიორგის თან მიჰქონდა შენაწირი ბორძალი (1978, საველე დღიური, წალენჯიხის რაიონი).

²⁹ 1978—1979 წწ. საველე დღიური (წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, გეგეკეორის, ცხაკაიას ზუგდიდის რაიონები).

³⁰ 1978—79 წწ. საველე დღიურები (წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, გეგეკეორის, ცხაკაიას, ზუგდიდის რაიონები).

³¹ ისარი, ბორძალი, მეხი ერთ სემანტიკურ ველში შედის.

ჩანს ხატზე გადაცემაში“ და „სასამართლოებში“, რომელიც მისი თანდასწრებით ტარდებოდა³².

ლეთების ბუნების უფრო მეკეთრად გამოვლენის მიზნით განვიხილავთ მისგან საპირისპირო ეპითეტებით განსხვავებულ ლეთებებს. კერძოდ „გალენიშ-ორთა“-ს და „თუღონი ნერჩი“-ს.

სალოცაებიდან, საიდუმლო შესრულებით, გამოირჩეოდა „გალენიში ორთას“ მიმართ შესრულებული რიტუალი. რომელიც ლიტერატურაში დეტალურადაა აღწერილი³³. იგი სრულდებოდა საქონლის სადგომში (ბაქში). რომელსაც სამეგრელოში ეწოდება აგვარა ან ქართა. გაშლილი სუფრის წინ. რიტუალს საიდუმლოდ ასრულებდა ოჯახის უფროსი — მამაკაცი. სუფრაზე დალაგებული იყო შემწვარი ქაცარი (მამალი თხა), ჩემპვა (მაწვნისმავგარი რძის პროდუქტი), ელარჯი, ჭკიშტარი (ყველიანი ჭადი), ახალი ყველი, ღვინო და ა. შ. ოჯახის უფროსი ქუდმოხდილი ლოცულობდა. შემდეგ უჩინარი სტუმრებისთვის ოჯახის უფროსს მოჰქონდა წყალი და „აბანინება“ ხელებს. ამის შემდეგ „სტუმრები“ შეექცეოდნენ საკვებს. ოჯახის უფროსი დაიოქილი უსხამდა მათ ღვინოს. ლოცვის ჩატარება შეიძლებოდა ნებისმიერ ღვინოს გაზაფხულიდან შემოდგომამდე. ლოცვის ფორმულა შემდეგნაირი იყო: „გალენიში ორთა!“ დიდებულ და სახელოვანო, ჩემ საქონელზე მოწყალება გაიღე და გამიმრავლე, მოუხარშავ-შეუმწვარ (ცხოველებს) კბილები შეუქარი“³⁴.

სიტყვა „გალენი“ ნიშნავს „გარეთას“, „ველურს“. გალენიშის ლოცვის ჩატარება იცოდნენ მიცვალებული წინაპრების საპატივცემულოდ. როდესაც ვინმე გახდებოდა სახლში ავად³⁵.

საველე ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით „გალენიში ორთას“ ლოცულობდნენ: 1. საქონლის დაბადების შემდეგ ერთი კვირის შემდეგ ან როცა იყო საქონელი იცოდნენ ლოცვის ჩატარება. გალენისათვის ყველაფერს აკეთებდნენ რძისაგან. აკეთებდნენ ხაჭაპურს, ელარჯს, ღვინოს გადააქცევდნენ და დაილოცებოდნენ; 2. ადამიანის ავადმყოფობაზე; 3. გალენიშის ლოცვა სრულდებოდა ხატზე გადამცემის მიერ იმ შემთხვევაში თუ გადაცემული ამოწყდებოდა. გადამცემს უნდა ჩაეტარებინა ლოცვა, რათა მას არ მობრუნებოდა წყევლა და არ ამოეწყვიტა. ვინც გადასცემდა, იმასაც თავის დახსნა დასჭირდებოდა; 4. „გალენ შური“ — მიცვალებულის სულია, 5. გალენიში — გარე დასახლებული შვილების სალოცავია³⁶; 6. „გალენიშ ტაბაქის“ დაღვმა იციან იმ ოჯახებში, სადაც მიცვალებული იყო და იმ ღვინოს ბავშვი დაიბადე-

³² 1978—79 წწ. საველე დღიურები (წალენჯიხის, ჩხორიწყელს, გეგეჯორის, ცხაკაიას, ზუგდიდის რაიონები).

³³ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903, გვ. 99; И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, 1914, გვ. 294; ს. მაქალათია, დასახ. ნაშრომი, 1941, გვ. 287; მ. მაქალათია, დასახ. ნაშრომი, 1979, გვ. 74.

³⁴ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903.

³⁵ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903; И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, 1914; იე. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, 1960, ს. მაქალათია, დასახ. ნაშრომი, 1941; მ. მაქალათია, 1979.

³⁶ 1978—79 წწ. საველე დღიურები (წალენჯიხის, ჩხორიწყელს, გეგეჯორის, ცხაკაიას ზუგდიდის, რაიონები).

ბოდა, 15 დღის შემდეგ დადგამდნენ სულების მოსახსენიებლად ტაბაკს და მიცვალებულის სულებს შესთხოვდნენ ბავშვის კარგად ყოფნას³⁷.

ზემოთქმულიდან იმის გამოტანა შეიძლება, რომ „გალენიში“ იგივე „გალენიში ორთა“, როგორც მიცვალებულების სულთა ძალა, სივრცობრივად გარე სამყაროშია მოთავსებული, ჰორიზონტალურ სიბრტყეში³⁸. ხოლო ჰორიზონტალურად განლაგებული სამყაროები წინ უსწრებდნენ ვერტიკალურად განლაგებულ სამყაროებს³⁹.

ესლა განვიხილოთ ღვთაება „ნერჩისადმი“ ჩატარებული კულტმსახურება, რომელიც დიდმარხვამდე ოცდახუთი დღით ადრე, ოთხშაბათ ღღეს სრულდებოდა და რომელსაც სხვაგვარად „ოჯუმშხური“ ანუ ოთხშაბათის ღოცვა ეწოდებოდა. სალოცავ რიტუალს საიდუმლოდ ატარებდა ქალი, რომელიც (სახლის) წინა და უკანა კარებზე ანთებდა ორ-ორ სანთელს სანამ ეს სანთლები ჩაიფერფლებოდა დიასახლისი შეექცეოდა ამ დღისათვის სპეციალურად გამომცხვარ ოთხ კვერს, ამის შემდეგ აღებდა კარებს. ვახშმისათვის აუცილებლად ცხვებოდა დიდი ლობიო-პური (აუცილებლად ჭვავის ფქვილი-საგან), რომელიც იდებოდა ხის თეფშზე (ნისორი) და იდგმებოდა მიწაზე სახლის აღმოსავლეთ კუთხეში და ასხენებდნენ ღვთაება „ნერჩის“ — „ნერჩი პატენი“⁴⁰, რომელიც ლიტერატურაში მიწის ღვთაებადაა მიჩნეული⁴¹. სიტყვა „ნერჩი“ საქართველოს სხვა კუთხეებშიც ყოფილა გავრცელებული და გამოიყენებოდა რაიმე საგნის ძირის, ფსკერის აღსანიშნავად⁴².

ამ საკითხებთან დაკავშირებით მიზანშეწონილად მიგვაჩნია გავისხენოთ საინტერესო ჩვეულება „შქაშინერჩის“ ან „ლუბაშ კვერის“ სახელწოდებით ცნობილი. რომელიც სრულდებოდა სამეგრელოში მელიოგინე ქალისათვის. ცხვებოდა ოთხი კვერი, რომელსაც ზემოდან დაადებდნენ მამლის თავს. მელიოგინეს ბებია დაბალ სკამზე დასვამდა, აიღებდა მამლის თავიან კვერს და მელიოგინეს ფეხებში სამჯერ გამოუტარებდა და თან ღოცვას წარმოშტკვამდა. ქალებს რომლებიც მშობიარობას ესწრებოდნენ ყველას უნდა გაემგორებინა ეს ღოცვა ამ წესით. ეს წესი ყველას უნდა შეესრულებინა, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში (მომავალში) ბავშვი უნაყოფო იქნებოდა⁴³.

ყველაფერი ზემოთქმული შეიძლება შემდეგნაირად შეჯამდეს: „ერნი ანთარი||ჩინიში ორთა||ჩინიში“, „გალენიშ ორთა||„გალენიში“ და „თუღონი ნერჩი“||ნერჩი პატაკში“ სამი საპირისპირო სამყაროს წარმომადგენლები არიან და თავის მხრით, უპირისპირდებიან შინა, მოწესრიგებულ სოციალურ გარემოს. რომელშიც ადამიანთა საზოგადოებაა. სივრცობრივად ისინი შემდეგნაირად

³⁷ სოფლის, წალენჯიხის, რაიონი, 1979 წ., მთხრ.: ბერიშვილი მამია სანდროს ას., 70 წლის (მასალა მოგვაწოდა ნ. კაპანაძემ).

³⁸ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებზე იხ. George Charachidzé, *Le Système Religieux de la Georgie Païenne*, Section 4. Relations avec le monde des morts, 1968, Paris.

³⁹ G. Surguladze, Concerning the empirical cosmogony of the Caucassian peoples, X International Congress of Antropological Sciences, Dehli, India, Dec., 10—21, 1978, Moscow.

⁴⁰ И. Кобалия, დასახ. ნაშრომი, 1903, გვ. 5.

⁴¹ ივ. ჯაფარიშვილი, დასახ. ნაშრომი, 1960, გვ. 130.

⁴² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1958, ტ. 5; სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თბ., 1966.

⁴³ ს. შაქალათია, დასახ. ნაშრომი, 1941, გვ. 274—275.

ლაგდებიან: „ჟინიში“ და „თუღონი“ ევრტიკალურ ღერძზე თავსდება. „გალენიში“ ანუ „გარე სამყარო“ და „შინა“ ანუ სამყარო, რომელშიც ადამიანები არიან — პორიზონტალურში.

„ჟინი ანთარისა“ და „თუღონი ნერჩის“. თაყვანისცემაში საქმე გვაქვს ბუნებრივი ფენომენის ამ შემთხვევაში განუყოფელი, მაგრამ საპირისპირო წყვილის, ცისა და დედამიწის, თაყვანისცემასთან, რომელიც, თავის მხრით, ემყარება ბუნებრივი ელემენტის პერსონიფიკაციას.

„გალენიში ორთას“ სახით საქმე გვაქვს მიცვალებულთა თაყვანისცემასთან, რომელიც ემყარება ვარაუდს, რომ გარდაცვლილთა სულები სიკვდილის შემდეგ გადიან სოციალური სამყაროდან და ზემოქმედება შეუძლიათ ცოცხლებზე. ორივე, როგორც ბუნებრივი ფენომენების პერსონიფიკაცია, ასევე მიცვალებულთა თაყვანისცემა რელიგიის განვითარების ადრინდელი საფეხურებისთვისაა დამახასიათებელი.

ამ სამყაროებს შორის კავშირის სიმბოლურ გამოხატულებას წარმოადგენს ხე, რომელსაც ეწირებოდა მამალი, უნივერსალურ სიმბოლოს — არესის ტყეში ზევსისადმი შეწირული ოქროს ვერძი, რომელსაც დარაჯობს გველეშაბი (ქეესკნელის წარმომადგენელი)⁴⁴.

„ჯინი ანთარის“ სახით შესაძლოა საქმე გვქონდეს ისეთივე ცის ღმერთთან, როგორიც გვხვდება ბაბილონურ, ვედურ, ბერძნულ, რომაულ და სხვა რელიგიებში ე. ი. შესაძლოა საქმე გვქონდეს ზოგად, უნივერსალურ მოვლენასთან, რომელიც სამეგრელოს კონკრეტულ ვითარებაში „ჟინი ანთარის“ სახითაა წარმოდგენილი. თვითონ ამ ღვთაების ხასიათი და ატრიბუტები, მისი ფუნქციები, ისევე როგორც მისი სახელწოდება ხსნის მის წარმომავლობას.

„ჟინი ანთარი“. როგორც ცის ღვთაება შესაძლოა კოლხური ღვთაება იყოს. კოლხური რელიგია. როგორც ყოველი რელიგია თავის ადრინდელ ფაზებში ემყარებოდა ბუნების უშუალო პერსონიფიკაციას.

ლიტერატურული წყაროებისა⁴⁵ და არქეოლოგიური მონაპოვრების მიხედვით ძველი კოლხები თაყვანს სცემდნენ დედამიწასა და ცას. გამოთქმულია აზრი, რომ ანტიკური ეპოქის კოლხური მითოლოგიის მიხედვით გეა-დედამიწა ითვლებოდა ყველა კოლხური ღვთაების დასაბამად, ზოლოცა გამოდიოდა, როგორც მამაკაცური საწყისი, რომელიც ანაყოფიერებდა მიწას⁴⁶.

ამრიგად, შეიძლება იმის დაშვება, რომ ცის უბრალო პრაimitიული პერსონიფიკაციიდან დაწყებული, კოლხურმა რელიგიურმა აზროვნებამ გაიარა ევოლუცია და მივიდა ანთროპომორფულ, დასრულებულ, დიდებულ ღვთაებამდე, რომლის ერთ-ერთმა ემანაციამ (მაგრამ არა ერთადერთმა) ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ მიიღო სინკრეტული ხასიათი და წმ. გიორგის სახით იქნა წარმოდგენილი. დროთა მსვლელობაში მისი თავდაპირველი ციური სახიერება

⁴⁴ ხეზე, როგორც სამყაროების მკავშირებელ სიმბოლოზე იხ. ზ. კიკნაძე, დასახ. ნ. შრომი, 1973; ი. სურგულაძე, დასახ. ნ. შრომი, 1978; L. J a r d a n, The tree of light Uppsala, 1972, Cook R., The tree of life: the symbol of the center, London, 1974, Myths, rites symbols: A Mircea Eliade Reader, vol. 2.

⁴⁵ Апполоний Родосский, Аргонавтика, Тб., 1964; Г. С. Ч и т а н а, О некоторых основных чертах древнекохлской культуры, в сборнике «Europa et Hungaria Budapest, 1965, გვ. 377.

⁴⁶ Г. Лордкипанидзе, Колхида, Тб., 1978, გვ. 121.

სულ უკანა პლანზე გადადიოდა, ბუნდოვანი ხდებოდა. ხოლო რელიგიური აზროვნების უფრო მაღალმა აღმაფრენამ თანდათანობით ჩამოაყალიბა წმ. გიორგის წარმოსადგეი და ძლევამოსილი ფიგურა.

Н. К. АБАКЕЛИЯ

ПОЧИТАНИЕ НЕБА В ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ

(Божество «Жини Антари»)

Резюме

Суммируя данные литературы, археологии и полевого материала, можно прийти к выводу, что идентичность функций и ритуалов, а также этимологии божеств «Жини Антари», «Жиниши Орта» и «Жиниши» дают возможность предположить в лице вышеназванных божеств одно полифункциональное, персонифицированное верховное божество Неба, которое дошло до нас под тремя именами; в его функции входило управление физической и моральной сферами, что имело строго определенное место в религиозной системе верований мегрелов.

Исследуя сущность и характер божества, мы получили также четкую космогоническую картину мироощущения местного населения, что резюмируется следующими положениями.

Весь воспринимаемый мир, по мнению мегрелов, делится на четыре сферы-царства, где верхнее царство (т. е. царство верховных божеств — божество «Жини Антари»), потустороннее царство (божество «Галениши Орта») и подземное царство, подземелье (божество «Тудони Нерчи») противопоставляются внутреннему, социально организованному миру, обществу людей.

Данные археологии и литературные источники дают возможность предположить, что «Жини Антари» могло быть древнекохским божеством Неба.

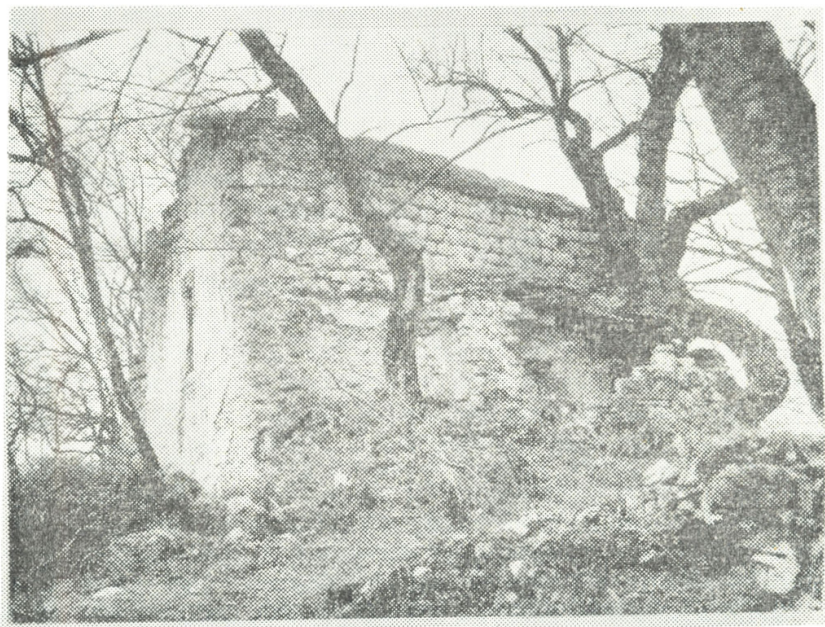
Таким образом допускается, что из простой, примитивной персонификации неба религиозное мышление древних кохсов эволюционировало и вылилось в антропоморфный, усовершенствованный образ божества, которое после распространения христианства синкретизировалось и предстало в виде Святого Георгия. Нужно заметить, что этот образ является одной (но не единственной) эманацией неба. В ходе времени «небесность» божества отходила на второй план и становилась тусклой, пока религиозное мышление более высокого полета в конце концов не сформировало величественный и победоносный образ Святого Георгия.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

თაბაჯი დვალის

სოფელ ცხვარიჭამიის ეკლესია

გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ძეგლთა აღნუსხვის განყოფილების მიერ მცხეთის რაიონის ძეგლთა ფიქსაციის დროს სამეცნიერო ლიტერატურაში უცნობი მრავალი ახალი არქიტექტურული ნაგებობა გამოვლინდა. ახლად მოპოვებულ ძეგლთა შორის საინტერესოა სოფ. ცხვარიჭამიის ეკლესია.

ფოტო 1

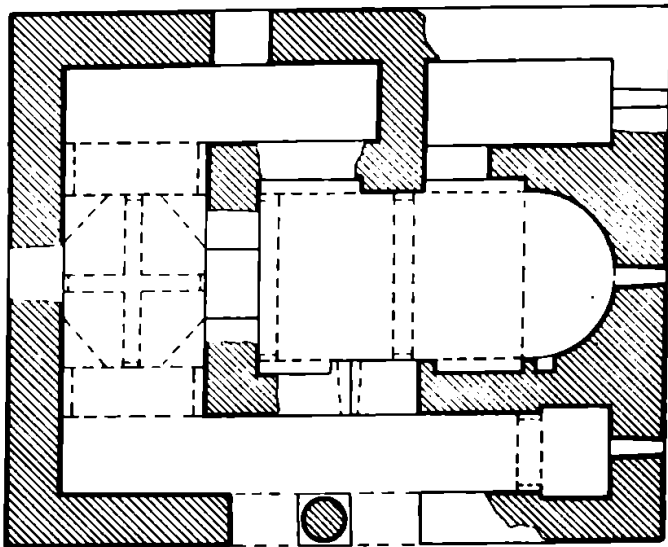
სოფ. ცხვარიჭამია (ძველი სახელია ზვარეთი) თბილისიდან ჩრდილოეთითაა (დაახლოებით 25 კმ-ის მანძილზე), მდინარე თეზმის ზემო წელში. სოფლის ძველი ნაწილი, მდინარის მარჯვენა ნაპირას, შედარებით ნაკლებად დაქანებულ სამხრეთის ფერდზეა შეფენილი. სოფელში სამი ეკლესიაა: ერთი, ალბათ, XIX საუკუნისა, სოფლის ცენტრშია და საწყობადაა გამოყენებული, მეორე — სასაფლაოზეა, ხოლო მესამე — ჩვენი კვლევის ობიექტი სოფლის ზემოთ, სასაფლაოსთან ახლოს მდებარეობს (ფოტო № 1).

ადგილობრივი მოსახლეობის ერთი ნაწილი ეკლესიასა და მის მიმდებარე ტერიტორიას „ადგილის დედას“¹ უწოდებს, ხოლო მეორე „დიდ საყდარს“.

ეკლესია ფერდობის კონცხისმაგვარ გამოშვებულ ნაწილზეა აღმართული. ხელოვნურად შექმნილ პატარა ტერასაზეა.

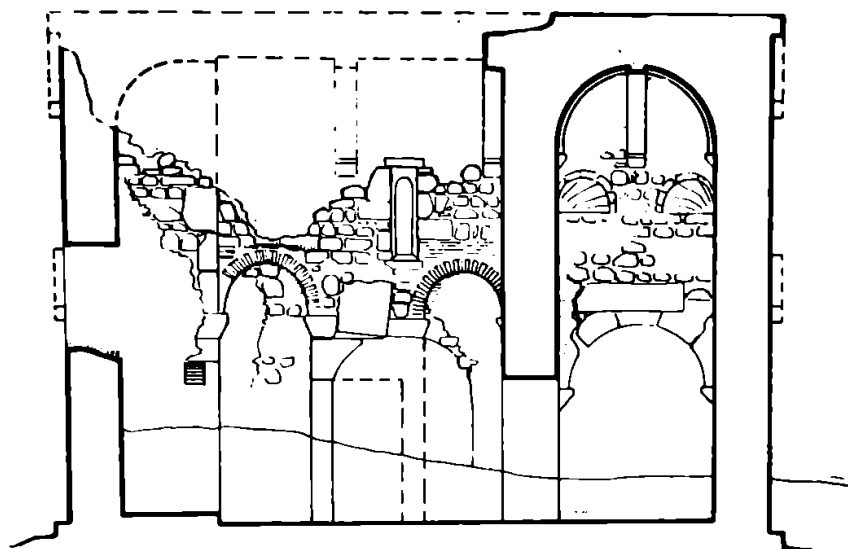
ეკლესიის ეზოს ადრე ზღუდავდა ახლა უკვე ძლიერ დანგრეული რიყის ქვის გალავანი. გალავნის შესასვლელი აღარ ჩანს. როგორც ადგილის რელიეფისა და მისადგომი ბილიყის მდებარეობის მიხედვით დგინდება, შესასვლელი ჩრდილოეთ კედლის აღმოსავლეთ მონაკვეთში უნდა ყოფილიყო მოწყობილი.

ეკლესიის სწორკუთხოვანი (9,2×7,3 მ) გეგმა სამი ნაწილაგან შედგება: (იხ. გეგმა ნახ. № 1) შუა ნაწი, რომელიც აღმოსავლეთით აბსიდიტაა დასრულებული, უფრო ფართოა და მაღალი. გვერდის სწორკუთხოვანი ვიწრო ნაწილები დამოუკიდებელი ეკლესიებია, რომლებსაც დასავლეთით, მთავარი, ეკლესიის სიგანეზე გამოყოფილი კარიბჭე აკავშირებს. კარიბჭე გარეგან ასახულებაში ნაწილს შუა კორპუსიდან არ გამოიყოფა იგი მთავარი ეკლესიის კედლებითაა შემოსაზღვრული და მასთან საერთო, ორფერდა სახურავითაა გადახურული. ჩრდილოეთის ეკლესიას აღმოსავლეთით ჩაკეტილი სამკვეთლო ეკვრის. იგი სწორკუთხოვანი შესასვლელით უკავშირდებოდა შუა ეკლესიას. სამხრეთის ეკლესია ნაგებობას მთელ სიგრძეზე გასდევს. მის აღმოსავლეთ ნაწილში საბჯენი თაღით გამოყოფილია პატარა სწორკუთხოვანი სადგომი (საკურთხეველი) აღმოსავლეთის თაღოვანი სარკმლით. სადგომი კვერცხისებრი მოხაზულობის კამარითაა გადახურული. შენობა აღმართულია რიყის ქვის ერთსაფეხურაან ცოკოლზე.

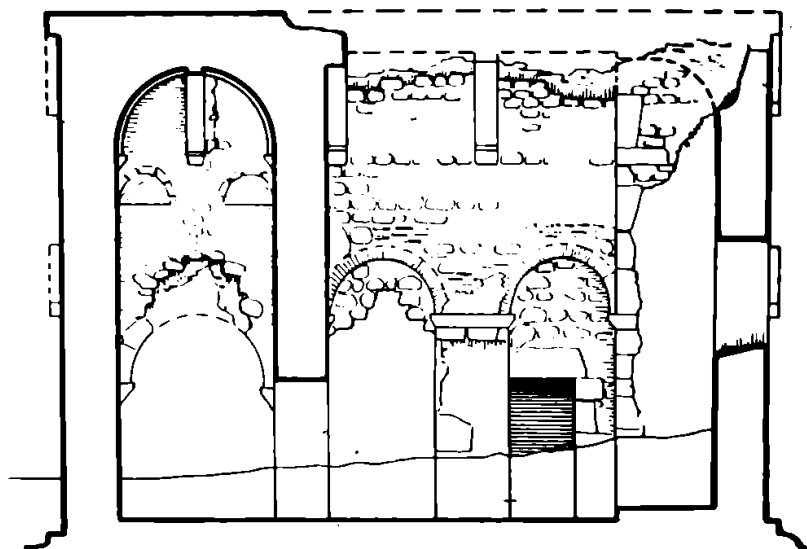

ნახაზი 1

¹ „ადგილის დედის“ კავშირის შესახებ ქართველთა წარმართობასთან (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებათა თორმეტტომეული, ტ. 1, თბ., 1979, გვ. 129.

ნახაზი 2

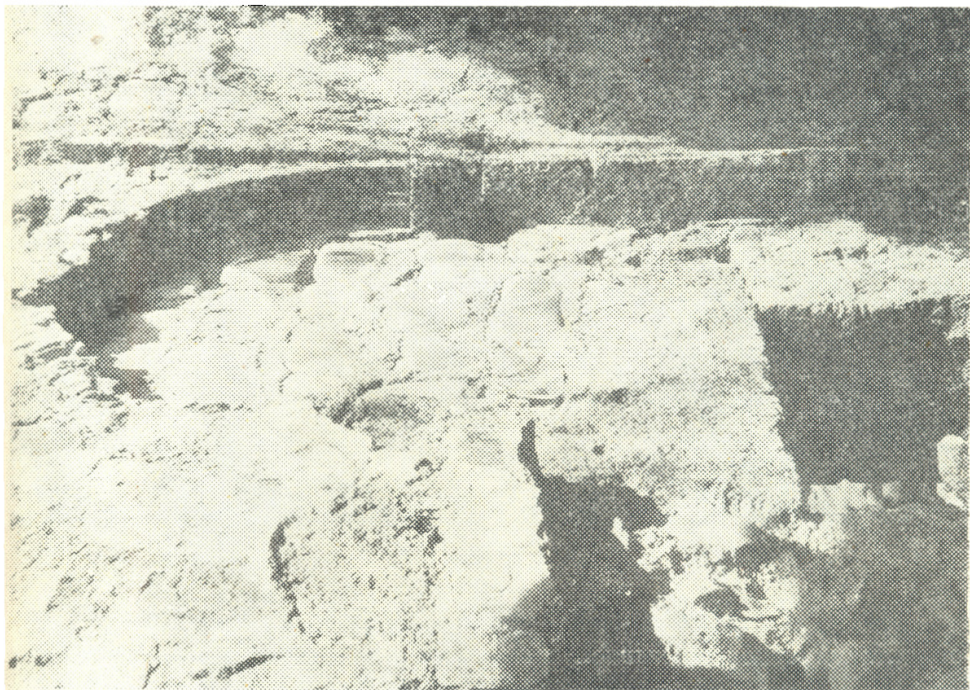
ნახაზი 3

ეკლესია მოზრდილი ზომის, თითქმის ერთნაირი ფორმის რიყის ქვის სწორი რიგებითაა ნაწყობი. ყველა გარე კუთხე და კონსტრუქციული ნაწილები (საბჯენი თაღები, ტრომპები, იმპოსტები, კარ-სარკმლების წირთხლები) კარგად გათლილი შირიმის ქვითაა გამოყვანილი.

შუა ეკლესიის საკურთხეველის აბსიდი გეგმაში ნახევარწრიული მოხაზულობისაა. ამჟამად აბსიდის თალი და კონქი ჩამონგრეულია. აბსიდის ღერძზე თაღოვანი სარკმელია გაჭრილი, თითქმის პარალელური წირთხლებით. მისგან მარცხნივ, აბსიდის მხართან ახლოს, მცირე ზომის თახჩაა მოთავსებული.

გრძივი კედლები დამუშავებულია ორ-ორი თაღოვანი ნიშით (ნახ. 2—3). რომელთა თაღები აგურითაა ნაწყობი, ხოლო ქუსლებთან ნარტივი პროფილის (თარო და დახრილი სიბრტყე) იმპოსტებია გამოყოფილი.

აბსიდის მხრები თავისებურადაა მოცემული. კედლის ნიშნების იმპოსტებამდე აბსიდის მხრები უშუალოდ ნიშნების შეღრმავებითაა შექმნილი, ხოლო მხრების მეორე აბზაცი აბსიდის მიმდებარე იმპოსტებზე დასმულ შირიმის ქვებშია გამოთლილი (ფოტო № 2). ნავის სამხრეთის კედელში გაჭრილი სარკმელი შიგნიდან სწორკუთხაა, გარედან — თაღოვანი².

ფოტო 2

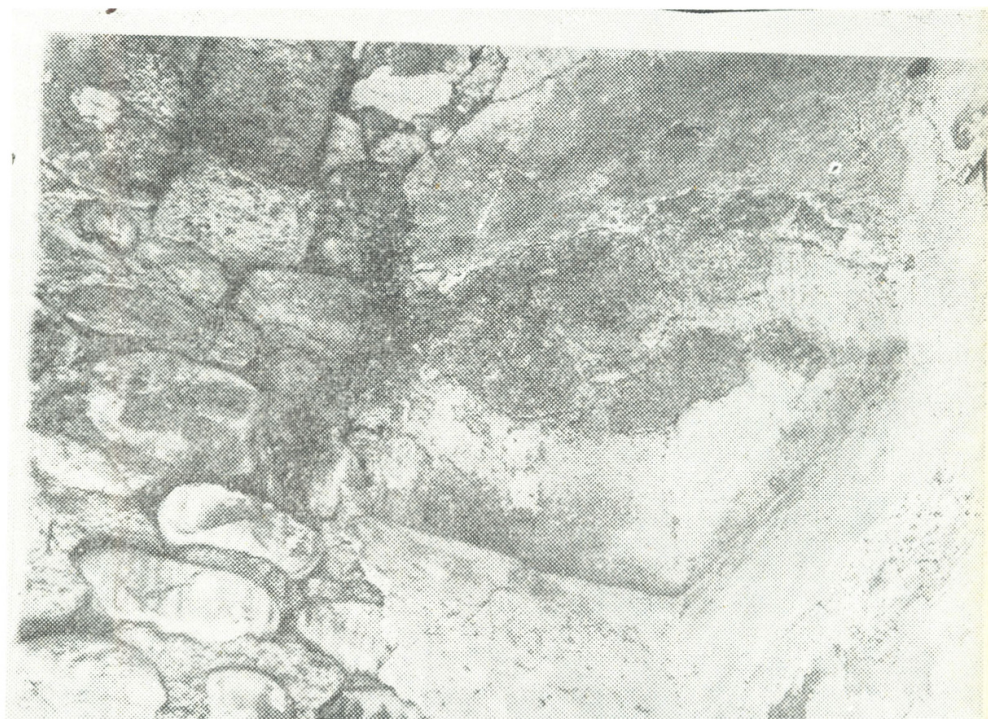
მთავარ ეკლესიას ორი სწორკუთხა შესასვლელი ჰქონდა: სამხრეთით — კედლის თაღებს შორის და დასავლეთით — სიმეტრიის ღერძზე. რენონტის დროს ეს შესასვლელები გაუფართოვებიათ და თაღოვანი გასასვლელები მოუწ-

² ეკლესიის პირველი ნახვისას ნანგრევებში ვიპოვეთ სარკმლის შირიმის ზედანი, რომელშიც აოკეთილ თაღოვანი ნაწილის კიდეს ფართო რელიეფური ბრტყელი ზოლი შემო უყვება.

ყვიათ. კამარა ეყრდნობოდა ორ შეკიდულ საბჯენ თაღს, რომელთა კონსოლების პროფილს თარო და დახრილი სიბრტყე შეადგენს. ამ თაღებიდან თავდაპირველი სახით მხოლოდ დასავლეთ კედლის მიმდებარე თაღია მოღწეული.

სამკვეთლო სწორკუთხა ოთახს წარმოადგენდა და, როგორც ირკვევა, ცილინდრული კამარით იყო გადახურული. ჩრდილოეთის ეკლესიას ერთადერთი დამოუკიდებელი სწორკუთხა შესასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს. ჩრდილოეთის ეკლესიის კამარა და კედლების უმეტესი ნაწილი, სახურავზე ამოსული ხის ფესვებისგანაა დანგრეული.

სამხრეთის ეკლესიის სამხრეთის კედლის შუა მონაკვეთში მოწყობილია ბაზილიკის მთავარი შესასვლელი, რომელიც ორმალიან თაღედს წარმოადგენდა, სვეტით თაღებს შორის.

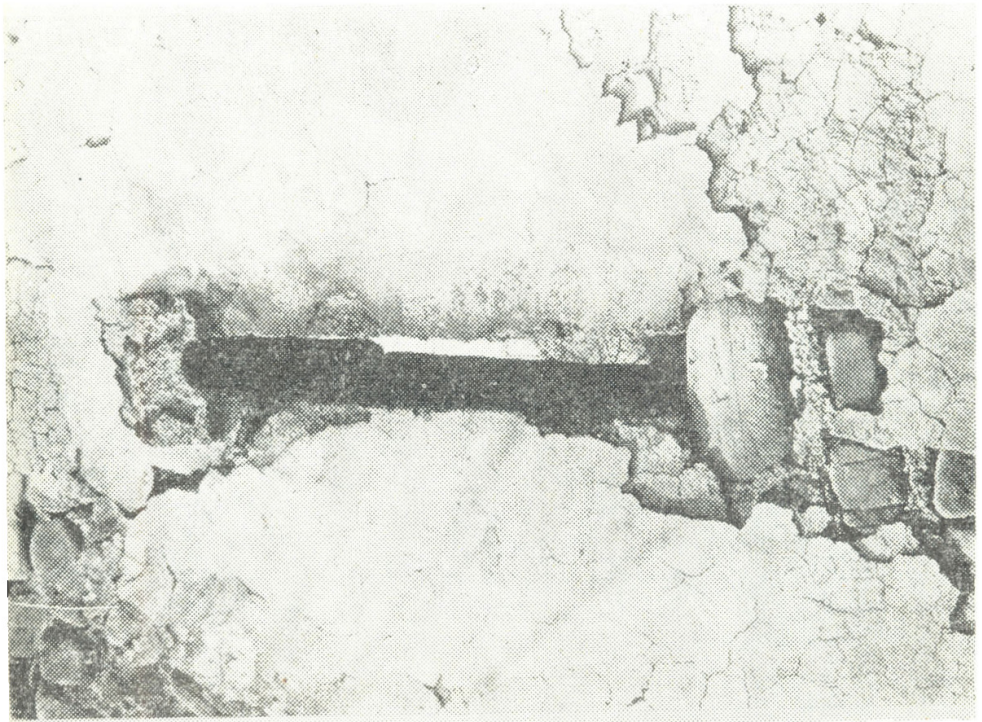
ფოტო 3

კარიბჭე გეგმაში სწორკუთხა, გუმბათით დაგვირგვინებულ სივრცეს წარმოადგენს და გვერდით ნაგებობასავე თითო ფარგო თალითაა გახსნილი. იგი მთავარ ეკლესიას სწორკუთხა შესასვლელით უკავშირდებოდა. კარიბჭე კუთხის ტრომპებზე დამყარებული გუმბათითაა გადახურული; ტრომპები უშუალოდ გუმბათის საფუძვლამდე ატანილი და მათი მრუდი სიბრტყეები საფუძვლით რამდენადმე კედელშია შეჭრილი (ფოტო № 3). რიყის ქვის კონცენტრული რიგებით ამოყვანილ გუმბათის ნახევარსფეროს წყობაში, კონსოლებზე დაყრდნობილი თანაბარი სიგრძის მკლავებიანი შირიმით ნაწყობი რელიეფური ჯვარია გამოყვანილი.

ეკლესიის ფასადები მნიშვნელოვნადაა დაზიანებული. კედლის 'მემორა-

ჩენილი ნაწილები ნაგებია კარგად შერჩეული რიყის ქვის წესიერი წყობით. რიგების სწორხაზოვნების შეყვანილობა დაკვირვებას იწვევს.

აღმოსავლეთის ფასადი, შიგა სივრცის ორგანიზაციის შესაბამისად. ბაზილიკური აბრისითაა წარმოდგენილი: შუა ნაწილი გადახურულია ორფერდა სახურავით, გვერდის ნაწილები — ცალფერდათა. ფასადის სიმეტრიის ღერძზე ვიწრო და მაღალი თაღოვანი სარკმელია; სარკმლის გლუვი სათაურის ცენტრალურ ნაწილში ირიბად ჩაკვეთილი სწორკუთხა ღარებით მიღებული სამკუთხედიანი გამოყოფილი (ფოტო № 4). სამხრეთის ნაწილის თაღოვანი სარკმელი შუა ნაწილის სარკმელზე უფრო მცირეა და შედგენილია შირიმის სამი საპირე ქვისაგან. ჩრდილოეთის ნაწილი დანგრეულია სარკმლის ღონეზე. ჩრდილოეთის ნაწილის ამ ნაწილში, სამხრეთის ნაწილის ანალოგიური სარკმლის არსებობაა სავარაუდო.

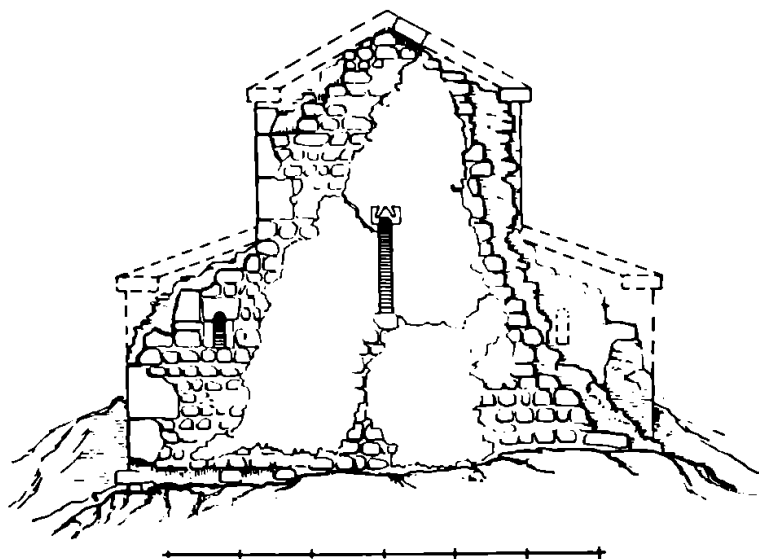

ფოტო 4

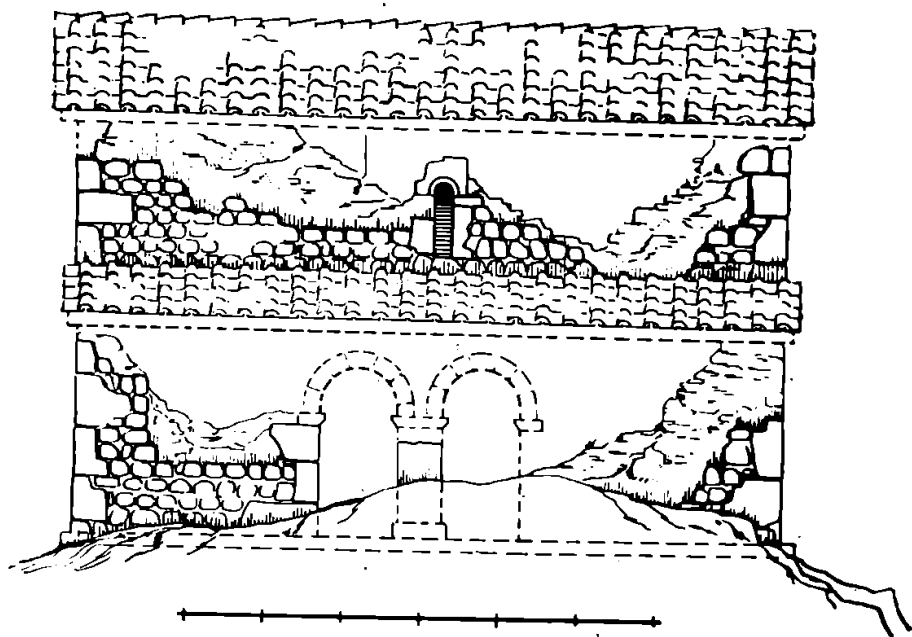
შუა ნაწილის ზემოთა ნაწილში შემორჩენილია ფრონტონის წვეროს წყობა და კარნიზის ერთი ქვა. ფასადის კედელი დასრულებული იყო კუთხეებში კოორდინატულ გადაწყვეტილებით თაროსებური კარნიზით (ნახ. № 4).

სამხრეთის ფასადი, რომელიც ხეობისკენაა მიმართული, მთავარ ფასადს წარმოადგენდა. ამჟამად გვერდის ნაწილიდან დარჩენილია ნანგრევებში ჩაფლული ორქალის თაღის სვეტი³, თაღის დასავლეთის წირთხლის წყობა და ნაწილის ორივე კუთხის ნაწილები. მთავარ ნაწილში შემორჩენილი აქვს ორივე კუთხის წყობა მთლიანად და კედლის შუა მონაკვეთში სარკმლის საპირეები. შემორჩე-

³ 1981 წელს არქ. კ. გიორგობიანთან ერთად ამოვეყრით ორი შურფი, რომელთა საფუძველზე გაირკვა სვეტის ქვედა ნაწილის სახე და იატაკის ღონეები გვერდის ეკლესიაში.

ნახაზი 4

ნახაზი 5

ნილი ნაწილების საფუძველზე შესაძლებელია გრაფიკულად წარმოდგენილი სამხრეთის ფასადის თავდაპირველ სახე (ნახ. № 5), გვერდის ნაწილი

ლიანი თაღედით⁴ იყო გახსნილი ქვემოთ, ხოლო მის ზემოთ აღმართული იყო მთავარი ნავის კედლის სიბრტყე, თაღოვანი სარკმლით შუაში.

დასავლეთის ფასადი, ზოგადი მოხაზულობით აღმოსავლეთისას იმეორებს. იგი თავდაპირველად სრულიად სადა სიბრტყეს წარმოადგენდა-ყოველგვარი ღიობის გარეშე. ფასადის შუაში დაუდევრად მოწყობილი შესასვლელი გვიანდელი რემონტის შედეგია. ამჟამად შემორჩენილია სამხრეთის ნავის კუთხის და მის მარცხნივ კედლის საპირე წყობის ნაწილი. ფასადის დანარჩენი მონაკვეთები ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი.

ჩრდილოეთის ფასადი, სამხრეთის ფასადის ანალოგიურად, ორ საფეხურად იყო ორგანიზებული. ფასადზე შედარებით დაუზიანებელია შუა ნავის კედლის სიბრტყე, რომელზედაც შემორჩენილია შირიმის თაროსებრი კარნიზის რამდენიმე ქვა. ფასადის გლუვი სიბრტყეების სიმშვიდეს მხოლოდ გვერდის ნავის შესასვლელი არღვევს, რომელიც ნავის დასავლეთ მონაკვეთშია გაჭრილი.

საბურავის შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით ჩანს, რომ ატეგლი ღარიანი და ბრტყელი კრამიტის რიგების მონაცვლეობით იყო გადახურული.

სოფ. ცხვარიჭამიის ეკლესია სამეკლესიიან ბაზილიკას წარმოადგენს. შენობის ეს ტიპი, როგორც გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, ბაზილიკური თემის თავისებური ქართული ვარიანტია და მისი წარმოშობა ლიტურგიული მოთხოვნილებების გაფართოებასთან იყო დაკავშირებული⁵. ამ თემის უაღრესი ნაგებობები საქართველოში VI ს-ის ნახევრიდან ჩნდება და სამნავიან ბაზილიკებთან ერთად XI ს-მდე არსებობს⁶. XI ს-ის შემდეგ სამეკლესიიანი ბაზილიკები აღარ შენდება⁷, თუ არ ჩავთვლით იმ სპორადულ შემთხვევებს, როდესაც თემა თავისებური ვარიაციით განაგრძობს არსებობას — ერთნავიან დარბაზულ ეკლესიებს სამივე მხრიდან გაკეთებული აქვთ ერთიანი გარშემოსავლელი (დოდონის ცხრაკარა, კუმის ტაძარი)⁸.

ცხვარიჭამიის შუა ეკლესიის ამალეებულ სივრცეს გვერდის ეკლესიების შედარებით დაბალი სივრცეები ეყვრის, რომლებიც ერთმანეთს დასავლეთით, მთავარი ეკლესიის გაგრძელებაზე გამოყოფილი, გუმბათოვანი კარიბჭით უკავშირდებიან. სივრცით აღნაგობაში კომპოზიციის ძირითად ელემენტს შუა ეკლესია წარმოადგენს: კარიბჭე და გვერდის ეკლესიები კი დაქვემდებარებული სივრცობრივი ელემენტებია.

თუმცა ამჟამად შუა ეკლესიას კამარა აღარა აქვს და იატაკიც ნანგრევებითაა დაფარული, მაგრამ სივრცის აზიდულობა მაინც საგრძნობია. შუა ეკლესიის სივანისა და სიმაღლის (კამარამდე) პროპორციული თანაფარდობა გამოიხატება, როგორც 1:2, 1. ამგვარი პროპორციული შეფარდება დამახასიათებელია როგორც VI—VII საუკუნეების ძეგლებისათვის (საბუეს წმ. შო 1:2.1, კისისხევის კონდამიანი 1:2.1, ნეკრესის სამეკლესიანი ბაზილიკა 1:2.1), ისე მომდევნო — VIII—IX საუკუნეების — ძეგლებისთვისაც (ალვანის ნათ-

⁴ ტერიტორიის გაწმენდის შეუძლებლობამ საფარულო გახადა სვეტის კაპიტელისა და თაღების თავდაპირველი ფორმის ზუსტი დადგენა. ჯამიტომ რეკონსტრუქციის ნახაზზე ზოგიერთ ელემენტს პირობითად ვიძლევი.

⁵ გ. ნ. ჩუბინაშვილი, *Архитектура Кахетии*, 1959, გვ. 156.

⁶ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბ., 1937, გვ. 156; იქვე: გ. ნ. ჩუბინაშვილი, *Архитектура Кахетии*, გვ. 142.

⁸ Р. Мепишавили, Основные особенности развития трехцерковных базилик Грузии, доклад на III международном симпозиуме по грузинскому искусству, Тб., 1977.

ლისმცემელი — 1:2, ზედაზენის სამნავიანი ბაზილიკა — 1:2,2, საბუეს ნათლისმცემელი — 1:2,1 და სხვ.).

თუ გადავხედავთ ადრეული პერიოდის მთელ რიგ სამეკლესიან ბაზილიკებს, დავინახავთ, რომ შუა ეკლესიის ინტერიერისათვის დამახასიათებელია სრულიად სადა კედლები, რაიმე სივრცობრივი გაფორმების გარეშე (კისისხევის კონდამიანი, საბუეს წმ. შიო, ველისციხე და სხვ.) უკვე მომდევნო VIII—IX საუკუნეებიდან ინტერიერის სივრცით დანაწევრებაში გართულების ტენდენცია შეიმჩნევა — კედლები საფეხურიანი პილასტრებითა და ღრმა თალებითაა დაყოფილი.

ცხვარიჭამიის შუა ეკლესიის გრძივ კედლებზე გამოყოფილია საფეხურად 'სტრმავეებული ორ-ორი თაღოვანი ნიში, რომლებიც სივრცით დანაწევრებაში არსებით კომპონენტებად არ გვევლინება და მხოლოდ დეკორაციულ ელემენტებს წარმოადგენს. ინტერიერის ამგვარი გაფორმება ცხვარიჭამიის ეკლესიას რამდენადმე აშორებს VI—VII საუკუნეების სამეკლესიან ბაზილიკებს და ქრონოლოგიურად მომდევნო ხანის ძეგლებთან აახლოვებს მას.

ეკლესიის ჩრდილოეთ ნავის აღმოსავლეთ მონაკვეთში გამოყოფილია საკურთხეველთან ფუნქციურად დაკავშირებული სათავსო-სამკვეთლო. თავდაპირველად სამკვეთლოს, ხოლო შემდგომ საღიაცენეს ცალკე სადგომებად გამოყოფა ღვთისმსახურების განვითარების შედეგად მოხდა და ბაზილიკური ტიპის შენობებში მათი ფართოდ დამკვიდრება მხოლოდ VI საუკუნიდან იწყება⁹. უპველეს სამეკლესიან ბაზილიკებისსიგან განსხვავებით, ცხვარიჭამიის ეკლესიის აღმოსავლეთ ნაწილის კომპოზიციაში გარკვეული განვითარება შეიმჩნევა, რაც თავისთავად ძეგლს ევოლუციის მომდევნო საფეხურზე აყენებს. გარდა ამისა, აღმოსავლეთ ნაწილის კომპოზიციურ სტრუქტურაში მეტად საინტერესოა სანხრეთის ნავის აღმოსავლეთ მონაკვეთში სწორკუთხოვანი საკურთხეველის არსებობა, რითაც ჩვენი საკვლევი ძეგლი უშუალო პარალელებს საგურამოს „ქასური გიორგისა“ (VI ს) და ახმეტის ღვთაების (VII ს. II ნახ.) ეკლესიებთან პოულობს.

განსაკუთრებით სპეციფიკური და დამახასიათებელია დასავლეთ გარშემოსავლელის გადაწყვეტა. ზუროთმოძღვარი გვერდის ეკლესიების დასაკავშირებლად გუმბათოვანი კამარით დაგვირგვინებულ მოცულობას ქმნის. ამასთანავე, გუმბათის არსებობა შენობის გარეგან ასახულობაში არ ვლინდება — გუმბათი ორფერდა სახურავის ქვეშაა მოქცეული (ნახ № 6), რის გამოც შინაგან ფორმებსა და გარეგან მასებს შორის სრული უთანხმოება იქმნება. ცხვარიჭამიის ოსტატი გუმბათის წრიული საფუძვლის შესაქმნელად იყენებს ტრომპების სისტემას, რომელთა გამოყენების ქრონოლოგიური საზღვრები VI—IX. საუკუნეებით იფარგლება¹⁰. მართალია, ტრომპი X ს-შიც განაგრძნობს არსებობას, მაგრამ იგი ხშირად დეკორაციულ გაფორმებას იღებს (კუმურდო 964 წ., ოშკი 958—966 წწ., იზხანი X ს-ის დასაწყისი., წყაროსთავი X ს., ჩანგლი X ს.).

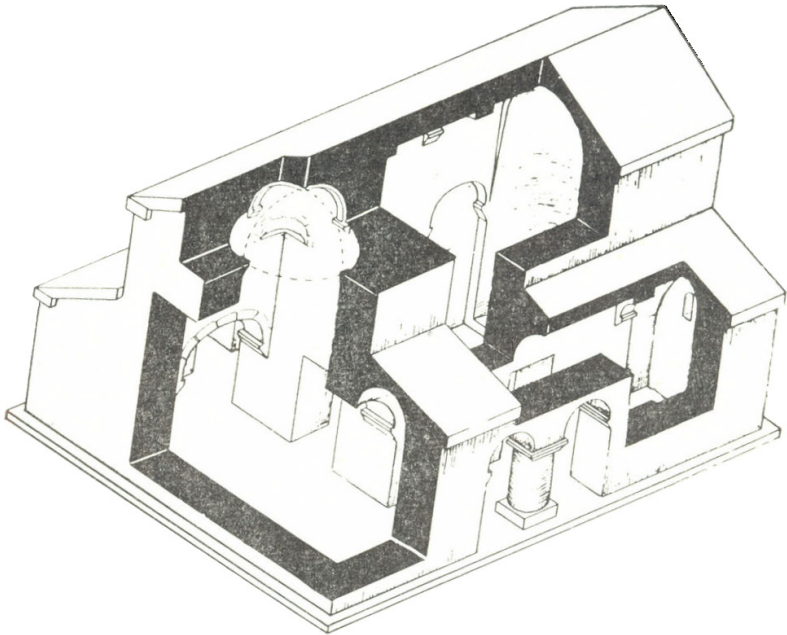
ცხვარიჭამიის ტრომპები, ადრეულ ტრომპებთან შედარებით, რამდენადმე სახეშეცვლილი ვარიანტითაა წარმოდგენილი და იგრძნობა ამ დეტალის მხატვრულად დამუშავების სურვილი.

⁹ Г. Н. Чубинашвили, Болнисский Сион; ენბის მოამბე, ტ. IX, თბ., 1940, გვ. 126.

¹⁰ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тб., 1959, გვ. 205.

გუმბათის კამარაში ნაწყობ რელიეფურ ჯვართან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ მას ამ შემთხვევაში კონსტრუქციული დანიშნულება არ გააჩნია და წმინდა მხატვრულ-სიმბოლური მნიშვნელობა ენიჭება.

ეკლესიის ფასადთა დამუშავება შედარებით მარტივია; ოთხი სარკმლიდან მხოლოდ აბსიდისა და მთავარი ეკლესიის სამხრეთის სარკმელია მარტივად მორთული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საკურთხეველის სარკმლის მორთულობის უშუალო ანალოგია ჭერჭერობით სხვა ძეგლებში არ გვხვდება, ხოლო სამხრეთის სარკმლის მორთულობის ელემენტი (ბრტყელი რელიეფური ზოლი) ფართოდაა გავრცელებული.

ნახ. 6

ეკლესიის ფასადებიდან თავისი გამომსახველობით სამხრეთის ფასადი გამოირჩევა. ფასადზე გვერდის ნავის საფეხურად გამოშვებულ მასივში მრგვალ სვეტზე დაყრდნობილი ორმალიანი თაღოვანი შესასვლელი ფასადის გლუვ სიბრტყეზე ძლიერ დეკორაციულ აქცენტს ქმნის. გარშემოსასვლელელებში ორმალიანი თაღედის გამოყენების ნიმუშებად შეიძლება დავასახელოთ ისეთი სამეკლესიანი ბაზილიკები, როგორიცაა: ზეგანი, ნეკრესი, ვაჩნაძიანის ამილახვრის, საბუეს ნათლისმცემელი, ერედვი და სხვ., ხოლო ერთნავეანი ეკლესიებიდან: ოლთისი, თეთრი წყარო, დამალა, ყიზილ-დერისი, მოსაბრუნე და სხვ. რაც შეეხება ეხვარიჭამიის თაღედის ელემენტებს. მათ შესახებ დაბეჭდილებით მსჯელობა ძნელია, რადგან არ ვიცით, თუ როგორი იყო სვეტისთავი, იმპოსტების ფორმა და თვით თაღების მოხაზულობა (რეკონსტრუქციის ნახაზზე ჩვენ მიერ აღდგენილი ეს ელემენტები პირობითია).

ეკლესიის დასავლეთის ფასადი ყველაზე მარტივია, იგი სრულიად გლუვია,

ყოველგვარი ღიობის გარეშე. ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი: ქვემო ბოლნისის, ვანათის, საგურამოს „ქასური გიორგის“, რუისპირის წმ. თევდორეს ეკლესიათა დასავლეთის ფასადები.

ეკლესიის ასაგებად ხუროთმოძღვარი რიყის ქვის პარალელურად, კუთხეებში შემაკავშირებლად და კონსტრუქციულ ნაწილებში გათლილი შირიმის ქვებს იყენებს, ხოლო მთავარი ეკლესიის კედლის თაღებისათვის — აგურს. ეს უკანასკნელი, გარდა თაღებისა, ნაწილობრივ კედლის წყობაშიცაა გამოყენებული. სხვადასხვა ნაწილისათვის განსხვავებული საშენი მასალის გამოყენება VIII—IX საუკუნეების ძეგლებისათვის ტიპური მოვლენაა.

ცხვარიჭამიის ეკლესია ზოგიერთი ნიშნით გარკვეულად უკავშირდება აღჩინდელ (VI—VII სს.) სამეკლესიიან ბაზილიკებს (გეგმის აღმოსავლეთ ნაწილის კომპოზიციური სტრუქტურა, ყრუ დასავლეთის ფასადი და სხვ.), მაგრამ ამავე დროს, მთელი რიგი ნიშნებით (საშენი მასალის ხასიათი, ინტერიერის სივრცის პროპორციული გადაწყვეტა და მისი გაფორმების სურვილი, კარიბჭის გუმბათის მოქცევა ორფერდა სახურავის ქვეშ, აბსიდის მხრების თავისებური გადაწყვეტა და სხვ.) ჩვენი საკვლევი ძეგლი აშკარად გვიჩვენებს ამ ტიპის განვითარებაში ევოლუციის შემდგომ საფეხურს და მისი მშენებლობის თარიღი VIII—IX საუკუნეებშია საძიებელი.

Т. П. ДВАЛИ

ЦЕРКОВЬ В СЕЛЕ ЦХВАРИЧАМИЯ

Резюме

Село Цхваричамия (древнее название Зварети) находится севернее Тбилиси, в верховьях реки Тедзами. Выше села, на небольшой площадке стоит древняя церковь.

Этот неизвестный в научной литературе архитектурный памятник представляет собой трехцерковную базилику, с обходами с трех сторон (9,2 × 7,3 М).

Сложена церковь из подобранных булыжников, четкими ровными рядами. В кладке углов, арок, проемов и карнизов использованы отесанные плиты ширины. Арки продольных стен главной церкви выведены из кирпича.

В постройке особенно характерным является решение западного обхода, где для связи боковых церквей создан дополнительный объем с купольным перекрытием. Причем наличие купола не выявлено во внешнем облике сооружения, поскольку он перекрыт двухскатной крышей.

Это обстоятельство придает памятнику определенную индивидуальность и резко отличает его от ранних представителей данного типа сооружений.

Стилистический анализ памятника и характер использованного строительного материала позволяют датировать трехцерковную базилику Цхваричамия VIII—IX веками.

დავით შლენგი

იერუსალიმის ქართული მონასტრების ისტორიიდან

კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ისტორიული დოკუმენტების ფონდში დაცულია ხელნაწერი, შიფრით Hd—4056, რომელიც კატალოგში დათარიღებულია 1604 წლით. ხელნაწერი შეიცავს იერუსალიმის ქართული მონასტრების მშენებლობასა და აღდგენასთან დაკავშირებული წარწერების პირებს.

ხელნაწერში დაცულ ცნობებს გარკვეული სიახლე შეაქვთ ჩვენს ცოდნაში აღნიშნული მონასტრების ისტორიის შესახებ. ამასთანავე, ისინი საფუძველს გვაძლევენ ზოგიერთი მოსაზრება გამოვთქვათ XIV ს-ის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის მნიშვნელოვან საკითხებზე. სწორედ ამან განაპირობა ჩვენი ინტერესი აღნიშნული ხელნაწერისადმი.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენი ზოგიერთი მოსაზრება ვარაუდის ხასიათს ატარებს, რადგანაც ხელნაწერის კვლევისას აღიძრა ისეთი სირთულის საკითხებიც, რომლებიც შემდგომ, კომპლექსურ წყაროთმცოდნეობით შესწავლას მოითხოვს (მხედველობაში გვაქვს ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე გადაუჭრელი პრობლემა — „ბაგრატ კურაპალატის სამართლის“ შემდგენლის ვინაობისა და ამ ძეგლის შექმნის დროის შესახებ).

საკვლევი ხელნაწერის ტექსტი დაწერილია შუაზე გაკეცილ, მოყვითალო ფერის სქელ ქაღალდზე. შავი მელნით, XIX ს-ის ხელით, როგორც ირკვევა, 1817 წელს (ამდენად, კატალოგში აღნიშნული თარიღი, 1604 წელი აღებული ხელნაწერის გვიანდელი მინაწერიდან, არ ასახავს თვით ამ ხელნაწერის შედგენის თარიღს). ტექსტში ნახმარია განკვეთილობის ნიშნები: ერთი, ან იშვიათად ორწერტილი. ამირგად, ხელნაწერი შედგება 4 გვერდისაგან, რომელთაგან თითოეულის ზომაა 16×11 სმ. ისტორიული ცნობები მოთავსებულია I, II და IV გვერდებზე. III გვერდზე ტექსტი არ წერია. ეს გვერდი, როგორც ჩანს, გამოყენებულია თარიღის საანგარიშებლად. კერძოდ, აქ წერია „1817—1072) = 745“. ჩვენი აზრით, ამ მარტივ გაანგარიშებაში პირველი რიცხვი — „1817“ არის ხელნაწერის შედგენის თარიღი. მეორე რიცხვი — „1072“ არის გიორგი II-ის გამეფების თარიღი, ხოლო გამოკლების შედეგად მიღებული რიცხვი — „745“. ავტორის აზრით, გვაძლევს წმ. დიმიტრისა და წმ. იაკობის სახელობის მონასტრების ასაკს. ეს მონასტრები, ხელნაწერის ცნობით, აგებულია გიორგი კურაპალატის დროს. გიორგი კურაპალატი კი ხელნაწერის დამწერს, როგორც ჩანს, მიუჩნევია ერთიანი საქართველოს მეფე გიორგი II-დ. ამიტომაც უანგარიშია აღნიშნული მონასტრების ასაკი გიორგი II-ის გამეფების პირველი წლიდან.

ამირგად, აღნიშნული გაანგარიშებიდან ჩვენ ვიგებთ ხელნაწერის შედგენის თარიღს — 1817 წელს. რაც შეეხება მასში მოხსენიებული გიორგი კურაპალატის გაიგივებას გიორგი II-თან, ამაში ხელნაწერის დამწერი, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, ცდება.

ხელნაწერის II გვერდზე, სხვა მელნითა და ხელით ორ ადგილას მიწერილია ერთი და იგივე თარიღი. ერთგან „ქრისტეს აქეთ“ წელთაღრიცხვით, ხოლო მეორეგან „ქორონიკონით“. კერძოდ, მარცხენა აშიაზე წერია: „ქრისტეს აქეთ 1604 წ.“; ხოლო მეორე — ტექსტის ბოლოს. „ქ-ნი სუბ“ (192=1604 წ.). ეს თარიღი გვიან მიუწერიათ ხელნაწერში შესული ერთ-ერთი ტექსტის დასათარიღებლად.

ტექსტის კუბლიკაცია

წმიდასა ქალაქს იერუსალიმს

I. ქ. კახეთის დედოფალმან, ელენე ყოფილმან ელისაბედ, აღვაშენე მონასტერი წმიდისა ნიკოლოზისა.

II. ქ. ოდესმე კეისართაგან მიენიჭნეს მეფეთ ჩვენთა წმიდანი მონასტერი წმიდასა ქალაქსა იერუსალიმსა და მათგან სახლთა ჩვენთა ბოძებოდათ მონასტერი ესე წმიდისა დიმიტრისა და მე, ქსნის ერისთავმან შალვამ სრულიად განვაახლე და აღვაშენე მონასტერი ესე დედისა ჩვენისა ბატონის თამარის საფასითა საოხად სულთა ჩვენთა და აღსაზრდელად ძეთა ჩვენთა ჟამთა გიორგი კურაპალატის მეფობისა, ერისთავს პაპარს მიხსენებდეთ მონასტერსა ამას.

III. ქ. ამილახორმა ამირინდომ და თაყამ აღვაშენეთ მონასტერი წმიდის ვასილისა.

IV. ქ. აბაშიძემ გიორგიმ განვაახლე მონასტერი წმიდის მარიამისა.

V. ქ. წმიდის იაკობ მოციქულის მონასტერი აღუშენებია გიორგი კურაპალატ მეფესა, აწ სომეხთ უპყრია.

როგორც ვხედავთ, ხელნაწერი აერთიანებს ხუთ, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ტექსტს, რომლებიც ხელნაწერის შემდგენს გაუერთიანებია მის მიერ შეთხზული სათაურით: „წმიდასა ქალაქს იერუსალიმს“. მართლაც, ამ ტექსტებს აერთიანებს მხოლოდ ის, რომ ყველა მათგანი ეხება იერუსალიმის ქართული მონასტრების მშენებლობას: I ტექსტი — წმ. ნიკოლოზის სახელობის მონასტრის აგებას, II—წმ. დიმიტრის სახელობის მონასტრის აღდგენა-განახლებას. III — წმ. ვასილის სახელობის მონასტრის აგებას, IV—წმ. მარიამის სახელობის მონასტრის განახლებას, V—იაკობ მოციქულის სახელობის მონასტრის აგებას. აღნიშნული ხუთი ტექსტიდან ყველა, მეხუთის გარდა, დაწერილია პირველ პირში, ისტორიული დოკუმენტის ენით, ხოლო მეხუთე ტექსტი — მესამე პირში, თხრობითი, ნარატიული წყაროს ენით. ამდენად, ხელნაწერის დამწერი შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ უკანასკნელი ტექსტის ავტორად, რომელშიც იგი რაღაც წყაროს საფუძველზე გვამცნობს წმ. იაკობის მონასტრის აშენებლის ვინაობას.

პირველი ოთხი ტექსტის მიმართ კი იგი მხოლოდ გადამწერად გვევლინება (როგორც ჩანს, ისინი გადაიწერა ჩვენთვის უცნობი დოკუმენტიდან: კედლის წარწერებიდან, ან ხელნაწერის მინაწერებიდან).

რა ახალ ცნობებს გვაწვდიან აღნიშნულ ხელნაწერებში დაცული ტექსტები?

როგორც ცნობილია, იერუსალიმის ქართული მონასტრების მშენებლობის შესახებ ცნობები დაცულია XVII ს-ის მოგზაურის, ტიმოთე გაბაშვილის

თხზულებაში: „მიმოსვლა“¹. ავსებს თუ არა რაიმე დეტალით ჩვენი ხელნაწერი „მიმოსვლის“ ცნობებს? „მიმოსვლის“ ავტორი აღნიშნული 5 მონასტრის შესახებ გვამცნობს შემდეგს (უკეთ შესადარებლად ტ. გაბაშვილთან დაცული შესატყვისი ცნობები დავალაგეთ ხელნაწერის ცნობების შესაბამისი მიმდევრობით):

I. ქ. წმიდის ნიკოლოზის მონასტერი კახთ დედოფლის ელენე ყოფილის ელისაბედისაგან (აღუშენებული — დ. ქ.), რამეთუ თვით წმიდა ნიკოლოზ მუნ მჯდარა, სენაკი მისი ყოფილა.

II. ქ. წმიდის დიმიტრის მონასტერი (აღუშენებია — დ. ქ.). ქსნის ერისთავს შალვას, ვირშელს ივანეს, და მათი მოკსენებაც მუნ არს.

III. ქ. წმიდის ბასილის მონასტერი აღუშენებია ამირახორს ამირინდოს და თაყას, დედათ მონასტერი არის.

IV. ქ. წმიდის აბრაჰამ მამამთავრის მონასტერი სადა ისაქ შესწირა, ის დარღვეული აღუშენებია აბაშიძეს გიორგის ლეონის ძეს, გარდასული წელი მიზ.

V. ქ. იაკობ-ალფეს მონასტერი, გიორგი კურაპალატის მეფისაგან აღშენებული².

როგორც ვხედავთ, ტიმოთე გაბაშვილისა და განსახილველი ხელნაწერის ცნობები იდენტური არ არის. ისინი რამდენადმე განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, ხოლო ზოგჯერ ეს განსხვავება არსებითი ხასიათისაა. კერძოდ: I ტექსტში წმ. ნიკოლოზის მონასტრის შესახებ ტიმოთე გაბაშვილი, ჩვენი ხელნაწერისაგან დამატებით გვამცნობს, რომ წმ. ნიკოლოზი თვითონ მჯდარა იქ, სადაც ელენე-ყოფილმა ელისაბედმა მისი მონასტერი ააგო; III ტექსტში წმ. ბასილის მონასტრის შესახებ ტიმოთე გაბაშვილი განმარტავს, რომ ის დედათა მონასტერია, რაზეც ხელნაწერში არაფერია ნათქვამი; IV ტექსტში, ტიმოთეს ცნობით, გიორგი აბაშიძეს აღუშენებია წმ. აბრაჰამის მონასტერი, ხელნაწერის ცნობით კი, წმ. მარიაშის მონასტერი. ამასთან, ტიმოთე უმატებს, რომ გიორგი ყოფილა ლეონის ძე და მის მიერ მონასტრის აგებიდან გასულა 57 წელი. V ტექსტში წმ. იაკობის მონასტრის შესახებ, რომელიც როგორც ტიმოთეს, ისე ხელნაწერის ცნობით, აუგია გიორგი კურაპალატს, ხელნაწერი უმატებს, რომ ის ამჟამად უპყრიათ სომხებს. ეს ცნობა სხვა ადგილას დასტურდება ტიმოთესთანაც და ზოგიერთ სხვა საისტორიო წყაროშიც³.

განსაკუთრებით განსხვავდება ხელნაწერის II ტექსტი ტიმოთეს შესაბამისი ცნობისაგან, რომელიც წმ. დიმიტრის მონასტერს ეხება. ეს მონასტერი, ხელნაწერის ცნობით, შალვა ქსნის ერისთავმა განაახლა (და არა, ააშენა, როგორც ეს ტიმოთესთანაა). ამასთან, ხელნაწერი ამ მონასტრის შესახებ უმატებს სხვა ცნობებსაც, რომლებშიც ტიმოთე გაბაშვილთან დაცული არ არის: კერძოდ, ცნობას იმის თაობაზე, რომ ადრე ეს მონასტერი კეისარს (არ ჩანს რომელს) საქართველოს მეფისათვის უბოძებია, ხოლო მეფეს კი იგი ქსნის ერისთავის სახლისათვის უწყალობებია. ხელნაწერი ცნობას გვაწვდის აგრეთ-

¹ ტ. გაბაშვილი, მიმოსვლა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა, ლექსიკონა და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბ., 1956.

² იქვე, მიმოსვლა, გვ. 81.

³ იქვე, გვ. 78; საქ. სიძე. I, № 12, გვ. 39—42.

ვე იმის შესახებ, რომ შალვამ ეს მონასტერი თავისი დედის, თამარის სახსრებით განაახლა. აქვე მოხსენიებულია ქსნის ერისთავი პიპარი, იგივე პიპა, ცნობილი მოღვაწე XIV ს-ისა. აქვეა დაცული მეტად მნიშვნელოვანი ცნობა იმის შესახებ, რომ ქსნის ერისთავ შალვას დროს საქართველოს მეფე გიორგი კუარპალატი ყოფილა.

ამრიგად, სრულიად აშკარაა, რომ განსახილველი ხელნაწერი ტიმოთე გაბაშვილისაგან განსხვავებულ წყაროს ეყრდნობა. ამას ის გარემოებაც უჭერს მხარს, რომ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ხელნაწერის 4 ტექსტი პირველპირშია დაწერილი და, როგორც ჩანს, ისინი წარწერების ან მინაწერების პირებს წარმოადგენენ, ტიმოთე გაბაშვილი კი თავის ცნობებს გადმოგვცემს მესამე პირში, თვით არის მთხრობელი.

შესაძლოა, ტიმოთე იცნობდა ჩვენს ხელნაწერში გადაწერილ წარწერებსა თუ მინაწერებს. მაგრამ კი არ გადმოუწერია მათი პირები, არამედ თავისი სიტყვებით გადმოგვცა მათი შინაარსი, ზოგჯერ შეკვეცა, ზოგჯერ კი შეავსო სხვა წყაროების საფუძველზე.

რაც შეეხება განსახილველ ხელნაწერს, იგი გადაუწერია XIX ს-ის დასაწყისში, 1817 წელს, ჩვენთვის უცნობ მოღვაწეს. 4 წარწერა (თუ მინაწერი), ან უშუალოდ დედნიდან გადმოუღია (ე. ი. თვით იერუსალიმში), ან დედნიდან გადაღებული პირიდან. გადამწერს პირველ 4 ტექსტში, როგორც ჩანს, არ შეუტანია არავითარი ცვლილება, გარდა თავისი თანადროული ორთოგრაფიისა. მაგალითად, მესამე ტექსტში „ბასილის“ ნაცვლად დაუწერია — „ვასილის“ —. მეორე ტექსტში „კუარპალატის“ ნაცვლად — „კურატპალატისა“. სავარაუდოა აგრეთვე, რომ მეორე ტექსტში, რომელიც XIV ს-ისაა, „ბატონის“ ნაცვლად ეწერა „პატრონი“, თუმცა ამ ეპოქაში ბატონის ხმარებაც არ არის მთლიანად გამორიცხული. რაც შეეხება მეხუთე ტექსტს, იგი ხელნაწერის გადამწერს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თვითონ შეუდგენია. ამ ტექსტის ცნობათა სანდოობა დასტურდება სხვადასხვა წყაროებითაც.

ჩვენი აზრით, სრულიად გამორიცხულია აგრეთვე რაიმე ვარაუდი დოკუმენტის განზრახ ნაყალბეობის შესახებ. რადგანაც გადამწერს ამისთვის არავითარი საფუძველი არ შეიძლება ჰქონოდა და რომც არსებულყო საამისო რაიმე ჩვენთვის უცნობი მიზეზი, ასეთ შემთხვევაში იგი ერთნაირად პირველ პირში შეადგენდა ხუთივე ტექსტს. გარდა ამისა, ყველა ტექსტის ცნობა და იქ მოხსენიებულ ისტორიულ პირთა ვინაობა დასტურდება სხვა საისტორიო წყაროთა ცნობებით. ამ ცნობებთან საკვლევი ხელნაწერის შეჯერება, როგორც უკვე აღვნიშნეთ მნიშვნელოვანი ცნობებით ავსებს XIV ს-ის საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიას.

აღნიშნული 5 ტექსტიდან განსაკუთრებით საინტერესოა მეორე და მეხუთე, რომლებშიც მოხსენიებულია გიორგი კუარპალატი. მესამე და მეოთხე ტექსტების ცნობები (ამირინდო და თაყა ამილახორისა და გიორგი აბაშიძის მიერ სამონასტრო მშენებლობის შესახებ იერუსალიმში), ფაქტობრივად არაფერს ახალს არ გვაძენობს და ეხება ლიტერატურაში უკვე დადგენილ და ცნობილ ფაქტებს⁴. 1 წარწერაში მოხსენიებულ კახეთის დედოფალ ელენე-

⁴ ე. მეტრეველი, იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, IV, თბ., 1962, გვ. 225—236.

ყოფილ ელისაბედს, რომელსაც ამ წარწერისა და ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, აუშენებია იერუსალიმში წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, წყაროებში ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ. ლიტერატურაში ეს ელენე—ყოფილი ელისაბედი მიჩნეულია ერეკლე I-ის დედად⁵, მაგრამ ჩვენი დაკვირვებით ეს არ დასტურდება. მართალია, ერეკლე I-ის დედას ელენე ერქვა მაგრამ არსად არ არის დაცული ცნობა მისი მონაზვნად აღკვეცისა და ელისაბედად წოდების შესახებ. XVII ს-ის დასაწყისის ერთ-ერთ იმერულ დოკუმენტში მოხსენიებულია იმერეთის დედოფალი ელენე-ყოფილი ელისაბედი⁶, მაგრამ როგორც ჩანს, მას ვერ გაავიგებთ ჩვენი ხელნაწერის კახთა დედოფალთან.

აქვე უნდა ითქვას, რომ თარიღი 1604 წელი, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ხელნაწერში ჩამატებულია სხვა ხელით და მელნით, სწორედ ამ პირველ წარწერას ეხება. როგორც ჩანს, თარიღის ჩამწერმაც მიიჩნია, რომ აქ იმერეთის დედოფალ ელენე-ყოფილ ელისაბედზე იყო ლაპარაკი და მთელი ტექსტი მისი ვაჟის, იმერეთის მეფის, გიორგის გამეფების წლის (1604 წ.) მიხედვით დაათარიღა.

ჩამატებული თარიღი რომ მხოლოდ პირველ წარწერას ეხება და არა მთელ ხელნაწერს, იქიდანაც ცხადია, რომ IV ტექსტში მოხსენიებული გიორგი აბაშიძე XVII ს-ის მიწურულის მოღვაწეა.

ახლა განვიხილოთ ხელნაწერის მეორე და მეხუთე ტექსტები და ვცადოთ მათში მოხსენიებულ პირთა, პირველ რიგში კი გიორგი კურაპალატის ვინაობის გარკვევა.

მეორე ტექსტის ცნობით, წმ. დიმიტრის მონასტერი გიორგი კურაპალატის მეფობაში განუახლებია XIV ს-ის მოღვაწეს, შალვა ქსნის ერისთავს.

მეხუთე ტექსტში გიორგი კურაპალატი მოხსენიებულია, როგორც წმ. იაკობის მონასტრის ამშენებელი. ამ ცნობას გვაწვდის ტიმოთე გაბაშვილიც.

ამრიგად, ორივე ტექსტში (II და V) მოხსენიებულია საქართველოს მეფე გიორგი კურაპალატი, თანაც პირველ შემთხვევაში გარკვეულ ქრონოლოგიურ ფარგლებში — XIV ს-ში. ეს პერიოდი მიჩნეულია გიორგი კურაპალატის მეფობის ხანად. მეხუთე ტექსტის ცნობაში კი გიორგი კურაპალატის მეფობის დროის შესახებ არაფერია ნათქვამი.

როგორც ცნობილია, XIV ს-ში, წყაროების მიხედვით, საქართველოში გიორგი კურაპალატი არ მეფობდა, თანაც ტიმოთე გაბაშვილის შესატყვის ცნობაში წმ. დიმიტრის მონასტრის აშენების შესახებ გიორგი კურაპალატი არ იხსენიება. ამიტომ იზადება ეჭვი, რომ ხელნაწერის აღნიშნულ ტექსტში გიორგი კურაპალატი შეცდომით, უვიცი გადამწერის ჩამატებულია, მაგრამ, როგორც ირკვევა, პირიქით, სწორედ ხელნაწერის ეს ცნობა იძლევა საშუალებას. დავადგინოთ როგორც ტიმოთესთან, ისე აღნიშნულ ხელნაწერში ორ ადგილას მოხსენიებული გიორგი კურაპალატის ვინაობა.

დავუშვათ, რომ მეორე ტექსტში, მართლაც, შეცდომითაა გიორგი კურაპალატი XIV ს-ის მეფედ მოხსენიებული. მაშ ვინაა მეხუთე ტექსტში და ტიმოთესთან მოხსენიებული გიორგი კურაპალატი?

სამეცნიერო ლიტერატურაში დაზუსტებული არ არის ტიმოთე გაბაშვილთან მოხსენიებული გიორგი კურაპალატის ვინაობა. აღნიშნულია მხოლოდ,

⁵ ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 235.

⁶ საისტორიო კრებული, III, თ. ბ., 1928, გვ. 50.

რომ „ტიმოთე ისე კატეგორიულად ასახელებს მონასტრის აღმშენებელს, რომ ჩანს, მის ღროს ჯერ კიდევ არსებობდა ამის დამადასტურებელი მასალა“⁷.

ამ საკითხთან დაკავშირებით გარკვეული ცნობების საფუძველზე მოსახერხებელია აქეთ გამოთქმული ა. ცაგარელსა და მ. ბროსეს.

ა. ცაგარელთან წმ. იაკობის მონასტრის შესახებ ვკითხულობთ: «Монастырь св. Иакова Заведая на Синае, занимаемый ныне армянами, основан, по Тимоте, в XI в. грузинским царем Георгием Курапалатом...»

ალ. ცაგარელი აქ იმეორებს ტიმოთეს ცნობას იაკობის მონასტრის ამშენებლის შესახებ, მაგრამ აშენების თარიღს, როგორც ჩანს, თავად უმატებს, რადგან ტიმოთე არაფერს ამბობს მონასტრის დაარსების დროზე.

შემდეგ ვკითხულობთ: «В Картлис-Цховреба ничего не говорится о том, что царь Георгий I (1014—1027 г.) или Георгий II (1072—1089 г.) строили что-нибудь в Св. Земле, но одна арабская запись на экземпляре «Жемчуг» св. Иоанна Златоуста говорит, что «один грузинский царь заказал два списка Четвероевангелия, и один из этих списков с мощами, положенными в оклад его, подарил монастырю Св. Иакова в Иерусалиме»... Муравьев говорит: «Монастырь св. Иакова был основан грузинами во времена их благоденствия и не более трехсот лет, как достался в руки армян, вместе с хорами храма Воскресения, как о том свидетельствует грамота, хранящаяся в патриархии Иерусалимской... Я в 1883 году не видел этого документа и не знаю, существует он или нет»⁸.

როგორც დავინახეთ, ა. ცაგარელის ძირითადი წყარო ტიმოთე გაბაშვილის ცნობებია, რაც შეეხება არაბულ ჩანაწერებს. ძნელი დასადგენია. თუ როდინდელია და რომელ მეფეზეა მათში ლაპარაკი, თანაც თვით ა. ცაგარელს ეჭვი შეაქვს მათ არსებობაში.

ამრიგად, ა. ცაგარელის მსჯელობა არაფერს გვაძლევს საკითხის გადასაწყვეტად. მისთვის გაურკვეველია, თუ რომელ გიორგი კურაპალატზეა ლაპარაკი.

რაც შეეხება მ. ბროსეს. იგიც ტიმოთე გაბაშვილის ცნობას ემყარება და თანაც დასძენს: „კარგი იქნებოდა ტიმოთეს დაეხუსტებინა რომელ გიორგიზეა ლაპარაკი ამ ცნობაში“⁹.

მაშასადამე ა. ცაგარელზე და მ. ბროსეზე დაყრდნობით შეუძლებელია გიორგი კურაპალატის ვინაობის შესახებ მსჯელობა.

წმ. იაკობის მონასტრის სპეციალური თავი მიუძღვნა თავის წიგნში ა. ჩობანიანმა¹⁰, სადაც წყაროთა საფუძველზე დაადგინა, რომ ეს მონასტერი არსებობდა XI საუკუნეზე ადრეც. ამრიგად, მის ამშენებლად ვერც გიორგი I-სა და ვერც გიორგი II-ს ვერ მივიჩნევთ.

„გიორგის“ სახელით ცნობილ საქართველოს მეფეთაგან. წყაროთა ცნობით, მხოლოდ ერთს — გიორგი II-ს ჰქონდა კურაპალატის ტიტული. გიორ-

⁷ ტ. გაბაშვილი, შიშოს ელა, გვ. 0221.

⁸ X. Цагарели. Памятники грузинской старины в святой земле и на Синае, გვ. 117—118.

⁹ M. Brosset, L'. Histoire de la Géorgie, St-Petersbourg, 1851, გვ. 198

¹⁰ ზ. ჭიჭინაძე, ქრეცისა და ილქვირისიანები ს წრანე თხზილობისა და ნაქსრისა მათის, სისქ ან, 1981, გვ. 31—65.

გი I-მა თავისი შედარებით ხანმოკლე მეფობა (1014—1027 წწ.) თითქმის მთლიანად ბიზანტიასთან ომში გაატარა და მას ბიზანტიური ტიტული არ მიუღია. გიორგი II-ის შემდეგ ბიზანტიური ტიტულები საქართველოში გადაერდა (დავით აღმაშენებელმა მოიცილა ეს ტიტულები).

ამრიგად, „გიორგით“ სახელდებულ მეფეთაგან კურაპალატად გვრჩება მხოლოდ გიორგი II (1072—1082 წწ.), მაგრამ განსახილველ ხელნაწერში და ტიმოთე გაბაშვილთან მოხსენიებულ გიორგი კურაპალატს გიორგი II-თან მაინც ვერ გავიგივებთ. ასეთ იდენტიფიკაციას ხელს უშლის ის გარემოება, რომ გიორგი II კურაპალატი იყო მხოლოდ უფლისწულობის პერიოდში. გამეფების შემდეგ კი იგი ვერ დარჩებოდა კურაპალატად, რადგან ბაგრატ IV-ის დროიდან საქართველოს მეფეებმა დაიმკვიდრეს უკვე კურაპალატზე მაღალი ტიტულები: ნოველისიმოსი და სევასტოსი. მართლაც, როგორც ნუმიზმატიკური მასალა მოწმობს, გამეფებისთანავე გიორგი II-მ მიიღო ჭერ ნოველისიმოსის, შემდეგ სევასტოსის და ბოლოს — კესაროსის ტიტულები¹¹. ასე რომ, ჩვენს ხელნაწერში და ტიმოთესთან მოხსენიებული მეფე-გიორგი კურაპალატი ვერ იქნება გიორგი II.

მაშ, ვინ არის გიორგი კურაპალატი? დაევბრუნდეთ ჩვენი ხელნაწერის II ტექსტში მოხსენიებულ XIV ს-ის გიორგი კურაპალატს. ხომ არ არის ეს გიორგი რეალური პიროვნება-XIV ს-ის საქართველოს მეფე გიორგი V ბრწყინვალე, რომლის თანამედროვენი, მართლაც იყვნენ II ტექსტში მოხსენიებული შალვა და პიპა ქსნის ერისთავები?

როგორც აღვნიშნეთ, საისტორიო წყაროებიდან კარგად არის ცნობილი, რომ შალვა ქსნის ერისთავი და პიპა XIV ს-ის მოღვაწეები იყვნენ. „ძეგლი ერისთავთა“ გვამცნობს: „ამას ჟამსა მოვიდა ამბავი: კლიტენი იერუსალმისანი სპარსთა დაიპყრესო და დიდად შეწუნა მეფე გიორგი. მაშინ წარგზავნა ძე შალვა ერისთავისაჲ, რომელსა ერქუა პიპაჲ, გზასა კმელთასა მრავლითა ძლუენითა წინაშე ნისრელისა... ხოლო მან სიხარულით შეიწყნარა ძლუენი იგი და მისცნა კლიტენი იერუსალმისანი“¹².

ამ ცნობას ფართო კომენტარს უკეთებს ელ. მეტრეველი თავის ნაშრომში „მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის“ და აღნიშნავს, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობები სავსებით იმსახურებენ ნდობას, ვინაიდან ამ ცნობებს მხარს უჭერენ სხვა ქართული წყაროებიც, პირველ რიგში კი ისევე ჭვრის მონასტრის აღაპთა ტიშენდორფისეული ნუსხა, სადაც ჩაწერილია პიპას აღაპი: „სამარტელისა ოთხშაბათსა წირვაჲ და აღაპი საუკუნო ერისთავისა შალვას ქენიფნეველისა, შვილისა პიპასი, და მისისა მეუღლისა თამარისი, შეუენდვენ ღმერთმან. ვინცა შეცვალოს, კრულმცა არს“¹³.

„ძეგლი ერისთავთას“ მოტიანილ ადგილას გიორგი მეფე გიორგი ბრწყინვალედ არის მიჩნეული. გიორგი ბრწყინვალეს კი ორჯერ გაუგზავნია ელჩები ეგვიპტის სულთანთან — 1316-სა და 1320 წლებში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთ-ერთი იმ ელჩობის დროს გაემგზავრა იერუსალიმს პიპა, შალვა ერისთავის

¹¹ დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950, გვ. 42—45.

¹² ქართული სამართლის ძეგლები, გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1965, II, გვ. 107.

¹³ ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 46, 75.

შვილი „ქრისტეს საფლავის“ კლიტის მოსაპოვებლად. ეს საპატიო დავალება მან სასახელოდ შეასრულა, რისთვისაც მადლიერმა ქართველმა მემკვიდრეებმა მისი ღვაწლი „ძეგლი ერისთავთაში“ აღბეჭდეს¹⁴.

ყოველივე ზემოთქმული ბადებს აზრს, რომ განსახილველ ხელნაწერში გიორგი კურაპალატად მეფე გიორგი V „ბრწყინვალედ“ წოდებული იგულისხმება. ეს ერთადერთი ცნობაა გიორგი V-ის კურაპალატობის შესახებ, არც ერთ სხვა წყაროში მსგავსი ცნობა არ მოგვეპოვება.

რამდენად დამაჯერებელია ეს საინტერესო ცნობა და რითი შეიძლება აიხსნას გიორგი V-ის კურაპალატობა? განვიხილოთ გიორგი ბრწყინვალის გამეფებასთან და მეფობასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი.

დავიწყოთ იქიდან, რომ მცირეწლოვან გიორგის აღზრდა მისმა პაპამ ბექა ჭაყელმა იკისრა და „აღზარდა საკვრველი და უმჯობესი ყოველთა კაცთა“¹⁵. ბექა ჭაყელი, სარგის ციხისჯვარელ-ჭაყელის ძე, მანდატურთ-უხუცესი და სამცხის მთავარი (1285—1308 წ.), ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე იყო. მისი ერთი ასული ცოლად ჰყავდა დიმიტრი თავდადებულს, მეორე ასული კი — ბერძენთა მეფეს — კომნინოს კირ მიხაილს¹⁶.

შემდგომში გიორგი ბრწყინვალის საგარეო პოლიტიკაზე მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია გამზრდელისა და პაპის — ბექა ჭაყელის ბიზანტიასა და ტრაპიზონის სამეფოსთან ურთიერთობის ტრადიციამ¹⁷.

აღსანიშნავია, რომ სწორედ ბიზანტიის იმპერატორის დახმარებით მოახერხა გიორგი ბრწყინვალემ დაებრუნებინა იერუსალიმში ძნელდებლობისა და დაკარგული ჭვრის მონასტერი.

ივ. ჭავჭავაძის თანახმად: „საქართველოს და ბიზანტიის დესპანები ჯერ ზღვით ალექსანდრიაში მისულან, ხოლო იქითგან ქაიროში. ქართველ დესპანებს ეგვიპტის მთავრობისათვის თავიანთი მეფის წერილი მიუერთებდნენ, რომელშიც ის უკანონოდ ჩამორთმეული და მიზგითად გადაკეთებული ჭვრის მონასტრის კვლავ ქართველებისათვის უკან დაბრუნებას თხოულობდა. ეს თხოვნა ეგვიპტის სულთანმა საქართველოს მეფეს აუსრულა“. აქვე მეცნიერი დასძენს, რომ ამ ორ დიპლომატიურ გამარჯვებას საქართველოს სახელმწიფოსა და ქართველობისათვის მთელს მაშინდელ საქრისტიანო ქვეყნებში, აღმოსავლეთსა და დასავლეთში დიდი სახელი უნდა მოეხვეჭა¹⁸.

აღსანიშნავია, რომ გიორგი V-ის პოლიტიკაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია ტრაპიზონის საკეისროში პოლიტიკური გავლენის მოპოვებისათვის ბრძოლას.

მიქაელ პანარეტოსთან დაცულია ჩვენთვის მნიშვნელოვანი და საინტერესო ცნობა ალექსი კომნენის ასულის ანა ხუტლუს შესახებ. მას ტრაპიზონის საკეისროზე თურქთა შემოსევამდე ცოტა ხნით ადრე (1341 წ. 4 ივლისს) მონაზვნის ჩოხა გაუხდია და საქართველოში წამოსულა.

¹⁴ ი. მ. ქ რ ე ვ ე ლ ი, დ.სახ. ნაშრომი, გვ. 47, 48.

¹⁵ ეპიტაფიკური, ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ გ ი ლ ი ს გამოცემა, თბ., 1959, გვ. 294.

¹⁶ იქვე, გვ. 282, 304.

¹⁷ მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, აღ. გამყრელიძის გამოც., მასალები, საქ. და კავკ. ისტ., ნაკვ. 33, თბილისი, 1960, გვ. 59.

¹⁸ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 269—271.

„...ამაზე აღრე კომნინოსის-ბატონი ალექსის ასულმა, ქალბატონმა ანამ, სახელდებულმა ანა ხუტლუდ, სამონაზვნო სამოსი გაიძრო, წავიდა ლაზიაში და იქ გამაგრდა და დაიპყრო მეფობა იმავე წლის 17 ივლისს, სამშაბათს“¹⁹.

ამ ფაქტთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ტრაპიზონელი მემატიანის ზემოთ მოტანილი ცნობა ანა ხუტლუს მოქმედების ნამდვილ მიზეზსა და მიზანს ფარავს. შემონაზვნებული ანა რომ, რასაკვირველია, მარტო თურქთა შემოსევის გამო არ უნდა შემოხიზნულიყო საქართველოში, ამას მისი საქციელიც ცხადყოფს. მარტო ის ფაქტი, რომ ანას მონაზვნის ჩოხა გაუხდია. მის პოლიტიკურ ზრახვას ამტკიცებს. მონასტრითგან გამოსვლა და სწორედ საქართველოში გამგზავრება ამტკიცებს, რომ ეს გეგმა წინასწარ უნდა ყოფილიყო მოფიქრებული. მას ალბათ საჭიროდ უცენია და რაიმე საფუძველი უნდა ჰქონოდა, რომ საქართველოდან ის ზურგგამაგრებული დაბრუნდებოდა. ამიტომ, საფიქრებელია რომ ანა ხუტლუს თურქთა ტრაპიზონის სახელმწიფოში შესევა და თარეში მხოლოდ მარჯვე და ხელსაყრელ შემთხვევად უნდა ჰქონდეს მიჩნეული თავისი და მისი მომხრე დასის... გეგმის განსახორციელებლად²⁰.

ანა ხუტლუ საქართველოში დიდხანს არ დარჩენილა. 1341 წლის ივლისის პირველ ნახევარშივე, მიქელ პანარეტოსის გადმოცემით, მას ლაზთა ე. ი. ქართველთა ჯარითურთ და მისი დახმარებით 17 ივლისს უკვე მეფობა ჩაუდგია ხელთ.

მთელი ეს შეთქმულება, რომელიც მიმართული იყო ტრაპიზონში ბიზანტიის პოლიტიკური გავლენის წინააღმდეგ. წარმატებით დამთავრდა.

„თუ გავიხსენებთ, რომ 1341 წელს, საქართველოს სამეფო ტახტზე გიორგი ბრწყინვალე იჯდა, ცხადი გახდება რომ საქართველოს აქტიური ჩარევა ტრაპიზონის სამეფოს შინაურ საქმეებში გიორგი ბრწყინვალის თანხმობით უნდა მომხდარიყო“²¹.

ჩვენი აზრით, აქ არა მარტო თანხმობა იყო გიორგი V-ისა, არამედ ეს შეთქმულებაც სწორედ მისი უშუალო ინიციატივით მოხდა. როგორც ჩანს, გიორგის სურდა გამოეყენებინა თავისი ნათესაური კავშირი და ტრაპიზონის სამეფო თავისი გავლენის ქვეშ მოექცია.

ანა ხუტლუს ნათესაური კავშირი გიორგი ბრწყინვალესთან, ამ უკანასკნელის მონაწილეობა ანას სამხედრო გადატრიალებაში, ადასტურებს, რომ გიორგი ბრწყინვალეს საერთოდ მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდა ტრაპიზონის სამეფო კართან.

ამ მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობის ერთ-ერთი გამოხატულება, როგორც ჩანს, იყო საქართველოს მეფის მიერ კურაპალატის ტიტულის ტარება. რა თქმა უნდა, ამ დროისათვის ეს სრულიად აღარ ნიშნავდა კეისრის ხელქვეითობას. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით (ივ. ჯავახიშვილი, ა. რამბო, პ. ინგოროყვა და სხვ.), „ეს ტიტული არც IX—X საუკუნეებში აღნიშნავდა ტაო-კლარჯეთის მფლობელების ვასალობას და დაქვემდებარებას კეისრისად-

¹⁹ მიქელ პანარეტოსი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

²⁰ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271—272.

²¹ იქვე.

მი^{22,23}. მით უმეტეს ასეთი მნიშვნელობა აღარა აქვს ბიზანტიურ ტიტულებს საქართველოს მეფეებისათვის XI საუკუნეში. ამ დროისათვის ეს ტიტული ფორმალურ, დამამშვენებელ შინაარსს ატარებს. ასეთივე შინაარსისაა ის, როგორც ჩანს, XIV საუკუნეშიც.

მაგრამ აქ დგება ერთი საკითხი: რატომ ატარებდა გიორგი V კურაპალატისა და არა უფრო მაღალ ტიტულს, ვთქვათ ნოველისომოსის, სევასტოსის. ან კესაროსის, რომლებიც როგორც აღენიშნეთ, უკვე ჰქონდათ საქართველოს მეფეებს XI ს-ში. ჩვენი აზრით, ეს უნდა აიხსნას იმ გარემოებით, რომ კურაპალატის ტიტული საქართველოში დამკვიდრებული იყო მრავალი საუკუნის მანძილზე, და ამდენად, უფრო პოპულარული იყო. ქართული წყაროების ცნობით, კურაპალატობა ჰქონიათ ჯერ კიდევ პირველ ქართველ ერისმთავრებს (გუარამი და სხვები), შემდეგ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს და XI ს-ში უფლისწულებს. ზემოხსენებული უფრო მაღალი ტიტულები კი ჰქონდა მხოლოდ ორ მეფეს: ბაგრატ IV-სა და გიორგი II-ს.

გიორგი ბრწყინვალის კურაპალატობის შესახებ ცნობების უქონლობა ადვილად შეიძლება აიხსნას იმ გარემოებით, რომ ნარატიულ ძეგლებში საერთოდ ძალიან მწირი და არასრული ცნობებია დაცული ამ შესანიშნავი მეფის შესახებ.

მაშასადამე, გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ XIV ს-ის ქართველ მეფეს გიორგი V-ს ჰქონია კურაპალატის წოდება, რაც აქამდე უცნობი იყო ქართულ ისტორიოგრაფიაში. დავუბრუნდეთ წმ. იაკობის მონასტრის აღმშენებლის საკითხს. როგორც ჩანს, ჩვენს ხელნაწერსა და ტიმოთე გაბაშვილთან მოხსენიებული გიორგი კურაპალატი სწორედ გიორგი V ბრწყინვალე უნდა იყოს. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ფრანგი არქიტექტორების პ. ვენსანისა და ფ. აბელის საერთო მოსაზრებაც, რომელთაც სპეციალურად გამოიკვლიეს ეს მონასტერი და დაადგინეს, რომ წმ. იაკობის მონასტერმა XIV ს-ის შუა წლებში მიიღო ისეთი სახე, როგორიც მას დღეს აქვს²⁴.

ჩვენი აზრით პიროვნება, რომელმაც XIV ს-ის შუა წლებში განაახლა წმ. იაკობის მონასტერი. უნდა იყოს მეფე გიორგი V.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, იბადება კითხვა, იმავე საუკუნის მეფის ბაგრატ V-ის მიმართაც: ხომ არ ატარებდა იგივე კურაპალატის ტიტულს?

ტიმოთე გაბაშვილთან დაცულია შემდეგი ცნობა ბაგრატ კურაპალატის შესახებ: „ჯვარის მონასტერი ბაგრატ კურაპალატისაგან მეფისა აღშენებული“²⁵.

რომელი ბაგრატ კურაპალატი იგულისხმება აქ? საისტორიო წყაროების ცნობით, ჯვრის მონასტერი ააშენა XI ს-ის შუა ხანების მოღვაწემ ბერმა პროხორომ (პროხორეს სვინაქსარული ცხოვრება და გიორგი ათონელის ცხოვრება)²⁶. ამ პროხორეს თანამედროვე კი იყო საქართველოს მეფე ბაგრატ IV. როგორც ჩანს, სწორედ ამ დამხმევამ მისცა საფუძველი ტიმოთე გაბაშვილს

²² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 2, თბ., 1948, გვ. 108; A. Rambaud, L'Empire grec au X-e siècle. Constantine Porphyrogenete, Paris, 1870, გვ. 507.

²³ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 76—99.

²⁴ Jérusalem. Recherches de topographie d'archéologie et d'histoire, t. 2. Jérusalem nouvelle par P. P. Hugues Vincent et F. m. Abel. Fasc. IV, Paris, 1926.

²⁵ ტ. გაბაშვილი, მიმოხვლა, გვ. 81.

²⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1968, IV, გვ. 98—111.

(და მასზე დაყრდნობით ა. ცაგარელს), რომ საისტორიო ტრადიციაში ჯვრის მშენებლად დამოწმებული ბაგრატ კურაპალატი გაეაზრებინა ბაგრატ IV-დ. შესაძლოა, ასეთ იდენტიფიკაციას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ, „გიორგი ათონელის ცხოვრების“ ცნობით, ჯვრის მონასტრის ასაგები შესაწირავი გაუგზავნია ბაგრატ IV-ის დედას, მარიამს. მარიამის შესაწირავი შეიძლებოდა გაეაზრებინათ, როგორც ბაგრატის მიერ ტაძრის ასაგებად გაღებული თანხა (სწორედ ასეა გააზრებული ეს ფაქტი თანამედროვე მკვლევარების მიერ)²⁷.

ჯვრის ამშენებლის, და ამდენად, ბაგრატ IV-ის ფრესკად მიუჩნევია ტიმოთე გაბაშვილს ჯვრის მონასტრის კედლებზე შემორჩენილი გამოსახულებაც, რომელსაც აწერია: „ბაგრატ კურაპალატი, მეფე საქართველოსა, დავითიანი, აღმაშენებელი ქუთაისის საყდრისა“. ტიმოთე გაბაშვილი ამ წარწერას ნებისმიერად გადმოსცემს და ავსებს: „მუნ ხატია მეფე საქართველოსა ბაგრატ კურაპალატი, დავითიანი, აღმაშენებელი ქუთათისა და ჯვრის მონასტრისა“²⁸.

არც ტ. გაბაშვილი და არც ა. ცაგარელი ჩატომდაც არ ითვალისწინებენ იმ ფაქტს რომ ქუთაისის საყდარი (ბაგრატის ტაძარი) ააგო ბაგრატ III-მ. ამდენად, ეს ფრესკა არ შეიძლება გამოსახადეს ჯვრის ამშენებელს, რამდენადაც ეს მონასტერი ბაგრატ III-ის მომდევნო ეპოქაში აშენდა.

რამდენად მისაღებია ტიმოთეს მიერ ჯვრის მონასტრის აღმშენებლად ბაგრატ კურაპალატის ბაგრატ IV-დ მიჩნევა?

ჩვენი აზრით, ეს გაიგივება მიუღებელია. ბაგრატ IV არც ერთ წყაროში ჯვრის ამშენებლად არ იხსენიება. არც პროხორეს ცხოვრებაში, არც ექვთიმე ათონელის ცხოვრებაში და არც სადმე სხვაგან. რაც შეეხება ჯვრის მონასტერში გამოსახულ ბაგრატ კურაპალატის ფრესკას, ის, როგორც დავით ნახეთ, ბაგრატ III-ს გამოსახავს, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ვერაფრით ვერ იქნებოდა ჯვრის აღმშენებელი.

ბაგრატ IV ჯვრის აღმშენებელი. ან თუნდაც შემწირველი რომ ყოფილიყო. მაშინ მოსალოდნელია, რომ მისი ალაპი იქნებოდა ჯვრის მონასტრის ალაპების უძველეს, ტიშენდორფისეულ ნუსხაში, ისევე როგორც არის ჯვრის აღმშენებლის გიორგი-პროხორეს ალაპი²⁹.

არის კიდევ ერთი გარემოება, რაც აგრეთვე ეწინააღმდეგება ბაგრატ IV-ის გაიგივებას ჯვრის მონასტრის აღმშენებელ ბაგრატ კურაპალატთან. ბაგრატ IV, ისევე როგორც გიორგი II, კურაპალატი მხოლოდ უფლისწულობაში იყო. გამეფების შემდეგ კი მიიღო უფრო მაღალი ტიტულები ჯერ ნოველის-იმოსობა, ხოლო შემდეგ სევასტოსობა³⁰, ასე რომ, ჯვრის აღმშენებელი მეფე ბაგრატ კურაპალატი სხვა ბაგრატებში უნდა ვეძებოთ.

ჩვენი აზრით, იგი არის XIV ს-ის საქართველოს მეფე ბაგრატ V (1360—1390 წწ.) დიდად წოდებული. შვილიშვილი გიორგი V ბრწყინვალისა. როგორც ჩანს. მან განაახლა XI ს-ში პროხორეს მიერ აშენებული ჯვრის მონას-

²⁷ ელ. მეტრეველი, ტ. გაბაშვილი, მიმოსვლა, გვ. 0172; ი. აბაშიძე, ა. შა-ნიძე, გ. წერეთელი, შოთა რუსთაველი ჯვრის მონასტერში, „კომუნისტი“, 22. XI, 1960, № 271 (11882).

²⁸ ტ. გაბაშვილი, მიმოსვლა, გვ. 82.

²⁹ ტიშენდორფისეულ ნუსხაში არის აგრეთვე მარიამის ალაპი და ეს მარიამი შესაძლოა ბაგრატ IV-ის დედაა, რომელსაც გაუჩინეს ალაპი, როგორც შემწირველს.

³⁰ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, გვ. 42—43.

ტერი და, ამდენად, დასაბამი მისცა ისტორიულ ტრადიციას ბაგრატ კურაპალატის მიერ ჯვრის მონასტრის აგების შესახებ (რამდენადაც ძველად აღმშენებლად იწოდებოდა განმანათლებელიც). ამას მხარს უჭერს ის გარემოებაც, რომ ბაგრატ V-ის აღაპი ხაშკერ გვხვდება ჯვრის მონასტრის აღაპებში³¹. ყურადსაღებია ისიც, რომ პალესტინის მონასტრის აღმშენებელთა სიაში, რომელიც ძირითადად ქრონოლოგიურადაა დალაგებული, ბაგრატ კურაპალატი გიორგი კურაპალატის შემდეგაა მოხსენიებული. ასეთი თანმიმდევრობა ზუსტად ესადაგება მხოლოდ გიორგი V-სა და მის შვილიშვილს ბაგრატ V-ს. ამასთანავე, ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ როგორც ტიმოთეს სიაში, ასევე ხელნაწერშიც წარმოდგენილი ქტიტორები მხოლოდ XIV საუკუნიდან გვხვდება. უფრო აღრინდელი ქტიტორები იმ სიაში შეტანილი არ არიან.

ასეთ შემთხვევაში უნდა ვივარაუდოთ, რომ ბაგრატ V, ისევე როგორც მისი პაპა გიორგი V, ატარებდა კურაპალატის ტიტულს. მაგრამ ისმის კითხვა რამდენად გამართლებულია ასეთი ვარაუდი მაშინ, როცა წყაროებში არ ჩანს ცნობა ბაგრატ V-ის კურაპალატობის შესახებ? განვიხილოთ ეს საკითხი:

ისევე როგორც გიორგი ბრწყინვალე, ბაგრატიც მჭიდრო ურთიერთობაში იყო ტრაპიზონის იმპერიასთან და მის საკეისრო სახლთან. წყაროთა ცნობით, ის სიძე და საუკეთესო მეგობარი იყო კეისრისა. მიქაელ პანარეტოსთან, რომელიც ამ საკითხთან დაკავშირებით ძვირფას ცნობებს გვაწვდის, ვკითხულობთ, რომ 1367 წელს, იენისში ტრაპიზონის კეისარი ალექსი III კომნინოსი (1349 — 1396 წწ.) სახმელეთო და საზღვაო ჯარის თანხლებით საქართველოში მოსულა და თავისი ქალიშვილი ანა სრულიად საქართველოს მეფე ბაგრატზე გაუთხოვებია. მისივე ცნობით, ტრაპიზონის კეისარი კიდევ რამდენჯერმე ჩამოსულა საქართველოში ბაგრატიან სტუმრად³².

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ გასაკვირი არ არის, რომ კეისრის სიძესა და უახლოეს მეგობარს ბიზანტიური ტიტული ეტარებინა. ეს ტიტული აქაც, ისევე როგორც მის პაპასთან, გიორგი ბრწყინვალესთან დაკავშირებით იყო ნათქვამი, ფორმალურ, დამამშვენებელ ხასიათს ატარებდა.

ამასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ „ბაგრატ კურაპალატის სამართლის“ ავტორის პრობლემა.

როგორც ცნობილია, „ბაგრატ კურაპალატის სამართალს“ მკვლევართა ერთი ნაწილი (ა. კიკვიძე, გ. ჯამბურია) IX ს-ის ძეგლად მიიჩნევს³³, ხოლო მეორე ნაწილს კი (ივ. ჯავახიშვილს, ი. სურგულაძეს და ი. დოლიძეს) იგი XI ს-ის ძეგლად მიაჩნია³⁴. დათარიღების რეალურ საფუძველად მიჩნეულია ბაგრატის „კურაპალატად“ მოხსენიება.

³¹ ელ. მ ბ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 122, 171, 176.

³² მ ი ქ ე ლ პ ა ნ ა რ ე ტ ო ს ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

³³ ა. კ ი კ ვ ი ძ ე, ვის ეკუთვნის ბაგრატ კურაპალატის სახელით ცნობილი სამართალი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI—XVIII სს., თბ., 1972, გვ. 237; გ. ჯ ა მ ბ უ რ ი ა, ბატონყმობის საკითხისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, № 4, 1979, გვ. 182.

³⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, ტფ., 1928, გვ. 88—93; ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 87; ი. დ ო ლ ი ძ ე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953 გვ. 57; ზ. რ ა ტ ი ა ნ ი მიიჩნევს, რომ „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი“ შედგენილია ბაგრატ IV-ისა და დავით აღმაშენებლის მიერ და უწოდებს მას ბაგრატ-დავითის სამართალს. შემდეგ, ავტორის აზრით, ამ სამართლის რედაქტირება და ორგანიზება შეერყმა ბექა-აბულას სამართალთან მომხდარა XIV ს-ის II

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევარებს ძეგლის დათარიღებისას ძალზე აუქვებდათ ორი გარემოება: 1. ძეგლის ენა, რომელსაც მნიშვნელოვანი სიახლე ეტყობოდა და 2. რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, ტერმინი „თეთრი“, რომლის საფუძველზეც სამართლის მიხედვით, ზღებოდა სისხლის დაურვება. ტერმინი „თეთრი“ კი ს. კაკაბაძის სამართლიანი აღნიშვნით, არ გვხვდება XIII ს-მდე. ეს მოსაზრება სულ ახლახანს დადასტურდა სპეციალურ გამოკვლევაში³⁵.

ამ ბოლო დროს ი. ანთელავამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ბაგრატ კურაპალატის სამართალი XVI ს-ის ძეგლია და იგი ბაგრატ III იმერეთის მეფის მიერ უნდა იყოს შედგენილი³⁶. მაგრამ, ჩვენი აზრით, საეჭვოა, რომ XVI ს-ის იმერეთის მეფეს, რომლის კურაპალატობა ძნელი წარმოსადგენია, ასეთი ძეგლი შეექმნას.

ჩვენი აზრით, აღნიშნული ძეგლის ავტორის პრობლემა ახლებურ ახსნას პოულობს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მასალების საფუძველზე.

თუკი ჯვრის მონასტრის განმაახლებელი ბაგრატ კურაპალატი ბაგრატ V არის, მაშინ ეს გარემოება ბაგრატს შესაძლებლობას ბაგრატ V-ს მივაკუთვნოთ ე. წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართალი³⁷. ამ ვარაუდს მხარს უჭერს შემდეგი მოსაზრებები: 1) ბაგრატ კურაპალატის სამართალი შესულია XIV ს-ის სამართლის ძეგლში, ბექა-ალბუღას კანონთა კრებულში. საეჭვოა, რომ XIV ს-ის მოქმედ სამართალში შეეტანათ IX ს-ის (ე. ი. ბაგრატ I-ის). ან XI ს-ის (ე. ი. ბაგრატ III-ის, თუ ბაგრატ IV-ის) კანონები. ოთხი-ხუთი საუკუნით დაშორებული ეპოქის კანონები, შეუფერებელი იქნებოდა XIV საუკუნისათვის; 2) როგორც სავსებით სამართლიანად შენიშნა ს. კაკაბაძემ. ბაგრატ კურაპალატის სამართალში დამოწმებული ტერმინი „თეთრი“, როგორც ფულის ერთეულის აღმნიშვნელი, ჩნდება მხოლოდ მონღოლთა ბატონობის დროიდან (XIII ს-დან); 3) ბაგრატის სამართალში დიპლომატიკურ ტერმინად გვხვდება „წიგნი“ (მუხლი 157, 158), რაც სრულიად შეუფერებელია IX—XI საუკუნეებისათვის³⁸; 4) ბაგრატ კურაპალატის სამართალში სისხლის ფასში ისეთივე პროპორციებია, როგორც ბექა-ალბუღას სამართალში: 40000 — 20000 — 12000 — 1000 და სხვა:

ა) სამართალი ბექასი: მუხლი I. ღიდებული — 40000; მუხლი 2. აზნაური — 20 000; მუხლი 3—და მკრ. აზნაური 12000 და 100ს. მუხლი 28 — 40000 — 20000 — 12000).

ნახევარში. იხ. ზ. რატიანი, ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნისა და მისი დანართი მუხლების საკითხისათვის, „საბჭოთა სამართალი“, 1969, № 2, გვ. 68—74.

³⁵ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სივრცის შესახებ, საისტორიოშოამზე, წ. II, ტფ., 1924, გვ. 72; ც. ღვაბელიძე, რამდენიმე ნუმიზმატიკური ტერმინის შესახებ XIII—XIV სს-ის ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, მაცნე. ისტორიის სერია, № 4, 1979, გვ. 125—129.

³⁶ ი. ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1980, გვ. 51—66.

³⁷ სამართალი ბექასი და ალბუღასი, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, გამოსცა, ი. დოლიძე, თბ., 1963.

³⁸ ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქ. ისტ. საკითხები, წ. IIII, 1966, გვ. 210.

- ბ) სამართალი აღბუღასი: მ უ ხ ლ ი 96. ვაჭარი 12000-6000
 გ) ბაგრატის სამართალი: მუხლი 106. დიდებული -- 40000
 მუხლი 107. აზნაური — 20000
 მუხლი 117 — 12000³⁹

5. ბაგრატ V-ის საკანონმდებლო მოღვაწეობა არ ჩანს მოულოდნელი, რადგანაც ის შვილიშვილია სჯულმდებელ გიორგი V-ისა და უახლოესი შთამომავალი სჯულმდებელ ბექასი. თანამედროვე და ნათესავი სჯულმდებელ აღბუღასი.

ამასვე მხარს უჭერს ბაგრატ V-ის წოდება „დიდი“, რაც დღემდე ძნელად ასახსნელი ჩანდა. შესაძლოა ეს წოდება სწორედ მის სჯულმდებლობასთან იყოს დაკავშირებული.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ:

1. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ხელნაწერი Hd 4056 წარმოადგენს პალესტინის ქართული მონასტრების შესახებ არსებული რამდენიმე წარწერისა, თუ მინაწერისაგან გადაღებულ პირს, კრებულს, შედგენილს 1817 წელს უცნობი გადაწერის მიერ.

2. ხელნაწერში ვხვდებით საყურადღებო ცნობებს პალესტინის ქართული მონასტრების ისტორიის შესახებ:

ა) წმ. დიმიტრის მონასტერი განუახლებია (და არა აუშენებია, როგორც აქამდე იყო ცნობილი) XIV ს-ის მოღვაწეს შალვა ქსნის ერისთავს, გიორგი V ბრწყინვალის მეფობის დროს, რომელიც კურაპალატის ტიტულს ატარებდა: ბ) წმ. იაკობ მოციქულის მონასტერი განუახლებია იმავე გიორგი V კურაპალატს: 3) გიორგი V-ის კურაპალატად მოხსენიება ამოსავალია საისტორიო ტრადიციაში დამოწმებული ჯვრის მონასტრის მშენებელი ბაგრატ კურაპალატის პიროვნების გარკვევისათვის. ეს არის XIV ს-ის საქართველოს მეფე, გიორგი V ბრწყინვალის შვილიშვილი, ბაგრატ V, როგორც ჩანს, მას განუახლებია გიორგი-პროხორეს მიერ XI ს-ში აგებული იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი. 4) იგივე ბაგრატ V კურაპალატი უნდა იყოს ე. წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის ავტორი.

Д. А. ЖГЕНТИ

ИЗ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКИХ МОНАСТЫРЕЙ ИЕРУСАЛИМА

Резюме

Рукопись Hd 4056 Института рукописей им. К. С. Кекелидзе представляет собой сборник, составленный в 1817 году неизвестным переписчиком. Он является копией надписей и приписок, касающихся грузинских монастырей Палестины.

³⁹ სამართალი ბექასი და აღბუღასი, გვ. 425—470.

В этом сборнике встречаются важные сведения из истории грузинских монастырей Палестины. Выясняется, что монастырь св. Дмитрия был обновлен деятелем XIV века Шалва Ксанским Эристави во время царствования Георгия V Блистательного, носящего титул Куропалата. Выясняется также, что монастырь св. Якова апостола обновил именно этот Георгий V Куропалат.

Упоминание Георгия V Куропалатом послужило исходным пунктом для уточнения личности Баграта Куропалата, являющегося внуком Георгия V Куропалата. Он обновил, а не построил Крестный монастырь. Тем же Багратом V следует считать автора т. н. Судебника Баграта Куропалата.

XIV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიიდან , (გიორგი V გამეფების თარიღი)

ქართულ ისტორიოგრაფიაში სადავო და გადაუჭრელ საკითხთა შორის, ერთ-ერთია გიორგი V-ე ბრწყინვალის მიერ ხელისუფლების რეალურად განხორციელების თარიღის დადგენა (რეალურად, რადგან ფორმალურად ის უკვე XIII ს-ის მიწურულს ფიგურირებს სამოღვაწეო ანპარეზზე).

ამ საკითხის შესახებ ჩვენი დაკვირვებანი გამოვაქვეყნეთ ჯერ კიდევ 1977 წ¹. ამჟერად, საკითხი წარმოდგენილია გადამუშავებული და გაფართოებული სახით.

როგორც დასახელებულ ნაშრომში იყო აღნიშნული, სამეცნიერო ლიტერატურაში, გიორგი V-ის რეალურად გამეფების ორი ძირითადი თარიღი ფიგურირებს: 1318 და 1314 წწ. ამასთან პირველი, გიორგი V-ის გამეფების თარიღად დასახელებულია ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ. 1314 წ. კი, — XIX ს-ის 50-იანი წლების დასაწყისში შემოვიდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, სოფ. დაბის დაზიანებული, სააღმშენებლო წარწერის მიხედვით². ამ თარიღს სადღეისოდ მკვლევართა უმეტესობა ემხრობა, თუმცა, როგორც დაერწმუნდებით, საკითხი დღესაც არ არის საბოლოოდ გადაწყვეტილი. იმის დასადაგენად, რომელია დასახელებულ თარიღთაგან უფრო მართებული, საჭიროა საკითხთან დაკავშირებული ყველა დეტალის გათვალისწინება და ღრმად გაანალიზება. აქ შესაძლებელია სამი ძირითადი კომპონენტი გამოიყოს: 1. სოფ. დაბის ეკლესიის წარწერისა და მისი ამოკითხვის ყველა ნიუანსის დეტალურად განხილვა-გაანალიზება; 2. ვახუშტი ბატონიშვილის დასახელებული თარიღისა და მისი წყაროების განხილვა; 3. ამ საკითხთან დაკავშირებული ქამთააღმწერლის ტექსტის ანალიზის მოშველიება.

დაბის ეკლესიის წარწერასთან დაკავშირებით უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს შემდეგი გარემოება: წარწერა პირველად ნახა და მისი პირი ფანქრით გადმოიღო მ. ბროსეს ერთ-ერთმა თანამგზავრმა და დამხმარე პირმა საქართველოში, დ. მელვინეთხუცესისშვილმა, 1848 წელს. დაბის წარწერის პირი, მელვინეთხუცესისშვილმა მ. ბროსეს გადასცა. ხოლო ამ უკანასკნელმა იგი გამოაქვეყნა 1851 წელს, თავის „მოგზაურობის ანგარიშებში“³.

¹ ვ. კიკნაძე, გიორგი V ბრწყინვალის გამეფების თარიღის საკითხისათვის, საისტორიო კრებული, VI, თბ., 1977 (საკითხის ისტორიოგრაფია იხილე იქვე).

² წარწერაში მოცემულია გიორგი დიმიტრის-ძის მეფობის მე-19 ინდიქტონი დ. მელვინეთხუცესისშვილი კითხულობდა ქორონიკონს — „კა“-ს (21) ე. ი. 1312 + 21 = 1333 — 19, ასე ვიღებთ 1314 წელს.

³ M. Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848, S/Pbg 1851, VI rapp. გვ. 101—102.

ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ წარწერის ტექსტში თარიღის აღნიშვნა პირველად და უკანასკნელად, მხოლოდ ამ კორესპონდენციაში იყო მოცემული.

1854 წ. მ. ბროსემ მეორედ გამოაქვეყნა ეს წარწერა, იმასთან დაკავშირებით, რომ მიიღო წარწერის ახალი პირი ნუმიზმატ ი. ბარტოლომეისაგან (1814 — 1870). აქ შესწორებული იყო ტექსტის ზოგიერთი ადგილი და რაც ჩვენთვის ამჟამად განსაკუთრებით საყურადღებოა, ბროსე აღნიშნავდა, რომ ბარტოლომეის საერთოდ არ ჰქონდა მათითებული ქორონიკონი⁴ (ე. ი. თარიღი).

მოგვიანებით, 1875 წელს, დ. ბაქრაძე დაინტერესდა ამ წარწერით და აღნიშნა, რომ მას ხელთ ჰქონდა წარწერის „პალეოგრაფიულად ზუსტი“ პირი, მაგრამ იქ ქორონიკონი საერთოდ არ იყო აღნიშნული⁵.

განსაკუთრებით სერიოზულ ყურადღებას იმსახურებს ის ფაქტი, რომ ქორონიკონი საერთოდ ვერ აღმოაჩინა აღმოსავლურ სიძველეთა ისეთმა ცნობილმა მკვლევარმა და ნუმიზმატმა, როგორც იყო ივ. ალექსის ძე ბარტოლომეი. ეს მით უფრო საგულისხმოა რომ მან დაბის ეკლესია პირადად ინახულა და შეისწავლა დ. მეღვინეთხუცესისშვილის ვიზიტთან (1848 წ.), მხოლოდ ხუთი წლის შემდეგ — 1853 წლის 3 ივლისს⁶. რაც შეეხება მ. ბროსეს, ეს ეკლესია მას საერთოდ არ უნახავს და მხოლოდ დაახლოებით იცის მისი ადგილმდებარეობა⁷. აი რას წერს ამ საკითხის შესახებ დ. ბაქრაძე: „აკად. ბროსეს ეს ტაძარი (ე. ი. დაბის ეკლესია, -ვ. კ.) არ უნახავს და მის მიერ მოტანილი წარწერა, მას მიაწოდა ჯერ დ. მეღვინეთხუცესისიშვილმა 1848 წელს და შემდგომ განსვენებულმა ი. ბარტოლომეიმ 1853 წელს. იმისთვის რომ მისი (წარწერის-ვ. კ.) შინაარსი სავსებით სწორად იქნას გაგებული, საჭიროა მისი ადგილზე ნახვა. ცოტა ხნის წინ (ე. ი. 1875 წლის წინ — ვ. კ.) იგი მთელი პალეოგრაფიული ხელოვნებით გადმოიღო არქიტექტორმა ზალცმანმა... შეეძარათ რა ზალცმანის ასლი მეღვინეთხუცესისშვილისას, ეს უკანასკნელი ჩვენ არასწორად ვცანით“. შემდეგ დ. ბაქრაძე წარწერის ქორონიკონს ეხება და გადაჭრით აცხადებს: „ქორონიკონი 21 („კა“, ვ. კ.) არ არის (წარწერის ბოლოს — ვ. კ.) და არც ემჩნევა, რომ იგი შეიძლება ყოფილიყო «Короникона 21 нет и не заметно чтобы он мог быть») იგი (ქორონიკონი) არ არის აგრეთვე ბარტოლომეის ასლშიც, რომელიც ფრიად კარგად განირჩევა“⁸.

⁴ M. Brosset, *Lettres de m. Bartholomaei relatives aux antiquités géorgiennes*, in: *Melange Asiatique*, t. III, livr 3 S/ptg 1854, გვ. 266.

⁵ Д. Бахрадзе, *Кавказ в древних памятниках христианства*, Тифлис, 1875, г. 126.

⁶ M. Brosset, *Lettres de m. Bartholomaei*., გვ. 266.

⁷ სიტყვასიტყვით იგი ამბობს: „რუკაზე პოულობენ სოფ. დაბას, სადგერთან ახლოს, რომელიც როგორც ვუიქრობ, სწორედ ის ადგილი უნდა იყოს, საიდანაცაა (ჩვენი ეკლესიის, ვ. კ.) წარწერა“, იხ. M. Brosset, *Rapports...*, VI, გვ. 101 (ხაზი ჩვენია).

⁸ Д. Бахрадзе, *Кавказ...*, გვ. 126. ამის გამო ავტორმა საერთოდ საექვოდ მიიჩნია ამ ეკლესიის მიკუთვნება გიორგი V-სადმი და XII-ით დაათარიდა იგი. სადღესოდ, არქიტექტურულმა ანალიზმა უჩვენა მისი კუთვნილება XIV ს-დში (იხ. მაგ., P. O. Шмерлинг, *Постройка моларет-ухуцеса царя Георгия Блистательного в с. Даба Боржомского района, ქართული ხელოვნება*, II, (Ars Georgica), თბ., 1948, გვ. 111—112.

ქორონიკონის შესახებ კიდევ მეტის თქმაც შეიძლება. გ. ჩუბინაშვილის მოწმობით, წარწერის მეღვინეთხუცესისშვილისეულ ფანქრით შესრულებულ შავ პირში (черновик копии), აშკარად თვალში საცემი იყო ის, რომ მთელი ტექსტისაგან განსხვავებით, ყველაზე მკრთალად და გაუგებრად სწორედ ქორონიკონის ორი ასო („კა“) იყო ჩაწერილი⁹. თუმცა აქედან გამომდინარე გ. ჩუბინაშვილი დასკვნებს არ აკეთებს, მაგრამ ჩვენი აზრით, გ. ჩუბინაშვილის მიერ ამ ფაქტის აღნიშვნა, იმაზე მიგვითითებს, რომ თვით მეღვინეთხუცესისშვილი დარწმუნებული არ იყო თარიღის სისწორეში. ეს მით უფრო მოსალოდნელია, რომ საერთოდ თუ არსებობდა ქორონიკონის აღმნიშვნელი ორი ასო, ისინი მხოლოდ საღებავით უნდა ყოფილიყო დატანილი ტიმპანის ქვაზე, იმ დროს როცა დანარჩენი ტექსტი ქვასია ნაკვეთი და საღებავი ჰქონდა გადასმული. საერთოდ გაუგებარია, წარწერის შემსრულებელს რატომ მაინცდამაინც ქორონიკონის ორი ასო უნდა დაეტოვებინა ამოკვეთის გარეშე.

ზემოთაქვამის შემდეგ, გასაგებია, რომ ქორონიკონის კვალსაც ვერ ნახავდნენ ჩვენი დროის მკვლევრები, რ. შმერლინგი (1946), გ. ჩუბინაშვილი და თ. ბარნაველი (1956)¹⁰. ამაში პირადადაც დავრწმუნდით.

ყველა ზემოთქმულს თუ შეეაჯამებთ, აშკარა ხდება როგორი არასანდო გზით დაიმკვიდრა ადგილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში 1314 წელმა. ამ საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვის მ. ბროსეს. პირველად მან დაბეჭდა არასპელიისტის მიერ მიწოდებული ერთადერთი პირი დაბის ეკლესიის წარწერისა, რომელშიც თარიღი იყო აღნიშნული. ხოლო 1853 წელს კვლავ კითხვის ნიშნის გარეშე გადაიტანა ქორონიკონი ამ წარწერის ბოლოში, მაშინ, როცა ახალ პირში (ი. ბარტოლომეის მიწოდებულში), თარიღი საერთოდ არ იყო აღნიშნული. ეს იმ დროს, როდესაც ბარტოლომეი, უეჭველია იცნობდა ბროსეს პირველ პუბლიკაციას და იქ მოყვანილ თარიღს. ამისდა მიუხედავად, ბროსემ უყოყმანოდ გაიმეორა მეღვინეთხუცესისშვილის თარიღი და მხოლოდ გაკვრით აღნიშნა, რომ ბარტოლომეის ცალში ის არ იყო მოტანილი.

შემდეგში კი, თუ არ ჩავთვლით დ. ბაქრაძეს, წარწერის თარიღის პირმართ ეჭვი არავის გამოუთქვამს და ბროსეს პუბლიკაციის თარიღი უკრიტიკოდ დამკვიდრდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში¹¹.

ამ მსჯელობის შემდეგ, აშკარა ხდება შემდეგი — გიორგი V-ს გამეფების თარიღი (1314 წ.). რომელსაც თითქმის დაბის ეკლესიის წარწერის მიხედვით ვითვლით, სინამდვილეში იანგარიშება არა თუნდაც დაზიანებულ ძეგლზე დაყრდნობით. არამედ XIX ს-ის ერთადერთი დილეტანტი თვითმხილველის ჩანაწერის საფუძველზე. რომლის პირველი (შავი) პირიც კი დღეს დაკარგულია¹². ამასთან, არ მოიპოვება არც ერთი სხვა საბუთი ან მკვლევრის ჩანაწერი, რომელიც დაადასტურებდა მეღვინეთხუცესისშვილის დაკვირვების სისწორეს.

⁹ Г. Чубинашвили, К вопросу о дате в надписи на тимпане церкви близ села Даба Боржомского района, Вопрос ист. искусства, т. I, Тб., 1970, გვ. 305. იგივე, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XVII, № 9, 1956, გვ. 864.

¹⁰ Р. Шмерлинг, Постройка..., Тб., 1946; Г. Чубинашвили, К вопросу о дате..., Тб., 1956 (1970); ასევე თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, დაბის ეკლესიის წარწერის შესახებ (ხელნაწერი) თბ., 1956, გვ. 6—7.

¹¹ იხ. მაგ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, ტ. III, თბ., 1897, გვ. 180.

¹² გ. ჩუ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 305.

პირიქით, ი. ბარტოლომეისა და დ. ბაქრაძის შრომათა ვაცნობა, საწინააღმდეგო აზრს ბადებს.

ასეთ ვითარებაში, მეტი ყურადღებით უნდა მოვეყიდოთ ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ დასახელებულ თარიღს და გავითვალისწინოთ ყველა ის შესაძლებელი წყაროები და ცნობები, რომელზე დაყრდნობითაც ვახუშტიმ მოგვცა 1318 წელი.

თავისი შრომის („აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“) შესავალშივე, სადაც ვახუშტი თავის წყაროებს და მიღწევებს მიმოიხილავს, იგი ერთ ფრიად საინტერესო ცნობას გვაწვდის: „ჩუენ ეპოვეთ ბრწყინვალე გიორგისა და ძის ძისა მისისა ბაგრატის ქორონიკონი (ე. ი. გამეფების თარიღი, — ვ. კ.) ძუელთა ქორონიკონებთა შინა“¹¹. მისი ამ განცხადების იგნორირება ყოვლად შეუძლებელია. მით უმეტეს, რომ დადგენილად უნდა ჩაითვალოს რა „ძუელ ქორონიკონებს“ გულისხმობს აქ ავტორი. თავისი შრომის ერთ-ერთი ხელნაწერის (A) აშოაზე, ვახუშტის მიწერილი აქვს ამ წყაროს პირდაპირი დასახელება. მოვუსმინოთ მას: „ყოველნი აქა წერილნი მეფენი და მთავარნი, თამარიდამ (1184—1207) 12— ვ. კ.) — სვიმონის ძის გიორგისამდე (გიორგი X, 1600—1606, — ვ. კ.), დაწერილი არიან ძველს გარბეებისა და სამართლის წიგნსა შინა, იმერეთს გულათურსა“. ამბობს ვახუშტი და განაგრძობს: „ბრწყინვალის გიორგიდამ — გიორგისამდე ძისა ალექსანდრესა (გიორგი VIII, 1446—1464/68, — ვ. კ.) სწერს (ეს წყარო, — ვ. კ.) — „ეს მეფე მოკუდა, ეს მეფე მოკლეს“ და შემდგომად გიორგისა (VIII-სა, — ვ. კ.) „ქართლის მეფე. იმერთ მეფე, კახთ მეფე...“ ამგვარად, გიორგი VIII-ის შემდეგ საქართველოს დაშლის ფაქტი აშკარაა წყაროს მიხედვით, ასევე ქართველი ისტორიკოსი¹⁴.

ვახუშტის ამ ვრცელი მინაწერიდან ცხადი ხდება, რომ არსებულა და ვახუშტის ხელთ ჰქონია დოკუმენტური წყარო — გელათური სამართლისა და გარიგების წიგნი, რომელსაც დართული ჰქონდა „ქრონიკები“ ე. ი. საქართველოს მეფეთა ზეობის ქრონიკალური სია. ეს ქრონიკონები თანდათან ივსებოდა და დიდ პერიოდს მოიცავდა XII-დან VII სს-მდე. ამ წყაროში ჩვენთვის საინტერესო გიორგი ბრწყინვალეზეც რომ იყო ლაპარაკი, ამას თვით ვახუშტი აზუსტებს („ბრწყინვალის გიორგიდამ...“). ამავე „იმერულ ძველ გარიგების წიგნს“ ასახელებს ვახუშტი, თავისი თხზულების ბოლოს დართული ქრონოლოგიური ცხრილის განმარტებით, საწყის ნაწილში¹⁵.

ეს წყარო (ყოველ შემთხვევაში მისი ქრონიკალური ნაწილი) დღეს აღარ არსებობს და ვახუშტის ცნობა ამ მხრივ ძალიან მნიშვნელოვანია. მეორე მხრივ, ეს წყარო რომ ნამდვილად არსებობდა, თავისი „ქორონიკონებით“, ეს დღევანდელ ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია¹⁶. ე. თაყაიშვილი ვარაუდობს

¹¹ ე ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 10.

¹⁴ ე ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 302 (ხაზი აქ და ქვემოთ, ჩვენია).

¹⁵ იქვე, გვ. 894.

¹⁶ იხ. მაგ., ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი საქ. ისტ. საკითხების შესახებ, თბ., 1920, გვ. 13—21; მისივე, ვეფხისტყაოსნის პრობლემის გარშემო, საისტ. მოაზრე, წ. 1, 1924, გვ. 145—146; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საქართვ. ისტ. წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები (კატალოგი), ტ. I, თბ., 1929, გვ. 108—109.

კიდევ, რომ ვახუშტის ხელთ ჰქონდა დედანი იმავე „ველმწიფის კარის გარბეებისა“. რომელმაც დღეს მხოლოდ გადაღებული პირის და არასრული სახით მოაღწია ჩვენამდე¹⁷.

შესაძლოა, ამ წყაროს უშუალოდ იცნობდა აგრეთვე იესე ოსეს-ძე, რომელიც გიორგი V-ის გამეფების თარიღად 1318 წელს ასახელებს და გარდაცვალებისად—1346 წელს. იგი თვითონ გვაუწყებს, რომ მისი „ქორანიკონის“ დედანი რუსეთიდან ჩამოუტანია (1738 წლისათვის) ვახტანგ ორბელიანს¹⁸.

ამიტომ აცხადებს ვახუშტი ასეთი დაბეჭდვებით და მრავალჯერ: „გამეფდა ბრწყინვალე გიორგი ქრისტესა ჩტიშ (1318.—ვ. კ.) ქართულსა ვ“ (6 + 1312 = 1318—ვ. კ.). ამას იგი ორჯერ აღნიშნავს XIV—XVIII სს საქართველოს ისტორიის შესავალში — „უწყებულება მკითხველთათვის...“, სხვაგან, წერს, რომ „გიორგი (V.—ვ. კ.)... აკურთხეს ტფილისს მეფედ ქრისტესსა ჩტიშ (1318), ქართულსა ვ (1318, — ვ. კ.); ამას გარდა, რამდენიმე ხელნაწერში, გიორგი V-ს გამეფებაზე თხრობისას, ამაზე ვახუშტის მიერ მიწერილია: „აქ ქართული ხუთასიანი ქორონიკონი 13-ჯერ მოიქცა და მეოთხმეტისა ექვსი წელი გასულიყო...“ და ბოლოს თავისი შრომისადმი დართულ ქორონოლოგიურ ცხრილშიც, ვახუშტი იმავე წელს მიუთითებს¹⁹.

რაც შეეხება ჟამთააღმწერლის ტექსტს, მისი თხზულების ბოლო ნაწილში თხრობა გიორგი ბრწყინვალესა და მის ძმისშვილზე — გიორგი მცირეზე, საკმაოდ ბუნდოვანია, მაგრამ არა იმდენად, რომ მათი გარჩევა ვერ ხერხდებოდეს. ჟამთააღმწერლის თხზულების ბოლო ნაწილზე დაკვირვება, სრულიად აშკარად ხდის ტახტისთვის ბრძოლისა და მოცილეობის სურათს XIV ს-ის პირველი ათწლეულის გასულს.

1308 წლისთვის, როცა ვახტანგ III გარდაიცვალა, ბექა ჯაყელმა დრო შესაფერად ჩათვალა და გავლენიან ნოინ ჩობანთან გაგზავნა მცირეწლოვანი გიორგი დემეტრეს-ძე. („ხოლო ესე გიორგი, წარვალინა ბექამან, ჩოფანს თანა“²⁰) თავის მხრივ, ჩობანმა, მცირეწლოვანი ტახტის პრეტენდენტი (თუმცა ფორმალურად იგი ამაზე ადრე იყო ტახტზე დასმული — დაახლ. 1299 წ.) ყაენ ოლჯაითუს (1304—1316) წარუდგინა. მაგრამ ყაენს, გიორგი დემეტრეს ძისთვის რეალური ხელისუფლების გადაცემა მაშინ საჭიროდ არ უცენია. ყაენმა გიორგი, პატივით კი მიიღო, მაგრამ მხოლოდ „წინათვე დაუსახვიდა ნიშთა მეფობისათა“. უფრო მეტიც, ოლჯაითუს ამის შემდეგ მოციქული გაუგზავნია დავით VIII-სთან და მისთვის უთხოვია შვილი საქართველოს ტახტზე დასასმელად²¹. გიორგი დავითის-ძე, „მცირედ“ წო-

¹⁷ ე. თაყაიშვილი, ხელმწიფის კარის გარბეება, იხ. წიგნში იე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. IV, თბ., 1967 (დამატება), გვ. 423—424.

¹⁸ ქ. შარაშიძე, იესე ოსეს-ძის „ქორანიკონი“, ენიქის მოამბე, ტ. XIII, თბ., 1943, გვ. 121—138. მართალია, ქ. შარაშიძეს მიაჩნდა, რომ იესე ოსეს ძის „ქორანიკონი“, ვახუშტის შრომიდან მომდინარეობს, მაგრამ იგი თვითონვე აღიარებს, რომ ქორანიკონზე სრულიად არ ჩანს ვახუშტის ქორონოლოგიური ცხრილის გავლენა, რაც უპირველესად იყო მოსალოდნელი (იქვე, გვ. 127, შენ. 1). საინტერესოა თუნდაც იესეს განცხადება რომ: „ბწყინვალე (!) გიორგი“, დიმიტრი თავდადებულის „ძის ძე“ ა! (იქვე, გვ. 132). აქედანაც ჩანს, რომ იესე ოსეს ძის წყარო, ამ შემთხვევაში ვახუშტი არ არის.

¹⁹ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 296, 297, 255 (შენ. 2), 894.

²⁰ ჟამთააღმწერელი, გვ. 322.

²¹ იქვე, გვ. 322—323.

დებული, მართლაც დასვეს აღმოსავლეთ საქართველოს ტახტზე. იგი ამ დროს იმდენად მცირეწლოვანი ყოფილა, რომ მისთვის „საზღვრად და საქმის მოურავად“ ბიძა—გიორგი დიმიტრის-ძე დაუნიშნავთ. რასაკვირველია, აქ მართო მცირეწლოვანებაში არ არის საქმე და ყაენმა ეს ნაბიჯი გამიზნულად გადადგა. 1311 წლის დასაწყისში, დავით VIII გარდაიცვალა. მონღოლებმა, ჟამთააღმწერლის მიხედვით, საქართველოში „status quo“ დასტოვეს ე. ი. გიორგი მცირე ისევ მეფობს, „ორ წელ მეფე ქმნული“. ამავე დროს, ჟამთააღმწერლის თხრობა ამ ნაწილში შესაძლოა შევსებული იქნეს. მართლაც, შემორჩა ერთი უნიკალური დოკუმენტური წყარო, რომელიც ამ დროის საქართველოს ვითარებას ოდნავ სხვაგვარად წარმოგვიდგენს. ამ წყაროს მიხედვით, ამ დროის აღმოსავლეთ საქართველოს ტახტზე (1311 წელს) სხვა პიროვნება—დიმიტრი, ჩანს²². ეს დიმიტრი დღემდე არ არის ქართული ისტორიოგრაფიის მიერ იდენტიფიცირებული. თუმცა მისი ვინაობის შესახებ ა. შანიძემ გამოთქვა მოსაზრება, მაგრამ ვფიქრობთ, ეს მხოლოდ მისი სამუშაო ჰიპოთეზა იყო²³.

ჩვენი აზრით, ეს დიმიტრი არის ვახტანგ III-ის მცირეწლოვანი ძე, რომელსაც ჟამთააღმწერლის სიტყვით, მამის სიკვდილის შემდეგ, მისი სამფლობელო დმანისი „აქუნდა“²⁴. ასე რომ, პეტრიწონის 1311 წლის წარწერის დოკუმენტური მოწმობით, ამ წელს, დასავლეთ საქართველოში კონსტანტინეს (ნარინის ძე — 1293 — 1327) მეფობასთან ერთად, საქართველოში მეფობს აგრეთვე დიმიტრიც. („ხოლო ქართლს (მეფობასა,—ვ. კ.) კონსტანტინესა და დიმიტრისა, ბაგრატიონიანთასა“)²⁵. ზემოთქმულიდან შეიძლება მხოლოდ ერთი დასკვნის გამოტანა — ვახტანგ III-ის და დავით VIII-ის შემდეგ, ჩანს მცირე ხნით, მონღოლებს საქართველოს ტახტზე ვახტანგ III-ის მემკვიდრეც უცენიათ კანონიერ პრეტენდენტად. თუ რატომ დუმს ხსენებული დიმიტრის შესახებ ჟამთააღმწერელი, მხოლოდ იმით უნდა აიხსნას, რომ იგი იმდენად მცირე ხნით გამეფებულა და მისი ზეობა, ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო, იმდენად ეპიზოდური აღმოჩნდა, რომ მასზე სპეციალურად შეჩერება ჟამთააღმწერელს საჭიროდ არ უცენია. ამ აზრს (რომ 1311 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს ტახტზე სხვა პირი ზის) ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ 1314 წლისთვის, (ფარვანეს რუმის აჯანყების უწინარეს, რომელიც 1314 --

²² ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1971, დანართი, გვ. 354—362 (რუსულ ენაზე); აგრეთვე: ნ. ბერძენიშვილი, „ძლევაი“, საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. V, თბ., 1971, გვ. 25—31.

²³ იქვე: ა. შანიძეს მიაჩნდა, რომ დიმიტრი, შესაძლოა კონსტანტინე ნარინის ძის (დას. საქართველოს მეფე 1293 წ-დან) ვაჟი და თანამეცხადრე იყო. იგი იქვე დასძენს, რომ სიტყვა „შესაძლოა“ სხვაგვარადაა იმით, რომ მასზე სხვა ცნობები არ არის. ვფიქრობთ, ეს დიმიტრი რომ კონსტანტინეს ძე არ არის, დავას არ უნდა იწვევდეს, რადგან ვახუშტის, ჟამთააღმწერლისა და „ქართლის ცხოვრების“ —ერთი მინაწერის მიხედვით, შესანიშნავად ჩანს, რომ კონსტანტინე უშვილო იყო და ტახტს, ძმა მიქელი ეცილებოდა, რასაც მიაღწია კიდეც 1327 წ., კონსტანტინეს სიკვდილის შემდეგ (იხ. ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 801; ჟამთააღმწერელი, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, გვ. 295 (აგრეთვე შენ. 1), 325 (ჩანართი).

²⁴ ჟამთააღმწერელი, გვ. 310, 322.

²⁵ ა. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 358 („ქართლი“ აქ ნახმარია საქართველოს მნიშვნელობით).

1315 წ. მოხდა²⁶) საჭირო გამხდარა გიორგი მცირის ხელმეორედ ტახტზე დას-
მა. მოვუსმინოთ ჟამთააღმწერელს: „ამან ოლჯათ-სულთანმან, წარმოაგლინა
მცირე გიორგი მეფედ²⁷, და ზაალ მელიქი, ვინმე სპარსი ხუარასნელი და ახ-
რუნჩი, მამის ძმა ჩოფანისა თანა წარმოატანა, რათა ყოველი საქართველო
ერთად შეკრიბონ მეფობასა შინა გიორგისსა“, გიორგი მცირისთვის მოამაგეე-
ბად მიუჩენიათ აგრეთვე შანშე (II) და ზაქარია მხარგრძელები.²⁸ ურდოდან,
კვლავ მეფედ დამტკიცებული გიორგი მცირე, ჭერ სამცხეს მისულა. მისი ამა-
ლა „აწუევდეს სარგისს და ყუარყუარეს (ჯაყულებს, — ვ. კ.) და (მათ, — ვ. კ.)
არა ინებეს (გიორგი მცირის შესაგებებლად გამოსვლა —, ვ. კ.)“²⁹. როგორც
ჟამთააღმწერლის თხრობიდან უნდა ვიგულისხმოთ, გიორგი მცირეს
ახლა გიორგი V-ს მეურვეობა მოუშორებია და ამიერი-
დან ერთპიროვნულად უნდა ემეფა. აქედან კარგად ჩანს
ოლჯათუ ყაენის შორს გამიზნული მოქმედება. იგი გიორგი V-ს თუმცა
მთლად არ უსპობს მეფობის იმედებს („წინათვე დაუსახვითა ნიშთა მეფობი-
სათა“), მაგრამ საქართველოს ტახტზე ზედიზედ სხვადასხვა, რეალურ ხელი-
სუფლება მოკლებულ კანდიდატებს სვამს. ყაენმა იცის, რომ ტახტის პრეტენ-
დენტთა შორის, გიორგი V ყველაზე ძლიერი ფიგურაა და ოლჯათუს სიცოც-
ხლეში, გიორგი V-ემ ვერც მოახერხა თავისი მიზნის განხორციელება, მაგრამ
ამის შესახებ ქვემოთ.

როგორც აღნიშნული იყო, გიორგი მცირის მეორედ მეფედ დამტკიცე-
ბის შემდეგ, 1314/15 წლისთვის, ყაენს რუმის („საბერძნეთის“) გამგებელი
მაჰმუდ ფარვანე („ფარმანის შვილი“) განუდგა. ამ აჯანყების ჩასახშობად,
ყაენმა ჩობან-ნოინი გაგზავნა. მას თან გააყოლეს აგრეთვე გიორგი V, როგორც
ტახტის საშიში პრეტენდენტი. ამასთან, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდებოდა
ხოლმე, გიორგი V-სთვის ეს ერთგვარი გამოცდაც იყო და თავის გამოჩენის
საშუალებაც. მართლაც, იგი თავგამოდებით იბრძვის ყაენის ინტერესებისათ-
ვის რუმში, „ჯავახთა და თორელთა“ თანხლებით.³⁰ ამ დროს კი გიორგი მც-
რემ იღროვა და თბილისში შევიდა თავის ამაღლასთან ერთად³¹. (ჩანს, ნაწამ-
დე, ყაენის ბრძანებისდა მიუხედავად, გიორგი V ეწინააღმდეგებოდა თავისი
ძმისწულის ერთპიროვნულ მეფობას და თბილისში შესვლას).

ამგვარად, თუ სერიოზულად დავუკვირდებით ჟამთააღმწერლის ტექსტს.
აშკარა ხდება, რომ 1314 წელი გიორგი მცირის ერთპიროვნულ-
ი გამეფების წელი ყოფილა და არა გიორგი V-სა. ამის
შემდეგ, როგორც კანონიერ ტახტის მემკვიდრეს, დავით VIII-ის (დემეტრე

²⁶ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქაძის კომენტარებით, თბ., 1885, გვ. 276,
შენ. 1; აგრეთვე: C. D'Ohsson Histoire des Mongols, t. IV, La Hay et Amsterdam,
1835, გვ. 576.

²⁷ აქ რომ გიორგი მცირე, დავითის ძე იგულისხმება, კარგად ჩანს კონტექსტიდანაც და მისი
თანხლები ამაღლის წვეერების მიხედვითაც. ასე ესმის ეს ადგილი ვახუშტი ბატონიშვილსაც (იხ. მისი
დასახ. ნაშრომი, გვ. 254).

²⁸ ჟამთააღმწერელი, გვ. 324.

²⁹ იქვე.

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე.

II-ის პირშმოს) ვაჟს, სწორედ გიორგი VI — მცირეს უნდა ემეტა. მაგრამ მისმა ბიძამ, გიორგი V-ემ ბრძოლა დამთავრებულად არ ჩათვალა; მან პირადი, კარგი ურთიერთობა დაამყარა საილხნოს უპირველეს ნოინ ჩობანთან და ცოტა ხნის შემდეგ თავის სასარგებლოდ შემოაბრუნა ტახტის ბედი. შემთხვევითი არ არის რომ ჯერ კიდევ ადრე, მცირეწლოვანი გიორგი დემეტრეს-ძე, „წარავლინა ბექამან ჩოფანს თანა“³² და არა ყაენთან. შემდეგ, 1318 წლისთვის კი, როცა გიორგი V-ემ, ჩანს თავისი კონკურენტი თავიდან მოიშორა (ამისი ყველაზე თვალნათლივი მაჩვენებელია ჟამთააღმწერლის სიჩუმე და გიორგი VI-ის უეცარი გაქრობა მისი თხზულებიდან), და ყაენი ოლჯაითუც გარდაიცვალა, გიორგი დიმიტრის-ძემ, თავისას მიაღწია.

მოკუსმინით ჟამთააღმწერელს: რუმიდან მობრუნებული ჩობანი (მაჰმუდ ფარვანეს აჯანყების ჩახშობას წელიწადი დასჭირვებია), შემოდგომაზე ყაენთან გამოცხადდა. „მივიდა ჩოფან ყაენს წინაშე და მცირედლა დაჰყო, ვითარცა თუეცა ერთ, მოკუდა ოლჯათ სულტანი და დაუტევა ძე მცირე... სახელით მუსაით (აბუ-საიდი — ვ. კ.).. ხოლო ესმა რა გიორგი მეფესა სიკუდილი ყაენისა და მის წილ დადგინება მუსაითისა, წარვიდა ურდოსა მეფე გიორგი, განიხარა ჩოფან და შეიტკბო ვითარცა შვილი და მოსცა ყოველი საქართველო და ყოველი მთავარი საქართველოსანი და შვილნი დავით მეფისანი, და მესხნი, შვილნი ბექასანი. და იწყო მთიებმან აღმოჰყრებად...“³³ ჟამთააღმწერლის ეს სიტყვები იმას ნიშნავს, რომ მონღოლთა კარზე მხოლოდ ახლა დაუმტკიცეს გიორგის ერთპიროვნული გამგებლობა, რეალურ და ერთადერთ ხელისუფლად სცნეს იგი და მთელი საქართველო (ყოველ შემთხვევაში აღმოსავლეთ საქართველო, სამცხის ჩათვლით) მის სკიპტრას დაუმორჩილეს. განა ამას არ ნიშნავს ჟამთააღმწერლის ხატოვანი გამოთქმა — „და იწყო მთიებმან აღმოჰყრებად“-ო!

ეს ფრაზა სწორედ ისე და იმ ადგილას არის მოტანილი, როცა ჟამთააღმწერელი აპირებს მოგვითხროს უკვე მრავალჯერ დაპირებული („ვითარცა ქუემორე სიტყუამან ცხად-ყოს“-ო) გიორგი V-ს მეფობის შესახებ. ჩვენ სწორედ ეს მომენტი გვაინტერესებს, თორემ ტერმინი „მეფე“ მას მთელი იმ დროის განმავლობაში ეწოდებოდა, რაც კი პირველად, ფორმალურად დასვეს თბილისის ტახტზე (მაგ., „და იყო მცირე გიორგი მეფედ ტფალისისა“³⁴).

როგორც ჩანს, გიორგის გამეფებაზე, ოლჯაითუს გარდაცვალების შემდეგ, მიგვანიშნებს ვახუშტი ბატონიშვილიც, როდესაც წერს: „არამედ, სიგრძე წელიწადებთა ულჯათ-ყეენის გამო, რამეთუ მან ულჯათ ყეენმან იგ (13, ე. ი. 1304 + 13 = 1317, — ვ. კ.) (ი)ყენა, და ამ წელთა აღრიცხვითა იქმნებიან ეს ორნი გიორგნი (გიორგი ბრწყინვალე და გიორგი მცირე, — ვ. კ.) ესრეთ“³⁵.

რადგან გიორგი V-ს მონღოლთა კარზე ერთპიროვნული და რეალური მეფობა ოლჯაითუს სიკვდილისა და აბუსაიდის ტახტზე ასვლის შემდეგ მიუღია, ადვილი დასადგენია ამ მოვლენის თარიღიც. ჟამთააღმწერელთან, მართალია, ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ აღმოსავლური წყაროების მიხედ-

³² ჟამთააღმწერელი, გვ. 322.

³³ იქვე, გვ. 324—325.

³⁴ იქვე, გვ. 304 (აქ „მცირე“ — მცირეწლოვანებას გულისხმობს, საქმე ეხება XIII ს. მიწურულს).

³⁵ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

ვით, ამ ყაენთა მონაცვლეობის წლების დადგენა სიძნელეს არ წარმოადგენს. მართლაც, ცნობილია, რომ ოღჯაითუ ყაენი 1316 წლის 16 დეკემბერს, ანუ ჰიჯრის 716 წლის 30 რამაზანს გარდაიცვალა. აბუსაიდი კი, საზეიმოდ ტახტზე ავიდა 1317 წლის საფარის თვეში, ანუ აპრილ-მაისში³⁶.

რაც შეეხება იმას, რომ აბუ-საიდი ტახტზე 1317 წელს ავიდა, გიორგი V-ე კი, 1318 წელს გამეფდა, ეს სხვაობა ადვილი ასახსნელია. ცხადია, რომ გიორგი V-ეს ურდოში გასამგზავრებლად ერთი და ორი დღე კი არ დასჭირდებოდა, არამედ არანაკლებ რამდენიმე თვისა (ჰამდალაჰ ყაზვინის მიახლოებითი გამოთვლით, თბილისიდან — სულთანიმდე 900 კმ-მდე იყო³⁷). ამასთან, გიორგი V ურდოში ნებართვის მიღების შემდეგ, თბილისში მობრუნდა და აქ იქნა საზეიმოდ ნაკურთხი მეფედ. აგრეთვე, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ვახუშტის წყარო, გელათური გარიგების ქრონიკონების ავტორი. შესაძლოა წელიწადს საეკლესიო სტილით ე. ი. სექტემბრიდან იწყებს. 1317 წლის აპრილ-მაისიდან კი სექტემბრამდე ე. ი. 1318 წლამდე, სულ სამიოდე თვეა.

როგორც ზევითაც გვქონდა აღნიშნული, გიორგი V-ემ მეფობის დამტკიცება მხოლოდ ოღჯაითუ ყაენის გარდაცვალების შემდეგ მიიღო. რაც შეეხება იმ ფაქტს, რომ ურდოში გამოხცადებული გიორგი V საილანოს ფაქტობრივმა გამგებელმა ჩობანმა (რომელთანაც გიორგი V-ს და მის პაპას — ბექას ადრევე ჰქონდათ კეთილმოყვრული ურთიერთობა), დიდი პატივით მიიღო, („განიზარა და შეიტკბო ვითარცა შვილი და მოსცა ყოველი საქართველო“)³⁸, შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო. ახლა საქართველოს ტახტის ამ ერთადერთი და ძლიერი პრეტენდენტის მიმართ, ჩობანმა კვლავ კარგი დამოკიდებულების გაგრძელება ირჩია, რადგან ეს მისი მდგომარეობისთვისაც ხელსაყრელი იყო. მართლაც, ეპოქის თანამედროვე არაბული წყარო მოგვითხრობს (ალ-კალკაშანდი, ალ-უმარიზე — 1301 — 1349 დაყრდნობით), რომ ჩობანი იყო საქართველოს მეფის „გულწრფელი მეგობარი... და ყველაზე უანგარო გულწრფელ მეგობართა შორის. (საქართველოს მეფე, — ვ. კ.) მოუხმობდა მას (ჯუბანს) მნიშვნელოვანი საქმეების დროს და სთხოვდა დახმარებას³⁹. მაგრამ, მეორე მხრივ, ასეთი დამოკიდებულება თვით ჩობანისა და მისი მემკვიდრეებისთვისაც ხელსაყრელი ყოფილა⁴⁰, რადგან მუდამ ცვალებადი მონღოლ დიდმოხელეთა ბედი, ხშირად კეთილმოყვარეთა რიცხვზე და ერთგულებაზე იყო დამოკიდებული.

საბოლოოდ, შეჯამებული სახით შეიძლება დავასკვნათ: 1908/9 წლისათვის მონღოლებმა პირველად გაამეფეს გიორგი მცირე, ლავითის ძე და მეურვედ მას ბიძა, დიდი გიორგი (V) დაუნიშნეს.

1311 წელს, ლავითის (VIII) გარდაცვალების შემდეგ, მონღოლებმა ნაცად ხერხს მიმართეს და მცირე ხნით, ტახტზე დასვეს ახალი პრეტენდენტი დიმიტრი, ვახტანგ III-ის ძე (პეტრიწონის ხატის ცნობა).

³⁶ В. В. Бартольд, Абу-Саид (статья из энцикл. Ислама), соч., т. VII, М., 1971, 83. 481.

³⁷ Али-Заде, Социально-эконом. и политическая история Азербайджана, XIII—XIV в., Баку, 1956, 83. 55 (ჰამდალაჰ ყაზვინი, „ნუზათ ალ-ყოლუბ“, „გულთა სიამე“-ს მიხედვით).

³⁸ ემთაღმწერელი, 83. 325.

³⁹ В. Тизенгаузен, Заметка Элькалькашанди о грузинах, ЗВОРАОБ, С/Пг, 1886, т. I, вып. 3, 83. 211—212.

⁴⁰ იქვე.

1314 წლისთვის ოლჯაითუ ყაენი, კვლავ გიორგი მცირისაკენ იხრება და ისევ მის ხელთ სურს „შეკრიბოს ყოველი საქართველო“. 1314-დან 1317 წლის დამლევამდე გიორგი მცირე მეფობს.

1318 წლიდან კი, გიორგი მცირის „გაუჩინარების“ შემდეგ, ახალი ყაენის — აბუ-საიდის დროს, ჩობან ნოინმა მეფობა დაულოცა გიორგი V-ს.

ასეთია იმ რთული „მრავალმეფიანობის“ პერიოდის დასასრული, რომელსაც მხოლოდ 1318 წელს, გიორგი V-ის ტახტზე ასვლით მოელო ბოლო⁴¹.

В. И. КИКНАДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ ГРУЗИИ НАЧАЛА XIV В. (О дате воцарения Георгия V)

Резюме

В статье обосновываются и подтверждаются новыми данными выводы автора относительно достоверности даты, сообщаемой Вахушти Багратиони — о воцарении Георгия V Блистательного в 1318 году.

Анализируются: 1) надпись церкви с. Даба (Боржомский р-н) и все нюансы ее прочтения; 2) все возможные источники, на которые опирался Вахушти Багратиони, предлагая 1318 год; 3) соответствующий текст грузинского анонимного историка «Жамтаагмцерели».

Автор приходит к следующим выводам:

- 1308/9 г — после смерти Вахтанга III воцаряется Георгий VI Малый — сын Давида VIII;
- 1311 г — на непродолжительное время монголы сажают на грузинский престол Дмитрия, сына Вахтанга III — сообщение Петрицонской (ныне — Бачково) иконы 1311 года;
- 1314 г — Ольджайту-хан снова воцаряет Георгия VI Малого. Он царствует до конца 1317 года;
- 1318 г — после восшествия на илханский престол нового хана Абу Саида одновластным правителем утверждается Георгий V Блистательный.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის, შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის განყოფილება

⁴¹ უნდა აღინიშნოს, რომ ბოლო დროს, ტრადიციული 1314 წლის გიორგი V-ის გამეფების თარიღად აღიარებას ედილობს დ. კლდიაშვილი, მაგრამ სტატია არ შეიცავს დასაბუთებულ არგუმენტაციას და ფაქტობრივად ისტორიოგრაფიის შერჩევით მიმოხილვას წარმოადგენს (XIV-ის დამდეგის საქართველოს ისტორიიდან, „მაცნე“, ისტორიის სერია, თბ., 1982, № 1, გვ. 141—151).

ალექსანდრე აბდულაძე

მარი ბროსე და არმენოლოგიის საკითხები*

აკადემიკოსი მ. ბროსე უწინარეს ყოვლისა ქართველოლოგია, ევროპაში მეცნიერული ქართველთმცოდნეობის ფუძემდებელია, მაგრამ მისი სახელი მკიდროდაა დაკავშირებული არმენოლოგიასთანაც. მან საკმაოდ დიდი დრო და ენერგია შეაღია სომეხთმცოდნეობის საკითხების, მეტადრე ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის, სომხური პირველწყაროების შესწავლას, სომხეთის ისტორიისა და. საზოგადოდ, სომხური კულტურის ევროპელთათვის გაცნობის საქმეს¹. მ. ბროსე პარიზში მოღვაწეობის დროსვე, 1825 წლიდან ქართულთან ერთად შეუდგა სომხური ენის შესწავლასაც². მ. ბროსე დაეუფლა როგორც ძველ, ასევე ახალ სომხურ ენას და რუსეთში სამუშაოდ გადმოსვლამდეც იგი უკვე ითვლებოდა არა მარტო ქართველოლოგად, არამედ არმენოლოგადაც. ამით აიხსნება, რომ როდესაც 1836 წ. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ სამუშაოდ მიიწვია მ. ბროსე, შესთავაზა მას ემუშავა არა მარტო ქართულ, არამედ სომხურ ფილოლოგიაშიც. მ. ბროსე აკადემიაში ქართველთმცოდნეობით და სომეხთმცოდნეობით კვლევა-ძიებას უნდა გაძლოლოდა.

მაშინ როდესაც მ. ბროსე აღიარებულა ევროპაში მეცნიერული ქართველოლოგიის ფუძემდებლად, ამასვე ვერ ვიტყვით არმენოლოგიის მიმართ: საქმე ისაა, რომ გარკვეული მიზეზების გამო, სომეხთმცოდნეობის განვითარებას ევროპაში უფრო მტკიცე საფუძველი მოეპოვებოდა. ვიდრე ქართველოლოგიას.

XI—XII საუკუნეებში, უცხოელი დამპყრობლების მოძალებისა თუ შინაგანი წინააღმდეგობების დაუძლეველობის შედეგად სომხეთში ერთმანეთის მიყოლებით დაეცნენ სომხური სამეფო-სამთავროები. ამის შემდეგ ისტორიული სომხეთის მიწა-წყალზე, XX ს-მდე აღარ არსებობდა ეროვნული სახელმწიფო, თუ არ ჩავთვლით XV ს-ის შუა ხანებისათვის ეჭმიანში დამკვიდრებულ სომხურ საკათალიკოსოს, რომელმაც ნაწილობრივ იტვირთა სომხური ეროვნული სახელმწიფოს ფუნქციები. მართალია, სომხეთს მიღმა, კილიკიაში შეიქმნა სომხური სამეფო, მაგრამ დიდი დღე არც მას ეწერა. XIV ს-ის მეორე ნახევარში, 1375 წელს, ისიც დაეცა. ასეთ ვითარებაში, სომხურმა მოსახ-

* წაკითხულია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში 1982 წ. 21 ოქტომბერს თ. ბაგრატიონის დაბადების 200 და მ. ბროსეს დაბადების 180 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე.

¹ იხ. ისტორიკოსი იან კეიტიხის მსოფნაფრიცხან ქსრსმიოსი (იქი — იქი ყარ), *ქსნსიქ*, 1895, გვ. 187 — 218; ჯაკსასკან *სიქხთასკან ჯანოფიოთარან*, 2, გვ. 577—78; შ. ხანთაძე, *მარი ბროსე*, თბ., 1966, გვ. 134—158.

² იხ. არნ. ჩიქობავა, *იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია*, თბ., 1965, გვ. 132; შ. ხანთაძე, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 40, 52.

ლეობამ მასობრივად მიაშურა სხვა, მეზობელ თუ შორეულ, მათ შორის, ევროპის ქვეყნებს, კერძოდ, ევროპის ცნობილ ქალაქებს. რასაკვირველია, სომეხთათვის ეს დიდი ეროვნული უბედურება იყო, მაგრამ ამასთანავე ამ მოვლენამ გამოიწვია ევროპელთა მიერ სომხების, მათი ისტორიისა და კულტურის იმთავითვე შედარებით კარგად გაცნობა. ჯერ კიდევ კილიკიის სომხურ სახელმწიფოს ჰქონდა მჭიდრო ურთიერთობა ჯეაროსნებთან და საზოგადოდ ევროპასთან. ყოველივე ამას შედეგად მოჰყვა არმენოლოგიის განვითარება ახალი დროის ყოველმხრივ დაწინაურებულ ევროპაში³. აღრიდანვე იწყება ევროპაში სომხური წიგნის, მათ შორის, სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლების ბეჭდვა. ასე მაგ., სომხეთის ისტორიის „მამად“, „სომეხ ჰეროდოტედ“, „სომეხ ტაციტუსად“ სახელდებული მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორია“ გამოქვეყნდა ჯერ კიდევ XVII ს-ის დასასრულს ამსტერდამში. 1736 წ. ლონდონში, 1752 წ. ვენეციაში⁴. ამავე ძეგლის ლათინური თარგმანები დაისტამბა 1723 წ. სტოკჰოლმში, ხოლო 1726 წ. ლონდონში⁵. დაახლოებით ასეთივე ვითარებაა სომხური საისტორიო მწერლობის ზოგიერთი სხვა ძეგლის მიმართაც. სომეხთმცოდნეობა, როგორც მეცნიერებათა სისტემა, ჩამოყალიბდა უკვე XVIII ს-ის დამდეგისათვის⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ ახალი დროის ევროპაში საქართველოს იცნობდნენ უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ საუკუნეების მანძილზე წარმოებული გმირული, უთანასწორო ბრძოლების წყალობით, ევროპის ქვეყნებში ქართული ენის შესწავლისათვის და მეცნიერული ქართველთმცოდნეობის განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები არ არსებობდა. ცნობილია, თუ როგორ იყო დანატრებული ქართული ენის შესწავლას მოწადინებული მ. ბროსე პარიზში მოღვაწეობის უამს ქართველი კაცის დანახვას, მასთან დალაპარაკებას, რათა ამგვარი კონტაქტის შედეგად გაადვილებოდა დასახული მიზნის მიღწევა. შესაძლოა, ესეც იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ მ. ბროსეს უფროსმა მეგობარმა და „დამრჩეველმა“, მრავალი აღმოსავლური ენის მცოდნე არმენისტმა ე. სენ-მარტენმა, მიუხედავად მისი სურვილისა, საფუძვლიანად ვერ შეისწავლა ქართული ენა და ახალგაზრდა მ. ბროსეს ურჩია, მოეყიდა ხელი ამ ძნელი. მაგრამ საჭირო საქმისათვის.

ჩვენი აზრით, ზემოთქმულიდან სულაც არ გამომდინარეობს, რომ ევროპაში ქართველოლოგიის ჩამოყალიბება არმენოლოგიის განვითარების ინტერესებმა გამოიწვია. ამასთან დაკავშირებით პ. მურადიანი, ნაშრომში — „ნ. მარი და სომხურ-ქართული ფილოლოგია“ — წერს: „გასული საუკუნის 20-30-იან წლებში ევროპელი არმენოლოგები მოულოდნელ სიძნელეს წააწყდნენ. სომხურ საისტორიო პირველწყაროებში, რომლებსაც უმეტესწილად ბიზანტინოლოგიის, ირანისტიკისა და მონღოლთმცოდნეობის ინტერესებიდან გამომდინარე სწავლობდნენ, ხშირად ლაპარაკი იყო საქართველოზე“, რომლის შესახებ იმ მეცნიერებმა თითქმის არაფერი იცოდნენო. ამასთანავე, პ. მურა-

3 დ. ს ი ა თ ა ნ ხ ა ნ ე, ლაქაფიოიქიჩინი მისმოხან ხარიყაილი, მჭიქი, 1910, გვ. V, IX, XI, XLVIII, LIII.

4 ლ. ზ. რ ა ფ ა ე ა ნ, ზედაყენი ლაქაფიოიქი ქაღ ჭხიოქიქიქი ქარაქეჯანის ყათი-მადრიქიქი, ს., 1917, გვ. 387; შდრ. ლუკ, ნ. 6, გვ. 130.

5 ლ. რ ა ფ ა ე ა ნ, დასახ. ნაშრომი, გვ. 387—388.

6 ლუკ, ნ. 6, გვ. 130.

დიანის თანახმად, „ევროპული აღმოსავლეთმცოდნეობისათვის გამოცანად რჩებოდა სომხური მწერლობისა და ენის ის მხარე, რომლის განმარტება ვერ ხერხდებოდა აღმოსავლეთმცოდნეობის ცნობილი წყაროებით, კულტურის სიახლოვით ან წმინდა სომხური გარემოს გათვალისწინებით. ამის გამო, სენმარტენმა თავის ერთ-ერთ ნიჭიერ მოწაფეს, მ. ბროსეს ურჩია, გამხდარიყო ქართული ენისა და საქართველოს ისტორიის სპეციალისტი, მას პირველს მოეკიდა ხელი სომხურ-ქართული კულტურული ერთობის კვლევისათვის, სომხური და ქართული პირველწყაროების კრიტიკული შესწავლა-შეჯერებისათვის“⁷.

XIX ს-ის 20-იანი წლებისათვის, ე. ი. მ. ბროსეს ასპარეზზე გამოსვლამდე, ევროპაში, კერძოდ, საფრანგეთში ერთობ გაძლიერებული იყო დიდი ხნის წინათ გაღვივებული ინტერესი აღმოსავლეთის ქვეყნების, მათი ენების, კულტურის მიმართ. ამას ხელს უწყობდა არა მარტო ევროპის მეცნიერული, არამედ პოლიტიკური წრეების დაინტერესებაც აღმოსავლეთის ქვეყნებით. უდავოა, გარკვეული მიზეზების გამო, ევროპელთა, კერძოდ, ფრანგების ყურადღებას იპყრობდნენ საქართველო და ქართველებიც. პროფ. შ. ხანთაძის სიტყვით „მე-19 საუკუნის 20-იანი წლებისათვის ევროპულ ქართველოლოგიაში მოიპოვებოდა დიდძალი აღწერილობითი ცნობა საქართველოს შესახებ, ევროპის სხვადასხვა პუნქტში თავმოყრილი იყო ქართული სიძველეება. ბოლო ცალკეულ საკითხებზე არსებობდა მეცნიერული გამოკვლევებიც. სპეციალისტი — ქართველოლოგიის გამოჩენისათვის ნიადაგი ყოველმხრივ შემზადებული იყო“⁸.

ცნობილია, რომ სახელგანთქმულმა ფრანგმა ისტორიკოსმა ფრანსუა გიზომ, რომელსაც იმხანად განათლების მინისტრის პოსტი ეჭირა საფრანგეთში, 1834 წ. მ. ბროსეს შესთავაზა მივილინება რუსეთსა და საქართველოში. მივილინების მომზადების საქმეში მონაწილეობა მიიღეს საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრმა და აკადემიის კომისიამ⁹. რა თქმა უნდა, ფრანგ პოლიტიკურ მოღვაწეთა და საფრანგეთის აკადემიის კომისიის დაინტერესება. მ. ბროსეს ემოგზაურა საქართველოში. არმენოლოგიის განვითარებაზე ზრუნვით ვერ აიხსნება.

არსებობს საპირისპირო მოსაზრებაც, თითქოს მ. ბროსეს მუშაობა არმენოლოგიაში განაპირობა მისმა ქართველოლოგიურმა ინტერესებმა. მ. ბროსეს ვაჟი, ლ. ბროსე, საუბრობს რა თავისი სახელოვანი მამის მიერ ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლების შესწავლასა და გამოცემაზე, აღნიშნავს: „საფრანგეთში, ისევე როგორც რუსეთში, მ. ბროსეს მთელი მოღვაწეობის საბოლოო მიზანი საქართველოს ისტორიის შესწავლა იყო. ეს შეადგენდა მთელი მისი მუშაობის ძირითად ამოცანას. ყველა სხვა დარგში მ. ბროსეს მიერ დაწერილი გამოკვლევები გამიზნული იყო მისი სპეციალობის (ე. ი. ქართველოლოგიის — ა. ა.) სამსახურისათვის“. „ბოლოს, როდესაც მ. ბროსემ მიაღწია დასა-

⁷ ჟ. შილირაქიან. ზ. შაიკი და ნაიკ-ქრეფაქიანი წამსაიხილიონი. კრებულში: შაიკი და ნაიკ-ქრეფიანი წარეხერ, ხ., 1968, გვ. 58.

⁸ შ. ხანთაძე, ნარკვევი ევროპული ქართველოლოგიის ისტორიიდან (XIX საუკუნის 20-იან წლებამდე), წიგნში: ქართული ისტორიოგრაფია, I, თბ., 1968, გვ. 153.

⁹ შ. ხანთაძე, მარი ბროსე, გვ. 38—39.

ხულ მიზანს, — განაგრძობს ლ. ბროსე, — გამოაქვეყნა ქართული ქრონიკები, თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობის დარჩენილი ნაწილი მან მიუძღვნა ამ მნიშვნელოვანი ნაშრომის შეესებას, შეუდგა სომეხ მემკვიდრეთა თხზულებების განხილვას ისევე და ისევე საქართველოს ისტორიის ინტერესებისათვის¹⁰.

ვფიქრობთ, ძირითადად მისაღებ ამ მოსაზრებაშიც შეიმჩნევა ერთგვარი გადაჭარბება. ცნობილია, რომ საფრანგეთში მ. ბროსემ ვერ იშოვნა შესაფერი სამუშაო. თვითონ და მისი ოჯახი უსახსრობის გამო ხელმოკლედ ცხოვრობდნენ¹¹. რუსეთში კი, იმის გამო, რომ აშკარა იყო ადგილობრივი, მაღალკვალიფიციური სამეცნიერო კადრების ნაკლებობა, მ. ბროსეს ცხოვრებისა და მუშაობის შედეგებით ხელსაყრელი პირობები შეექმნა. ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, იგი ვერ უგულებელყოფდა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის დავალებას, რომ ქართველოლოგიურთან ერთად არმენოლოგიური კვლევა-ძიებაც ეწარმოებინა. მართლაც, ჩვენ ვხედავთ, რომ მ. ბროსემ არაერთი გამოკვლევა მიუძღვნა სომეხთმცოდნეობის ამა თუ იმ საკითხს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის დაკვეთით. ამის დასტურად ერთ მაგალითსაც მოვიტანთ: 1840 წ. 20 ივნისს ერევნის პროვინციაში მომხდარა მიწისძვრა: ჩამოქცეულა არარატის მთის ერთი ნაწილიც, რის შედეგადაც დამარხულა ერთ-ერთი სოფელი თავისი მონასტრით. მ. ბროსესათვის რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის 1840 წ. 25 სექტემბრის სხდომაზე მიუმართავთ, რომ გამოეცვლია: ძველ სომხურ მატთანებშიც თუ არის აღნიშნული მსგავსი კატასტროფების შესახებ არარატის მთის მიდამოებში. მ. ბროსემ ამასთან დაკავშირებით, მართლაც, დაწერა გამოკვლევა, მოიტანა ცნობა, რომლის თანახმად 338 წ. მომხდარ მიწისძვრას შეურყევია სომხეთის მთები¹².

მართალია, არმენოლოგიის, კერძოდ, სომხეთის ისტორიისა და წყაროთმცოდნეობის საკითხებზე დაწერილი ყოველი გამოკვლევა სასარგებლოა გაითვალისწინოს საქართველოს ისტორიის მკვლევარმა, რადგან ამ ორი ქვეყნის ისტორიული ბედი უძველესი დროიდანვე გადაენასკვა ერთმანეთს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ვფიქრობთ, ძნელია თქმა რომ მ. ბროსეს ყოველი გამოკვლევა არმენოლოგიაში ქართველოლოგიის განვითარების ინტერესებიდან გამომდინარეობდა. მ. ბროსე არაერთხელ აღნიშნავს რომ იგი მოხიბლული იყო ძველ სომეხ მემკვიდრეთა მატთანებებით: „არ მეუხერხულება ვაღიარო. წერდა მ. ბროსე, თუ რაოდენ განსაკუთრებული სიყვარულით მიყვარს სომეხ ვართაპეტა საისტორიო თხზულებები“¹³. მ. ბროსეს აღტაცება სავსებით ბუნებრივია, რადგან ვინც კი გაეცნობა ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლებს, არ შეიძლება გულგრილი დარჩეს მათ მიმართ. ძნელია ახსნა, თუ რატომ მოხდა ეს, მაგრამ ფაქტია, რომ განსხვავებით სხვა ერთა, კერძოდ, ჩვენი ქვეყნის მწერლობისაგან, ძველ სომხურ ორიგინალურ მწერლობაში ის-

¹⁰ L. Brosset, Bibliographie analitique des ouvrages de M. Brosset, S.-Pétérsburg, 1887, გვ. XLIV—LI; ა გ რ ე თ ე ე, შ. ხ ა ნ თ ა ძ ე, მარი ბროსე, გვ. 52, 118, 134.

¹¹ შ. ხ ა ნ თ ა ძ ე, მარი ბროსე.

¹² L. Brosset, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151—152.

¹³ Աստուածատուրիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան վերաբերեալ, გვ. 213; Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois Parties; 2e livraison: Introduction, fin d'Oukhtanès, St.-Pétérsburg, 1871, გვ. I—II.

ტორიოგრაფიამ წამყვანი ადგილი დაიკავა. თუ ჩვენში შემჩნეულია ტენდენცია, რომ სახარების ადგილი „ვეფხისტყაოსანს“ უნდა დაეჭირა (ნ. ბერძენი-შვილი), სომხეთში დაახლოებით ამგვარი ხვედრი მოვსეს ზორენაცის „სომხეთის ისტორიას“ ხელა წილად.

მ. ბროსე შესანიშნავად ჩაწვდა მრავალრიცხოვანი სომხური მატიაწეების ლირსებებს, აღნიშნა მათი დიდი მნიშვნელობა არა მარტო სომხეთის, არამედ სხვა მეზობელი თუ შორეული ქვეყნების, კერძოდ, იმდროინდელი იმპერიების წარსულის შესასწავლად. ამავე დროს, მან მიუთითა ძველ სომეხ მეისტორიეთა ზოგიერთ ნაკლსა თუ შეზღუდულობაზე, მაგალითად, მათ ფანატურ სიძულვილზე ქალკედონის კრებისა და იქ მიღებული მრწამსის მიმართ.

ბუნებრივია, მ. ბროსეს აღფრთოვანებას ძველი სომხური მატიაწეებით გამოეწვია მისი დაინტერესება იმგვარი საკითხებითაც, რომელთაც უშუალო კავშირი ქართველოლოგიასთან არ ჰქონდათ. როგორც ეტყობა, მ. ბროსემ განიზრახა თავისი წვლილი შეეტანა საფრანგეთისა და, ამდენად, მთელი ევროპისათვის მეტისმეტად მდიდარი ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლების გაცნობის საქმეში. აქეთკენ მას უბიძგებდა ისიც, რომ სომხურ მატიაწეებში საქართველოს შესახებ დაცული უხვი მასალა მ. ბროსემ იმთავითვე დაამუშავა. შეისწავლა და, ამდენად, მისთვის დიდ სიძნელეს აღარ წარმოადგენდა ბევრი სომხური მატიაწის მთლიანად თარგმნა, გამოსაქვეყნებლად მომზადება. ამავე დროს, მ. ბროსემ ფრანგულად მთლიანად და არა ნაწილობრივ თარგმნა ისეთი სომხური ძეგლებიც რომლებშიც არაა მაინცადამაინც უხვი მასალა საქართველოს შესახებ. ასევე მ. ბროსე დაინტერესებული იყო ცნობილი სომეხი მწერლის, ნერსეს შნორჰალის (XII ს.) თხზულებების თარგმნით¹⁴, რომლებიც აგრეთვე ნაკლებად საინტერესოა ქართველთმცოდნეობისათვის.

მ. ბროსემ თავისი დამოკიდებულება ძველი სომეხი მემატიაწეების მიმართ გამოხატა ჯერ კიდევ 1840 წელს, როცა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას წარუდგინა წინადადება, შეედგინათ სომხური საისტორიო მწერლობის გამოუქვეყნებელი ძეგლების კოლექცია. მ. ბროსეს გეგმით, მასში უნდა შეეტანათ VIII—XV სს. სომეხ ავტორთა, ლევონდის ჰიოვჰანეს დრასხანაკერტის, უხტანესის, მოვსეს კალანკატვაცის, სტეფანოს ტარონეცის, არისტაკეს ლასტივერცის, მათეოს ურჰაეცის, კირაკოს განძაკეცის, ვარდან არეველცის, გრიგორ აკნერცის, სტეფანოს ორბელიანის. თომა მეწოფეცის თხზულებები. იმჯერად, გარკვეული მიზეზების გამო, ეს გეგმა განუხორციელებელი დარჩა. მსგავსი პროგრამა პარიზში 1856 წ. გამოაქვეყნა არმენისტმა ედ. დიულორიემ¹⁵. შემდგომში, ძირითადად XIX ს-ის 60—70-იან წლებში მ. ბროსემ აღნიშნული სომხური ძეგლებიდან მხოლოდ ზოგიერთი თარგმნა ფრანგულად და გამოსცა კიდევ (უხტანესის, კირაკოს განძაკეცის, სტ. ორბელიანის, გრიგორ აკნერცის თხზულებები), თარგმნა ისეთი ძეგლებიც რომლებიც მოტანილ ნუსხაში შეტანილი არაა (სამუელ ანეცის, მხითარ აირივანეცის.

¹⁴ იხ. Deux historiens arméniens, 2e livraison, გვ. LVI.

¹⁵ M. Brosset, Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe s., histoire et description, IIe partie, St.-Petersbourg, 1861, გვ. IV—V.

არაქელ დავრიეცის, ესაი ჰასან ჯალალიანცის მატთანეები და სხვებიც)¹⁶. ამ ხანებისათვის სომხური მატთანეების შესწავლას, ფრანგულად თუ რუსულად თარგმნას და გამოქვეყნებას მ. ბროსეს გარდა ხელი მიჰყვეს ედ. დიულორიემ, ვ. ლანგლუამ, ჯ. პატკანოვმა (პატკანიანმა) და მ. ემინმა.

მ. ბროსეს გამოკვლევები დაწერილი აქვს სომეხთმცოდნეობის სხვადასხვა დარგში, მაგრამ უპირატესად იგი სომხურ წყაროთმცოდნეობაში მუშაობდა. ამ დარგში მისი სახელი იხსენიება ისეთი ცნობილი არმენისტების გვერდით, როგორებიც არიან ლ. ალიშანი, მ. ემინი, ჯ. პატკანოვი, მ. ჩამჩიანი, გ. ტერ-მკრტიჩიანი, სტ. მალხასიანცი, მ. აბელიანი, პ. აჰარიანი, ვ. ლანგლუა, ლ. ინჰიკიანი, ჟ. სენ-მარტენი, ფ. კონიბერი, ნ. ბუზანდაცი, პ. ტაშიანი, ი. მარკვარტი, და სხვანი¹⁷. გარდა ძველ სომეხ მემატთანეთა თხზულებებისა. მ. ბროსეს მეცნიერულ მემკვიდრეობაში დიდი ადგილი უჭირავს ძველი სომხური ხელნაწერების, წარწერებისა და სხვა სახის სიძველეების შესწავლას. მ. ბროსეს ბედნიერება ხვდა წილად თვითონვე გამოველინა პირველად ზოგიერთი მნიშვნელოვანი სომხური პირველწყაროს ხელნაწერი¹⁸. სომხური მასალების გაცნობის მიზნით მ. ბროსე არ კმაყოფილდებოდა პეტერბურგის სიძველეთ-საცავებში მუშაობით. მას დიდი სურვილი ჰქონდა მოენახულებინა სომხური კულტურის კერები. ეს განზრახვა მ. ბროსემ მხოლოდ ნაწილობრივ შეისრულა მეტისმეტი გადატვირთულობის გამო. 1845 წ. მ. ბროსე ესტუმრა ვენეციას იქაური მდიდარი სომხური წიგნთსაცავის გაცნობის მიზნით. პირადად გაიცნო სურბ ლაზარის მონასტერში მოღვაწე მხითარაიანელები, კერძოდ, სახელგანთქმული არმენისტი ლ. ალიშანი. იმავე ხანებში მ. ბროსე ვენელ მხითარაიანელებსაც ესტუმრა. 1867 წ. მ. ბროსემ კვლავ დააპირა მოეხილა სურბ ლაზარის მონასტერი ვენეციაში, მაგრამ, გარკვეული მიზეზების გამო, ამჯერად ეს ჩანაფიქრი განუხორციელებელი დარჩა. 1847—48 წლებში საქართველოში მოგზაურობის დროს მ. ბროსემ იმოგზაურა სომხეთშიც, ერთხანს იმუშავა ეკმიაწინის მდიდარ მატენადარანშიც. მას სურდა დაეთვალიერებინა ანისიც. მაგრამ მისგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო ეს ვერ მოახერხა თუმცა ანისის სიძველეებს შესანიშნავი ნაშრომი უძღვნა.

საზოგადოდ, მ. ბროსეს განკარგულებაში სომხურმა მასალებმა დიდი როლდენობით მოიყარა თავი. მათ შეკრებაზე მ. ბროსეს გარდა, მისივე ინიციატივით თუ დამოუკიდებლადც არაერთი სიძველეთმცოდნე, სიძველეთმოყვარული მუშაობდა. მ. ბროსეს, როგორც თავისი დროის ცნობილ არმენისტსა და არმენოლოგიური კვლევა-ძიების წარმართვის პასუხისმგებელ მეცნიერს რუსეთში, ძალიან ხშირად ატყობინებდნენ ახალი მასალების გამოვლენის შესახებ. მ. ბროსეც, მისთვის ჩვეული გულმოდგინებით, ცდილობდა რაც შეიძლება მეტი სომხური წყარო შეესწავლა და გამოექვეყნებინა, გაეცნო რუსეთისა და ევროპის სამეცნიერო წრეებისათვის. ხშირად იგი ფრანგულად თარგმნიდა და თავის შრომებში შეჰქონდა მოზრდილი ნაწყვეტები იმდროინდელ

¹⁶ Collection d'historiens arméniens... traduits par M. Brosset, t. I, II, St.-Petersbourg, 1874—1876.

¹⁷ იხ. ჰԱ, ნ 6, გვ. 130.

¹⁸ Ս. Մ ի ի ք-բ ա ի շ յ ա ն, Հայոց պատմւոյն տղայսրահիտուրյան, Ե., 1979 թ. 191.

13. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983, № 2

სომეხ არმენისტთა შრომებიდანაც, რითაც სომხური ენის არმცოდნე ჩველ-
ვართ დიდ სამსახურს უწევდა.

როგორც ითქვა, მ. ბროსემ ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის არა-
ერთი ძეგლი თარგმნა ფრანგულად და გამოაქვეყნა ისინი საგანგებო ნარკვე-
ვებისა თუ შენიშვნების დართვით. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში
აღნიშნულია, რომ მ. ბროსეს თარგმანები, ძირითადად თავისუფალ თარგმანებს
წარმოადგენენ და, ამდენად, ველარ აკმაყოფილებენ დღევანდელ მოთხოვნი-
ლებებს. მაგრამ ეს ნაკლი იმდროინდელი თითქმის ყველა პირველწყაროს
თარგმანისათვისაა დამახასიათებელი და არა მარტო მ. ბროსეს შრომებისათვის.
თავის დროზე კი სომხური ძეგლების მ. ბროსესეულ თარგმანებსა და გამოცე-
მებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ და მათ არაერთი აღფრთოვანებული გამო-
ხმაურებაც მოჰყვა თუმცა ზოგჯერ თანამედროვენიც ამჩნევდნენ ზოგიერთ
ნაკლს მ. ბროსეს არმენოლოგიურ შრომებში.

განსაკუთრებით დიდი წვლილი მიუძღვის მ. ბროსეს საქართველოს ის-
ტორიის სომხური წყაროების შესწავლასა და გამოქვეყნებაში, ქართულ
წყაროებთან ნათ შეჯერებაში. შეიძლება ითქვას, რომ მ. ბროსე ამ საქმეში
ყამირის გამტეხია. ეს მან თვითონაც მშვენიერად იცოდა და ეამაყებოდა კი-
დეც. მ. ბროსე წერდა, თავს ბედნიერად ვგრძნობ, რომ სომხური მატრიანეები
პირველად მე გამოვიყენეო ქართული ანალების შესამოწმებლად და შესაე-
სებად¹⁹. უბრალო ჩამოთვლაც კი ძნელია იმ სომხური ცნობებისა, რომლე-
ბიც მ. ბროსემ პირველმა მოიხბო საქართველოს ისტორიის საკითხების შესას-
წავლად. ამ საკითხებიდან აღსანიშნავია ქართველ-სომეხთა ერთობლივი ბრძო-
ლა ირანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ვახტანგ გორგასალის მეთაურობით,
ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილება, ბაგრატიონთა სახლის ისტორია,
საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა გიორგი I-ის დროს, მათეოს ურჭავეცისა
და კირაკოს განძაკეცის „ისტორიების“ ცნობების განხილვა დავით აღმაშენე-
ბლისა და თამარის მმართველობის, მოღვაწეობის შესახებ და სხვა²⁰. გასათ-
ვალისწინებელია, რომ ამ მასალების ამოკრება მ. ბროსეს უმეტესწილად ხელ-
ნაწერებიდან უხდებოდა, სათანადო სომხური ძეგლების გამოუცემლობის გა-
მო, რაც, ცხადია, დიდ სიძნელებთან იყო დაკავშირებული. მ. ბროსე, კარ-
გად იცნობდა რა სომხურ ეპიგრაფიკულ მასალებს, ხშირად იყენებდა მათ
მონაცემებსაც ქართული წყაროების შევსების, საქართველოს ისტორიის გაუ-
რკვეველი საკითხების შესწავლის მიზნით.

ცალკე უნდა აღინიშნოს მ. ბროსეს დიდი ღვაწლი „ქართლის ცხოვრე-
ბის“ ძველი სომხური ვერსიის შესწავლის საქმეში. მან ეს ძეგლიც თარგმნა
ფრანგულად და გამოაქვეყნა კიდეც²¹. როგორც ცნობილია, XIX ს-ის ცა-
რისტულ რუსეთში არაერთმა ვაი-მეცნიერმა განიხილა ქართველი ერის
წარსულისა და მისი ამსახველი ძირითადი ძეგლის, „ქართლის ცხოვრების“
გაბიბრუება, განქიქება. „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური ვერსიის გა-
მოვლენითა და შესწავლით ფალსიფიკატორთა პოზიცია საგრძნობლად ირ-
ყეოდა. ამდენად, მ. ბროსეს მიერ ამ მიმართულებით ჩატარებული ხანგრძ-

¹⁹ Les ruines d'Ani, IIe partie, გვ. IV.

²⁰ იხ. M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.-C., St.-Petersbourg, 1851.

²¹ იხ. M. Brosset, Additions et éclaircissements...

ლივი კვლევა-ძიება ფასდაუდებელია არა მარტო წმინდა მეცნიერული თვალსაზრისით, ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის მნიშვნელოვანი საკითხების შესასწავლად, არამედ მ. ბროსემ ამით ქართული კულტურის დასაცავადაც აღამალა ხმა.

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზოგიერთ უნებლიე შეცდომას, ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ მ. ბროსე ობიექტური მკვლევარია საქართველო-სომხეთის ურთიერთობისა, იგი ცდილობს პირუთვნელი მსაჯული იყოს ქართულ-სომხური წყაროების შეჯერებისას. ასე მაგ., მ. ბროსე სამართლიანად აღნიშნავს უხტანესის ტენდენციურობას ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილებაზე მსჯელობისას²². ასევე მისაღებია მ. ბროსეს დაკვირვება მოვსეს ხორენაცის ტენდენციურობის შესახებ, როდესაც ეს უკანასკნელი იბერიის განქრისტიანებელ მირიანს პ რ ი ნ ც ი პ უ ლ ა დ ა რ უ წ ო დ ე ბ ს მ ე ფ ე ს, იხსენიებს მას მხოლოდ ქართველთა წინამძღოლად²³. ქართულ-სომხური მასალების შესანიშნავმა ცოდნამ მ. ბროსეს გაუადვილა სწორად შეეფასებინა საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის ხასიათი XI—XIII საუკუნეებსა და მომდევნო ხანებშიც, როცა უცხოელ დამპყრობთაგან განთავისუფლებული ისტორიული სომხეთის დიდი ნაწილი საქართველოს სახელმწიფოს შეუერთდა. ამის დამადასტურებელი არაერთი ცნობაა მოტანილი მ. ბროსეს ნაშრომებში²⁴.

ცნობილია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შემადგენელი პირველი თხზულება — „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, რომლის ავტორად XI ს-ის გამოჩენილი ქართველი მოღვაწე ლეონტი მროველი ითვლება, ე. წ. „არმენოფილური“ ტენდენციის შემცველია. ამავე დროს ზოგიერთ ხელნაწერში, როგორც ირკვევა შედარებით გვიანდელში, წარმოდგენილია ცდა ძველ ხანაში სომეხთა უპირატესობის მლალადებელი ზოგიერთი ცნობის გადაკეთებისა. მ. ბროსემ „ქართლის ცხოვრების“ გამოცემისას აწონდაწონა სათანადო მონაცემები და უპირატესობა „არმენოფილური“ ტენდენციის შემცველ ხელნაწერებს მიანიჭა²⁵. ამის გამო მ. ბროსეს მიმართ საყვედური გამოთქვა მ. ჯანაშვილმა, რომელიც ამ შემთხვევაში მართალი არ იყო. ამასთან დაკავშირებით აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისის „არმენოფილური“ ცნობები „ბევრ ჩვენდროინდელ ქართველს იმდენად სათაყილოდ მიაჩნდა რომ ზოგიერთნი ამტკიცებდნენ, ვითომც ეს ადგილი ვილაცას განზრახ დაემახინჯებინოს. ამ დედნის გამოცემისათვისაც — კი ბ. მ. ჯანაშვილი მოუხრიდებლივ მ. ბროსეს სდებდა ბრალსა, იმ აღამიანს, რომელმაც მთელი თავისი ძალღონე და სიცოცხლე ქართული მწერლობის შესწავლას შესწირა.

...რასაცირველია, სიყალბე აქ არავის ჩაუდენია: ეს ცნობა უპკველია თვით ლეონტი მროველს ეკუთვნის“.

²² Deux historiens arméniens, 2e livraison, გვ. I.

²³ იქვე, გვ. 341, შენ. I.

²⁴ შედარებით გვიან გამოვლენილ და შესწავლილ წყაროებში სათანადო ცნობებთან დაკავშირებით იხ. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV—XV სს.), ძველი სომხურიდან თარგმნა ა. აბდლაძემ, თბ., 1978, გვ. 22—23, 113—117.

²⁵ იხ. Histoire de la Géorgie, traduite du géorgien par M. Brosset, 1re partie, S.- Pétersbourg, 1849, გვ. 31

ჩვენი აზრით, აღნიშნულ რთულ საკითხში²⁶ სწორად გარკვევისას მ. ბროსეს უნდა დახმარებოდა ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის შესანიშნავი ცოდნა. ლეონტი მროველის ე. წ. „არმენოფილური“ ცნობები სწორედ სომხურ საისტორიო ტრადიციაში პოულობს დასაყრდენს. სომხური წყაროების გამოყენება კი ქართველი მემატიანეების მიერ სავსებით მოსალოდნელი და დასაშვებია, ისევე როგორც სომეხი მემატიანეებიც იყენებდნენ ქართულ წყაროებს. მ. ბროსესათვის ყველაფერი ეს კარგად იყო ცნობილი. იგი თვითონვე სწავლობდა ამ საკითხებს.

დასასრულ, შეიძლება ითქვას: მართალია, მარი ბროსემდე მთელი საუკუნით ადრე უკვე არსებობდა მეცნიერული სომხეთმცოდნეობა მას ამ დარგში წილად არ ხედოდა საძიკველის ჩაყრა, ისე როგორც ეს დაეკისრა მეცნიერული ქართველმცოდნეობის მიმართ, არმენოლოგიაში, განსხვავებით ქართველოლოგიისაგან, მ. ბროსეს დროსაც ცნობილი სპეციალისტება მოღვაწეობდნენ ევროპაში, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, თვალსაჩინოა მარი ბროსეს წვლილი არმენოლოგიის განვითარებაში, მეტადრე სომხური წყაროთმცოდნეობის დაწინაურების, სომხური საისტორიო მწერლობის ევროპელთათვის გაცნობის საქმეში.

А. П. АБДАЛАДЗЕ

МАРИ БРОССЕ И ВОПРОСЫ АРМЕНОВЕДЕНИЯ

Резюме

Несмотря на то, что акад. М. Броссе в основном работал в области грузиноведения, он внес ценный вклад и в развитие арменоведения.

²⁶ ამ საკითხზე ვაძლად იხ. ა. აბღალაძე, „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, თბ., 1982; იქვე მითითებულია სათანადო ლიტერატურა.

Б. А. КАЛОЕВ. ЗЕМЛЕДЕЛИЕ НАРОДОВ
СЕВЕРНОГО КAVKAZA, М., 1981

Историко-этнографическое картографирование в отличие от обычного этнографического изучения подразумевает, как известно, сплошное обследование определенного региона и нанесение полученных результатов на соответствующие картограммы. Метод картографирования дает возможность обобщить объемистую разрозненную информацию и с большей полнотой преподнести максимально исчерпывающие сведения по конкретному вопросу.

Фиксация элементов традиционной материальной и духовной культуры, выявление ареалов их распространения, со своей стороны создает возможность показать динамику во времени и пространстве, наметить границы распространения изучаемых элементов культуры и быта, выявить общие закономерности и тенденцию их дальнейшего развития изложить в предельно сжатой, наглядной форме. Последний момент является немаловажным фактором в условиях растущего быстрыми темпами потока информации. Следовательно, картографирование становится особым методом этнографического исследования, которое эффективно суммирует исследования в определенной области.

Широко развернувшаяся этнографическая исследовательская работа во всех регионах нашей страны подготовила твердую основу и реальную возможность для создания обобщающих работ. В них подытожены современные достижения в этой области. В условиях все нарастающих темпов урбанизации и интенсивного стирания национальных особенностей изучение традиционной культуры народов и картографирование соответствующих данных приобретает особое значение: известно, вследствие вышеуказанных процессов многие элементы, входящие в сокровищницу национальной культуры, являвшиеся подчас определителями этноспецифики,

исчезают или, в лучшем случае, сохраняются как реликты в некоторых районах.

Вместе с тем, кроме научно-познавательного значения, описание имеет и практическую значимость. Происходит определенный отбор ценностей и национальные, приемлемые для современности, элементы традиционной культуры и народного знания находят свое место в процессе социалистического строительства быта. Они играют положительную роль и в формировании современного духовного облика человека. Так, совсем недавно были восстановлены, как известно, многие национальные народные праздники, с помощью которых ведется борьба против вредных пережитков, религиозных праздников и предрассудков. Созревшая агрономическая наука не обходит стороной эмпирические знания народа, учитываются подчас и внедряются в практику народные агротехнические навыки. Многие народные традиции до сегодняшнего дня сохраняют свою практическую ценность и к ним все чаще стали прибегать в хозяйственной деятельности. Возрождаются отдельные виды кустарного ремесла.

В историко-этнографическом атласе сконцентрированы все народное знание и практические навыки. Особая важность этого вида исследования заключается в том, что материал представлен не статично, в окаменелом виде, а динамично, что также является своеобразным методом этнографического картографирования. Этим атлас выгодно отличается от простого описания объектов исследования.

Исходя из вышесказанного, совершенно понятным становится, что при этнографических исследованиях все чаще и шире применяется метод картографирования. Создавалась возможность для составления историко-этнографических атласов. Еще 1960-е годы Институтом этнографии АН

СССР было издано два атласа: «Историко-этнографический атлас Сибири» и атлас «Русские». В настоящее время ведутся работы над региональными историко-этнографическими атласами, но, как правило, до окончательной их публикации издаются материалы этих атласов в виде сборников отдельных статей или монографий.

Так, в 1975 году вышел сборник «Этническое картографирование материальной культуры народов Прибалтики», а в 1980 году — материалы к историко-этнографическому атласу Грузии. В грузинский атлас включены обобщающие статьи по полководству, виноградарству и виноделию. В них дается классификация и типология элементов культуры, ареал и частота их распространения, выявлены закономерности их развития. Весь подытоженный документированно обоснованный материал нанесен на картограммы.

В 1981 году вышла уже монография Б. А. Калоева — «Земледелие народов Северного Кавказа», которая выполнена в плане Кавказского регионального историко-этнографического атласа. Трудно переоценить сложность поставленной перед автором задачи, тем более, что дело касается не одного определенного этноса, а почти всех народов, населявших Северный Кавказ начиная с адыгов и кончая вайнахскими народами.

Автор рецензируемой работы проделал огромную трудоемкую работу и обследовал всю территорию региона, на что понадобились многие годы скрупулезной работы.

Еще в 1973 году Б. А. Калоев опубликовал в журнале «Советская этнография» предварительный отчет работы над атласом под заглавием «Земледелие у горских народов Северного Кавказа», в котором в сжатой форме без картограммы излагался основной материал. Автор тем самым практически подготовил материал к картографированию, которое является начальным этапом в деле создания историко-этнографического атласа. И уже тогда было ясно, что проделана огромная исследовательская работа, что автор вооружен современным методом работы.

Работа отличается своей цельностью, научной обоснованностью и, что особо важно отметить, высоким уровнем вы-

полнения картограмм и всего иллюстративного материала. Карты в работе Б. А. Калоева не просто иллюстрируют исследование. Автор при помощи карт показывает динамику развития элементов культуры в пространстве и во времени, в результате чего картографирование превращается в особый метод этнографического исследования.

В работе дан довольно пространный исторический очерк, начиная с возникновения земледелия на Северном Кавказе, которое датируется второй половиной III тысячелетия до н. э. Опираясь на археологический материал, он рассматривает последовательные этапы развития этой области хозяйства, учитывая данные лингвистики, свидетельствующие о том, что многие названия культурных растений, земледельческих орудий, процессов труда и т. д. восходят к местному древнекавказскому субстрату. Учтены также сведения античных авторов, которые подкреплены этнографическими материалами; они подтверждают высказанное в науке мнение, согласно которому в период становления пашенного земледелия Северный Кавказ являлся частью большого древнейшего мирового центра земледелия т. н. кавказского, давшего человечеству ряд важнейших зерновых культур, сортов плодов, овощей и винограда. Автор убедительно показывает высокий уровень развития земледелия на Кавказе в раннем средневековье. Последовательно рассматривая основные этапы исторического развития, автор заостряет внимание и на татаро-монгольском нашествии, последствия которого, как правильно им отмечено, коренным образом изменили этническую карту Северного Кавказа. В результате в упадок пришло хозяйство населения многих областей.

В работе выделено два хронологических периода: середина XIX в., конец XIX — начало XX в. Такой подход позволяет фиксировать формы материальной культуры и ареалы их распространения в историческом разрезе, показать устойчивость или замену одних элементов другими, более совершенными, мобильными формами. Это не что иное, как типология во времени и пространстве. Данный метод исследования создает возможность показать динамику развития типа, которая выра-

жается в расширении или сокращении его ареалов.

Проблемы типологии в этнографии, как известно, наиболее сложно разрешимы. Существуют различные схемы и принципы типологизации, тем не менее типы не всегда строго дифференцированы, до сих пор не выработана их единая трактовка. Проблема приобретает особое значение, ибо без четкой типологизации элементов культуры и быта невозможно составление атласа, поэтому обязательным стало выявление общих принципов типологизации, определение понятия типа. В этой связи нам думается, что автор рецензируемой книги придерживается мнения, согласно которому типология представляет собой такую группировку фактов, которая учитывает вариационные отклонения. Типом считается основная форма, прообраз, а не образец или статистически наиболее характерное явление; в типологии выдвигается на первый план комплексность признаков. Типология устанавливает связи с явлениями других родов и прежде всего со средой¹.

Исследование осуществлялось, как отмечает автор, по условно намеченным трем вертикальным зонам региона: высокогорному, горному и равнинному. Придерживаясь этого естественно-географического деления, автор тем самым выделяет три типа в земледелии: высокогорный, горный и равнинный. Намеченные зоны, как явствует из рассмотренного материала, отличались друг от друга не только климатическими и почвенными особенностями, но и наличием определенных систем земледелия, культурных растений, орудий труда и т. д. Соответственно зонам в работе рассмотрены все основные системы земледелия, как то: переложно-залежная, подсекаемая, паровая и чередование культур. Такая последовательность упорядочивает компоненты каждой отдельной группы, создавая определенные комплексы систем. Формированию этих комплексов придается особое значение, так как они определяют агротехнические способы ведения земледелия, которые некоторые авторы считают

агротехническими традициями земледелия. Этот комплекс наглядно показывает эффективность использования земельных фондов, что является результатом глубокого эмпирического знания природных особенностей микрорайона и умелого приспособления к ним.

При исследовании хозяйственных основ определенное внимание уделяется вообще орудиям труда и, в особенности, пахотным. Этот вопрос один из центральных в работе Б. А. Калоева, так как в процессе многовековой практики народы Кавказа создали большое количество оригинальных земледельческих орудий. Многие из них считаются самобытными. Вообще, как известно, Кавказ по праву считается одним из древних мировых очагов земледелия и возникновения пахотных орудий. Многообразие природно-географической среды и социального развития содействовали созданию множества форм орудий обработки почвы. Каждая зона региона имела определенные виды орудия. Пахотное орудие имело у каждого народа свое название, что говорит о самостоятельном пути его развития.

Придерживаясь типологизации по вертикальной зональности, Б. А. Калоев рассмотрение орудий труда начинает с горных пахотных орудий. Этот тип (рало) автор делит на два подтипа, именуя первый яремным, второй — грядильным. В этот же тип входит и орудие резец, который был распространен в Чечне и Ингушетии.

Отдельно рассматриваются беспередковые и передковые плуги. Определив регион распространения последних, автор отмечает, что орудия эти широко применялись на равнине и в предгорьях Северо-Западного Кавказа и что их можно считать принадлежностью хозяйства адыгейских народов.

Следующий подвид кавказского плуга — тяжелый плуг. Установлен ареал распространения этого вида орудия и полученные данные соответственно нанесены на карты. Следовательно, применен метод конкретно-исторического обобщения по внешним характеристикам объектов при уже выявленных функциональных особенностях, ибо без определения функционального назначения только внешняя характе-

¹ Я. В. Чеснов, О принципах типологии традиционно-бытовой культуры. Проблемы типологии в этнографии, М., 1979, с. 189.

ристника лишь поверхностно выявляет объект изучения.

Далее рассматриваются усовершенствованные фабричные орудия, которые широко стали применяться на Северном Кавказе с 70—80-х годов XIX века.

Отдельной главой выделены орудия и способы уборки хлебов, молотбы, веяния, помещения для хранения зерна и мельницы. Результаты исследования также нанесены на картограммы.

Отдельной главой выделены описания верований и обрядовых действий, связанных с земледелием. Выделены общие божества, обряды, связанные с весенне-полевыми работами, и обряды вызывания дождя. Указанную тему автор делит на следующие компоненты: начало пахоты и проведения первой борозды, праздник возвращения с пахоты; земледельческие божества, бог грома и дождя, похороны убитого молнией. Обряды вызывания дождя со своей стороны делятся на: вызывание дождя при помощи камня из могилы убитого молнией, деревьев, камней, подвергавшихся ударам молнией, купание куклы, почитание святых мест, почитание общих и местных божеств. В такой последовательности составлена довольно насыщенная информацией карта и сделано заключение, что «народные верования и обряды у горцев Северного Кавказа, связанные с земледелием, имели много общего и в то же время характеризовались яркими этническими и локальными особенностями». (с. 200). Ареал распространения этих особенностей выделен на картограммах.

Соответственно выделенным двум периодам, по которым группируется материал, по каждой теме составлено по две карты. Для каждого периода на картах фиксируется по возможности три вида количественных показателей: преобладающие, бытующие и единичные.

Как с самого начала отмечалось, рецензируемая работа выполнена в плане Кавказского регионального историко-этнографического атласа. Принципиальное отли-

чие этого типа атласов от предыдущих состоит в том, что материал в них группируется не по отдельным народам, а по отдельным административно-территориальным единицам. Как справедливо отмечает Л. Н. Терентьева, «при таком подходе к картографированию возникают значительные преимущества, позволяющие охарактеризовать культуру всех расселенных на данной территории, а в полосе этнических границ — зафиксировать сочетание различных форм культуры взаимно контактирующих общностей»². Однако такой подход чреват и иными последствиями. Порой трудно становится определить этническую специфику, и за картограммами административно-территориальных единиц теряются целые этносы. Приблизительно такое положение создалось, на наш взгляд, и в рецензируемой работе. Материал тщательно классифицирован, выделены типы и подтипы, а кто является создателем или носителем этой культуры — не всегда ясно.

В работе справедливо придается большое значение культурным взаимовлияниям народов Кавказа с русским населением, которое выражалось в древнейших хозяйственных связях. Не мешало более полно отразить взаимоотношения северокавказских народов с народами Закавказья, что создало бы возможность на фоне общекавказской культуры более четко выделить локальные варианты.

Считаем нужным еще раз отметить большое значение данной работы. Монография выгодно отличается от сборников, посвященных историко-этнографическим атласам, своей цельностью, единым подходом к входящим вопросам.

М. В. КАНТАРИЯ

² Л. Н. Терентьева. Из опыта работы по этнографическому картографированию этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. М., 1975, с. 3

О. К. ЖОРДАНИЯ. ИСТОРИЯ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ В ГРУЗИИ

1. Подготовка крестьянской реформы в Восточной Грузии.

Тбилиси, изд-во «Мецниереба», 1982. 287 с.

Отмена крепостного права — знаменательная веха в истории не только русского, но и всех народов бывшей Российской империи.

Для изучения и оценки крестьянской реформы советскими историками проделана большая работа. Грузинская историография располагает целым рядом трудов, посвященных различным аспектам крестьянской реформы. Следует, однако, признать, что многие вопросы этой проблемы все еще не изучены с исчерпывающей глубиной и полнотой.

Рецензируемый труд О. К. Жордания ставит себе целью восполнить этот пробел, детально рассмотреть общественную борьбу, развернувшуюся в Грузии накануне и в годы подготовки реформы, выявить и оценить те особенности и специфику, которыми «Положения» 13 октября 1864 года отличались от общероссийских «Положений» 19 февраля 1861 года.

Несомненным достоинством рецензируемого труда является то, что ему предпослан историографический очерк, в котором дается авторская оценка работ, опубликованных по данной проблеме. О. К. Жордания со всей добросовестностью отмечает заслуги своих предшественников, дает строго изученный критический анализ их работ. Знакомство с этой частью рецензируемого труда убеждает в том, что научная разработка крестьянской реформы была далека от своего завершения; что ряд важнейших вопросов этой темы до последнего времени оставался неизученным, а некоторые нуждались в дальнейшем уточнении и углублении.

Вполне правильно, на наш взгляд, авторское суждение в первой части монографии о социально-политическом положении Грузии в 50—60-х годах XIX в. О. К. Жордания, опираясь на выводы

своих предшественников, акцентирует внимание читателя на тех изменениях, которые произошли под влиянием зарождения капитализма, а также на начальной стадии этой формации, в аграрных отношениях и в формах поземельной собственности. Автор вполне справедливо приходит к заключению, что еще в дореформенный период усилился кризис феодализма и стало ясным, что феодальный способ производства, а, следовательно, и крепостническая форма эксплуатации всячески препятствовали дальнейшему социально-экономическому прогрессу. Отмена крепостного права встала на повестку дня со всей необходимостью.

В монографии О. К. Жордания хорошо показано, что закономерная смена формаций вовсе не происходит под влиянием одних только экономических факторов. Здесь огромную роль играет также и социальная борьба. В труде на основании изучения и анализа многочисленных новых архивных материалов изучены формы классовой борьбы крепостных крестьян. Автор справедливо оценивает и значение тех массовых антикрепостнических восстаний, которые в совокупности с другими объективными факторами привели к возникновению первой революционной ситуации в России, в которой активную роль играли и ее национальные окраины, в том числе и Грузия. Именно крестьянские восстания вынудили царское правительство и господствующие классы отменить крепостное право сверху. Автор подчеркивает, что именно наличие революционной ситуации в стране и ускорило проведение крестьянской реформы в Грузии.

Во второй части рецензируемого труда освещена внутриклассовая борьба в среде грузинского дворянства, особенно разгоревшаяся в период подготовки реформы.

Автор детально анализирует обширный конкретно-исторический материал, на основании которого делает вполне логические, строго научные выводы. О. К. Жордания убедительно обосновывает свое положение о том, что вопрос об освобождении крестьян в Грузии возник еще в 40-х годах XIX в.

Опираясь на документальный материал, автор монографии обосновывает свое положение о том, что грузинскими демократами была выдвинута революционно-демократическая программа аграрного вопроса, требовавшего не только личного освобождения крепостных крестьян, но и безвозмездного наделения их землей в собственность. В противовес им абсолютное большинство грузинского дворянства, в штыки встретившее весть об отмене крепостного права, прилагало все усилия к тому, чтобы свести свои материальные потери к минимуму. Царское правительство, желая обеспечить союз с привилегированным сословием для укрепления своих позиций в этой стране, не раз уступало требованиям оппозиционного грузинского дворянства. Так, например, в Восточной Грузии (Тифлисской губ.) из-за противодействия феодалов правительству не удалось образовать дворянские комитеты для подготовки проектов реформы и т. д.

Рецензируемый труд содержит подробный анализ «Свода двадцати одного мнения», представленного 210 помещиками Восточной Грузии, проекта Д. И. Кипиани, т. е. проекта «большинства» грузинского дворянства и т. д. Автор приходит к выводу, что в проектах и записках абсолютного большинства грузинского дворянства выдвигались и отстаивались более консервативные требования главнейших оснований проведения реформы в Грузии по сравнению даже с «Положениями» 19 февраля 1861 года.

Автор детально изучил и проанализировал проекты и записки либералов по данному вопросу. В труде доказано, что уже в 40-х годах XIX века грузинская дворянская общественная мысль не только выдвинула проблему перехода от феодального способа ведения хозяйства к более прогрессивным производственным отношениям, но даже и предприняла попытку наметить пути и средства к их осуществлению. В этой связи весьма примечательно,

что грузинские дворянские либералы, такие как Д. Пурцеладзе, К. Мамацашвили, Р. Вачавадзе и др., считали вполне целесообразным при освобождении крестьян наделение их землей в собственность. Эти требования либералов, как показано в труде, были вызваны стремлением ослабить в пореформенный период остроту классового антагонизма, гарантировать дворянство от крестьянской вендетты, стремлением предотвратить появление лишнегого всякой собственности пролетариата, не раз уже потрясавшего в странах Западной Европы господствующий в них общественный и государственный строй.

Известно, что в 1864 году в Закавказский центральный комитет по устройству помещичьих крестьян поступило два документа, известных в специальной литературе под условным названием «Критические замечания» и «Общие критические замечания», заверенные подписью кн. Н. Чавчавадзе. По поводу действительного автора этих документов и оценки их содержания в грузинской научной литературе высказаны диаметрально противоположные мнения. Спор вокруг них продолжается по сей день. О. К. Жордания высказал свое мнение по этому спорному вопросу.

Автор рецензируемого труда критически оценивает точку зрения всех исследователей, которые, приписывая указанные документы перу И. Г. Чавчавадзе, объявляют их по содержанию революционно-демократическими, ставя в один ряд с лучшими произведениями Н. Г. Чернышевского. Считая аргументацию этих авторов неубедительной, а положения декларативными, О. К. Жордания приводит выписки из «Критических замечаний», долженствующие по его мнению доказать, что содержащиеся в них мысли явно противоречат взглядам и убеждениям И. Г. Чавчавадзе, а поэтому и не могут быть им написаны. На основании детального анализа обоих документов О. К. Жордания приходит к выводу, что ни один из них вовсе не содержит революционно-демократических взглядов. Правда, О. К. Жордания признает, что автор этих документов выступает против отрезков (т. е. против искусственного уменьшения крестьянских наделов), отстаивает право крестьян на безвозмездное пользование лесами, пастбища-

ми, выгонами; считает целесообразным уменьшение крестьянских повинностей, резко осуждает намерение правительства ввести в Грузии институт временнообязанных отношений, требуя немедленного перевода крестьян на выкуп. Однако, поскольку автор «Критических замечаний» и «Общих критических замечаний» рассматривает землю как неотъемлемую собственность помещиков, то его и нельзя считать революционным демократом, а следует признать дворянским либералом, протест которого являлся выражением страха помещика перед нараставшим антикрепостническим движением. Этим и объясняется, по мнению автора, требование сравнительно значительных уступок, содержащихся в «Замечаниях».

О. К. Жордания совершенно справедливо подчеркивает, что борьба за меры и формы уступок внутри различных слоев самого дворянского класса свидетельствовала об усилении кризиса «верхов». Однако вследствие того, что ко времени подготовки и проведения реформы в Грузии классовая борьба в Российской империи уже шла на убыль, то она и не смогла оказать решающего воздействия на «верхи». Поэтому при проведении реформы были максимально сохранены правовые и экономические интересы господствующего класса. Путем сопоставительного изучения «Положений» 19 февраля 1861 года с «Положениями» 13 октября 1864 года для Тифлисской губернии, автор приходит к заключению, что законодательные акты 19 февраля были распространены на Грузию с целым рядом существенных изъятий, преследовавших цель максимальной защиты помещичьих интересов. О. К. Жордания, в частности, отмечает, что в Грузии были установлены гораздо более высокие поземельные повинности, а выкупные операции были обставлены более тяжелыми условиями, чем в целом по стране. В результате проведения в жизнь местных «Положений» из 17 тыс. помещичьих крестьянских дворов Восточной Грузии совершенно безземельными остались три тысячи, к тому же крестьяне только в виде отрезков потеряли 37,8% дореформенной полевой земли.

В адрес рецензируемого труда у нас имеются несколько замечаний:

1. О. К. Жордания рассуждает о положении различных категорий крепостных, которые в самом деле существовали в Грузии в первой трети XIX в. Однако на рубеже 50—60-х годов того же столетия этих категорий крестьян уже не существовало: царское правительство и помещики добились того, что к этому времени исчезли вообще привилегии таких крестьянских категорий, как «мсахури» («прислужники»), «азаты» («вольнопотупущенники»), «тархашы» («иммунитетные»), которых царские власти сумели низвести до положения обычных крепостных крестьян и домашней прислуги, нивелировав тем самым особенности местных личных взаимных отношений.

2. У читателя создается впечатление, что О. К. Жордания стремится сузить и даже, я бы сказал, в какой-то мере ограничить положительное значение «Критических замечаний». По мнению исследователя, в вопросе о земле автор документа по существу солидаризировал с позицией дворянского общества, признавая помещичью собственность на падежную крестьянскую землю. Однако автор должен был иметь в виду, что в официальном документе, представленном на рассмотрение в правительственное учреждение, никто не мог ставить под сомнение, либо делать спорным вопрос о праве собственности помещиков на землю. Одно ясно: автор «Критических замечаний», прикидываясь перед царскими прислужниками лишь объективным судьей, стремящимся, якобы, к обоюдной выгоде как помещиков, так и крепостных крестьян, пытается по возможности не ущемлять ни материальных интересов помещиков, ни действительной реальной крестьянской воли.

На наш взгляд, автор разбираемого документа субъективно отстаивал позиции именно крепостного крестьянства; он горячо протестует против отрезков, против насильственного сгона крестьян с их насиженных мест, против принудительного обмена наделов, против принудительного прикрепления бывших крепостных к их наделам, требует резкого сокращения крестьянских поземельных повинностей, предоставления им права безвозмездного пользования лесами, пастбищами и иными угодьями. И, что самое главное, автор

«Критических замечаний», считая институт временнообязанных отношений крепостничеством в «иной форме», которое поэтому рано или поздно придется вновь упразднить, резко протестует против его введения в Грузии. Поэтому, на наш взгляд, «Критические замечания» занимают важное место в истории подготовки и проведения крестьянской реформы в Грузии. Если их нельзя рассматривать как документ революционно-демократического характера, то, во всяком случае, они заслуживают более высокой оценки.

В заключение следует отметить, что рецензируемая книга, являясь оригинальным

исследованием, выполненным на высоком научном и идейном уровне, в значительной мере восполняет пробел, существующий в грузинской историографии. Кроме того, труд О. К. Жордания способствует созданию более полного представления истории подготовки и объявления аграрной реформы в Грузии и об особенностях и исключениях, сопровождавших ее. Своим новым исследованием О. К. Жордания внес весомый вклад в дело научной разработки начального периода новой истории Грузии.

А. С. БЕНДИАНИШВИЛИ

**სსრ კავშირის შექმნის 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი
წყაროთმცოდნეთა საკავშირო სამეცნიერო სესია ქ. სოხუმიში**

1982 წლის 26—28 ოქტომბერს ქ. სოხუმიში მიმდინარეობდა წყაროთმცოდნეთა საკავშირო სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი სსრ კავშირის შექმნის 60 წლისთავისადმი. სესია ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის თაოსნობით და წარმოადგენდა იმ ტრადიციის გაგრძელებას, რომელსაც სათავე 1979 წელს დაედო, როცა ქ. ქუთაისში ქართული წყაროთმცოდნეობის პირველადი შეიკრიბნენ მოკავშირე რესპუბლიკების კოლეგები ერთად წერილობითი ისტორიული წყაროების შესწავლისა და გამოცემის აქტუალური პრობლემების განსახილველად.

სესია გახსნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა. მან ყურადღება გაამახვილა მეცნიერთა ფორუმების დიდ როლზე საბჭოური წყაროთმცოდნეობის განვითარების საქმეში და გამოთქვა რწმენა, რომ სპეციალისტთა ამგვარი პერიოდული ანგარიშგება ერთმანეთის თუ ფართო საზოგადოებრიობის წინაშე კვლავაც იარსებებს, როგორც მეცნიერული აზრის გაცვლა-გამოცვლის, დამკვიდრების, პოპულარიზაციის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ქმედითი საშუალება.

სესიაზე მუშაობდა სამი სექცია: თხრობითი წყაროების (ხელმძღვანელი მ. შანიძე), დამხმარე საისტორიო დისციპლინების (ხელმძღვანელი ზ. ალექსიძე), ზოგადი და თეორიული წყაროთმცოდნეობის (ხელმძღვანელი რ. კიკნაძე) პლენარულ სხდომებზე განხილულ იქნა ქართული და ზოგადი წყაროთმცოდნეობის კარდინალური საკითხები.

საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების შესწავლა და გამოცემა დაიწყო XIX ს. ამ მხრივ განსაკუთრებით ინტესიური მუშაობა წარიმართა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების დროიდან. დღეს ქართულ საბჭოურ წყაროთმცოდნეობას თვალსაჩინო წარმატებები აქვს მოპოვებული როგორც კონკრეტული საკითხების კვლევაში, ასევე ზოგად-თეორიული საკითხების დამუშავებაში. მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ ბევრი საკითხი გასარკვევი და გადასაჭრელია. საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის აქტუალური პრობლემების შესახებ ისაუბრა რ. კიკნაძემ (თბილისი).

ისტორიული წყაროს ცნების განსაზღვრას ასახეის ლენინური თეორიის პრინციპებიდან გამომდინარე მიუძღვნა თავის გამოსვლა ლ. პ. უშაკარიძემ (მოსკოვი). თეორიული წყაროთმცოდნეობის მნიშვნელოვან საკითხს — წყაროთმცოდნეობის და დამხმარე საისტორიო დისციპლინების ურთიერთმიმართების პრობლემას შეეხო ზ. ანჩაბაძე (სოხუმი).

სესიამ მოისმინა აგრეთვე ვ. სალოვის (მოსკოვი) მოხსენება — „სსრ კავშირის შექმნის ისტორია და მისი ბუჩქნაყოფი ფალსიფიკაციები“, რომელშიც ბუჩქნაყოფი ისტორიოგრაფიის მიერ ამ მოვლენის მძლავრ გაშუქების მიზეზად დასახელებული იყო არამარქსისტული მეცნიერების მიერ ისტორიული წყაროსა და ისტორიული ფაქტის არასწორი ინტერპრეტაცია.

„ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების დადგენისათვის აუცილებელია ამ ძეგლის მრავალზნაობის სისტემური ანალიზი, რომლის დროსაც გათვალისწინებული იქნება როგორც აღნიშნული კრებულის ენობრივი შესწავლის შედეგები, ასევე ისტორიული მონაცემები. „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტოლოგიური შესწავლის სირთულეებს, მათი დამდევის გზებს შეეხებოდა მ. შანიძის (თბილისი) მოხსენება.

საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის ერთ-ერთი აქტუალური პრობლემა ეპიგრაფიკული წყაროების გამოვლენა, შესწავლა, მათი მონაცემების სამეცნიერო ბრუნვაში შენობრება. ატენის სიონის ფრესკული წარწერების შესწავლის ძირითადი შედეგები ჰსენელთა გააცნო ზ. ალექსიძემ (თბილისი). ძვ. წ. IV—III სს. შერძნულ წარწერას, რომელიც 1975 წელს იქნა აღმოჩენილი ეშერას ნაქალაქარის ადრეელისისტურ ფენაში, შეეხო თავის მოხსენებაში თ. ყაუხჩიშვილი (თბილისი).

ნ. შენგელიამ (თბილისი) განიხილა XVII—XVIII ს. ოსმალური დოკუმენტური წყაროები აფხაზეთის შესახებ, რომლებიც მნიშვნელოვან მასალას შეიცავენ ამ პერიოდის აფ-

ხაზეთის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიისათვის. გ. ა მ ი ჩ ბ ა ს (სოხუმი) მოთითვებით, აფხაზეთის ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა XVIII ს-ის ცნობილი ქართველი მეცნიერის ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულება „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რაჭლის ზოგი ცნობა შექს ჰენს შუა საუკუნეების აფხაზეთის პოლიტიკური და კულტურული განვითარების, ისტორიული გეოგრაფიის თუ ეთნოგრაფიის არაერთ საკითხს.

გ. თ ა ნ დ ი ლ ა ვ ა ს (ბათუმი) მოხსენებაში „აჭარის ფოცლოვანი მასალა, როგორც საისტორიო წყარო“ ნაწევრები იყო თუ როგორ აისახა საქართველოს ამ კუთხის მდიდარ ხალხურ სიტყვიერებაში ოსმალეთის იმპერიის დამპყრობლური პოლიტიკა, ბრძოლა სოციალური უსამართლობის წინააღმდეგ, სამეურნეო თუ საოჯახო ტრადიციები და სხვ.

კაკეასიის ხალხთა ისტორიის შესასწავლად მნიშვნელოვანი დოკუმენტებია გამოქვეყნებული კაკეასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტებში. აღნიშნულ მასალას გარკვეული როლის შესრულება შეუძლია კაკეასიის სხვადასხვა კუთხის სამეურნეო და კულტურული ცხოვრების, აგრეთვე პოლიტიკური განვითარების ისტორიის აღდგენისას. ამის შესახებ სესიაზე ისაუბრა გ. ძ ი ძ ა რ ი ა მ (სოხუმი).

თემატურად მრავალფეროვანი მოხსენებები იქნა წარმოდგენილი თხრობითი წყაროების სექციაზე. აქ დღი ადგილი დაეთმო ქართულ წყაროებს. გ. თ ო გ ო შ ე ი ლ მ ა (თბილისი) ისაუბრა ვახუშტი ბაგრატიონის კონცეფციის შესახებ თამარ მეფის მეორე ქმრის, ოსთა პატრიონიშვილის დავით სოსლანის წარმოშობის საკითხზე. მ. ს ე ვ ა ნ ი ძ ე მ (თბილისი) წარმოადგინა ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ში მოხსენიებული ერთ-ერთი თარღის შესწორება.

XII—XIII საუკუნეების ქართულ წყაროებზე დაყრდნობით შ. ბ ა დ რ ი ძ ე მ (თბილისი) აჩვენა XI—XII სს. საქართველოს მჭიდრო კავშირი დასავლეთ ევროპასთან. მოხსენებლის აზრით, ამ კავშირების დამყარებისას ქართული სამეფო კარი მოქმედებდა ფართოდ მოფიქრებული პოლიტიკური პროგრამით.

„მატიანე ქართლისას“ ერთი ცნობის განმარტებისათვის — ასეთი იყო ზ. პ ა პ ა ს ქ ი რ ი ს (სოხუმი) მოხსენების თემა, რომელშიც მოხსენიებულმა ქართული ისტორიოგრაფიის ა მ მნიშვნელოვანი ძეგლის ტექსტის ერთი ადგილის ახლებური ინტერპრეტაცია მოგვაწოდა.

მ. გ ო ბ ე ჟ ი შ ე ი ლ მ ა (თბილისი) მიმოიხილა ის ფაქტები, რომლებსაც გვაწოდებს XVIII ს-ის I ნახევრის ისტორიკოსი სესნია ჩხეიძე თავის თხზულებაში „მეფეთა ცხოვრება“

საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის შესახებ.

მ. კ ი კ ნ ა ძ ე (თბილისი) შეეხო XVII ს-ის ქართულ ისტორიულ პოემაში აღმოსავლური ტერმინოლოგიური ლექსიკის საკითხებს. მან აღნიშნა, რომ ქართულ სინამდვილეში აღმოსავლური ტერმინოლოგიის სრული და ყოველმხრივი შესწავლისათვის საკმარისი არ არის ლექსიკონების თუ სხვა საცნობარო ლიტერატურის მოშველიება, რადგან ქართველი ავტორები, როგორც ირკვევა, ხშირ შემთხვევაში ცვლიან ამ ტერმინების ძირითად მნიშვნელობას.

მოხსენებების დიდი ნაწილი დაეთმო საქართველოს ისტორიის აღმოსავლურ წყაროებს. ც. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს (თბილისი) მოხსენებაში დახასიათებული იყო ოსმალთა ისტორიკოსის გურჯიზადეს თხზულება „თბილისის დაპყრობის წიგნი“, როგორც წყარო თურქების მიერ ქართლის დაპყრობის ისტორიისათვის.

ნიზამის პოემაში „ისქანდერ-ნამე“ აისახა რეალური ისტორიული მოვლენა — რუსების ლაშქრობა ბარდაეში 943 — 944 წლებში. ა. ი უ ნ უ ს ო ვ ი ს (ბაქო) მოხსენებაში ნიზამის ცნობები მოხმობილი იქნა ამ ლაშქრობის სხვადასხვა სადავო თუ დღემდე უცნობი მომენტების დასაზუსტებლად.

გ. ბ ე რ ა ძ ი ს (თბილისი) და ლ. ს შ ი რ ნ ო ე ა ს (ლენინგრადი) მოხსენება ეხებოდა XVII ს-ის სპარსულ ისტორიულ თხზულებას „იბია აღ-მულუქს“. როგორც საყურადღებო წყაროს XVII ს-ის საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის. ზ. შ ა რ ა შ ე ნ ი ძ ი ს (თბილისი) მოხსენებაში კი აბდორაზაყის (1762-1827) ისტორიული თხზულება „მასაერ-ე სოლთანიე“, იყო განხილული, რომელიც საინტერესო ცნობებს იძლევა XVIII—XIX სს-ში ირან-რუსეთის ურთიერთობების, ირანის ლაშქრობათა შესახებ ამიერკავკასიაში. ზოგადად სპარსული თხრობითი წყაროების მნიშვნელობის შესახებ საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის სესიაზე ისაუბრა კ. ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე მ (თბილისი). იგი შეეხო ქართველი ირანისტების ღვაწლს ამ წყაროების გამოცენის, თარგმნისა და პუბლიკაციის საქმეში.

საქართველოს ისტორიის ევროპულ წყარო მიეძღვნა ჯ. ჰაქიევის (მახაჩყალა) მოხსენება — „ი. რაინეგის თხზულება „კაკეასიის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული აღწერა“ როგორც საისტორიო წყარო“. მოხსენებელმა ყურადღება გაამახვილა იმაზე, რომ აღნიშნული ძეგლი საინტერესო მასალას შეიცავს XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიისათვის.

თხრობითი წყაროების სექციაზე წარმოდგენილი მოხსენებების ნაწილი ქართველო-

გვის სფეროს სცილდება თავისი შინაარსით. ასეთია სპარსული დასთანების ქართულ თარგმანებში წარმოდგენილი ურბანისტული ტერმინოლოგიის საკითხები, რომლებსაც შეეხო მ. გაბაშვილი (თბილისი). მომხსენებლის მითითებით, მოპოვებული მასალა აღმოსავლური ქალაქის კლასობრივი და სოციალური სტრუქტურის დასახასიათებლად მნიშვნელოვანი წყაროა.

XIII ს-ის არაბი ავტორის იბნ ალ-იფეას თხზულება „მალამუ-ლ-ყურბა: ქი ასქამ ალ-ჰისბა“ ეძღვნება ისლამური აღმოსავლური ქალაქის აღმინისტრაციული თანამდებობის „მუქათასიბის“ ფუნქციებს. ე. მ. ი. რ. ო. ე. ვ. ა. ს. (ბაქო) მოხსენებაში თხზულების შესწავლის საფუძველზე გარკვეულია „მუქათასიბის“ ძირითადი ფუნქციები.

ო. ე. ფ. ე. დ. ი. ე. ვ. ა. ს. (ბაქო) მოხსენებაში „აბუ ბაქრ ათ-თეჰრანის „ქეთაბ-ე დიარბაქ-რიჰა“ როგორც საისტორიო წყარო“ განხილული იყო XV ს-ის ირანის, აზერბაიჯანის და მცირე აზიის ისტორიის საკითხები აღნიშნული ძეგლის მონაცემების შეუჯ.

ცნობილი ირანელი პოეტის და მოაზროვნის ნასერ-ე ხოსროვის „სათარანამე“, როგორც ახლო აღმოსავლეთის მუსლიმანური ქვეყნების ისტორიის წყარო დაახასიათა ბ. ე. ო. რ. ო. ე. ვ. ა. ს. (თბილისი).

სფრაგისტიკის, ეპიგრაფიკის, დიპლომატიკის, ეპისტოლოგრაფიის სხვადასხვა კონკრეტულ საკითხებს ეხებოდა მოხსენებები, რომლებში განიხილა დამხმარე საისტორიო დისციპლინების სექციამ.

მოხსენებაში „ზოგიერთი ცნობა ქართული სფრაგისტიკის შესახებ“ ა. ბ. ა. ქ. რ. ა. დ. ე. მ. (თბილისი) მსმენელთა მოუთხრო გვიანფეოდალური ხანის ქართული საბეჭდავების შესახებ, შეეხო საქართველოს ისტორიის ამ საინტერესო წყაროების კლასიფიკაციის საკითხს.

სესიამ მოისმინა ზ. ს. ხ. ი. რ. ტ. ლ. ა. მ. ი. ს. (თბილისი) მოხსენება „საბერძნების მონასტრის ფრესკული ეპიგრაფიკა“, რომელშიც ნაჩვენებია იყო საბერძნების სამონასტრო კომპლექსის ეკლესიების ფრესკული წარწერების მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიისათვის, ასევე ქართული, სომხური და ბერძნული პალეოგრაფიისათვის.

XIX ს-ის ქართველი ისტორიკოსების დ. შელინგენთუციშვილის და დ. ბაქრაძის პირად არქივში დაცული ეპიგრაფიკული მასალები (ინანება კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში) დამსწრეთ გააცნო გ. ო. თ. მ. ე. ჯ. რ. მ. ა. (თბილისი).

1980 წელს აფხაზეთის დ. გულის სახ. ენია, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის

არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი იქნა ბერძნული წარწერა, რომელიც პალეოგრაფიული მონაცემებით VI ს-ით შეიძლება დათარიღდეს. ამას მხარს უჭერს ამ წარწერასთან ერთად მიკვლეული სხვა არქეოლოგიური მასალა. ამის შესახებ ისაუბრა ლ. ხ. რ. ე. ჯ. ო. ე. ა. მ. (სოხუმი).

ლ. დ. ა. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი. ა. მ. (თბილისი) მოხსენებაში „თმოგვის ციხის სომხურ ხაჭაპრების შესახებ“ განიხილა სამცხეში, ვარძია-წუნდის მიდამოებში შემორჩენილი მემორიალური ძეგლები. იგი შეეხო აქ არსებული ხაჭაპრების ურბანებს, ზოგ მათგანზე დაცულ ლაბიდარულ წარწერებს.

„მორჯომის „ფირუზას“ სპარსული წარწერების შესახებ“ — ასეთი იყო ჯ. გ. ი. უ. ნ. ა. შე. ი. ლ. ი. ს. (თბილისი) მოხსენების თემა, რომელშიც განხილული იყო სანატორიუმ „ფირუზას“ აგების ისტორია მის ფასადზე არსებული სპარსული წარწერების შეუჯ.

მ. ნ. ე. ი. მ. ა. თ. ო. ე. ა. მ. (ბაქო) ისაუბრა აზერბაიჯანელ წყაროთმცოდნეთა მიერ არაბული, სპარსული და თურქული ეპიგრაფიკული ძეგლების შეყრების, სისტემატიზაციისა და გამოცემისათვის ბოლო ათწლეულში გაწეული შრომის შედეგების შესახებ.

სესიამ მოისმინა ზ. რ. ა. ტ. ი. ა. ნ. ი. ს. (თბილისი) მოხსენება „ძველი ქართული სამართლის ძეგლები, როგორც საისტორიო წყარო ფეოდალური საქართველოს სოციალური წყობის რსტორიისათვის“, რომელშიც საგანგებოდ იყო განხილული ტერმინ „დიდებულის“ მნიშვნელობა, ამ წოდების სოციალური არსი, აგრეთვე მისი არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები.

„შეკრების ოცდაერთის მაზრისა ორბ-ბოცთა საქართველოს მეზატონეთა მიერ წარმოთქმულისა ბატონობაზედ“ XIX ს. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა. მისი წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის შედეგები მსმენელთა გააცნო ო. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. მ. (თბილისი).

გვიანფეოდალური ხანის რამდენიმე საყურადღებო საბუთი განიხილა მ. ნ. ი. კ. ო. ლ. ე. ი. შ. ე. ი. მ. ა. (ქუთაისი) მოხსენებაში „რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ამსახველი ზოგიერთი დოკუმენტი ქუთაისის მუზეუმში“.

ს. ა. შ. უ. რ. ბ. ე. ი. ლ. ი. ს. (ბაქო) მოხსენების თემა იყო „ხაყანი შირვანის ორი ახალი წერილი როგორც წყარო შირვანის და საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიისათვის XII ს-ის II ნახევარში“ მომხსენებელმა აჩვენა აღნიშნული წყაროების მნიშვნელობა გიორგი III-ის მეფობის პერიოდის საქართველოს ისტორიის ზოგი ასპექტის გასაშუქებლად.

ეპისტოლურ მასალას ეყრდნობოდა აგრეთვე ნაწილობრივ ზ. დიდიშელიძის (თბილისი) მოხსენება „ბიზანტიური წყაროების ცნობები შუა საუკუნეთა აღმართის შესახებ“, რომელიც შიდა საკითხების გვერდით ნაჩვენებია იყო, თუ როგორ ასახა ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილებში აღმართის კულტურული ორიენტაცია, რაშიც ბიზანტიის გვერდით გარკვეულ როლს ასრულებდა აფხაზთა სამეფო.

ც. კალანდაძემ (თბილისი) მსმენელთა ყურადღება გაამახვილა საქართველოს ისტორიის ისეთი საინტერესო წყაროებზე, როგორიცაა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის კავკასიის სამეცნიერო ექსპედიციების მასალები. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ მიუხედავად ამ მასალების დიდი წყაროთმცოდნეობითი ღირებულებისა, ისინი თითქმის შეუწავლელია.

გენერალ ტოტლებენის ყოფილი ადოქტანტის დე ფუა დე გრაის რეალაციაში თვითმხილველის თვლით დანახული საქართველოს სინამდვილე აღწერილი. ამ ისტორიული დოკუმენტის ცნობების ანალიზი წარმოადგინა ჯ. ოდიშელიძე (თბილისი).

ა. აგაფონოვი (დონის როსტოვი) თავის გამოსცალში შეეხო დონის ლაშქრის ატამანების XIX ს-ის I ნახევრის ანგარიშების როგორც საისტორიო წყაროს მნიშვნელობას აღნიშნულ პერიოდის რუსეთის ისტორიის შესწავლისათვის.

„მოჰამედ იბნ ჰენდუშაჰ ნახჩევანის „დასთურ აღ-ქათიბის“ შესწავლის ზოგიერთი საკითხი“ — ასეთი იყო ვ. ფირიევის (ბაქო) მოხსენების თემა. მომხსენებლის მიზნებით, აღნიშნულ ძეგლში ასახა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, მათ შორის კავკასიაში XVI ს-ში არსებული სოციალურ-ეკონომიკური, სამხედრო, პოლიტიკური, რელიგიური და კულტურული ვითარება.

მიღწევებმა კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის დარგში საკირო გახადა მთელი საბჭოური წყაროთმცოდნეობის მასშტაბით მოპოვებული შედეგების განზოგადება, დისკუსია კვლევის ახალი მეთოდების დანერგვის თუ ძველი მეთოდების სრულყოფის შესახებ. ზოგადი და თეორიული წყაროთმცოდნეობის სექციის წარმოდგენილი მოხსენებები შეეხებოდნენ აღნიშნული სამეცნიერო დისციპლინის კარდინალურ პრობლემებს.

სექციის მუშაობაში განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა ისტორიულ წყაროთმცოდნეობაში რაოდენობრივი მეთოდების დანერგვის საკითხმა. ტექსტების რაოდენობრივი ანალიზის პრობლემას ეძღვნებოდა აქ წაკითხული სამი მოხსენება: ი. ორლოვის (თბილისი)

„ტექსტის ლექსიკის შედარებითი სიმდიდრესა და მისი დაწერის დროის შორის კავშირის შესახებ“, ი. ნადარეიშვილის (თბილისი) „ლექსიკის შედარებითი სიმდიდრის ცვლილება ქართულ ტექსტებში დროის შესაბამისად“ და გ. ალასანიას (თბილისი) „ქართული ისტორიული ტექსტების რაოდენობრივი ანალიზის საკითხისათვის“. გამოიკვეთა, რომ ტექსტების შედარებითი ქრონოლოგიის შესწავლისათვის ეფექტური საშუალებაა ლექსიკის შედარებითი სიმდიდრის ანალიზი, ქართულ ტექსტებში არსებობს ტენდენცია ლექსიკის შედარებითი სიმდიდრის ზრდისა დროის მიხედვით. რაოდენობრივი მეთოდების მობარკვევა ქართული ტექსტების ანალიზისათვის იძლევა საინტერესო შედეგებს და შეიძლება გამოყენებულ იქნეს საისტორიო თხზულებების ატრბუციისათვის.

ისტორიული მეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპისათვის დამახასიათებელია წყაროთმცოდნეობითი ბაზის ვაფართოვება ტენდენცია, სხვადასხვა სახის წყაროების მონაცემების შემოტანა კვლევაში. ჰაგიოგრაფია შუა საუკუნეების მწერლობის ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული ჟანრია. ამ ჟანრის წყაროთმცოდნეობითი დახასიათების სხვადასხვა ასპექტს ეხებოდა ორი მოხსენება: ა. პაიკოვას (ლენინგრადი) „ჰაგიოგრაფიული ძეგლები როგორც კულტურის ისტორიის წყარო“ და მ. ჩხატარიაშვილის (თბილისი) „ქართული ჰაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი დახასიათების საკითხისათვის“.

საისტორიო ძეგლების თარგმნა მათი წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის მნიშვნელოვანი მომენტია. ამასთან თარგმანი წყაროს პოპულარიზაციის საშუალებაა. საისტორიო წყაროების ძეგლთა თარგმანების ტიპოლოგიურ დახასიათებას მიეძღვნა მ. აბაშიძის (თბილისი) მოხსენება. „ისტორიათა და აზმათა სომხური ენაზე თარგმნის კონკრეტულ საკითხებს და ამასთან დაკავშირებულ მეთოდური ხასიათის მუშაობებს შეეხო თავის მოხსენებაში ხ. თაროსიანი (ერევანი).

საისტორიო წყაროები პრაქტიკულად ამოუწურავ ინფორმაციას შეიცავენ. მეცნიერების განვითარების ყოველ ახალ ეტაპზე ხდება მათი უფრო ღრმა წაკითხვა, ძველის ახლებური თვლით დანახვა, რისი საწინდარია წყაროთმცოდნეობითი კვლევის მეთოდების დახვეწა. ადრე ცნობილი ზოგი ფაქტის კრიტიკული შესწავლის და გააზრების კონკრეტული მაგალითები და მათთან დაკავშირებული მეთოდური ხასიათის რეკომენდაციები შესთავაზა მსმენელთა ლ. ომეოვიძე (თბილისი) მოხსენებაში „სა-

ქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი ანტიკური და ქართული წყაროს გამოყენების პეტიციის საკითხისათვის“.

მოვლენების ახლებური გზით შესწავლის თვალსაზრისით გარკვეულ ზოგადწყარომცოდნეობით ინტერესს იწვევს ნ. სერაქიძის (მოსკოვი) მოხსენება, რომელშიც ბიზანტიურ-არაბულ კულტურულ ურთიერთობათა დასახასიათებლად XIII ს-ის სირიელი მწერლის აბულ-ფარაჯ იბნ ალი-ბრის ისტორიული მოვლენებისადმი მიდგომის მეთოდი შედარებული იყო ბიზანტიელი ავტორების შემოქმედებით მეთოდთან.

ზოგადი და თეორიული წყარომცოდნეობის სექციაზე წარმოდგენილი მოხსენებების ნაწილი ეხებოდა წყარომცოდნეობის ჯერ კიდევ შედარებით ნაკლებად შესწავილ ებნებს. ასეთები იყო გ. ანაბაძის (თბილისი) „საქართველოს სამხედრო ისტორიის წყარომცოდნეობის საკითხები“, რომელშიც მომხსენებელი შეეხო ამ სახის წყაროების გამოვლენის სისტემატიზაციის, მათი შესწავლის მეთოდის საკითხებს და გ. წულაიას (მოსკოვი) „კავკასიის ხალხთა ანთროპომორფული წყარომცოდნეობის საკითხისათვის“, სადაც წარმოდგენილი იყო ისტორიული ანთროპომორფიკის დახასიათება, კონკრეტული მაგალითებით ნაჩვენები იყო ამ ტიპის მასალების დიდი მნიშვნელობა ისტორიული მოვლენების სრულყოფილად გაზრებისათვის.

ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა სამეცნიერო სესია

1982 წ. 11-15 ოქტომბერს ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჩატარდა ახალგაზრდა მეცნიერთა XVI სესია, რომელიც მიეძღვნა სსრ კავშირის შექმნის 60 წლისთავს. სესიამ მოისმინა საინტერესო მოხსენებები ისტორიისა და ეთნოგრაფიის სხვადასხვა საკითხზე.

ისტ. მეცნ. კანდ. გ. ანაბაძემ მოხსენებაში „იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი“, როგორც სამხედრო ისტორიული წყარო“, XVII ს-ის პოემა „დიდმოურავიანი“ განიხილა სამხედრო ისტორიის თვალსაზრისით, უჩენა, რომ ი. თბილელის პოემა შეიცავს საინტერესო ცნობებს საქართველოში სამხედრო საქმის განვითარების შესახებ XVII ს-ის I მესამედში.

ნ. ქალაბაძის მოხსენებაში „ადგილის დედანთან დაკავშირებული ზოგიერთი რიტუალის შესახებ“ გაშუქებული იყო ადგილის დედანთან დაკავშირებული ზოგიერთი რიტუალის ზეგნულად. სექცია ეთნოგრაფიული მასალის საფუძ-

თ. აბაშიძის (თბილისი) მოხსენებაში სპარსული ისტორიული საბუთების შესწავლის საფუძველზე მსჯელობა იყო თეორიული წყარომცოდნეობის ისეთ მნიშვნელოვან საკითხზე, როგორცაა დიპლომატიის საგნის განსაზღვრა. აქ აღძრულ პრობლემებს ნაწილობრივ ეხმაურებოდა მ. ბერაძის (თბილისი) მოხსენება „XVIII ს. ქართული ეპისტოლური მასალა როგორც საისტორიო წყარო“, რომელშიც განხილული იყო ეპისტოლარაფიის მიმართება დიპლომატიასთან და ქართული ეპისტოლოგრაფიის კონკრეტული საკითხები.

სესიამ აზრთა ცხოველი გაცვლა-გამოცვლის ვითარებაში ჩაიარა. მოხსენებების შემდგომ იმართებოდა დისკუსია, რომელშიც მონაწილეობა მიიღეს შ. ბაღრაძემ, გ. ბერაძემ, ე. პირაშვილმა, ა. იუნოსოვმა, რ. კიკნაძემ, ნ. ლომოურმა, ჯ. გიუნაშვილმა, ხ. თოროსიანმა, მ. ნემეაშვილმა, ი. ორლოვმა, ლ. პუშკარიშვილმა, ო. ჯორდანიამ, ნ. სერაქიძემ, ზ. სხირტლაძემ, თ. ყაუჩიშვილმა, მ. შანიძემ, თ. ჩხეიძემ, გ. წულაიამ, ლ. ხრუშოვამ, ე. პაჩიშვილმა და სხვ.

სესია უდაოდ დიდ როლს შეასრულეს საქართველოში წყარომცოდნეობის შემდგომ განვითარების საქმეში.

**მარიამ კიკნაძე, მარიამ ჩხატარაიშვილი,
ზაზა სხირტლაძე**

ველზე მომხსენებელი ადგილის დედის კვლავ მიწისა და კერის კვლევებს უკავშირებს.

ი. გოგინაშვილმა წაითხა მოხსენება „განაკვეთი ნათესაობის ზოგიერთი თავისებურება მთიულეთში“. მან დიდი ყურადღება დაუთმო ტერმინ „მისამპირას“, რომლითაც, მისი აზრით, აღნიშნავდა ჯერ გენის წევრებს, ხოლო მის მიერ ერთიანობის დაკარგვის შემდეგ — პატრონიზმის წევრებს. მთიულეთში პატრონიზმის აღმნიშვნელი ტერმინებიდან მომხსენებელს ყველაზე გავრცელებულად მიაჩნდა ტერმინი „მამაშვილად“.

ს. გაბუნას მოხსენებაში „შედარებითი ეთნოგრაფიული მეთოდის ზოგიერთი ასპექტი ფრანგი ავტორების მიხედვით“, განხილული იყო საფრანგეთის სხვადასხვა ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობების კონცეფციები ეთნოგრაფიული კვლევის შედარებითი მეთოდის გამოყენების შესახებ, გამოყოფილი იყო ასევე ფრანგული სოციოლოგიური სკოლის წვლილი ეთნო-

გრაფიულ კვლევაში შედარებითი მეთოდის გამოყენების საქმეში.

სესიამ მოისმინა ლ. მუმლაძის მოხსენება „ქუთაისის გუბერნიის შორაპნის მაზრის მანგანუმის მრეწველთა ყრილობაში“ ექსპორტიორთა და მრეწველთა მერქეობა, 1896—1924 წწ.“ მომხსენებელმა გამოყო ის საკითხები, რომლებიც ყველაზე მეტად იწვევდნენ ექსპორტიორთა და მრეწველთა შორის დავას, წარმოადგინა შინაგაყიდვების ბრძოლის სრული სურათი და ყურადღება გაამახვილა თვით მრეწველებსა და ექსპორტიორებს შიგნით მიმდინარე ბრძოლაზე.

ვ. კიკნაძის — მოხსენებაში „ტრაპიზონის ქრონიკის“ ერთი ადგილის განმარტებისათვის, განხილული იყო „ტრაპიზონის ქრონიკაში“ ნახსენები შეიხ ჰასან ტამარტას ძის იდენტიფიკაციის საკითხი. მომხსენებელმა დაადგინა, რომ იგი არის მონღოლი მოთარგმნე, ჩოხან ნოინის შვილიშვილი შეიხ ჰასან თემურტაშის ძე.

ისტ. მეცნ. კანდ. გ. წულაძემ მოხსენებაში „ოჯახში ბავშვების ყოლის რაოდენობის ცვალებადობა“, აღნიშნა, რომ ოჯახში ბავშვების რაოდენობის კლება ძირითადად გამოწვეულია „ბავშვების ყოლის მოთხოვნილებას“ შემცირებით და ზოგიერთი უარყოფითი პირობის გავლენით, რომლის გამოც სრულად კერ ხერხდება „ბავშვების ყოლის მოთხოვნილების“ რეალიზაცია.

მ. ბურდულის მოხსენების თემა იყო „შინაგან დაავადებებთან დაკავშირებული რეოლოგიური რიტუალები სიანეთში“ (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ, რადგან შინაგან დაავადებათა გამოწვევი მიზეზები უმეტეს შემთხვევაში ხალხისათვის გაუგებარი იყო, ამიტომ იგი ზებუნებრივ ძალებთან-ღვთაებებთან დაკავშირებს და მათი გულის მოგების მიზნით ატარებდნენ მთელ რიგ რელოგიურ რიტუალებს.

ა. დანშევლის მოხსენებაში „საქართველოს მეშათა კლასის ინტერნაციონალურა აღზრდის საკითხისათვის“, განხილული იყო საქართველოს მეშათა კლასის ინტერნაციონალური კავშირთა მართვა-მოსახლეობის საკითხები განვითარებული სოციალიზმის პერიოდში.

ზ. ძირველიშვილი მოხსენებაში „ქართული დიპლომატიის საზღვრები 1905—1907 წლებში“ რევოლუციური, შეიხო ქართული საზღვრების დაბალი ფენის მონაწილეობას რუსეთის პირველ რევოლუციაში.

სესიამ მოისმინა ნ. ლამბაძის მოხსენება „ახალწლის დღესასწაული ერწო-თიანეთში (ახალწლის წინა და პირველი დღე)“. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ერწო-თიანეთში თავი მოიყარა აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა

კუთხეებიდან მოსულმა მოსახლეობამ და თან მოიტანა თავიანთი მშობლიური კუთხისათვის დამახასიათებელი წეს-ჩვეულებები, რომლებმაც გარკვეული ტრანსფორმაციები განიცადეს.

მ. პაპაშვილმა მოხსენებაში „რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობა და საქართველო 1722—1724 წწ.“ ავსტრიის საარქივო მასალებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის შეყვების საფუძველზე განიხილა რუსეთ-თურქეთის პოლიტიკა ამიერკავკასიის ქვეყნების მიმართ. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ თურქეთი, რომლის ზურგს უკან იგლისი იდგა, ცდილობდა არ დაეშვა საქართველოს რუსეთის მფარველობის ქვეშ გესვლა და რუსეთის გაბატონება ამიერკავკასიაში.

გ. მერაბიშვილის მოხსენების თემა იყო „1783 წლის რუსეთ-საქართველოს მფარველობითი ტრაქტატი დასავლეთის ზოგიერთი ავტორის შრომებში“. მომხსენებელმა წარმოადგინა უცხოელი ავტორების — ჟ. ბედლის, ვ. ალენის, დ. ლენგის, კ. ტრეზელისა და კ. სალიას შეხედულებები რუსეთ-საქართველოს ტრაქტატზე.

ი. მაჭავარიანმა მოხსენებაში „გარამტიკული თეორიისა და ტიპოლოგიის ზოგიერთი საკითხი ხური-თურატულ ენებთან მიმართებაში“, განიხილა ურარტული და ხურიტული ენების ბუნებისა და წინადადების სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი და შეეცადა სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყენებული ტერმინოლოგიური აპარატის გამარტივებასა და უნიფიკაციას.

სესიამ მოისმინა ისტ. მეცნ. კანდ. ზ. ზიდურელის მოხსენება „კახეთის სათავადოები XVII—XVIII სს“. მოხსენებაში განხილული იყო სამეფო დომენი, რომლის სიძლიერემ მნიშვნელოვნად განაპირობა კახეთის სათავადოების ზოგიერთი თავისებურება. მომხსენებელი შეეცადა ამ თავისებურებების დადგენას.

გ. არაბაშის მოხსენებაში „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობები აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობაზე, განხილული იყო ცხრაზმის ერისთავთა საგვარეულო მატინის — „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობები XIII ს-ის პირველ ნახევარსა და XIV ს-ის დასაწყისის აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთი პოლიტიკური მოვლენის შესახებ.

მ. მოწერელიამ წაიკითხა მოხსენება „სტეფან-მასპინძლობის ტრადიციები ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით“, სადაც ქართული საისტორიო წყაროებისა და ეთნოგრაფიული მასალების შეყვარების ფონზე მოცემული იყო სტეფან-მასპინძლობის ტრადიციები საქართველოს საერო და სასულიერო ცხოვრებაში.

დ. მანჯაიძემ მოხსენებაში „XVIII ს-ის II ნახევრის ირანის საგარეო პოლიტიკის ზოგიერთი ასპექტი საქართველოსთან, რუსეთთან და თურქეთთან; განსაკუთრებული ყურადღება დაუთმო ირანის შინაპოლიტიკურ და შინა-გარეო პოლიტიკურ მდგომარეობას, ასევე ოსტ-ინდოეთის კომპანიის მოღვაწეობას ქვეყანაში.

ქ. სისხარულიძემ მოხსენებაში „თმის მოკლის ხალხური წესები კახეთში“ წარმოადგინა თმის ღებვისა და მკურნალობის ხალხური წესები ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით.

ბ. გაქლიძის მოხსენებაში „ოჩხაჩი მთიულეთ-გუდამაყარში“ განხილული იყო ურთიერთდახმარების ერთ-ერთი სახეობის — ოჩხაჩის ფორმა და შინაარსი მთიულეთ-გუდამაყარში, მისი ჩატარების რამდენიმე ვარიანტი და ტერმინის ეტიმოლოგია.

სესიამ მოისმინა ნ. აღდგომელაშვილის მოხსენება „საადგილმამულო ურთიერთობისა და მიწათსარგებლობის ზოგიერთი ფორმები თრიალეთში XIX ს-ის შუახანებში. მოხსენებელმა აღნიშნა, რომ XIX ს-ის შუახანებიდან თრიალეთის უმრავლეს სოფლებში მიწაზე თავისუფალი სარგებლობის ფორმა შეიცვალა აშკარა რეჟიმის ინსტიტუტით, რაც თრიალეთის სახელმწიფო გლეხობის ფეოდალურ სახელმწიფო საბეგრო სისტემაში მოქცევით აღინიშნა.

ნ. ჩინჩალაძის მოხსენებაში „საველე მეთოდის განვითარების ძირითადი ეტაპები“ იმ მოხილული იყო საველე მეთოდის განვითარების ისტორია უძველესი დროიდან დღემდე, გამოყოფილი იყო განვითარების ძირითადი ეტაპები საველე მეთოდის რაციონალური ელემენტების შეტანის თვალსაზრისით.

ისტ. მეცნ. კანდ. მ. ჩხარტიშვილის მოხსენების თემა იყო „ქართლის მოქცევის ბიზანტიური ევრისია“. მოხსენებელმა განიხილა ქართველთა განმანათლებლის „ცხოვრების“ ციკლის ერთ-ერთი ევრისია, კერძოდ — ბიზანტიური. ყურადღება გაამახვილა ამ ევრისიის ძირითადი ეპიზოდების შებენიერ ხასიათზე ანალოგიების საილუსტრაციოდ მოიტანა მასალა სხვადასხვა

პაგიოგრაფიული ძეგლიდან, აგრეთვე „სახარებიდან“.

ზ. ჯამბურაის მოხსენებაში „მელქიზედეს დაწერილი, როგორც დიპლომატიკური ძეგლი“, განხილული იყო ქართული დიპლომატიკის ერთ-ერთი უძველესი ძეგლი—მცხეთის XI ს-ის საბუთი.

თ. ჩიმაკაძემ წაიკითხა მოხსენება „ეროვნული საკითხი გაზეთ „ივერიის“ ფურცლებზე (1905 წ.)“. მან აღნიშნა, რომ „ივერიის“ ირგვლივ შემოკრებილი პუბლიცისტები 1905 წ. რევოლუციის პერიოდში საერთო უემოკრატიის პოზიციაზე იდგნენ, მხარს უჭერდნენ გეოგრაფიკის ტრაქტატის უმთავრესი პრინციპის (იდეის) გატარებას, რაც, მათი აზრით, საქართველოსთვის ფართო ავტონომიის მიკუთვნებას გულანს მზობდა.

ნ. კბილცეცხლაშვილმა მოხსენებაში „იოანე ბაგრატიონის ისტორია ქართლისას“ წყაროების საკითხისათვის აღნიშნა, რომ იოანე ბაგრატიონს „ისტორია ქართლისას“ შედგენისას ძირითადად უსარგებლოა ვახუშტის „საქართველოს ისტორიით“, გამოუყენებია ქართული, ევროპული და აღმოსავლური წყაროები.

რ. ქართველიშვილს მოხსენებაში „იკლანდიის „ჰომრულის“ საკითხი ინგლისის პარლამენტში 1886—1893 წწ. და ქართული პრესა“, განხილულია 1886 წ. ინგლისის პარლამენტში ლიბერალური პარტიის ლიდერის უ. გლადსტონის მიერ შეტანილი „ჰომრულის“ კანონპროექტის ირგვლივ გაშლილი პოლიტიკური ბრძოლის პერიპეტეიები. რომელსაც ფართოდ ეხმარებოდა იმდროინდელი ქართული პრესა, კერძოდ გაზეთი „ივერია“.

მოსმენილი მოხსენებების ირგვლივ კამათში მონაწილეობა მიიღეს თ. ოჩიაურმა, ა. სურგულაძემ, ნ. მინდაძემ და სხვებმა.

სტუმრებს თავმჯდომარეობდნენ: გ. მელიქიშვილი, ე. ითონიშვილი, გ. მარგანი, ი. ტაბაღაძე და ვ. გუჩუა.

ჯურაბ ჯამბურია

ნინო თოფურია

ქართველ ეთნოგრაფთა რიგებს 1982 წლის 15 ივლისს უღრთოდ გამოაქლდა ნინო (თალიკო) სილოვანის ასული თოფურია. იკა დაიბადა 1920 წელს აბაშის რაიონის სოფელ ონტოფოში. იქვე 1934 წელს დაამთავრა არასრული საშუალო სკოლა და სწავლა აბაშის საშუალო სკოლაში გააგრძელა. ნ. თოფურია 1937 წელს ჩაირიცხა თბილისის სახელმწიფო წიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტზე; 1941 წელს უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ მუშაობა დაიწყო ონტოფოში საშუალო სკოლაში ქართული ენისა და ლიტერატურის მასწავლებლად; ხოლო 1944 წლიდან ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში მუშაობს. ნ. თოფურიამ 1955 წ. დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან“ (მეფენახეობამეღვინეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები). 1962 წლიდან იგი ამავე ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ თანამშრომელი იყო.

ისტორიის ინსტიტუტში თანამშრომლობის

პერიოდში ნ. თოფურიამ მონაწილეობა მიიღო 27 სამეცნიერო ექსპედიციაში. კარგად დაეუფლა საველე ეთნოგრაფიული მუშაობის მეთოდს. ამ მეთოდის გამოყენების საფუძველზე დღემდე უაღრესად საინტერესო და საჭირო მასალები მოიპოვა ქართველი ხალხის სამეურნეო, მატერიალური და სულიერი კულტურის ყოფის საკითხებზე. ამ მასალების შესწავლა-დამუშავების შედეგად 40-მდე საყურადღებო ნაშრომი გამოაქვეყნა.

ნ. თოფურია წლების მანძილზე იკვლევდა მეფენახეობამეღვინეობასთან დაკავშირებულ საკითხებს-მარანს და მის თანხმლებ ზედნაშენურ მოვლენებს ზედაშეებს. იგი ქართული მარნის შესწავლისას ითვალისწინებს ღია მარნის უნივერსალურ გავრცელებას მთელ საქართველოში. გარკვეულ ბუნებრივ პირობებში მის უაღრეს მიზანშეწონილობას, ამასთან ღია მარნის უძველეს ტრადიციებს თვით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, და დაასკვნის რომ მარნის ტიპების საწყისი ფორმა ერთნაირი უნდა

ყოფილიყო როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოსათვის.

შრომაში ზოგიერთი არქეოლოგიური მონაცემი ეთნოგრაფიული მასალების შეუქვე“ ნ. თოფურია კარმირბლურის გათხრების დროს აღმოჩენილ სამსხვერპლოსა და ღვთაებათა ქანდაკებების რაობის დაგენასა და შესწავლას ახდენს ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე, ამით მას გარკვეული წელილი შეაქვს — არქეოლოგიური მასალის ახსნის საქმეში. ლეინის ზედაშეების“ შესწავლის შედეგად. მან გაარკვეა ზედაშეათა ტიპები მათი დანიშნულების მიხედვით.

ნ. თოფურია წლების მანძილზე იკვლევდა რევოლუციამდელი და ახალი ყოფის კულტურის საკითხებს: თანამედროვე საცხოვრებელ სახლს, როგორც აღმოსავლეთ. ასევე დასავლეთ საქართველოში, ახალი საცხოვრებელი სახლია წარმოქმნის პროცესს. ამ ნაშრომებში იგი დაწერილებით ჩერდება თითოეული მათგანის სააღმშენებლო ტექნიკასა და დანიშნულებაზე. ნ. თოფურიას სწორად ესმის თანამედროვე ტიპის საცხოვრებელი სახლის გაჩენის საფუძველი და ამ მოვლენის განმსაზღვრელი როლი საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიაში.

ნ. თოფურიამ დიდი ამაგი დადო მესაქონლეობის შესწავლას დასავლეთ საქართველოში. ამ მხრივ საკუთრადღებოა მისი შრომები „საქონ-

ლის საზამთრო და საზაფხულო სადგომები დასავლეთ საქართველოში“.

ნ. თოფურია ბოლო წლებში მუშაობდა ქართულ-ეთნოგრაფიული ატლასის საკითხებზე და ამ მიმართულებით გარკვეულ წარმატებებსაც მიაღწია. ამის ნიმუშად შეიძლება დაეასახელოთ ქართული ეთნოგრაფიული ატლასისადმი მიძღვნილ სესიაზე წაკითხული მოხსენება „საქონლის საზამთრო და საზაფხულო სადგომები ქართულ-ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში“ (თბ., 1982). მან აქ გამოამყავნა თავის პოტენციური შესაძლებლობა. სამწუხაროდ, ატლასის ეს ტომი მისი ხელდასხმის გარეშე გამოვა.

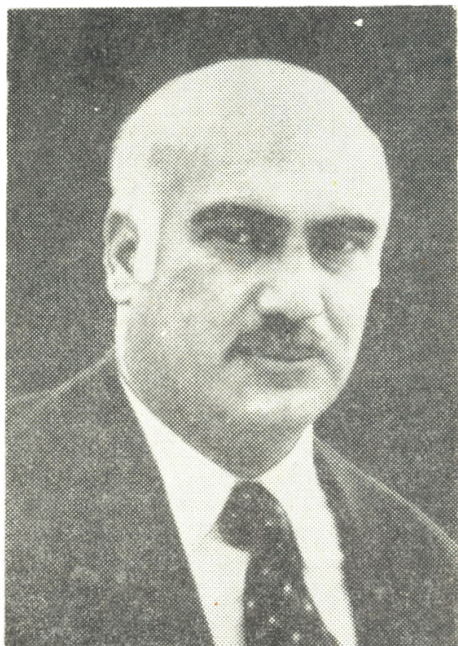
ნ. თოფურია მოკრძალებული მკვლევარი იყო, იგი შორს იყო თვითკმაყოფილების გრძნობისაგან. მას მრავალი განუხორციელებელი ჩანაფიქრი დარჩა, ვერ მოესწრო თავს მონოგრაფიის გამოცემას, იგი გამოძეგმლობა „მეცნიერების“ 1984 წლის გეგმით გამოქვეყნდება.

ნ. თოფურია თავის ცხოვრებით ზნეობრივ სიწმინდეს, სიმართლესა და სიკეთის რწმენას ამკვიდრებდა. იგი ერთეული მეგობარი იყო და ამიტომ არის, რომ მის გახსენებას სეუდა მოაქვს და დიდი ტკივილები ახლავს.

მისი ხსოვნა და მოგონება მუდამ წმინდა იქნება მის მეგობართა და ამხანაგთა შორის.

თინათინ ოჩიაური, ჯულიანა რუსაძე

გივი ჯავახიშვილი

ქართულმა ეთნოგრაფიულმა მეცნიერებამ მიიღო დანაკლისი განიცადა, უდროოდ გარდაიცვალა სკკპ წევრი 1952 წლიდან, თუკსაჩანო ეთნოგრაფი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი გივი ნიკოლოზის ძე ჯავახიშვილი. მისი სახით ქართველ ეთნოგრაფთა წარეს გამოაღდა სიკეთითა და თავმდაბლობით გამორჩეული ადამიანი, ზნეობითა და კულტურით სამაგალითო პიროვნება, საუკეთესო მეოქახე და მეგობარი, გუმბარატი მამულიშვილი და მეცელეარი. მის სიბოძს და ყურადღებას გრძნობდნენ არა მარტო ქართველი ეთნოგრაფები, არამედ ჩვენი კოლეგები საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა კუთხიდან და სახალხო დემოკრატიის ქვეყნებიდან, რომლებთანაც გივი ჯავახიშვილს ფართო სამეცნიერო კონტაქტები აკავშირებდა. მისი

არაერთ აქ ჩამოსულ დისერტანტს მიუღია კვალიფიკატორა კონსულტაცია, მისი აქტიური მონაწილეობით არაერთხელ განხორციელებულა ერთობლივი სასარგებლო ღონისძიება რიგორც საველე, ისე სამეცნიერო-კვლევით მუშაობაში.

გ. ჯავახიშვილი დაიბადა 1931 წლის 30 სექტემბერს, ქ. თბილისში. მეცნიერთა ოჯახში, სადაც მან შესანიშნავი აღზრდა და განათლება მიიღო. 1949 წელს მან დაამთავრა ქ. თბილისის პირველი საშუალო სკოლა და იმავე წელს სწავლა განაგრძო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ისტორიის ფაკულტეტზე. აკად. გ. რიტაის ხელმძღვანელობით გ. ჯავახიშვილი თბილისიდან დაეწაფა ეთნოგრაფიის შესწავლას. ეთნოგრაფიულ ექსპედიციებში და სტუდენტთა სამეცნიერო წრეში აქტიური მონაწილეობის შედეგად მას უნივერსიტეტის დამაჯრებისთანავე რეკომენდაცია მიეცა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილს

სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის ასპირანტურაში მოსამზადებლად. აქ საბოლოოდ გამოიკვეთა ახალგაზრდა ეთნოგრაფის სამუშაო პრობლემა — ქართული ხალხის თანამედროვე საოჯახო და საზოგადოებრივი ყოფა. ამ პრობლემის სისტემატური კვლევის შედეგები პირველად გამოჩნდა გ. ჭავჭავაძის საკანდიდატო დისერტაციაში — „ტყიბულის მემკვიდრეობა და კულტურა“, რაც ცალკე წიგნად გამოიცა 1971 წელს, ამას მოჰყვა სამეცნიერო კრებულებსა და ჟურნალებში გამოქვეყნებული ცალკეული შრომები. ხოლო 1980 წელს რუსულ ენაზე დაიბეჭდა მონოგრაფია «Быть и культура горняков Грузии».

აღნიშნულმა მონოგრაფიებმა და 30-მდე სტატიამ მათ ავტორს სახელი მოუხვეჭეს როგორც საქართველოს, ისე მის ფარგლებს გარეთაც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი თანავტორობით ქ. მოსკოვში გამოცემული კახეტალური ნაშრომი (Н. Г. Волкова, Г. Н. Джавахишвили, Бытовая культура Грузии XIX—XX веков: Традиции и инновации, издательство „Наука“, М., 1982), რომელშიც მაღალ მეცნიერულ დონეზეა გაშუქებული ტრადიციებისა და თანამედროვეობის პრობლემები. სპეციალისტებსა და ფართო მკითხველს საზოგადოებას, განსაკუთრებით კი იმათ, ვინც ქართულ ენაზე არსებულ ლიტერატურას ვერ კითხულობს, ეს წიგნი გააცნობს ქართული კულტურის თვითმყოფადობას და გარესამყაროსთან მის კავშირს ისეთი კომპონენტების შესწავლის საფუძველზე, როგორიცაა: მოსახლეობის ეთნიკური და სოციალური სტრუქტურა, მატერიალური კულტურა, სამეურნეო ყოფა, სოციალური ურთიერთობანი. სულიერი კულტურა. ყოფითი კულტურის აღნიშნული კომპონენტები გამოკვლეულია საქართველოს მრავალ კუთხეში და გააზრებულია თანამედროვეობასთან კავშირში. სამწუხაროდ, ამით დამთავრდა მოსკოველ კოლეგასთან გ. ჭავჭავაძის ხანგრძლივი სამეცნიერო თანამშრომლობა.

როგორც ამ წიგნს, ისე ყველა სხვა ნაშრომს საფუძვლად დაედო თვით ავტორის მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალები. გ. ჭავჭავაძის სისტემატურად მონაწილეობდა ეთნოგრაფიულ ექსპედიციებში და მისი ეს მუშაობა ყოველთვის არ იყო დაკავშირებული პირთემატურასთან. ღარგის ინტერესებიდან გამომდინარე გვგებოდა გ. ჭავჭავაძის ხშირ შემთხვე-

ვაში კოლექტიურ სამუშაოებში ებმებოდა და ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდა. საქმარისია გაეხსენოთ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1962 — 1968 წწ., რომლის მუშაობაში გ. ჭავჭავაძის, როგორც ექსპედიციის ხელმძღვანელის მოადგილემ, დიდი როლი შეასრულა. ეს მით უფრო დასაფასებელია, რომ აქ მოპოვებული მასალა მას თავისი კვლევა-ძიებისთვის არ ჰქონდა; შეკრებილი მასალა, ექსპედიციის სხვა წევრების მასალებთან ერთად, საფუძვლად დაედო სკიულტო ნაგებობების აღწერას, რომლის ორი ტომი უკვე გამოქვეყნებულია (ვ. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე).

1981 წლიდან გარდაცვალებამდე გ. ჭავჭავაძის სწავლობდა საქართველოში მიმდინარე ეთნიკურ პროცესებს, რომლის შედეგები უნდა ასახულიყო მის საღიქტორო დისერტაციაში.

ნაციონალური სამეცნიერო მუშაობასთან ერთად გ. ჭავჭავაძის აქტიურად მონაწილეობდა საზოგადოებრივ საქმიანობაში. იგი ყოველთვის ბეჭითად ასრულებდა პარტიულ დავალებებს, არაერთხელ იყო არჩეული ინსტიტუტის პარტიუროს შემადგენლობაში, ბოლო დროს ხელმძღვანელობდა საქართველოსა და კავკასიის ეთნოგრაფიის სექტორის პარტიზანობის საქმიანობას. გ. ჭავჭავაძის იყო ამავე სექტორის სამეცნიერო საბჭოს სწავლული მდივანი.

გ. ჭავჭავაძის სისტემატურად კითხულობდა მოხსენებებს როგორც რესპუბლიკურსა და საკავშირო სამეცნიერო სესიებზე. ისე საერთაშორისო კონგრესებსა და სიმპოზიუმებზე. სამაწუხაროდ, 1982 წლის ოქტომბერში მისი გამგზავრება ქ. ნალჩიკში ეთნოგრაფთა საკავშირო სესიაზე საბედისწერო აღმოჩნდა. თავისი გამოცდილით გ. ჭავჭავაძის კიდევ ერთხელ ასახეულა ქართული ეთნოგრაფიული მეცნიერება და ვალმოხდილობა მეცნიერმა იქ დაასრულა თავისი ხანმოკლე და შინაარსიანი ცხოვრება.

გ. ჭავჭავაძის დამსახურებული ავტორიტეტითა და პატივისცემით სარგებლობდა კოლეგების ფართო წრეში. სამეცნიერო და საზოგადოებრივ საქმიანობაში წარმატებასათვის იგი არაერთხელ იყო დაჯილდოებული.

შესანიშნავი მეცნიერისა და სამაგალითო მოქალაქის უღრმოდ გარდაცვალებამ მკვირ ტკივილი მიაყენა ყველას, ვინც მას იცნობდა და ვინც მასთან თანამშრომლობდა.

ვალერიან ითონიშვილი

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-95-50 Телефон

გადაეცა წარმოებას 8.4.1983; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 25.7.1983; შეკვ. 1251;

ანაწყოების ზომა 7×11; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 18.9;

სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 15.6;

უე 08268;

ტირაჟი 1100;

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19